

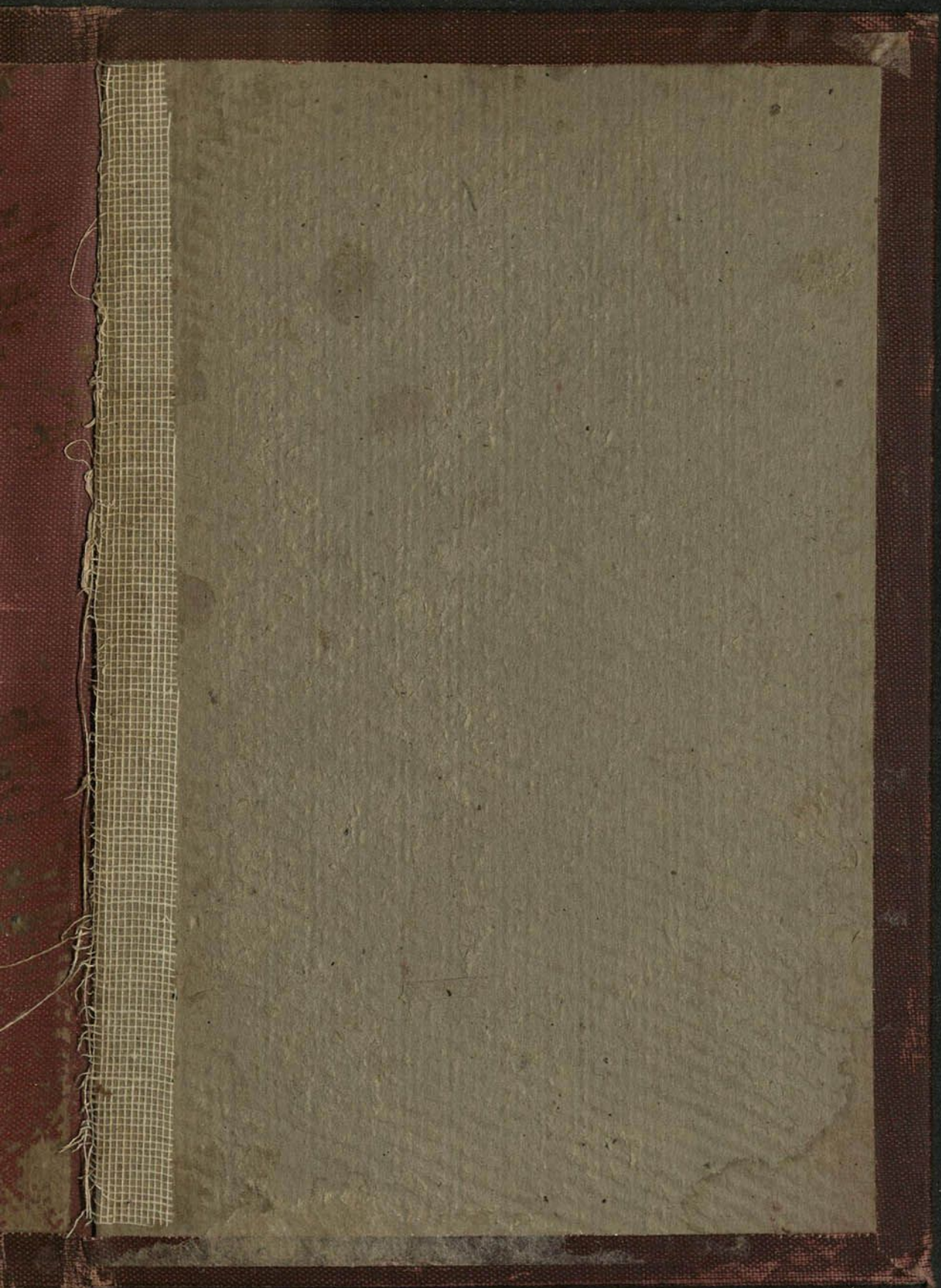
א. סוצקעווער

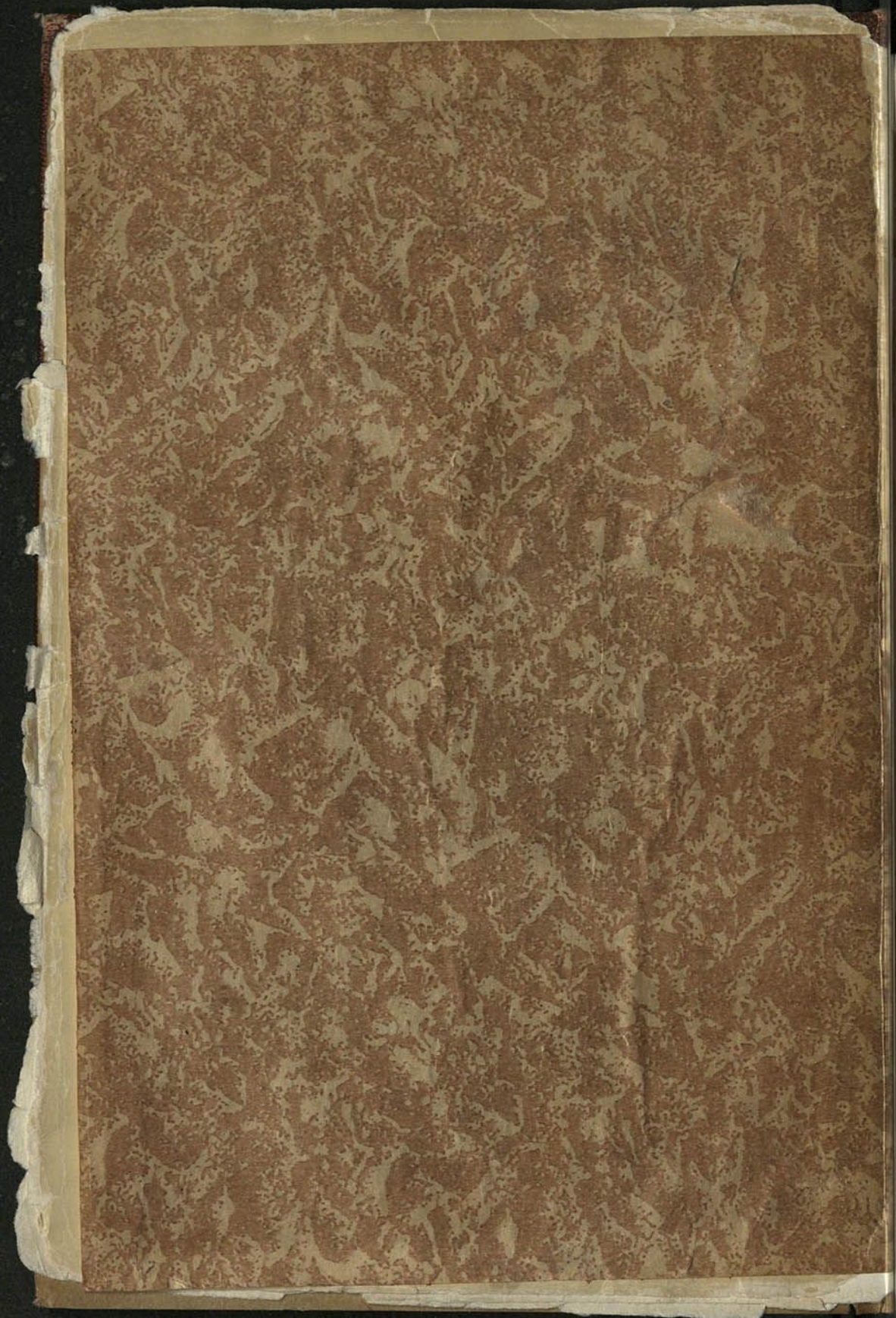

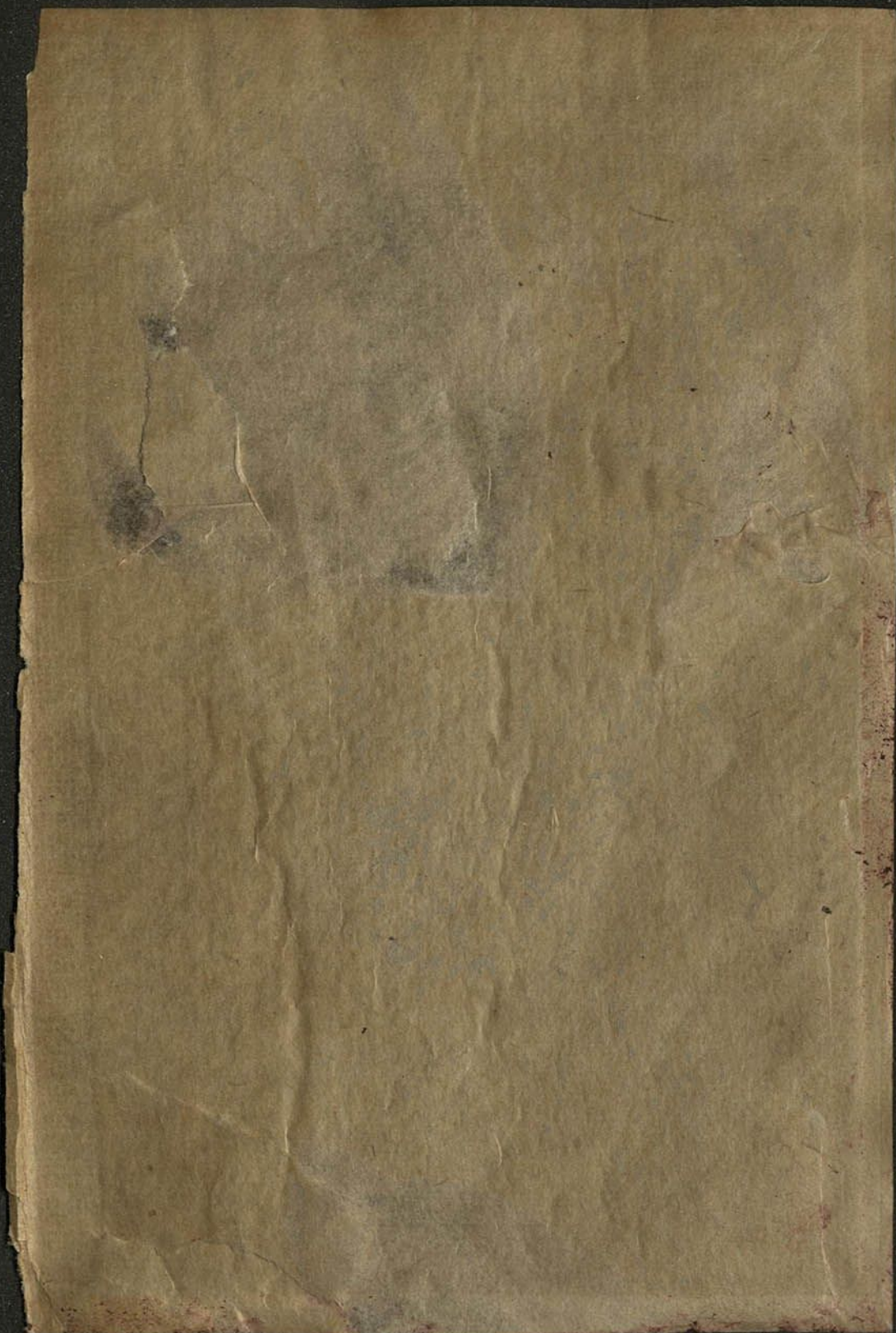
B00000005482676

וויזנער נעמט

1941 - 1944

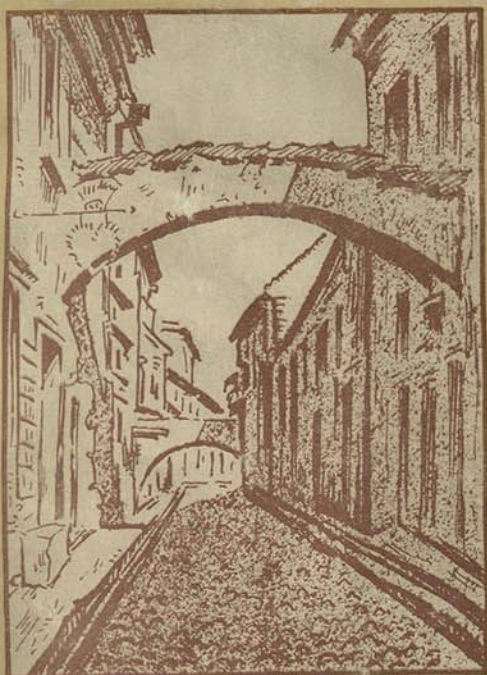

א.סוצקעווער

ווילנער געטא

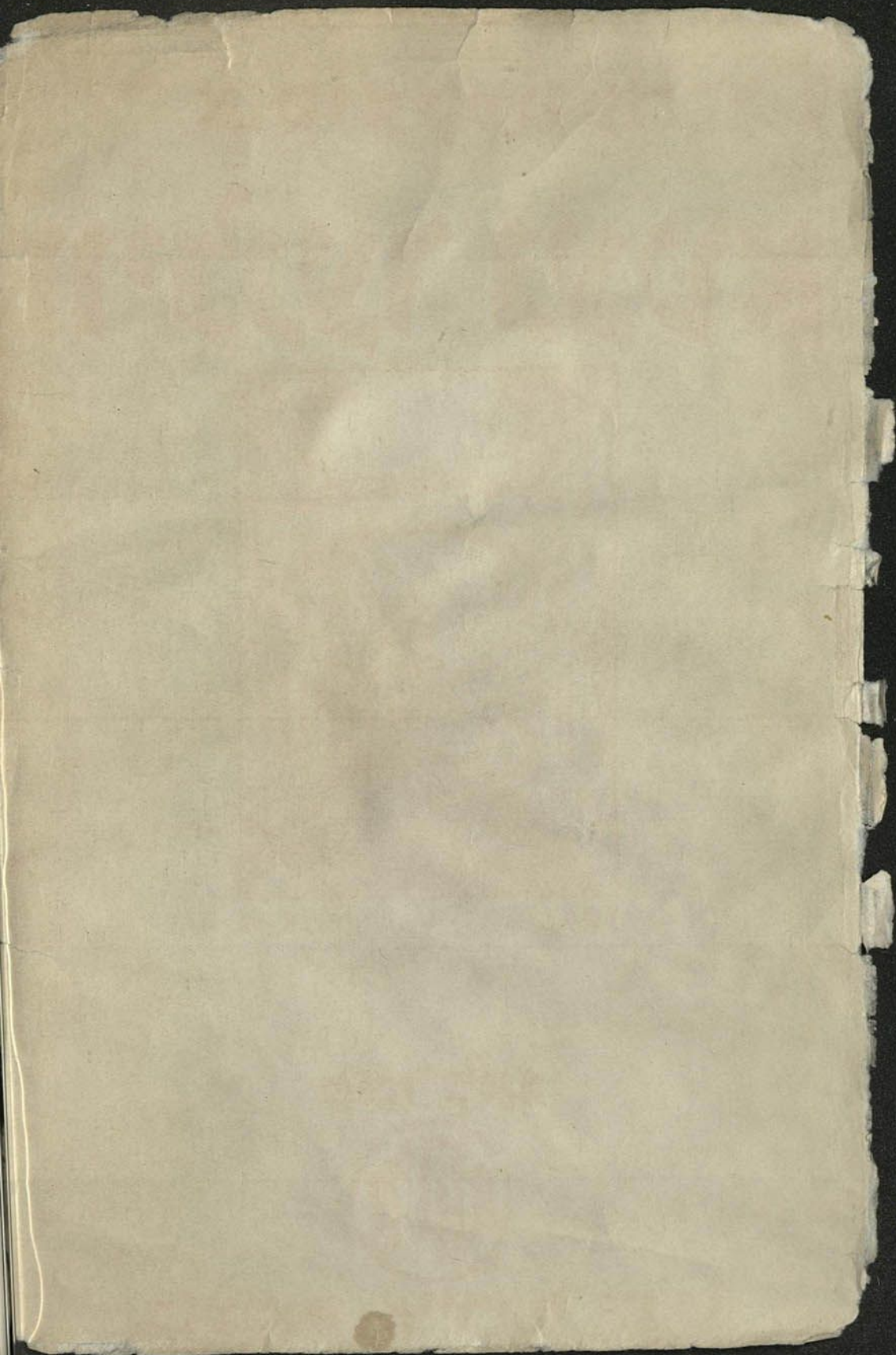
1941

1944

פארלאג

בוענאס איירעס 1947

פארלאג איקוף

אין העסקעם מיט די אנגע-
נומענע רעזאלוציעס אפן
צווייטן קולטור - צוזאמען
פאר גרייט דער פארלאג א
סעריע ביכער פון ארגענטי-
נער אידישע שרייבער

לידער

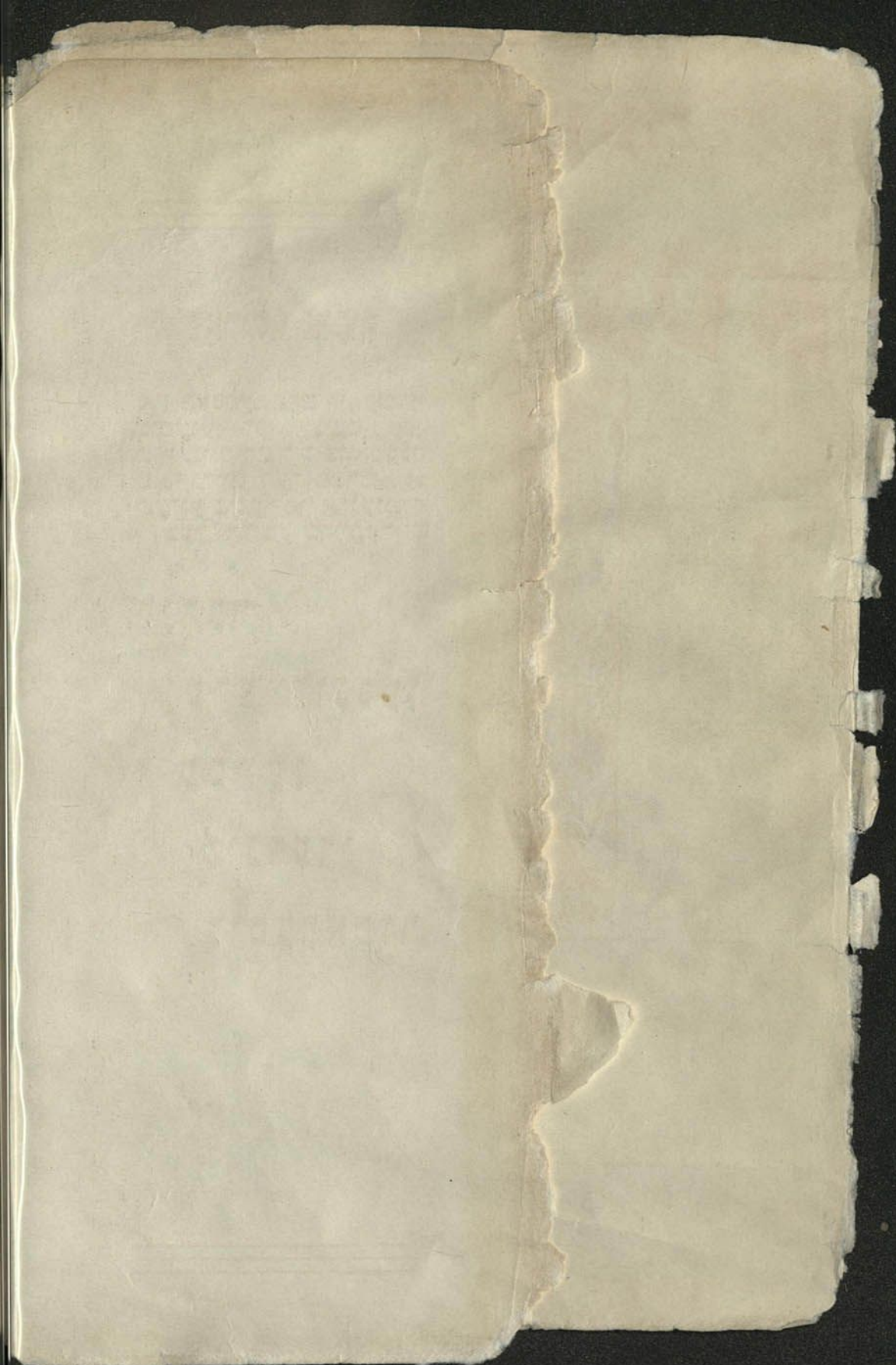
דער צייטונגען

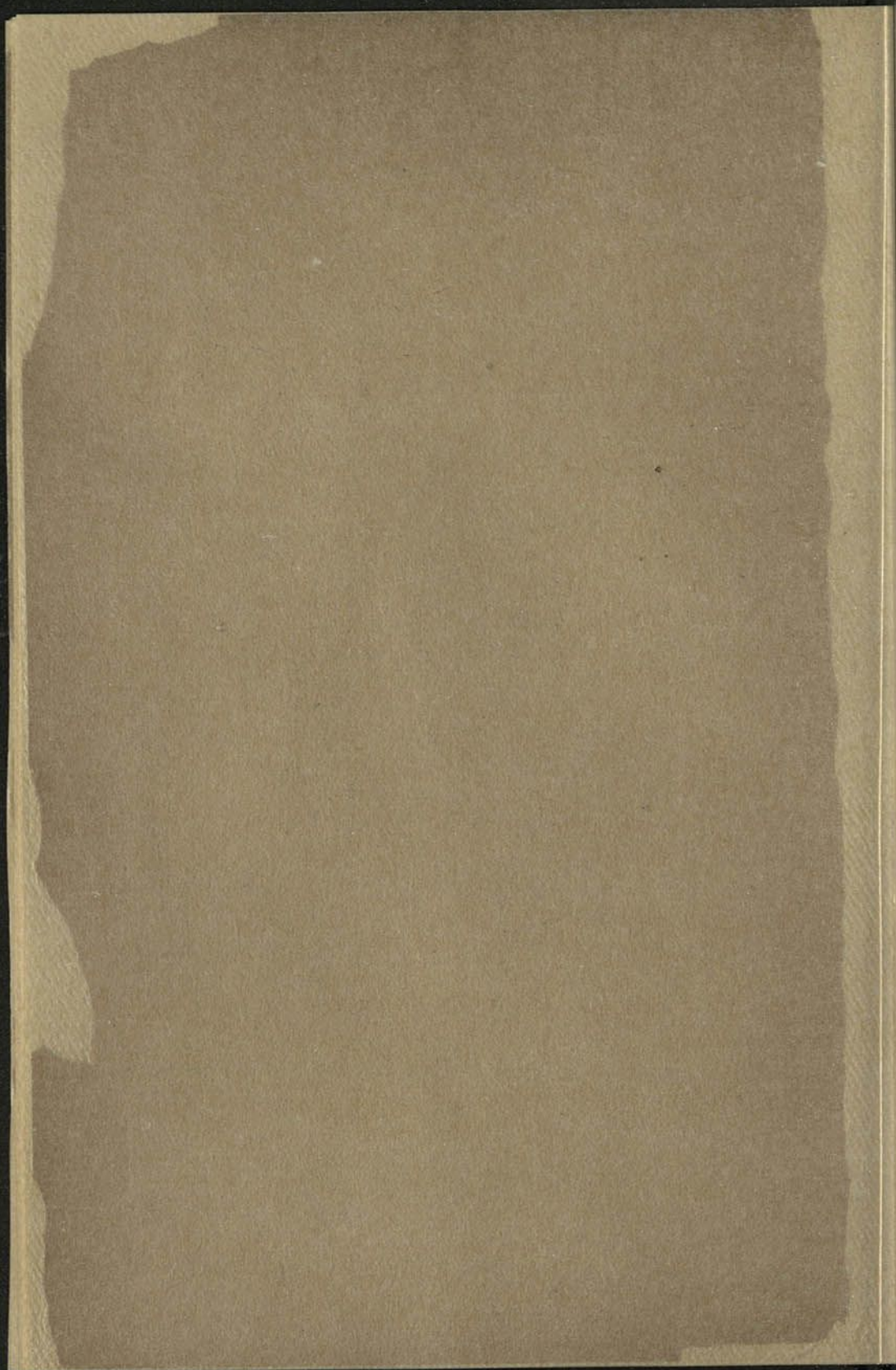
עם יען

קינדער

ליטעראטור

.

א. סוצקעווער

ווילנער געטא

1941 - 1944

פארווארט פון

נ. פיינשטיין

וויצע-פארזיצער פון „פארבאנד פון די ווילנער אין פראנקרײך“

ארויסגעגעבן דורך דעם

1

9

4

7

פארווארט
פארבאנד
פראנקרײך

ווילנער געטא

1941-1944

דער איקוף-פארלאג

„לא אמות כי אחיה“

מיט דעם בוך פון דעם דיכטער-פארמיזאן אדוראס סוצקעווער „וויל-נער געטא“ מרעט אריין דער פארלאג „איקוף“ אין א נייער פאזע פון זיין פארלעגערשער טעטיקייט. פון א פארלאג פאר געלעגנטלעכער ליטעראטור — ווערק פון שרייבער איקוף-כאווייריס, צייט-מעסיקע און ספע-ציפישע איקוף-ליטעראטור — ווערט ער פארוואנדלט אין א געזעלשאפט-לעכער אונטערנעמונג פאר פלאנמעסיקער פארלאג ארבעט און פאר מיטמעטאטישער פארשפרייטונג פון אידישער ליטעראטור אין ארגענ-טיגע און אין די שכינגעסדיקע לענדער, ווי אויך מיט דער אויסזיכט צו קענען באדינען מיט זיינע אויסגאבעס די אישואווים פון איבערן יאָם.

דער מאַטא, וואָס מיר שמעלן צוועק איבער אַט די אַריינפיר-ווער-טער: „לא אמות כי אחיה“ — מיר וועלן לעבן! — דער נאָמען פון דאָויד בערגעלסאָנס פּיעסע, אין וועלכער ער ברענגט אַרויס דעם שטאַרקן ווילן פונעם אידישן פּאָלק לעבן צו בלייבן און איבערצולעבן זיינע סאַגים, אַנפּהאַלט אין זיך די פּראָגרעס פון דעם איבערגעבוטן איקוף-פארלאג. דאָס מיינט, אַז באַס אויסוויילן די שרייבער און זייערע ווערק, וועט ער געבן פאַרצוג יענע פון זיי, וואָס הויבן אַרויס דעם קאַמף פאַר דעם אי-דישן לעבן און מאַכן פון דעם קאַמף די אַקס און דעם פאַקטאָר פון דער אידישער שפּערישקייט.

פאַרלעל מיט אַזעלכע ווערק, ווי אדוראס סוצקעווערס, די ווערק פון די דיכטער, וואָס זאַמלען אויף אונדזערע רעשטן נאָך דעם גרויסן אומגליק אונדזערן און קרעפּטיקן אונדז מיט די ביישפּילן פון פאַרמיזא-נישער גוואורע, האָט דער פארלאג זיך אָנגעצייכנט אַ פּלאַן אַרויסצוגעבן די ווערק פון די אידישע שרייבער, וואָס מרעמן אין וועג פון אונדזערע קלאַסיקער — די גרינדער פון דער מאָדערנער אידישער ליטעראטור — און ציען וויער מראַדיציע פון קאַמף פאַר אַ קולטורעל-וועלטלעכע, עקא-נאָמיש-געזונטן און פּאָליטיש-פּרייען אידישן לעבן.

אַפּן ערשטן אַרט אין דעם פּלאַן, זיינען אָנגעצייכנט די ווערק פון דאָויד בערגעלסאָן, דעם קרעפּטיקסטן פון די אידישע שרייבער, וואָס היטן געמיי די דאָזיקע מראַדיציע און מראַגן די אַכרייעס פאַר דעם היסטאָ-רישן זין פון דער אידישער ליטעראטור, וואָס אונדזערע קלאַסיקער האָבן איר אָנגעצייכנט. עס גייען ווייטער לויט דעם זעלבן פּלאַן: דער גיסמער און אַנדערע פּראָזאיקער פון דעם פאַרנעם און באַמייט, ווי אויך די דיכ-

מער-קעמפער: איציק פעפער, פערעץ מארקיש און וויער גלייכן, וואס
טראגן אים דעם געדאנק אין די לענדער פון אידישן לעבן און קאמף.

אין דער זעלבער צייט האט דער 2-טער „איקה“ קאנגרעס פאר-
שטאנען די וויכטיקייט פון סטימולירן דעם ארגענטינער אידיש-לד-
מערצאישן שאפן און האט געגעבן דעם פארלאג א דירעקטיוו, אז ביז א
העלפט פון די ארויסגעגעבענע ביכער דארפן זיין פון ארגענטינער אי-
דישע שרייבער. א הויפט אויפמערקזאמקייט וועט דער פארלאג „איקה“
אפגעבן דער זאג פאר שול-ביכער, מעקסטן, צוגעפאסטע צום ליטעד
פון אידישער שפראך, אידישער ליטעראטור, געשיכטע און געזעלשאפט-
קענטעניש אין די אידישע וועלטלעכע שולן פונעם לאנד.

דער געזעלשאפטלעכער כאראקטער פון דעם פארלאג, איז א גא-
ראנטיע נישט נאר פאר דער פארווירקלעכונג פון ווינע פלענער, נאר
אויך פאר דער געטריישאפט זיינער צו דער געזעלשאפטלעכער און קול-
טור-מענדעניץ פון „איקה“, די מענדעניץ פון קאמף פאר אידישן קיעם און
העמשער פון וועלטלעכן אידישן לעבן, וואס איז אויסגעדריקט אין דאוויד
בערגעלסאנס קאמפס-רוף: „לא אמות כי אחיה“ — מיר וועלן לעבן!

פאר ווארט

דאס בוך פון א. סוצקעווער — איינער פו די בעסטע דיכטער, און פאר-
דינסטפולער פארמיזאנען-קעמפער, וועלכן עס האט ארויסגעגעבן אונדזער „יונג-
ווילנע“, — טראגן מיר אין דער עפנטלעכקייט מיט איראם האקאזער. אין א מא-
מענט, ווען מען איז נאך איינגענומען אין טיפסטן טרויער איבערן גרעסטן בורבן,
וואס א פאלק האט געליטן אין דער מענטשלעכער געשיכטע, ווען דער באדן
שפרייט נאך מיט בלוט, ווען דער כויוו פון געקאממע צו באערן די קרוישים
איז נאך נישט דערפילט געווארן, ווען די ניצל-געווארענע פון די בורוועס
פארבאהאלטן נאך וויערע סידעס — איז די צייט נישט דויע צו שרייבן גע-
שיכטע. דאס איז אויך נישט די קאזאנע פון מעכאבער, וועלכער גיט אונדז
די עפאפיי פון ווילנע דויע, ווי אן אויסגעשניטן הארץ.

און עס איז עפשער נישט קיין צופאל, אז דאווע ווילנע דייסט זיך די ער-
שטע ארויס אין דער וועלט מיט איר מאטיריערטום, מיט א מאגומענט פון אירע
קארבאנעס און העלדנטום, פון אירע טרערן און קאמף, פון אירע אומגעדרעכע
ליידן און אומשטערבלעכן רוים. ווילנע, וואס האט אין פארלויר פון דוידעס גע-
לויבטן ווי א לייכט-מורעם פאר דער גאנצער אידישער וועלט, דאס ווילנע פון
מעכטיקע קולטורעלע שטרעמונגען און פון סאציאלע באוועגונגען, ווילנע פון דער
האסקאלע און פון גאען, ווילנע פון הירש לעקערט און פון אידיש, ווילנע פון גימ-
נאזעס, וויסנשאפטלעכע אינסטיטוטן, אוניווערזיטעטן, טעכניקוסס און אידישן
מעזאטער. ווילנע איז זי געווארן פון איצוי וויטענבערג און פון סאניע מאדריס-
לער, ווילנע טריי איר טראדיציע איז זי געבליבן אין אומגלייכן פארמיזאנען-קאמף
קעגן די היטלעריסטישע קאנצאלאן, ווילנע גיענדיק אף קידעש-האשעם פאר רא-
טעווען קולטור - אויערעס.

צענדליקער טויזנטער קרויווים אונדזערע האבן געשריבן די בלעטלעך מיט
בלוט און מעסירעס געפעש. דאווע באם גויסעסן, ווען דער באדן האט געוואקסן
אונטער די פיס, האט ווילנע אנטפלעקט דעם גרויסן גייסטיקן קויער אירן. טריי
ביז אין קיוווער איז זי געבליבן די הייליגסטע פרינציפן פון דער מענטשלעכער
מאראל: געגעבן א ביישפיל פון סאלידאריטעט; זיך מאקרוו געווען האבן אירע
זין איינער פארן צווייטן; פארגעזעט שולן און קולטור-ארבעט אין די בורוועס,
אונטער דער ערד, אין די „סאלינעס“, אין די קאנאליאציע-רערן. זי האט ארגא-
ניזירט קאמף מיט און אן אויסזיכט, ביז אין טויט אריין.

ווילנע האט פארן אייגעל האזאהאוו נישט געקניט. דער סוינע האט ווילנע
געטויט, אבער מאראליש נישט צעבראכן!

זי צייט איז נאך אויך נישט געקומען צו וועגן דעם פארנעם און פארטעסט
פון היטלעריסטישן פארברעכן. און געשיכטע דארף מען האבן אפשטאנד, קעדיי

צו באגרייפן דאס וואָס איז געשען, און אונדזער דאָך האָט דורכגעמאכט באַזונ-
דערס אומבאגרייפֿלעכע איבערלעבונגען. נאָך אַ לאַנגע אויפקלערונגס-אַרבעט מי-
צאָר די ניצ־געוואָרענע, ביכער ווי דער פון א. סוצקעווער, אויסשטעלונגען, מי-
זיען, פאָטאָגראַפישע דאָקומענטן, סטאַטיסטישע ציפערן, פראָצעסן פון די גרוי-
סע קריגס-פאַרברעכער וועלן מיט דער צייט דורכברעכן די וואַנט פון נישט גלוי-
בן און נישט פארשטיין. ווייל אונדזער פארשטאַנד איז נישט געמאכט געוואָרן
אויפצונעמען דעם גאַנצן שוידערלעכן עמעס: דער דורכשניטלעכער מענטש
גלויבט נישט, און אז ער גלויבט נישט, קען עס זיין מויער נישט באַנעמען.

עס איז אָבער געשען אזוי, אז עס זיינען געבליבן שפורן און איידעם. שפורן
אַן אַ צאָל און מיקאַל-האַמינים; שפורן, וואָס וועלן פאַראייביקן פאַר דער געשיכ-
טע אָט דעם גרעסטן אידן-מאַרד, און דאָסמאָל ניט נאָך ווי אַן אָפּגעריסענער עפּי-
זאָר פון אַנטיסעמיטישע פאַרפאַלגונגען, נאָך אַלס הויפט-צווייג פון אַ גאַנצן
מיוולאָגישן איבערפאל-פלאַן פון די פינצטערע קויכעס קעגן דער פראַגרעסיווער
מענטשהייט. און איידעם צענדליקער טויזנטער, וואָס דערציילן שוידערלעכע גע-
שיכטעס ווי אזוי עס האָט געבושעוועט אין מיטן פון 20-טן יאָרהונדערט די
מענטשלעכע בעסטע, באַשטעטיקנדיק דערביי איינער דעם צווייטן און צוגעבנדיק
אַן אַ שיער פראָמיס.

די בלוטיקע שפורן און די איידעם, לעבעדיקע און טויטע, וועלן גויווער זיין
די אומפּיאַיאַזיט פון אונדזערע מויכעס צו באַנעמען אזוי פיל גרויל. אפן באַדן
פון דאָס געשעענע, אפן באַדן פון אַ פריער אומבאַקאַנטער ווירקלעכקייט, וועלן
אויסוואַקסן נייע דוידעס. זיי וועלן וויסן דעם פרייז פון פריילאָזן און באַזינגען די
נידעריקסטע אינסטינקטן, אין דער צייט וואָס די גאַנצע געשיכטע פון מענטשלע-
כן געדאַנק איז באַשטאַנען פון אומאויפהערלעכע אָנשטרענגונגען זיי צו בא-
קעמפן און צו צווינגען. זיי וועלן וויסן די געפאַר פון ברענגען אפן מיזבייגן די
קולטורעלע יעדושע פון דוידעס. זיי וועלן וויסן די געפאַר פאַר אַלע פעלקער, ווען
ביי איין פאַלק. ווערט אויסגעמאַרדעט זיין עלימע.

ווייל אין דייטשלאַנד איז עס געשען אזוי: צוערשט האָט די רעאַקציע גע-
קעמט דאָס דייטשע פאַלק, אים אַוועקגענומען אַלע זיינע פאָליטישע און אינטע-
לעקטועלע עלימעס, וואָס האָבן פאַרקערפערט און פאַרגעזעצט זיין גייסטיקע פאַר-
גאַנגענהייט, דאָן האָט זי פאַרברענט זיין קולטורעלן אויער. דאָן האָט זי אומגע-
שטערט דורכגעפירט אַן איבערדערציאונג פון אַ דאָר, אויסוואַרצלענדיק פון אים
די עטישע און מאָראַלישע פרינציפן פון דער ציוויליזירטער וועלט. דאָן איז דער
גאַנצער מעלכע און אַלמיניסטראַטיווער אפּאַראַט פון אָט דעם גרויסן לאַנד אין
מיטן אייראָפּע באַזעצט געוואָרן דורך דער אונטערוועלט, דורך מענטשן וואָס
האָבן שוין קיין שום געמיינזאַמעם נישט געהאַט מיט דער אַנטוויקלונג, מיט
דעם אייביקן פראַגמעט, וואָס איז אונדז איבערגעגעבן געוואָרן ביערושע פון דאָר
צו דאָר.

אזוי האט זיך איינגעפונדעוועט אין מיטן פון איידאָפּע א פרעמדער קערפער. א קאלאָם, וואָס האָט אין זיין פאַרניכטונג-מעשוואַס קיינע ווערטן ניט געשווינגט און קיינע מענטשלעכע פרינציפן ניט געהאַט. אזוי ווי דער גוילעם פון מהר"ל אין אונדזער אידישער לעגענדע. ווייל די וויסנשאפט און די טעכניק, אָפּגעשיידט פון די עמישע ווערטן, קענען אַרויסרופן אַזעלכע צעשטערערישע קרעפטן, וואָס האָבן נישט קיין גרענעץ.

און אזוי איז אויסגעוואקסן די גרויזאמקייט אין דער געשיכטע שול פון פאר-ברעכן. די וויסנשאפט האָט אזוי באוואָפנט די גרעסטע מאַשין פון מאָרד, וואָס האָט אַ האָר איבערגעלאָזט אַזעלכע שפורן, פון וועלכע מערערע דוירעס וואָלטן זיך נישט אויפגעהויבן.

ווען מען פאַרגלייבט די דערציילונגען פון ווילנער, ווארשעווער אָדער אַן אנדער געטאָ, פון אוישוויץ, מאידאנעק אָדער אַן אנדער קאַנצענטראַציע-לאַגער, פון האָלאָאָנד, פראַנקרייך אָדער אַן אנדער לאַנד אַמפּוירט דורך נאַצי-דייטשלאַנד — איז עס אימערמאלס דער זעלבער אויפן פון קאלט דורכגעטראכטן מאָרד, פון אַרגאַניזירטן רויב. דער זעלבער מעטאָד באַם קאַלעקטיוון פאַרניכטן, די זעלבע טעכניק באַם האַרגענען דעם יאָכיד. דער איסער, די זעלבע שול פון מאָראַליש טויטן דעם מענטשן, איידער מען קריגט די שליסע איבער זיין גוף, און קענען גופים זאָלן זיך פאַרניכטן אין קעגנזייטיקן קאַמף.

אַן שוים סאָפּעק ווײַנען אין דייטשלאַנד גענוי פעסטגעשטעלט און דורכגע-טראכט געוואָרן די יעסודים פון אַן אָרדענונג, וואו די בעסטע רעגירט איבערן מענטשן. א שול פון פאַרברעכן איז געווען דער רעזשים: ביים היטלער.

די געשיכטע וועט אָפּגעבן דער מאָראַלישער דעקאדענץ אין דער וועלט, אַרויסגערופן דורכן נאַצי-שטורעם, נישט ווייניקער אַרמ, ווי דעם פאַגראָם פון מאַמעריעלע ווערטן. דאָס דערפירן דעם מענטשן צו דער שמופע כאַיע, איז עפּשער דער גרעסטער פאַרברעכן פון דעם היטלער-רעזשים און וועט האָבן די אַמלענגסטן דויערנדיגע נאַכזיידקייטן. די וואָס האָבן גענומען אַר זיך די מיסיע פון זיך קעגן-שמעלן דער באַרבאַריי, וואָס האָבן געגעבן דעם גרעסטן קאַרבן אין קאַמף פאַר ראַטעווען מענטש און ציוויליזאַציע, וועלן האָבן איינגעשריבן נישט נאָר רומפולע בלעטער אין דער אלגעמיינער געשיכטע פון דער מענטשהייט, נאָר זיי וועלן זיין אויך די יעניקע וואָס וועלן — איבער די קאַנוואַלסיעס פון מאַמענט — איבער-געמען דעם רודער פון דער געזעלשאַפט, ווי פאַרדינסטפולע פאַרטיידיקער אירע, באַרופן צו פאַרזיכערן איר וואויל און אַ שטראַלענדן אויפבו פון איר קולטור.

אין דער געשיכטע ווערט גאַרנישט פאַרלוירן. א באָרן דורכגעזאפט מיט בלוט ניט אויך אַרויס בלוטען און פרוכטן. מען קען נאָך היינט נישט זען וואָס עס וועט אַרויסקומען פון די קאַרבאַנעס און כורוועס פאַר דער גאַנצער מענטש-

הייט און פאר אונדז אידן ביפראט. דער זיג איבערן היטלעריזם שטארקט אונדזער צוגעבונדנקייט צו די פארטיידיקער אונדזערע, צו די וואָס זיינען געווען אין שפיץ פון קאמף. מיט די וועלן מיר בינדן די צוטונפט און אונדזער ביטאָכן איז גרויס.

היינט איז די אויפגאבע פון טאָג בויען און אויפשטעלן אַ וואָך.

דאָס בוך פון א. סוצקעווער איז אַ גראַנדיעזער ביישטייער. און דעריבער דאַנקען מיר א. סוצקעווער דעם ווילנער, דעם דיכטער און העלדישן פארטיזאַן פאר זיין וואָך-געביידע, וואָס איז „ווילנער געטאָ“.

נ. פיינשטיין

פאַרז, 10 נאָוועמבער 1945.

ערשטער טײל:

באם דייטש אין די נעגל

אין שטאט און אה די וועגן

...ווען איך האב דעם 22-טן יוני אינדערפרי איינגעשלאסן דעם ראדיא-קאנטאקט, האט א שפרונג געטאן מיר אנטקעגן, ווי א קנויל יאשמשערקעס, א היסטעריש געשריי אה דייטש. פון דעם גאנצן געפילדער האט זיך בלויז גע-דרונגען, אז דאס דייטשע מיליטער האט א שפאר געטאן איבער אונדזערע גרענעצן. איך בין אראפגעלאפן אינדרויסן, איך גיי וואהין די אויגן טראגן. איך מים אריין צו נויט פרייליכע, דעם פראפעסאר פון דער אידישער קא-טעדער אין ווילנער אוניווערסיטעט. ער איז פארטאן בא זיין ווערק „פאנעטיק פון אידיש“.

— מיט דער ערשטער באמבע אה דער רוסישער ערד. האט זיך היטלער אויסגעגראבן א מיינווער, — זאגט פרייליכע נעוויסעס, אבער וואס צו טאן ווייס ער נישט. ער שרייבט ווייטער זיין וויסנשאפטלעכן בוך.

איבער די גאסן יאגן פייערלעשער. לעבן דער גרינער בריק איז א מרייפע, איך בין אוועק צו מיין מאמען אהיים, הינטער דער גרינער בריק. מיין מאמע וואס זיך שטארק דערפרייט, באפאלן מיך קושן, מיך געטרייסט, אז אלץ וועט זיך אויסלאזן צום גוטן. זי האט אויסגעקאכט שמשאווע און פארווייכט מיט מילך...

אעראפלאנען האבן נישט אויפגעהערט באמבארדירן. אנטקעגן אונדז, אה דער צווייטער זייט ווילנע, האט געפלאקערט א נאז-רעזערוואאר. דער פייער איז אריינגעדונגען אויף אהער אין צימערל און געריסן אין האלדז.

— מאמע, לאמיר זיך ראטעווען אינאיינעם!

די טאמע האט מיר געלעט די האר, א קוש געטאן אין שטערן און מיט א פיינלעכן אויסדרוק, וואס איז נישט מעגלעך צו פארנעסן — צוגעגעבן: — איך, מיין קינד, וועל איך ערגעץ נישט גיין. מיין לעבן איז אין דיר. דו גיי און ראטעווע דיינע יונגע יארגן.

איך בין אוועק צו דאוויד אומרו, דעם דעראקטאר פון „עמעס“. זיצן מיר און קלערן פון אן אויסוועג. אזויגער צוועלף באנאכט איז אין צימער געווארן בלענ-דריק-ליכטיק. אעראפלאנען האבן אינדערלופטן אויפגעהאנגען ליכט-ראקעטעס. אנטקעגן פענצטער, אין ראיאן פון די דריי צלאמים-בערג, האבן זיך אראפגעלאזן דייטשע פאראשויסטן.

דעם סיינעס אעראפלאנען ווינען געפלויען איבער די הייזער. אפן ראג גלעזער-גאס און ברייטע איז איינגעפאלן א מויער. זעכציק מענטשן זענען געבליבן אונטער די ציגל. אויך אה פארטאנע ווינען איינגעפאלן מויערן. רויך פון מרייפעס האט זיך געשפרייט איבער די גאסן. מענטשן מיט פעקלעך אין די הענט האבן

זיך געצויגן פארויס דער שטאט. קלאנגען האבן זיך געטראגן, אז דער דייטש איז שוין נאך גאנצט און ער וועט פארצוגן ווילנע.

מיר ציען זיך אויך, א קאמפאניע שרייבער, באווייזט, נאענט. איך לאז איבער מיין שטוב אה העפקער. פון מיין אייגנטום באווייז איך מיטצונעמען די שוין אפגעדרוקטע בלעטלעך פון מיין פאעמע „סיכר“. מיין פרוי נעמט מיט איר טאג-בוך, וואס זי שרייבט פון צען יאָר אָן. מיר שפאנען ארויף סובאָטש, אין דער ריכטונג צו מינסק.

מיר באגעגענען א טאבאך מיט אידן. די ווענענער אָננעפראַפט מיט קישנס און ווייבער. מיר דערווייזן זיך ביי דעם אָנטרייבער פון א פערד און וואָגן, אז דאָס אַנטלויפט ער מיט זיין מישפּאַכע פון די „בולקע הייזער“. אין דאָרף סלאָבאָדע וואוינט זיינער א באַסאָנטער פויער, באַ אים וויל ער איבערזיין די מילכאָ-מע-צייט, און ווען מען וועט די דייטשן פאַרטרייבן אה צוריק, וועט ער זיך אומ-קערן קיין ווילנע.

וואָס א מינוט ווערט געדוכטער אַה די וועגן. עס ציען אה מיזערעך, מיפער אין לאַנד, וונגמלעכע, אויך עלטערע, און אפילע זקיינים. מען יאָגט פון דער מאַניפע און די מאַניפע יאָגט איבער...

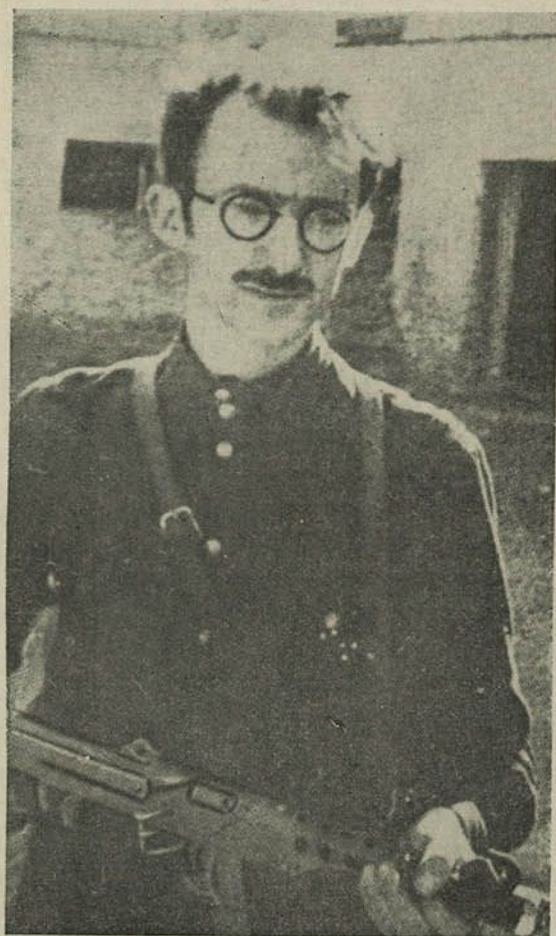
דייטשע אַעראָפּלאַנען לאָזן זיך אַראָפּ ווי היישריקן. זיי יאָגן נאָך באַזונ-דערע, נאָך איינציקע מענטשן. אין דער לויפּעניש ווערט צעשפּליטערט אונזער גרופּע. אומרו מיט דער פרוי זיינען אין דער בעהאַלע נישט געוואָרן. דאָס קינד זייערס פיכערט אה מינע הענט. איך וויל אַרוינגיין אין אַ באַטע אָנצוטרינקען דאָס קינד, — נאָך אלע באַטעס זענען פּוסט, די פויערים — צעלאָפּן.

נאכט. מיר שלאָפּן אין וואַלד. רויטאַרמיער וואָרענען אונז, מיר זאָלן זיין אָפּגעקויט מיט מענטשן, ווייל אַראָפּגעוואָרפּענע דייטשן נייען אָנגעטאָן אין קליי-דער פון רויטאַרמיער. מיין באַווערס קינד, געבליבן אה מינע אַרעסט, איז זיך פאַרגאַנגען אין אַ געוויין. עס בענקט נאָך דער מאַמען. עס חונגערט. איך קלייב אָן ביי דער לעוואָנע-שוין אַ פאַר זאגדעס און גיב דעם קינד — עס זאָל נישט אויסגיין אויף מינע הענט.

לעבן אַשמענע האָט אונדז דער דייטש שוין דעריאָנט. פונדערווייטנס האָט זיך געטראָגן אַ געקלימפּעריי פון טאַנקען. פויערים האָבן אונדז דערציילט, אז די גאַנצע געגנט איז שוין באַווערעמט מיט דייטשן. וואוהין לויפט מען? און דערצו טראָג איך נאָך דאָס קינד!

דערפער ברענען. אַעראָפּלאַנען איבער די קעפּ. מיר דערקענען צווישן זיי אויך פיל סאָוועמישע; זיי ראנגלען זיך אונטער די וואַלקנס מיט די דייטשע לופט-רויבער. איינגעקנוילט אין רויך פאַלן אייניקע אַראָפּ לעבן אונז. שוין נישט ווייט פון ווילנע טרעה איך זיך מיטן טאַפּן פונעם קינד, וואָס איז ביי מיר אה די הענט. איך גיב אָפּ זיין אויפּלע און איך בין גליקלעך, וואָס איך האָב עס דערהאַלטן ביים לעבן. מיר נעכטיקן אין אַ שויער ביי אַ פויערעט.

א. סוצקעווער אלס פארטיוזאן

דורך די שפאלטן זענען מיר, ווי עס ברענגט ניי-ווייליקע, באנאכט קומען אן מא-
מאצילען, שמעלן זיך אפ בא דעם שויער. איך דערהער די שפראך, וואס האט
געשענדט איידראפע: דייטשע זשאנדארן נישטערן אין דאָרף. זיי רופן אַרויס אונ-
דזער פויערטע און פרעגן זי, צי זי באהאלט נישט אויס קיין אידן. מינע כאוויי-
רים שלאָפן. איך איינער בין אויף. פון אירס א וואָרט הענגט אַפּ אונדזער לעבן.
זי ענטפערט אַפּ איר מוטער-שפראך: „ניין, דאָ איז קיינער נישטאָ“, און די
זשאנדארן פאָרן אַוועק ווייטער.

מאנען, מאנען, מאנען. דער גאנצער אַשמענער טראַסע איז איין מאנען-
קייט. זיי פויקן, רוישן, הילפן און פארטויבן. מיר וואַרטן א האַלבן טאָג. ענר-
לעך רויסן מיר זיך דורך. מיטן זעלבן וועג, וואָס מיר זיינען אנטלאָפן, גייען מיר
צוריק. באַ דער ווייליקע וואַשן מיר זיך אַרום, צערייסן פאַפירלעך, דאָקומענטן. —
מאָמער א רעוויזיע, זאָל מען גאַרנישט געפינען. מיין פרוי קושט איר מאָג-בוך
און בלעטלעכווייז לאָזט זי אים מיטן וואסער.

*

איך בין צוריק אין שטאָט. אַפּ די גאָסן האָבן איך קיין אידן קימאָט
נישט באַמערסט. עטלעכע זקיינים האָבן זיך געשאַרט באַ די ווענט מיט אייגענע-
בויענע קעפּ. די באַפֿעלקערונג איז געבליבן אין די הייזער. איבער דער שטאָט
זענען אַרויסגענאַנגען עפעס נייע פינגערע פאַרשווינען מיט ווייסע אַרעמבענדער
און קליינע בוסלעך אַפּ די אַססלען. איך האָב דערקענט צווישן זיי איינעם אַ
סטודענט פון ווילנער אוניווערסיטעט.

לעבן שלאָס-באַרג האָבן די ווייסע אַרעמבענדער געפירט אונטערן ביקס
אַרום צוואַנציג מאָן. צווישן זיי—זאַלמען שאַפיראַ, אַ פּראָוויזאָר פון ווילקאַמ-
דער גאָס. מען האָט זיי אַלעמען אַרויסגעפירט אפן שלאָס-באַרג. ביי דער גרינער
בריק האָבן איך דערהערט אַ זאַלפּ פון אַ סאך ביקסן אין ראַיאָן פון דעם שלאָס-
באַרג. איך האָב זיך אויסגעדרייט און געזען בלוז אַ פלאַטערנדיקן האַסן-קרייז
אַפּ געדימט פאַלאַץ.

אין מיין שטוב אַפּ סובאַטש-גאָס 6, וואו איך האָב אַלץ איבערגעלאָזט,
האָבן איך זיך מער נישט צוריקגעקערט. איך בין אַוועק צו מיין מאַמען אַפּ
ווילקאַמירער 14, וואו איך האָב אָפּגעלעבט צוואַנציג יאָר. מיין מאַמען האָב
איך געטראָפן אַ פאַרוויינטע. אַ גוטער אָנוואַנער האָט איר געבטן דערציילט, אַז
ער האָט מיר געזען אַ מויסן, אַ צעריסענעם פון אַ באַמבע.

גוידעס און לאַטעס

אַפּ מאַרגנס איז פון שטאָט אָנגעקומען אַ שאַכן און דערציילט, אַז מען
באַפט אידן אַפּ אַרבעט. די אידן, וואָס מען באַפט, לאָזט מען אַפּ אַפּ דער
גאָס אַהיים. און מען גיט זיי אַרויס פאַפירלעך, אַז זיי זענען שוין „געכאַפטע“.

בזע דעם, דערציילט דער שאכן, האָבן די דייטשן אוועקגעפירט אין דער לוקיש-קער טורמע ווי אַרב-לייט אַרום צוויי הונדערט אידן און פּאַליאַקס; אויב די בא-פעלקערונג וועט זיך מיט עפעס „פאַרוינדיקן“, וועלן באַזאָלן די אַרב-לייט מיט זייערע קעפּ. די זעלבע נאָכט האָט זיך ביז באַגינגען געהערט אַ שיסעריי פון דער טורמע, וואָס שטייט אָפּ דער אַנדערער זייט וויליע, אַנטקעגן מיין פענצטער. ווער שיסט און אין וועמען — האָט קיינער נישט געוואוסט. אזוי האָט זיך איבער-געכאַזערט עטלעכע מעסלעס נאָכאַנאַנד. שפעטער האָט זיך אַרויסגעוויזן, אז דעם זעלבן אָונט, ווען מען האָט געבראַכט אין טורמע די אַרב-לייט האָט מען זיי אָנגעהויבן גרופּנווייז צעשיסן אינעם טפּיסע-הויף.

די שיסעריי אין דער לוקישקער טורמע האָט נישט אויפגעהערט. די כאַפּעניש אָפּ מענער — אויך נישט. יעדער פּאַליציי-צירסל האָט באַקומען אַ פּאַדאַרדענונג אַנצוכאַפּן צו פּופּצן אידן אַ טאָג. שוין נישט אָפּ דער געוויינלעכער אַרבעט, נאָר צוליב עפעס אַ געהיימען ציל, וועלכן קיינער האָט נישט געוואוסט.

כאַפּענס — אזוי האָבן די אידן אָנגערופן זייערע כאַפּערס — לויפן אַרום איבער די נאַסן, קאָנטראָלירן, נישטערן. זיי שמעלן אָפּ יעדן איינעם. אויב דער איד האָט נישט קיין שוין, אז ער אַרבעט, אָדער אויב דער שוין איז אַ ביסל אָנגערופן, צעקנייטשט, פירט מען אים אוועק אין דער לוקישקער טורמע.

די פּאַשיסטישע פּאַליציי האָט קאָנפּיסקירט די סכוורעס פון די אידישע קראַמער, אַרויסגעשלידערט די אידן פון אַלע אונטערגעמונגען, פון קיעווער נאַס, שאַפּען-נאַס, גרויס-סטעפּן-נאַס האָט מען אין מעשעך פון אַ שאַ צייט אַרויסגע-טריבן אַלע „נישט-אַריער“ און זייערע דירעקט פאַרכאַטעמע. גלויבציטיק האָט מען פאַרגומען פון דאָרט אַלע מענער. און נאַס האָבן זיך באַוויזן די ערשטע באַפעלן:

אידן טאָרן נישט רידן דורכן טעלעפּאָן;

אידן האָבן קיין רעכט נישט צו פאָרן מיט דער באַן;

אידן טאָרן נישט אַריינקומען אין קיין שטאַטישע אַנשטאַלען (באָד, שפּי-טאָל, קינאַ-טעאַטער, קאַפּע);

אידן מוזן אָפּטראָגן זייערע וועלאָסיפּעדן און ראַדאָס;

אַלע אידן ווערן אַרויסגעוואָרפן פון אוניווערזיטעט.

איבער דער שטאַט האָט זיך באַוויזן די באַקאַנטע אויפּשריפט: „אינטרימ פיר יודען פערבאָטען“.

אין די אַרטיקע צייטונגען האָבן זיך באַוויזן שוידערלעכע אַרטיקלען וועגן אידן. דער נאַנצער גיפּט פון דער דייטשער פּראָפּאַגאַנדע, צוגעגרייט פאַר לאַנגע יאָרן, איז אַריינגעדונגען אין דער היגער פרעסע, וואו ס'האָבן מיטגעאַרבעט פאַשיסטישע אַגענטן — דייטש-ליטווישע נאַציאָנאַליסטן.

דעם 4-טן יולי איז אין די צייטונגען פאַרעפנטלעכט געוואָרן אזא מירדאָע: „אין העסקעם מיטן באַפעל פון דער דייטשער מיליטערישער מאַכט פון 8-טן יולי 1941, מעלדן מיר, אז אַלע אידן, אָן אונטערשייד פון געשלעכט און עלטער, דאָר-

פון טראָגן אַף דער ברוסט און אַף דער פלייצע אַ שאַנד-צייכן פון צען סענטים-
מעטער אַף צען סענטימעטער, אינמיטן דאָרף ווין אַ געלער קרייז, און אינע-
ווייניק — אַ "ו" דער מוסטער איז פארעפנטלעכט אין אלע ווילנער פאָליציי-
צירקלען.

דער באַפעל גייט אריין אין קראפט פון 8-טן יולי 1941.

פאַר נישט אויספילן דעם באַפעל — די גרעסטע שטראַף.

מיליטערישער קאָמענדאָנט פון ווילנע צענפערניג.

אין אַ פאַר טעג אַרום האָט דער שטאַט-קאָמענדאָנט נוימאַן, אַרויסגעגעבן
אַ נייעם געזעץ וועגן לאַטעס: נישט קיין געלע דארפן זיי זיין און נישט אַף דער
ברוסט און פלייצע דאָרף מען זיי טראָגן, נאָך מען דאָרף אָנגייען אפן אַרבל אַ
בלאָק אַרעמבאָנד מיט אַ ווייטן מאָגדאָוויד. שפעטער מיט אַ מאָג, איז אָט דער
געזעץ באַטל געוואָרן; מען דאָרף שוין ווידער טראָגן געלע לאַטעס אַף דער
ברוסט און פלייצע.

די רייטשן האָבן געוואָלט מיט די דאָזיקע געזעצן וואָס מער באַליידיקן,
דערנידעריקן און צעטומלען די אידישע באַפעלקערונג, סעדיי צו האָבן אַן אויס-
רייז "געזעצלעך" אַרויסבאַקומען וואָס מער קאַרבאַנעס. די אידן האָבן נישט גע-
קענט, פאַשעט נישט באַווייזן, אויסצופירן די נאָכאָנאָדזיקע שפּאַגל-נייע באַפעלן.
און פארן טראָגן ניט די לאַטעס, וואָס מען דאָרף, האָט מען גלייך אַרעסטירט.
נאָך נישט געענדיקט מיט די לאַטעס — אַ געזעץ אַ נייער:

אידן האָבן ניט קיין רעכט צו האָבן קאָנטאָקט און צו רייזן מיט
ניט-אידן. אידן האָבן ניט קיין רעכט צו פאַרשויפן וועלכע ניט איז
זאכן, וואָס זענען ביז איצט געווען זייער אייגנטום, — דערפאר, ווייל
דאָס גאַנצע פאַרמעגן פון די אידן געהערט פון היינט אָן און ווייטער
צו דער דייטשער מעלכע און עס ווערט בלויז צייטווייליק איבערגע-
לאָזן ביי דעם געוועזענעם באַלעבאָס.

ווי עס דרינגט אַרויס פון דעם ערשטן פונקט, איז פאַרבאָטן
די אידן צו באַזוכן דעם מאַרק.

פארן זיך ניט אונטערוואַרפן די פאַראַרדענונגען ווערט מען
דערשאַסן.

דעם 2-טן אויגוסט איז אָנגעקומען ה'תש"ב אלס געביטס-קאָמיסאַר
פון ווילנע. אין דעם זעלבן טאָג האָט ער שוין באַווייזן זיין קויער:

אַ שפּיטאָל-גאס און נאָוויגאָראַד זיינען פאַרגעקומען צוויי גרויסע פּאָ-
גראַמען, דורכגעפירט האָבן זיי די מאַסן-מערדער שווייגנעכער און ווייס. כּוץ
דעם האָט ער אַרויפגעלייגט אַ ריווקע קאָנטריבוציע אַף דער אידישער באַפעל-
סערונג. איין פאַראַרדענונג איז פאַרויסגעלאָפן דער צווייטער:

אידן מעגן גיין אין שטאַט ביז זעקס אַזייגער אָונט.

אַף די טראַטאָרן איז אידן פאַרבאָטן צו גיין; זיי מעגן גיין בלויז אפן
ברוק און איינציקווייז — ווי עס גייען גענדר.

אף מיטצווייטש-נאם, זאואלנע, ברייטע, שלאם-נאם, קאמערדע-פלאץ און ארום באן איז אידן פארבאטן צו גיין.
 די אידן האבן געפרוואווט די געזעצן גויווער זיין: מען טאר נישט גיין אפן מארק, איז אדער מען פלעגט דיוויקירן און גיין אן לאטעס ווי נים-אידן, אדער די נישט-אידישע שביינים פלעגן אויפשוין שפיון און ארוימבראגן אין די אידישע שטיבער. אויך מיטן גיין איבער די נאם האבן זיך די אידן אן אייגענע געגעבן: מען האט דורכגעהאט הויפן און געמאכט דורכגענג. מען איז ארומגעגאנגען צענדליקער נאם און געקומען וואהין מען דארף.

כאפונעם

דער נעשטאפ-אפיציר שוויינענבערג האט געארבעט פלייסיק. אף וויל-נער 12 האט ער געשאפן זיין שטאב. ער האט צוגעצויגן די ליטווישע פאשיסטן פון „איפאמינאם בוריס“, אדער פאשעט, ווי מען האט זיי אנגערופן — די „אי-פאמינא“ (אויסדערוויילטע) און האט זיי פאנאנדערגעטוילט אף צוויי העלפטן: די אויפגאבע פון דער ערשטער העלפט איז צו כאפן אידן, און פון דער צווייטער — אויסצופירן עקזעקוציעס איבער די געכאפטע.

עס האבן זיך א לאז געמאן איבער די נאם כאפונעס. זייער אויפגאבע איז צושרשט געווען: אויפזוכן אידישע מענער און זיי שלעפן צו דער ארבעט. אבער נישט אין דער עצם ארבעט איז זיי געגאנגען. ס'איז געווען א גוטער, פון פארויס צוגעגרייטער מיטל, ווי אזוי ארוינצונארן און פארלענדן די אידישע באפעלקערונג. די ארבעטנדיקע אידן האט מען טכילאס נישט געטשעפעט; פארקערט, זיי האבן בא-קומען צעטלעך, אז זיי ארבעטן. מיט אזא צעטל האט מען זיי נישט געמאקט פאר-האלטן. אינניכן איז די אידישע באפעלקערונג צעשפאלטן געווארן אף צוויי טיילן: די, וואס ארבעטן, און די, וואס באהאלטן זיך אין „מאלינעס“. געפונען א באהאלטענעם אידן — פלעגן די כאפונעס אים הייסן מיטגעמען א האנטעך און זיין און פלעגן אים אפמירן אין דער לוקישקער טורמע. אין טורמע איז געווען שוויינענבערג. פון אים פלעגט מען זיך זעלמן ארויסבריינגען.

אף ווילנער 12, אין דער געביידע פון דער „איפאמינא“, איז געווען א קארטאטעק פון די געכאפטע, ס'הייסט, פון יענע געכאפטע, וואס מען האט אוועקגעפירט אין דער לוקישקער טורמע. אין דער קארטאטעקע זיינען געווען פאלגנדע רובריקן: נאמען און פאמיליע-נאמען פונעם געכאפטן, ווען געבוירן, און נאמען פון כאפער. אף דער צווייטער זייט פלעגט דער סעקרעטאר נארווישא, אנטרויבן מיט א רויסן בלייער אן L אדער L. P. האט באדייט, אז דער

קארבן איז אין דער לוקישער מורמע. א "P" אז מען האט אים שוין אָפּגע-
פירט קיין פאנאר — דאָס אָרט פון די עקזעקוציעס.
פאַר אַיטלעכן געכאַפּטן אידן, וואָס איז באַשטימט געווען אַז אומקום,
האָט דער כאַפּון באַקומען צען רובל.

פיל כאַפּונגעס האָבן געהאַט צו זיך געהילפן. מערסטנטייל זיינען דאָס געווען
נאָר יונגע אַנגעמלעך. זיי פלעגן פריער אויסשמעקן די ערמער, וואו אידן באַהאַלטן
זיך. פאַר אזא האָט מען געציטערט ניט ווינציקער ווי פאַר א דערוואַקסענעם. די
כאַפּונגעס פלעגן נישט נאָר כאַפּן מענטשן צום טויט, נאָר אויך זיך איבער זיי
אינדיקעווען. אין וויער גלאַנץ-פּעריאָד, ערעזו דער געמאָ, פלעגן זיי באַפאַלי
באַטיי-מערדאָשים און פלעגן אַוועקפירן די דאוונערס אַזוי ווי זיי שטייען אין
טאַלעס און טפילן. געווען איז אזא פאַל: בעיים אַ כאַפּעניש האָט זיך גערשן
שמוקלער באַהאַלטן אין אַן אַלמער. אַ כאַפּון האָט אים דערטאַפּט און געשלעפּט
אַפן הויף. דער איד האָט זיך געפרוואוּט אויסקויפן. ער האָט אָבער נישט גע-
האַט גענוג געלט, האָט ער זיך געבעטן באַ זיין כאַפּון, וועלכן ער האָט געהענט
ווי אַ סטודענט פֿון אוניווערסיטעט.

— האָט מיר אים מיינע גאַלדענע צייגער, נאָר לאָז מיך לעבן...

באַס סטודענט האָט זיך אויפגעוועקט דער „געוויסן“. ער האָט אים אויס-
געהאַט די צייגער און געלאָזט לעבן.

דער ערשטער יודען-ראַט

דעם 4-טן יולי איז אַרױנגעפאַרן אַפּן שולֿהויף אַ טאַקסי און צוויי דייטשן
מיט ביקסן אַז די אַקסלען האָבן באַפּוילן אַרױסרופן דעם ווילנער ראָוו. עס
איז צו זיי אַרױסגעקומען דער שטאַט-שאַמעס כאַים מאיר גאַרדאָן, אַ הויכער
שיינער איד מיט אַ ווױסער באַרד. „דו ביסט עס דער ווילנער ראָוו?“ — האָט אַי-
נער פון די דייטשן אָנגעשטעלט אַז אים די ביקס. גאַרדאָן האָט געענטפערט, אַז
ער איז בלוז אַ שאַמעס; דער ערשטער ראָוו, רובינשטיין, איז אין אַמעריקע,
און דער צווייטער ראָוו, כאַים אויער גאַדענסקי, איז געשטאַרבן.
— אויב אַזוי, — האָבן די דייטשן געמאַלדן דעם שאַמעס, — ביסטו דער
ראָוו. ביז מאָרגן דארפסטו אויפשמעלן אַ אידן-ראַט.

עס איז גערופן געוואָרן אַ פאַרזאַמלונג פון די ווילנער קלאַל-טוער, אונטערן
פאַרזיץ פון דעם אַלטן און גוט באַקאַנטן דר. גערשוני. גערשוני האָט דער-
פלערט, אַז די וועלכע מען וועט אויסקלייבן אין אידן-ראַט, טאַרן זיך נישט
אַפּוואָגן. עס איז געבליבן ווי זיי וואָלטן געגאַנגען אַז מידעש-האַשעם. און ער האָט
זיך ביסטער צעווייגט. אין אידן-ראַט זיינען אויסגעקליבן געוואָרן 16 פּערזאָנען.
צווישן זיי: דר. יאַנעוויץ ווינאָדעסקי, האַראווי שום, עליעזער קרוק, אַדוואָקאַט פּינ-

כעס קאן. פרוי דר. שאכאד, סאול טראצקי און דער באנקיר לאנגבארט. פארן פאר
זיצער איז אויסגעקליבן געווארן אינזשעניער סאול טראצקי.
דער אידן - ראט האט זיך אריינגעקליבן אף סטראשן-נאם 6. אין ביניען
פון דער געוועזענער ביבליאטעק „מפוי-השכלה“.
דאס ערשטע וואס איז ארויפגעלייגט געווארן אפן אידן-ראט איז צו-
נויפואמלען דאס גאלד און די ווערטזאכן פון דער אידישער באפעלקערונג.

ווי נאך עס וויינען אריין אין ווילנע די דייטשן, האט נאך געפרואוואט אָנגורמן
דיינע קויכעס דער אלטער ווילנער קלאל-טוער, דער געוועזענער פארזיצער פון
דער ווילנער אידישער קעהילע דר. יאנקעו וויגאדסקי.

צו 85 יאר איז אים באשערט געווען צו זען דעם האקסערין איבער זיין
היים-שטאט. ער איז שוין געווען קראנק, סוים וואס געגאנגען. ווען די גייט
מאכט האבער האבן אָנגעהויבן זייער מאָרד איבער דער אידישער באפעלקערונג,
זענען צענדליקער און הונדערטער מענטשן געהאַפן צו וויגאדסקי. בא דעם
האט מען צוגערויבט א זון, בא יענעם — א טאטן, זאָל ער ווי אלעמאָל
זיי העלפן, זיי ראטעווען.

דער קראנקער וויגאדסקי האט זיך אויפגעהויבן פון בעט, אָנגעטאן וויינע
שוואַרצע קליידער מיט די אַקארשט אָנגענייטע לאטעס, גענומען א שטעקן און
איז אוועק צום רעפערענט פאר אידישע איניאניס מוֹרֶע ר אָפצושריייען די
גזירות. דער שטורמיסט בא דער טיר האט אים נישט אַרײַנגעלאָזט. געהויסן
ווארטן אף די טרעפ. אין א יאָר אַרום איז אַרויסגעקומען מורע.

דער זאָקן איז צוגעגאנגען גענטער, זיך פאָרגעשטעלט ווער ער איז און
דערציילט דעם ניועם הערשער וועגן די גרויסע אוולעס, וואָס ווערן אָפגעטאָן
לעגאבע די אידן. מורער האט נישט געענטפערט קיין וואָרט. ווען דער זאָקן האט גע-
רעדט, האט ער אַרויפגעצויגן אף דער האנט א ווייסע הענטשקע און וויגאדסקי
אראפגעשליידערט פון אלע טרעפ.

דער זאָקן האט זיך סוים אויפגעהויבן, זיך אַרומגעווישט דאס בלוט און
מיטן ברק, ווי אלע אידן, זיך אוועקגעלאָזט אהיים. ער איז געגאנגען דורך
מיצקעוויטש-גאס. ס'איז געווען דעמאָלט ווען עס איז אַרויס דער געזעץ, אז
די הויפט-גאַסן וויינען פאָרווערט פאר אידן. עס איז גלייך אויסגעוואקסן א בא-
פער און אים א נעם געמאָן.

צופעליק האט עס באמערקט א נישט-אידישער פראפעסאָר, ער האט אויס-
געקויפט דעם זאָקן און אים געבראכט אהיים.

פון דעמאָלט אָן איז שוין דער אלטער קלאל-טוער נישט אַרויס פון שטוב.
ביז איינמאָל איז געקומען צו זיין שטוב א טאקסי. מען האט אים אַרויסגעשלאָפֿט
פון בעט און אוועקגעפירט אין דער לוקישקער טורמע.

מיין פרוי האָט אים געזען אין טורמע. אַ כוידעש לאַנג האָט אים שווייגענ-
בערג געמאַטערט. צו ווינאָדסקין אין קאמער האָט ער אַריינגעוואָרפן מיסים.
די אידן, אָנגעכאַפּטע פון פאַרשידענע פּראָוואַקאַציעס, האָבן זיך געצויגן צו דעם
זאָקן און געמאַנט ביי אים אַ טרויסט. ווינאָדסקי האָט געמונטערט די פאַרמישטע
מע. אימלעכן האָט ער געהייסן צערייסן ווין געלט און אַריינפאַלן אין אָפּטריט,
אויך דאָס גאָלד און צירונג, קעדיי עס זאָל גיט אַריינפאַלן אין די מערדערשישע
הענט. ער האָט גערעדט, מען זאָל רואיק אויפנעמען דעם טויט, אזוי ווי אונז-
דערע זידעס אַף קידעש-האַשעם.

די האַק

...מיין מאמע האָט אַף אַ רענע פאַרגעסן דעם דייטשן געזעץ. זי האָט
געשטעלט אַ פּוס אפּן טראָטוואַר. אַ שטורמיסט האָט זי אָנגעכאַפּט פאַר די
האַק און געשמיסן מיט אַ נאָגייקע איבערן פאַנים. ווען זי איז שוין געלעגן אַ
פאַרבליטקטע אין רינשטאַק, האָט ער זיך הויך פאַנאָדערנעלאַכט און איז
אָועק. אַ שאַכנטע האָט זי געבראַכט אַהיים. איך האָב איר אַרומגעוואשן דאָס
בלוט און צום ערשטן מאל דערפילט אין זיך דעם פייער פון געקאַמע.
מיטאַמאל האָבן זיך אין פאָדערהויז דערהערט טריט. איך האָב זיך באַ-
האַלטן אין אַ טונקעלן צימערל, וואו ס'איז געווען אונדזער סיד... עס זיינען אַריין
געקומען 2 באַפונעם. איך שטיי אין צימערל צוגעשפאַרט צו דער וואנט און הער,
וואָס די באַפונעם רעדן. אזוי ווי עס איז אַן אַרעמע סאַלעק, זוכן זיי נישט
קיין גאָלד. זיי פרעגן בלווי, צי ס'זענען דאָ מענער. דערהערט אַן נישט, רופט
זיך איינער אָן: "מען דאַרף אַ זוך טאָן — די זשירעס האָבן זיך אויסגעלערנט
צו באַהאַלטן".

איך הער, ווי עס עפנט זיך די טיר פון דעם פינצטערן צימערל און עמיץ
נייט אַרױן מיט אַן עלעקטריש לעמפל. איך שפאַר זיך אָן לעבן צעבראַכענעם
אויפון און דערטאַפּ אַ האַק. איך גיב זיך אַ וואָרט, אַז אויב דער באַפון וועט
מיך באַמערקן און וועלן מיטנעמען, שפאַלט איך אים מיט דער האַק דעם
קאַפּ.

אַט איז ער אַרױן. איך זע אַ שוואַרצן קאַפּעליוש און אַ פאַנים מיט אַ שי-
טער בערדל. מיטן לעמפל פאַכעט ער איבער די ווענט. דער איקער זוכט ער אין
די ווינקעלעך. דער באַפון נייט אַרױן טיפער. איך הער שוין זיין אָטעם. ער
שמעלט זיך מיט דער פלייצע צו מיר, די האַק, צוגעוואַקסן צו מיין דלאָגניע,
וואָרט, איך זאָל אויספירן מיין וואָרט. איך וואָרט, ער זאָל זיך אומקערן און
מיך באַמערקן.

דער באַפון האָט אַליי און אומעטום באַלויבטן, בלווי הינטער ווין פלייצע
איז אים נישט איינגעפאַלן צו זוכן. און ער איז אַרויס פון צימער.

מיין ערשטע „מאלינע“

אין מיין צימערל אף ווילקאמירער 14, איז שטענדיקער טויט-שרעק פאר די כאפונעם און אָנגעפלייצטע שטורמיסן, וואָס האָבן זיך אויך אַ לאַז געמאַן איבער די אידישע שטיבער, בין איך געלעגן מאַג ווי נאכט, צוגעדעקט מיט שמאַטעס, און געמאַכט פלענער ווי און וויאזוי זיך אויסצובויען א „מאלינע“ — אַ וואָרט, וואָס איז פאָפולער געוואָרן באַ דער אידישער באַפעלקערונג, אַ „מאלינע“ דאָס האָט געהייסן אַן אָרט, וואו מען קען זיך באַהאַלטן פון די כאַפּונעס.

מיין שטוב איז אַ הילצערנע סאַלקע אפן צווייטן גאַרן. דער בוינדעס איז אַן אָפּענער, מען וועט זיכער געפינען. די כאַפּונעס האָבן זיך אויסגעלעצט זוכן; לעצטנס קומען זיי מיט העק און אפילו מיט שפיר-הינט. דאָס איינציגע אָרט איז דער קוימען פון צעבראָבענעס אויוון אין קיך. ביינאַכט האָב איך פאָרזיכטיק אַרויסגענומען עטלעכע ציגל און בין אַרויפגעקראָכן אין דער הויך, פונקט אַנטקעגן דער לבנה... דריי נעכט האָב איך זיך געמאַטערט אין דעם קוימען און פאַרשטעקט די לונגען אין דער שטיקנדיקער סאַושע. איינמאָל איז מיר איינגעפאַלן אַ געדאַנק, אַז אונטערן בלעכענעם דעכל, וואָס גייט אַראָפּ פון דעם פענצטער, באַדאַרף זיך געפינען אַ פוסט אָרט. אויב מען זאָל פון ערנעץ דורכ-שניידן אַן אַריינגאַנג און אים גוט פאַרמאַסקירן, איז מעגלעך דאָרט אַריינצו-קריכן און „וואוינען“. אין פאָדערהויז, פאַרן עפענען די טיר, האָט זיך געפונען אַ טונקלע קעמערל אַף צו האַלטן האַלץ. אין יענעם קעמערל האָב איך אַרויס-געריסן אַ ברעט און געמאַכט אַן אַריינגאַנג אונטערן בלעכענעם דעכל. די מאַ-לינע האָט זיך אַרויסגעוויזן אַ ביסעלע צו נידעריק. איך האָב בלויז געשענט ליגן אין דער גאַנצער לענג און עס איז קוים געווען מעגלעך זיך איבערצורייצען אַף דער אַנדערער זייט.

ביים אַריינקריכן מיט די פיס פאָרויס פלעג איך נאָכדעם צוציען די ברעט אַף צוריק און פאַררייען מיט אַ דאָט אינעווייניק, מען זאָל נישט קענען צוקומען. אזוי בין איך אָפּגעלעגן אין דער מאַלינע זיבן וואָכן. איך האָב אויס-געבויערט דורכן בלעך אַ פיצל עפענונג און פאַר דעם ביסל שיין אין פאַרם פון אַ נאָרד-ליכט האָב איך געשריבן מייע לידער „פענימער און זומפן“.

די בלעך, אָנגעוואַרעמט פון דער יוליסער זון, האָט צעברויט מיין לייב, איך פלעג קוים דערוואַרטן, אַז עס זאָל אָנקומען דער אָונט. אין ביינ-האַשטאַ-שעס פלעגט זיך צושאַרן אַהער מיין פרוי, וואָס איז אַרומגעגאַנגען אַן לאַמעס, און מיר דערלאַנגען פון אונטערן ברעט אַ שטיקל ברויט. עפענען די מאַלינע האָב איך נישט געוואָלט, ווייל צו יעדער רעגע קענען זיך אָנטראָגן די כאַפּונעס.

אונטער מיר, אין דער אונטערשטער פוסטער דירע (די זין) האָט מען פון דאָרטן צוגעכאַפּט, די אַלמע מאַמע איז געשטאַרבן) האָט זיך אַריינגעקליבן אַ

געוועזענער באצאמער פון ווילנער מאגיסטראט, איינער א ניקאלאי פטאשעק. ער האט אנגעהארגן א שרעק אה די עטלעכע נאך געבליבענע אירישע אייג-וואוינער, אין אונט פלעגט ער זיך אוועקזעצן אה די טרעפ און רייניקן זיין ביסק. איינמאל האט ער זיך בארימט פאר די שכינים, אז ער קומט נארוואס פון דעם שטעטל פאדבראדן, וואו ער האט מיט זיינע אייגענע הענט דערשאסן 50 אידן. אה אים איז דאס געווען צו גלויבן. איבערן נאנצן הויף האבן זיך געלופ-טערט זיינע אנגעהויבעטע זאכן. נראד איז מיינ באהעלטעניש אויסגעקומען אי-בער זיין בעט. און די מינדסטע באוועגונג מיינע אויבן, מיינ קלענסטער שארף, האט זיך געהערט ביי אים אין די צימערן. עמעצער האט אים אונטערגעזאגט, אז ריינעס זון, — איד, הייסט עס — האט מען נישט געזען אראפפירן פון די טרעפ, מיטמאסע באהאלט ער זיך ערגעץ אויס. פטאשעק איז ארויף צו מיינ מו-טער א קוק טאן.

די נאנצע צייט פון מיינ בראטן זיך אין דער מאלינע האב איך אויסגע-מיטן פון דארטן ארויסצוגיין. אפילו ביינאכט. איך האב געוואוסט, אז ס'וועט ווערן איך געכאפט פון די היצעלעס, איז שוין מיינ לעבן פארשפילט. אין דער באהעלטעניש בין איך געווארן קראנק. איך האב אבער באשלאסן נישט ארויס-צוגיין פון דארטן. מיינ מאמע האט זיך געבעטן ביי מיר, האט אריינגעשעפט-שעט און א ספעציעלן שפאלט, וואס דורך אים פלעג איך דעהערן, איך זאל ארויסקריכן אנטאפן לופט און דעם קראנקן גוף אביסל צוהיילן. איי-מאל האב איך זיך געלאזט איינרעדן — ארויסגעקראכן פון דער באהעלטעניש און אריין אין שטוב. עס איז געווען פרייטיק-צו-נאכט, די מאמע האט גע-בענטשט ליכט. און פענצטער האט אריינגעקוקט דער מא-בויס, ווי א כסורע פון פריידן. איך האב זיך אויסגעטאן האלב-נאכט און גענומען זיך ארמוואשן. אין דער זעלבער צייט איז אריין פטאשעק. מיך באמערקט. ער האט זיך גע-מאכט נישט זעענדיק, געפרעגט דער מאמען צי עס איז א גוטע דירע ביי איר? ער וויל בעסער זיך ארויסקלייבן אויבן, אונטן שטערט מען אים צו שלאפן. אלץ איינס, זאגט ער, וועט מען אינגיכן אייך אלעמען אריינטרויבן אין געטא, וויל ער באצייטנס אנדער יארשענען און פארשאפן די וואוינונג. מיינ מאמע איז פארטאן אין ליכט-בענטשן. זי האט נישט געהערט זיינע רייד. ער האט זיך העפלעך געזעגנט און פארמאכט די מיר. איידער איך האב זיך נאך באוויזן א-צומאן דאס העמד, ערשט איך הער א געלויף, א געפילדער: א שטורמיסט מיט פטאשעקן רייסן זיך אריין דורך דער מיר. ווי אזוי איך האב זיך דעמאלט ארויס-גערופן פון זיינע הענט, פארשטיי איך אד האיאם נישט. פלונג ווי א בליץ, בין איך ארויסגעשפרונגען אין פארעהויו און זיך באהאלטן צוריק אין דער מאלינע.

א פארוויילונג בא דייטשן

ווייטער ליגן אין דער מאלינע האט שוין נישט געהאט מיינ זינען. איך האב באשלאסן צו אנטלויפן, זיך אריבערכאפן אין שטאט. איך האב געוואוסט, אז

ארויף גאס, לעבן די שעסקינער בערג, אין די אמוניציע-לאגערן, ארבעטן אידן. איך האב פארטראכט זיך אריבערצוכאפן און לאטעס אהינצו און פון דארטן שוין, ווי א איד, מיט דער גאנצער קאלאנע, אפמארשירן אין שטאט.

איך האב אנגעשריבן א צאוואַע (טאָמער כאַפט מען מיר), פארוקט זי אין דער באהעלטעניש, וואו איך בין זיבן וואָכן אָפגעלעגן אין פובער, און שאַבעס ביינאכט דעם 5-טן אויגוסט 1941, האָב איך זיך אריבערגעכאפט אַף א צווייטן הויף, זיך דאָרט באַהאַלטן אַף א בוידעם און באַטאָג האָב איך אוועקגעשפּאַנט אַן לאַטעס מיטן טראָטאָר צו די שעסקינער בערג.

באַנאַנגען בין איך א גרויסן פעלער. ליגנדיק אונטערן בלעכענעם דעבל אין דער פינצטערניש האָב איך א טאָעס געהאַט אין א טאָג. אַרויסגעוויזן האָט זיך, אַז היינט איז גאָר וונטיק, און דעם טאָג טרייבט מען נישט די אידן צו דער אַרבעט.

לעבן סורטעס ציגעלניש האָט מיר אָפגעשטעלט א שיקערער שטורמיסט און געפאָדערט דאָקומענטן. געזען, אַז איך בין אַריינגעפאַלן, זאָג איך אים: „איך בין א איד און האָב פאַרגעסן אַנטאָן די לאַטעס“.

— גוט וואָס דו האָסט אָנגעטראָפן אַף מיר, נישט אַף מייע קאלעגן, — ווייזט ער מיטן פינגער אין דער אַנטקעגנדיקער ריכטונג, — זיי וואָלטן דיר אָפגעשניטן די אויערן. איך, זעסטו, וועל דיר קיין שלעכטס נישט טאָן. היינט ביי-נאכט וועל איך דיר אַפלאָזן, נאר איצט וועסטו גיין מיט מיר, דו וועסט שפּילן אין א צירק..

זיך זיך אין געדאַנק אן אויער, ווי אזוי זיך צו ראַטעווען. איך נעם אַראָפּ פון מיין האַנט דאָס זייגערל, גיב עס אים און בעט, ער זאָל מיר באַפרייען. דער שטורמיסט צעלאַכט זיך, רוקט אַריין אין קעשענע די האַנט, ציט אַרויס פון דאָר-טן א צענדליק זייגערלעך און ווייזט מיר ווי ביים מאַכן א מיסכער:

— און פאַנעוועזיש האָט מיר א איד געוואָלט אָפגעבן זיין נייעם צוויי-גאָ-רנדיקן מויער, אַבי איך זאָל אים שוין וואָס גיבער. און ביי א צווייטן האָב איך געבעטן זיין האַנט-זייגערל, וועל איך אים לאָזן לעבן, איז דאָס געווען פאַר אים שאָד... נאָר דיר, — קלימפערט ער מיט די זייגערלעך, — וועל איך נישט טאָן קיין שלעכטס. איך שווער באַ הימלעך! דו וועסט בלוזן באַ מיר שפּילן אין צירק, מער גאָרנישט.

וואָס אזוינס דער שטורמיסט האָט פאַרטראַכט, האָב איך נישט געקענט באַ-נעמען. איך האָב געהאַט בלוזן איין פאַרלאַנג: ער זאָל מיר גאָר נישט אוועק-שלעפּן אין דער לוקישקער טורמע, פון וואַנען עס זיינען שוין צו מיר דערגאַנגען גרוסן, ווי אזוי שווייגענבערג פיניקט. איך האָב געקלערט אַנטלויפן. גאָר דעם שטורמיסט איז נאָכגעגאַנגען, ווי זיין שאַטן, א שוואַרצער קורלאַטער הונט. איך האָב באַשלאָסן צו אַנטלויפן בלוזן אין דעם פאַל, ווען איך וועל זיך איבערצייגן אַף זיכער, אַז דער שטורמיסט פירט מיר צום טויט.

אין דער זעלבער צייט זענען אָנגעגאַנגען זיינע צוויי קאלעגן, זיי האָבן גע-פירט צוויי אידן מיט געלע לאַטעס. דערזען, אַז זייער קאלענע איז אויך נישט מיט ליודיקן, האָבן זיי זיך שטאַרק דערפרייט.

— מאַרש! — האָט אַ פֿיף נעמאַן איינער פון די צוגעקומענע שטורמיסטן און אָנגעוויזן אונדז דעם וועג וואוהין צו גיין. די דריי זיינען נאָכגעגאנגען אונדז פון הינטן און נעטריבן ווי די שאַף. דער הונט איז פאַרויסגעלאָפֿן, ווי זיך שעליעך פון טויט. אזוי זיינען מיר געגאנגען ביז צו דער ווילקאמירער גאס, צו דער אלטער קלויז.

אפן וועג האָב איך זיך אומגעקומט אַף מינע צוויי מיטגלידער. דער ערשטער איז דער 80-יעריקער ראָו פון אונדזער גאס, קאסעל. דער „אַלטער“ האָט מען אים גערופן. אַ נידעריקער, גרויסע קוים מיין אַקסל, ווייס ווי שניי, די שוואַרצע לאַנגע קאפּאַמע מאַכט אים נאָך נידעריקער. מיר דאַכט, עס איז אַ מינד פאַר-גרויסער פאַר אַ זאַקן. מיר איז אויסטערליש, וואָס ער גייט אָן אַ שטעקן. איך דערמאָן זיך, אַז דער שטורמיסט, וואָס האָט אים אָקאַרשט צוגעפירט, האָט זיך געשפּילט מיט אַ שטעקן. פאַרוויכטיקט מו איך אַ בייג דעם קאַפּ אַף אַהינטער, און מיין כּשאַר באַשטעטיקט זיך: עס איז דער שטעקן פונעם אַכציק-יעריקן ראָו.

דער צווייטער איז אַ יונג אינגל, מוישקע — אויך אַ באַקאַנטער פון דער זעלבעם גאס. ער גייט דעם קאַפּ אַראָפּגעבויגן, קוקט אָפּן ברוק און ווין פּאַנים פּיבערט אין רויזלעכע פּלעקן. דאָס צעשראַקענע אינגל איז אַ קאָנטראַסט צו דעם זאַקנס רואיקייט. דער טויט איז נאָך פאַר אים צו גרויס, מוישקע קען אים גיט אַריינעמען.

מיר האָבן אלע דריי נישט געוואוסט, וואוהין מען פירט אונדז. דאָס אינגל האָט געקוקט אַ צעשראַקענער, דא אַף מיר, דא אַף דעם זאַקן, מיט אזא אים-דרוק, ווי אין אונדז וואָלט זיך באַהאַלטן ווין גוירל.

לעבן דער אלטער קלויז האָט שוין געוואַרט אַ האַמוין, וועלכן די רייטשן האבן באַצייטנס צונויפגעטריבן אָפּן ספּעקטאַקל. דער שטורמיסט, וואָס האָט זיך געשפּילט מיטן זאַקנס ביינעריק שטעקעלע, האָט אונדז דרייען צוגעפירט צו דער וואַנט פון דער קלויז און געהויסן זיך אויסמאַן. ערשט איצט האָב איך באַ-מערקט, ווי איבער דער גאַנצער לענג פון דער גאס איז איבערגעצויגן אַ סיפּער-טוירע מיט די סימאָנים פון רעדער, וואָס זיינען איבער איר דורכגעפאַרן. אַכויז דער צעראָלטער סיפּער-טוירע איבער דער גאס, איז אַ הויפּן סיפּריי-טוירעס גע-לעגן לעבן דער קלויז, מיט צעריסענע פאַרבלוטיקטע מענטעלעך, דורכגעזוימטע מיט זילבערנע פּעדים. און לעבן זיי, אַ בערגל אָנגעהויפטע ברעטלעך אין פאַרעם פון אַ שייטער.

— „אויסמאַן זיך!“ —

— הויכע עק, אז מען קלייבט זיך אונדז פאַרברענען, — איז מיר דורכגע-לאָפֿן אַ געדאַנק. איך האָב אַ קוק נעמאַן אָפּן זאַקן, און ווין בליק האָט אָפּגע-טויט מיין טוירע. בלויז דאָס אינגל האָט געוויינט: „מאַמע!“

דער שטורמיסט האָט אַרויסגענומען ווין רעוואָלוער און נאָכאַמאָל איבער-געבאַזערט דעם באַפעל: — „אויסמאַן זיך!“ איבער דאָס מאָל שוין נישט מיט קיין שמיל קאַל, נאָר מיט אזא געוואוי, אז אַ צוקוקער האָט פון שרעק אַ פּראַל נעמאַן

אף דער ערד פון פארמעט. דער שטורמיסט האט מיט א שוועבעלע אונטערנע-
צונדן דעם שייטער.

דער ערשטער האט זיך אויסגעטאן דער ראון. זיין דארער אייגענערומפענער
גוף, אין שוין פון אויפנייענדיקן שייטער, האט אויסגעזען ווי א וואקסענע יאָר-
צייט-ליכט אויסגעבויגן און געל. נאך אים — איך. די הענט אליין, גישט הערנ-
דיק די באפעלן פון געדאנק, האבן אראפגעצויגן מינע לייכטע זומערדיקע קליי-
דער. צולעצט האט זיך אויסגעטאן דאס אינגל. די קליידער האט ער געהאלטן אין
די הענט, ווי שלאנגען, און נישט געוואוסט מיט זי וואס צו מאַן. דער שטורמיסט
האט באפוילן אונז אלעמען צוגויפלייגן די קליידער און איין פעקל, ער אליין האט
אליץ צוגעדעקט מיטן ראוס טאלעס-קאטן.

מיר האבן געדארפט טאנצן ארום פייער און זינגען, זינגען אף רוסיש. דער
ראון האט קיין רוסיש נישט געקענט. ער האט געשוויגן. איצט איז שוין צוגעלאָ-
פן א צווייטער שטורמיסט — דער וואס האט געקלימפערט מיט די זייגערלעך
— און א שטופ נעמאן דעם ראון צום פייער.

דער ראון האט פארמאכט די אויגן. דער הויך האט אים ארומגעקנוילט.
ס'האט זיך ארויסגעריסן פון זיין מויל אן „אוי“.

געענדיקט מיטן זינגען, האט מען שלאָגנדיק אונדז באפוילן רייסן די סיי-
פער-טוירעס און זיי ווארפן אין פייער.

די ערשטע סיפער-טוירע האבן די דייטשן אריינגעשטעקט דעם נאכטעם זאָסן.
דער פארמעט איז געווען הארט, די סיפער-טוירע איז ארויסגעפאלן פון זיינע
הענט און האט צוגעדעקט דעם פלאקער. דאס פייער האט זיך אין אַנהויב פאר-
שטיקט, פארטונקלט. שפעטער האט דער פלאקער מיט נאך מער קראפט זיך
אדורכגעריסן דורכן פארמעט און מיט א געקנאק א פלייז נעמאן אין דער הויך
צו דעם פייער פון זון-אונטערנאנג.

דאס אינגל האט געגאסן טרערן, זיך צוגעדעקט מיט די הענט דעם קאפ,
זיינע האָר זאָלן זיך נישט אָנכאַפן.

מיר האבן זיך אָנגעטאָן. די זון איז פארנאנגען.

די שטורמיסטן זיינען קוועלנדיק אוועק.

דער ראון איז אריין אין דער באַרעווער קלויז און זיך געשטעלט דאווענען. דאָס
אינגל איז אַנטלאָפן, איך בין אויך אין קלויז אריין, זיך אוועקגעלייגט אין א
ווינקל, אין דערווארטונג אפן מאָרגנדיקן מאָג.

פופציק געקעפטע

עמלעכע וואָכן האָב איך זיך אויסבאהאלטן אף סאָטאנישאַק, א פאָר-
שטאָט פון ווילנע, ביי דער מישפאכע פון דעם באַמאָנטן ווילנער רעוואָלוציאַנער
באַסטאַצקי, וועלכער איז אין יאָר 1936 געפאלן אין שפּאַניע. פון מיין נייער
צייטווייליקער היים בין איך צוזאַמען מיט די געבליבענע מענער פון דער מישפאכע

באסטאציקי געגאנגען ארבעטן אין אמוניציע-לאגערן אף די שעסקינער בערג. ווען נישט די הארציקע מישפאכע, וואס האט מיך ארוינגענומען צו זיך, וואלט איך שוין לאנג נישט געווען צווישן די לעבעדיקע ארבעטן האב איך געמוזט גיין, סעריי צו באקומען א שוין פונעם ווילנער ארבעטס-אמט; אין יענע מעג איז עס געווען די איינציקע רעמונג קעגן די באפונעם. די באסטאציקס האבן איבער מיר איינגעשטעלט זייער לעבן, ווייל נישט קיין אייגענעמאלדענעם האט מען נישט געמאכט ארויפלאזן אף דער שוועל. און יעדער איד, וועלכער איז געגאנגען זיך איבערמערלעך אף א צווייטער וואוינונג, איז שוין נישט צוריקגעקומען פון פא-ליצוי צירסל אהיים.

די ארבעט אין די אמוניציע-לאגערן איז באשטאנען אין אויפקלייבן די קוילן, גראבטן, באמבעס, וואס די רויטע ארמיי האט נישט באוויזן אויפצורייסן פארן פארלאזן די שטאט. מיט מיר צוזאמען האט דארטן געארבעט לייב שריפט-זעצער — דער גוט-באשטאנענער און באליבטער אסטיאָר. ער האט אויסגעזען געל און אויסגעדראָט, ווי נאך א טיפוס-קרענק. מיר האבן נישט דערלאזן, ער זאל שווער ארבעטן, אים צוגעמראָגן די פארציע וואו און געקומט פאר אים בא די פויערעם עפל. די עפל איז אים שטענדיק א שאָר געווען אויפציעסן. ער פלעגט ארויסנעמען זיין אלט מעסערל, ווי צעשניידן אף דינע כאַלאַקס און אָנפילן מיט זיי דעם אונטערשלאַק פונעם רעפל. די זשאַנדארן, וואס קאָנטראָלירן אף די גאסן, זאלן נאָרגישט געפינען. די עפל האט ער געמראָגן אהיים, פאר זיין קראַנק מעכטערל.

— איך שפיל מיין לעצטע ראָליע — האט ער מיר געזאָגט. — דער אסטיאָר לייב שריפטזעצער, וואס זיין נאָז לעבן האט ער געשפילט שאַלעם אלייבעמען, שפילט אויפן די קאָמעדיע „מענאכעס-מענדל אונטערן האקן-קרייץ". מיט מיר צוזאמען האט דאָ געארבעט האַפמערלעך, דער דיריגענט פון סינ-מאָנישן אַרעסטער אין ווילנער דאָריאָ. ווען ער איז געגאנגען מיט דער קאָלאָנע אהיים האט אים אָנגעוויזן א מאַסער, אז ער האט געארבעט אין דאָריאָ. מען האט אים אוועקגעפירט אין מורמע.

די שטימונג בא די ארבעטער איז געווען א ביטערע. די דייטשן, וואס זיי גען שוין געווען בא לענינגראד, האבן זיך באדימט אין זייערע בלעטער, אז מאַר-גן — איבערמאָרגן וועט פאלן די שטאט. איבער די גאסן פון ווילנע האבן די דייטשן ספעציעל אַרומגעפירט קאָלאָנעס געפאנגענע דויטשארמיער, אויסגעהו-נערטע, נאכעמע, צו באווייזן דערמיט דער באפעלקערונג, ווער עס איז דער זינער.

איינמאָל, ס'איז געווען א וואַכן צוויי פארן ארוינסרייבן די אידן אין געמא, איז פון יענער זייט דראָט פון אונזער שוין נייעם ארבעטפלאַץ אין בורבישאַק, פארבייגעגאנגען א פויערעטע און מיר אָנגעוויזן אז דאָ „וואו עס איז א גענער זאכער, ליגן באַגראָבן 50 אידן, די דייטשן האבן זיי געקעפט; זי האט עס צופעליק

אלין געזען, ניט ווייט פון דאנען האט זי געפיטערט איר ציג, די זעלבע ציג, וואס זי פיטערט אויך איצטער. די דייטשן האבן דא געבראכט געבונדענע יונגע אידן און מיט א האס אראפגעהאקט זיי די קעפ".

איך האב דערציילט וועגן דער געשיכטע קאפלען-קאפלענסקיין, אונדזער ברוי-נאדיר, ער האט נישט געגלויבט. די פויערטעס האבן ליב צו באַלבען, — האט ער א מאך געטאן מיט דער האנט.

מיט-צייט, ווען די וועכטער זיינען אוועק פון פלאץ, האב איך גענומען א רידל און אָנגעהויבן גראָבן אינעם זאמד. נישט דערגרעכנדיק קיין האַלבען-מע-טער, האט זיך דער רידל אָנגעשמויסן אַף עפעס האַרטס. איך האב אָפגעשטאָן דעם זאמד אויך דער רידל איז פאָרקילט געוואָרן אין מיינע הענט. א גוף אָן א קאָפּ איז געלעגן אַריבערגעוואָרפן איבער א צווייטן. די העלדזער האבן נאָך אויסגעזען דאָן און פריש. פון איינעם א פלייצע האט ווי א בלינד אויג אַראָפּ-געקוקט א געלע לאַמע.

מער האב איך שוין נישט געגראָבן. טיפער ווי דעם עמעס וועל איך נישט דערגרייכן. איך האב בלויז אַראָפגענומען די געלע לאַמע פונעם האָרונג. און זי פאַרדריקט אין פויסס.

אין אן אַרץ פאַר מייסיס

...אם סאָלטאָנישאַק האָבן זיך אָנגעהויבן רעוויזיעס. וואו זיך צו באַהאַל-טן איז נישטאָ. מיין פאָדיר, אַז איך אַרבעט, איז שוין גאַרנישט ווערט. אָם זיינען אוועק צו דער אַרבעט עטלעכע מענער פון דער מישפּאָכע באַסמאַצקי און זיך ניט צוריקגעקערט. צו וואָס דארפן די באַפונעם זוכן איינציקווייז אין די שטוי בער, אַז א סאך גרינגער איז אָנצוכאַפן א נאָנצע מאַכען! איך האב גערעכנט אוועק צווייגן מיט א גרופע אידן אין א לאַגער, וואו מען גראַבט סאָדא, אין רעשע, ביא-לאָוואַקיע און אַנדערש-וואו זיינען שוין געווען אַזוינע לאַגערן.

פינכעס קאָן, דער דעמאָליטקער פאַרויצער פון ערשטן אידנראַט, האט גע-ראָטן מיין פרוי, איך זאָל בעסער אוועקניין אין קענע אַף אַרבעט בא א פאָדעץ אין א מאַיאָנטעק. אויך די פריצים האבן רעכט געהאַט אויסצוגיין די אידן. דאָרט האט זיך דעמאָלט אויסגעהאַלטן דער דירעקטאָר פון דער ווילנער פערעז-גימנאַזיע וויסעף טעפער. עס האט זיך געדאַכט, אַז ווייטער פון שטאָט, צווישן וועלדער, וועט מען נישט פילן אַזוי די רעזיכעס.

איך בין אוועק אַף סטראַשן-גאַס 6, אפן הויף פון אידן-ראַט, קעדיי זיך אַנצושליסן אַן א גרופע, וואָס קלייבט זיך אין קענע. פינכעס קאָן האט מיך דערזען פון פענצטער וואו ער אַמטירט, און האט מיך אַריינגעדופן צו זיך. זיין פאַנים איז געווען געל און צעקנייטשט, ווי די לאַמע אַף זיין ברוסט. ער האט זיך אַקאַרשט אומגעקערט פון מורערן. אַלץ וואָס ביי איצטער איז געשען, איז נאָר אַן אַנהויב. עס וועלן נאָך זיין פראָוואַקאציעס. עס וועט נאָך זיין א געטאָ. איריש בלוט וועט

באפארבן ווילנע. אין איינס איז אָבער קאָן זיכער: אין דייטשלאַנדס פּוּלשטענדי-
סער מאַפּאַלע.

איך דערצייל קאָנען, אז איך האָב באַשלאָסן צו פאַלן זיין איינע, — איך
קען מער נישט אָנמאָכן די פענימער פון אונדזערע מערדער, איך קען מער נישט
זען, ווי מען טרעט אונדז מיט די פיס.

ער ענטפערט מיר באַהערשט, קאלט, אז איך האָב שוין נישט וואוהין צו
פארן. מיט אַ האַלבער שאַ צוריק האָט ער זיך דערוואוסט, אז די אַרבעטער צו-
זאַמען מיט טעפערן האָט מען געבטן צעשאַסן. בלויז איינער איז אַנטלאָפן —
דאָס איז ש. קאָטשערנינסקי. איז דאָס נאָך ווייניק; דערווייט איך זיך פון בא-
קאַנטע: דאָוויד אומרון האָבן אַוועקגעשלאָסן די באַפונעם; דעם לאַנגיעריקן
פאַרזיצער פון ווילנע ליטעראַטן-פאַרזיין מוישע שאַליט האָט צוגענומען די גע-
שטאַפּט; דער אַקטאָר מאָריס לאַמפּע, וואָס אַ פּאַר שאַ פאַר דער מילכאַמע
האָט ער געענדיקט שפּילן אין טעאַטער „דאָס גרויסע געווינס“, האָט די גאַנצע
צייט זיך אויסבאַהאַלטן אין זיין האַמעל. די באַפונעם האָבן זיך דערוואוסט און
ער איז פאַרשלאָסן געוואָרן ווי אַלע אנדערע.

איך פרעג אן איינע וועגן זיך. וואָס טוט מען ווייטער? וואו זאָל איך אַנטרו-
גען ווערן? זיך פאַרקויפערן? קאָן דערציילט מיר וועגן מורדעם באַפּעל, אז אַפּן
הויף פונעם אידן-ראַט מוזן שטענדיק און צו יעדער צייט זיך געפינען 50 אידן.
אויב, זאגט קאָן, ס'איז פאַראַן 49, קען איך דאָ בלייבן. מיר ציילן איבער; ס'איז
דאָ פונקט 50. קאָן זוכט אן אויסוועג. ער וויל מיך ראַטעווען. ער קען אָבער נישט
אַרויסשיקן פונדאָנען קיין מענטשן. וויל דאָס מיינט: אים איבערגעגעבן אין די
הענט פון די באַפונעם. איך באַמערק זיין פאַרלעגנהייט און זאָג אים: איך וועל
זיך דאָ אַליין ערגעץ באַהאַלטן און קיינער וועט מיך נישט זען.

אפּן הויף איז שטיל. פון דעם אָפּענעם פענצער, וואו די ביבליאָטעק
„מפיצי-השכלה“, טראָגן זיך ספּילעס. מען דאוונט מירעווע. אונטן אַה די מרעפּ
זיצט אַ הייפל אידן. אינמיטן דער „ישיבה-בהור“ פון סטעפאַן-גאָס — אַ כּוֹרָא-
מאַנט און „פאַרויסזעער“, אידן שטופן זיך, אימלעכער וויל פון אים הערן
אַ וואָרט.

עס איז געוואָרן טונקעלער. איך האָב אָנגעהויבן צו זוכן אַ באַהעלטעניש.
אַה יענעם הויף האָט זיך געפונען די כעוורע-קאדישע. אין אַ ווינקל זיינען אָנ-
געשטעלט געווען אָרנס פאר מייסס. איך בין אַריינגעקראָכן אין אַן אָרן,
צוגעמאַכט איבערן קאָפּ דעם דעק, געלעגן אין דער פאַרשטויקטער לופט, און
אזוי ליגנדיק אין אָרן האָב איך אויסגעוועכט מיין ליד „איך ליג אין אַ מיטע“.

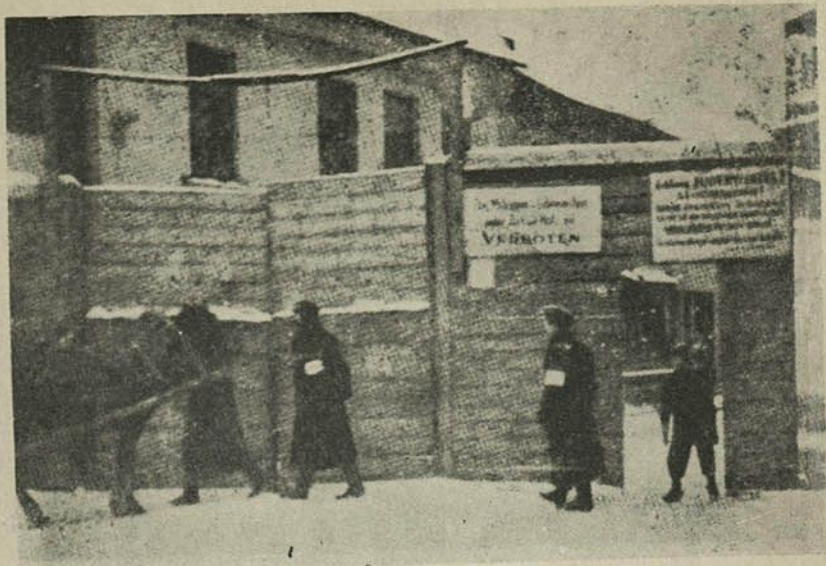

אַה מאָרגן אינדערפרי, ווען איך בין אַרויסגעקראָכן פון אָרן, איז דער
הויף שוין געווען פול. דאָ האָבן זיך אידן פאַרזאַמלט, זיך אויסגעשטעלט אין
קאָלאָנעס און יעדער קאָלאָנע מיט איר בריגאדיר איז אַוועק צו דער אַרבעט.

צום ערשטן מאל, פאר איבער צוויי באראשים, האב איך דערוועגן דא באקאנטע פענימער. אט איז יאנסעוו בערענאלסקי, דער ארטיסט פון באסקו, וואס איז מיט א פאר טעג פאר דער מילכאמע געקומען שפילן טעאטער קיין ווילנע. די געלע לא-טע אף זיין הארצן איז עפעס גרעסער ווי ביי אלעמען. זי רייסט מאמעש די אויגן. ער זאגט מיר אן די סימכע, אז זיין פרוי האט געבוירן א אינגל. דער ארטיסט בליאכער איז פארשמייעט ביז נאך. ער האט ארויסגעקאגן צען שיינען ביי זיין פערלעכעל און צעטיילט זיי די באקאנטע. איך טרעף כאים סעמיאטיצקי, דעם חרומען דיכטער פון די „טראפנס טוי“, וואס זיגט ער האט דערוועגן ווי מען קוי-לעט אונדז, האט ער אנגעהויבן רויבערן אום שאבעס. פרוי שאליט קומט זיך דער וויסן אין אידן-ראט פראגס וועגן איר צוגערויבטן מאן — דעם פארווער פון ווילנער ליטעראטור-פאריין. מאמעס באגלייטן זייערע זין און בענטשן זיי פארן אוועקגיין. איך באגעגן דא א קראנסע, א פארוויינטע נויכד פרוילוצקיס פרוי פאן-לע; זי מאכט באמאנגען צו ראטעווען איר ארעסטירטן מאן. זי איז פארקראכטן אויף איר געשטאפן צו נויגעבויערן אליין. יענער האט צוגעזאגט, איבערגעבא-זערט דריי מאל, אז די דייטשן אכטן געלערנטע. פאלע האפט און האט קיין קויעך נישט צו האפן.

אין דער זעלבער צייט איז ארוינגעפארן אפן הויף פון אידן-ראט אן אנאלע. דער שווארצער מייסיס-פירער מיט דער געלער לאטע האט דערציילט די ארומיקע: זאלמען-בער דער קאברען אפן זארגעטשער ביים-אויילעם האט זיך אויסבאהאלטן מיט זיין מיטפאכע זאלבעצווייט אפן בוידעם פון דער טאהארע-שטוב. מ'האט אים געמאסערט, נעכטן אונט זיינען געקומען שטורמיסטן, אויפגעזוכט די באהאל-טענע, זיי באשולדיקט, אז ביינאכט האבן זיי געצונדן פייער און געגעבן צייכנס די פוינטלעכע אעראפלאנען. אין זאלמען-בערס מיטפאכע זיינען געווען 8 וויי-בער און 4 קינדער, צוויי פון זיי אויפגעלעך. די אידן האבן געפראוויט טאיען, אז זיי האבן גארנישט קיין שוועבעלעך, אז די קינדער רויבערן נישט קיין פאפירקסן. עס האט גארנישט געהאלפן. די מענער האט מען געגעבן רידלען און געהויסן אויסגראבן א קיווער. די שטורמיסטן האבן פאר די מאמעס אין די אויגן צעשמעטערט די קינדער אן די בוימער. די מענער און די פרויען בא-גראבן לעבעדיקע. דער איינציקער איז געבליבן זאלמען-בער. ער איז אנטלאפן צווישן די מאציוועס, זיך אויסגעגראבן א קיווער און דארטן לעבט ער.

דער מייסיס-פירער האט נאך ניט געענדיקט זיין טרויעריקע געשיכטע, איז ארוינגעקאפן א יונגערמאן און מיט טרערן אין די אויגן גענומען דערציילן: ער איז געגאנגען מיט א גרופע אידן אפן פאלאצקער טראקט, וואו זיי ארבעטן ביים פאריכטן דעם ברוק. ביים ראנד פון שטיבל-וואלד האבן זיי דערוועגן א שרעקלעך בילד: פינף יונגע אידן זיינען צוגעבונדן צו באזונדערע ביימער, מיט די הענט אף די רוקנס. זייערע לייבער זיינען צעשניטן פאסנווייז. קענטיק, מיט נאחטיקעס. אים דאכט זיך, אז עמעץ פון זיי לעבט נאך. ער האט געוואלט זיי באפרייען, אראפנעמען פון די ביימער, האט קיינער פון זיינע כאוויירס נישט גע-

דער טויער פון ווילנער נעטא און רודניצקי-נאם

די סאטורונג בא דעם טויער פון נעטא, בעינס דער "שביטע" פון די
"נעלע שיינען".

האט ביי זיך קיין מעסער. ער איז געקומען אָנוואַקסן: לויפט צום שטיבל-וואַלד, ראטעוועט אונדזערע ברודער! איך האָב באַשלאָסן צו דער אַרבעט נישט גיין. דער מוים ווויסט נישט פון קיין גרענעצן. איך האָב זיך דורכגעדייט דורך די גאַסן, און אַף דאָמיניקאַנער זאוואלעס בין איך אַרויף צו מיין פרויס עלטערן.

בראַנפן און בלוט

(דערציילט פון מאַטל גודר. געבוירן אין 1922, אין ווילנע)

„דאָס איז געווען אין חודש יולי 1941. — איך בין צוזאַמען מיט מיין מאַמע אַוועק אַרבעטן אַפן אַדערדאָם אין פאַרובאַנדע. מיר האָבן באַקומען שיינע, אז מען מאַך אונז נישט פאַרהאַלטן און זענען געווען צופרידן, וואָס מיר זענען אַרויס פון דער מאַלינע.

איינמאָל, ווען איך האָב זיך אומגעקערט מיט מיינעם אַ כאַווער פון דער אַרבעט, האָט אונדז אָנגעיאָגט אַ באַשעס אַ טאַקסי, און דריי דייטשע אָפּו-צערן, באַמערקנדיק די געלע לאַטעס, האָבן אונדז באַפוילן אַריין אין מאַקסי. פאַרבן דיס האָבן זיי אויפגענומען אַפן וועג נאָך 6 אידן און האָבן אונדז אַלעמען אַוועקגעפירט אין בערנאָדינער גאַרטן. דאָרט האָב איך שוין געטראָפן ביי אַ פינף הונדערט אידן. מען האָט אונדז געהאַלטן ביז נאַכט שטרענג באַוואַכט פון פּאָליציי. אויסגעשעפט פון היציקן טאָג פון מיין שווערער אַרבעט אין פאַרו-באַנעק, האָב איך איינגעדערעלט צווישן אַ קופּע אידן. ווען איך האָב געעפנט די אויגן איז שוין אויפגעגאנגען די זון. אַנמקעגן מיר איז געשטאַנען אַ „שוואַר-צע וואָראַנע“, עס הייסט אַ גלאַנציקע לאַסט-מאַשין מיט קליינע פאַרקראַטעוועטע פענצערלעך. פון הינטן האָט זיך געעפנט אַ טיר, און אַ דייטשער אָפיציר מיט אַ שאַרבנדל אַפן הוט האָט אַראָפּגעצויגן די אייזערנע מרעפּלעך.

מען האָט אונז באַפוילן איינציקווייז אַרויפגיין. דער אָפיציר האָט געצויגט ווען אין אויטאָ האָבן זיך שוין געפונען 35 אידן, האָט ער אַ הויב געמאָן די האַנט און דעם 36-טן, וועלכער איז געשטאַנען שוין אַפן מרעפּל, האָט מען אָפּגע-שטופט צוריק. דער אָפיציר האָט אונז פאַרשלאָסן פון דרויסן, און אליין האָט ער זיך אַריינגעזעצט מיטן שאַפער אין דער קאַבינע.

ווי דרויסן אזוי איינעווייניק איז דער אויטאָ שוואַרץ. קיין בענק זענען נישטאָ. בלויז די 6 וועכטער האָבן געהאַט וואו צו זיצן. — רעדן האָט מען נישט געמאָרט. וויינען — אויך נישט. פאַר אַ מינדסטער באַוועגונג האָבן אונדז די וועכטער געשלאָגן, געשטאָכן מיט באַגנעטן. נאָכן אָפּפאַרן אן ערד אַ צען מינוט האָט זיך די „וואָראַנע“ אָפּגעשטעלט. דער אָפיציר האָט אויפגעשלאָסן דאָס טיר. די 6 וועכטער זיינען אַראָפּגעשפרונגען אין אַוועק אָן אַ זייט. איך האָב דערזען אַ פאַרקאָן פון שטעכל-דראַט און אַ מויער פון ברעטער. אַפן מויער — אַ גרויסער פאַפּיר-פלאַקאַט :

„אכטונג! לעבנס-געפאר! מינור!“

ווען די וועכטער זיינען ארעפגעגאנגען, האט מען אונז געפירט ווייטער. די מיר איז שוין נישט געווען פארשלאסן. ווען דער אויטא האט זיך אפגע-שטעלט צום צווייטן מאל, איז צוגעקומען צום מיר שווייגענבערג, אף וועמען ער האט אנגעוויזן מיטן פינגער. יענער האט באדארפט ארעפגיין.

מיך האט ער אויסגערופן דעם זיבעטן. דורך דער אפגענער מיר פון אויטא האב איך געזען, ווי מען דערשיינט מינע באקאנטע. אין א גראבן, וואס האט גענוג צו א גרויסן קיווער, האט מען באדארפט זיך אויסמאן. ווען דער מענטש איז שוין געווען נאכעם, האט אים שווייגענבערג אריינגעפירט אין גרוב און מיט א רעוואלוער געשאסן אין נאסן.

איך האב וואס ביכער געוואלט אומקומען. א נאכטער בין איך אריינגע-לאפן אין גרוב און געהערט א בארבלעניש פון נאך לעבעדיגע מענטשן. ווען עס האט א קנאל געמאן א שאס פון א רעוואלוער, בין איך געפאלן אפן רוקן. איך בין געפאלן מיטמאמע א רעגע פריער פארן שאס. אף אזא אויפן האט מיך די קויל אויסגעמיטן. איך האב געהערט, ווי עס רעדט שווייגענבערג מיט די דערביי-איסע סאלדאטן. ער האט זיי געלערנט, ווי מען דארף אומברענגען. אין א פאר מינוט ארום האב איך דערפילט אף זיך א זשיפענדיקן גוף, און א שטראם בלוט האט זיך אריינגעגאסן אין מיינ מויל. איך האב געהערט, ווי דער מענטש גויסעסט און ווי עס קאכן זיינע געדערים. אין יענער רעגע האב איך פארלאזן דעם באוואוסטזיין. ווען איך האב זיך אויפגעכאפט איז שוין געשטאנען די זון הויך. זי האט דורכגעלויכטן דאס בלוט, וואס האט פארשוואמען מינע אויגן. קיין שיסעריי איז שוין נישט געווען. א ווינטעלע האט מיך דערפרישט. שפעטער א ביסל האט זיך דערהערט א שיסעריי פון מאשין-געווער. דאס האבן די וועכ-טער דורכגעשטעפט דעם קיווער. דעמאלט בין איך לייכט פארוואונדעט גע-ווארן.

ווען די שיסעריי האט אויפגעהערט צום צווייטן מאל, האבן די שיסער, א טייל אין מיליטערישע מונדורן, א טייל ציווילע, זיך אוועקגעזעצט כאס קיווער-ראנד און געטרונקען בראנפן. שיקערע איז מען זיך צעגאנגען פון קיווער. נישט ווייט אף א בערגל איז געבליבן א וואך.

אז ארום האט זיך פולשטענדיק באוואיקט, בין איך א נאכטער ארויסגע-טראכן פון גרוב און געפויזעט דורך גראז און קוסטעס ביז איך בין אנגעקומען צו דעם דראטענעם פארקן. פונדערווייטנס האב איך דערווען די „ווארגאנע“, וואס איז ווידער געקומען אנגעפאקט מיט מענטשן.

א פאליאק האט מיך אריינגעלאזן אין שטוב, האט פארבונדן מיינ וואונד און געגעבן מיר קליידער. איך האב איבערגעגעבטיקט, זיך אנגעטרונקען מיט מילך און אף מארגן באניצען אוועק אין שטאט.

ווען איך האב דערציילט וועגן מינע איבערלעבונגען אין פאנאר, האט מיינ אייגענער טאטע מיר נישט געוואלט גלויבן.

פאגאר

פאגאר — דאס איז א דאטשע-ארט הינטער ווילנע, אפן זיכעטן קילא-
מעטער פונם גראדנער שלאך. רעכטס וויסלע זיך די ווילנע און פארשווימט
הינטער בערג. די געגנט איז בארימט מיט איר שיינער לאנדשאפט. זי איז בא-
זונגען דורך אראם מיצקעוויטשן. נאפאלעאן האט זיך אין ווילנע געהאט אויס-
געדריקט, אז ער וואלט אה די הענט אריבערגעטראגן פאגאר קיין פראנקרייך.
דאס ארט געפינט זיך רעכטס פון דער באן-ליניע ווילנע-ווארשע. אפן
צענטן קילאמעטער. דארטן געפינען ניש גרויסע גריבער, וואס זענען פרויער בא-
שטימט געווען פאר מיליטערישע צוועקן. און צוויי קלענערע גריבער. אינעוויי-
ניק אויסגעפלאסטערט מיט שטיינער און צעמענט.

ווי נאך עס זענען געקומען די דייטשן, האבן זיי דערשמעקט דאס ארט, עס
איז געווען ווי אגעמאסטן פאר זייערע מארד-פלענער. פון רעכטס גייט דער
טראקט, דורך וועלכן מען קען מיט אויטאס אריינפירן די קארבאנעס; פון לינקס
— די באן-ליניע.

ווען די טויט-פאבריק איז שוין געווען פארטיק, און דאס ווארט „פאגאר“
איז געווארן א שרעק און א קלאלע, האבן די דייטשן ארויסגעגעבן אין ווילנע א
מאפע, וואו פאגאר איז נישט דערמאנט געווארן. דאס ארט איז נאך באפאלקט
געווען מיט גרויס...

די ערשטע אדער די גרויסע פראוואקאציע

דעם 81סטן אויגוסט 1941 האט דער דייטשער אפיציר שוויינעבערג צו-
זאמען מיט זיינע אדוואטאטן ווייס און הערינג ארומגעדרינגלט מיט א ספעציעלן
שיסער-באמאליאן די אידישע קווארטאלן: אידישע גאס, יאטקעווער-גאס, סטרא
שון-גאס, גלעזער גאס, גאנע-גאס, דאמיניקאנער געסל, לידסקע און דייטשע גאס.
שוויינעבערג איז געלאפן איבער די הויפן מיט א נאחזיגע, געשמיסן, מען זאל
וואס נאכער, אין מעשעך פון צען מינוט, ארויס אפן הויף, מיטגעמען קען מען
בלויז א האנט-פעקל מיט דאס סאמע ווערטפולסטע פון פארמען. ווער עס וועט
צו דער צייט נישט אראפגיין, וועט דערשאסן ווערן אפן ארט.

איך בין דעמאלט געשלאפן. א שמיץ פון א נאחזיגע האט צעשניטן מיין
שלאף. איך האב א שפראנג געטאן פון בעט און דערווען קעגן מיר שוויינע-
בערג מיט א הינטל בא דער זייט.

שוויינעבערג איז געלאפן איבערן שטוב און מיט דער נאחזיגע געבראש-
טשעט די איינוואוינער, זיי געטריבן אפן הויף. זיין פאנים האט זיך מיר אריינגע-
שרופט אין אויג.

איך בין אראפ אפן הויף. אידן מיט פעקלעך אין די הענט זיינען געשטאנען

מיט ווייב און סינד און געווארט אף א "ישועה". אלע האבן גערעדט, אז דאס פירט מען אין געטא. און דאך האט קינדער נישט געקליבט. האט עמעץ זיך דער-וועגט צו זאגן, אז דאס פירט מען ערגעץ אנדערש, האבן מענטשן אים פאר-שאלטן.

איך האב געפרוואווט אנטלויפן. אריינגעקראכן אין א ליידקער שטוב, איים-געזעצט די שוויבן און בין ארויסגעשפרונגען אפן גאס. א פאליציאנט האט מיר באמערקט, אָנגעצילט די ביסס. איך האב זיך אריינגעצויגן צוריק און זיך אויסגע-מישט מיט די שכינים. איך האב געזוכט מיין פרוי. זי איז ערגעץ פארשוואונדן. זיך עפּשער געראטעוועט? קינדער ווייס נישט.

אין הויף זענען אריינגעקומען צוואנציק פאליציאנטן. דער עלטסטער האט געהויסן דעם אוילעם זיך אויסשטעלן אין דיעזען. צו פיר אין א דיי. שווייגענבערג האט געהאלטן א רעדע, אז מען פירט אונז אין געטא. מען זאל ניין רואיק און פאָלגן די באפעלן. ער האט ארויסגענומען א קעסטל ציגארן און פאָרגעלייגט צו רייכערן. די צוואנציק שיער האבן אונז גענומען אונטער באנעמען און ארויס-געפירט דורכן טויער פון הויף. דאס איז געווען 12 ביינאכט. פאָרויס און היי-טער מיר האבן זיך געצויגן מאַכענעם פון אנדערע געסלעך און אנדערע הויפן. קומענדיק צו זאָוואַלע, גענסער אין דער ריכטונג צו לוקישקער טורמע, האבן אלע שוין דערזען, אז מען פירט נישט אין געטא. ווייכער האבן אָנגעהויבן וויי-נען, זיך רייסן פאר די האָר. די רייטלענדיקע סינדער אף זייערע אַרעסט האבן זיך אויפגעכאפט אין שרעק, און שטאַרקער זיך איינגעקלאַמערט אין די מאַמע-שע העלזער.

ביים ראָג פאָרטאָוע האבן מיר אָנגעיאָגט נאָך א פארטייע. צווישן זיי האבן איך דערזען מיין פרוי. איך האב געוואלט אַריבערלויפן אהין. אויב אנטקומען — איז צוואמען. נאָך א גלאנציקער באַנעם האט מיר פארשטעלט דעם וועג.

שוין נאָענט צו דער טורמע, איך ווייס נישט וויאזוי, האט זיך מיר איי-געגעבן צו אנטלויפן. איך געדענק בלויז, אז אין קאפּ איז מיר ליכטיק געוואָרן, ווי געטראָפן פון א בליץ. איך בין געלאָפן אָן א פלאץ, אָן א כעשבן. מיר האט געדאַכט, איך האב דורכגעבראָכן וועגט, דורכגעשניטן מויערן.

איך האב זיך אויפגעכאפט ביים ברעג וויליע. ס'האט גענומען טאָגן. פונקט אנטקעגן מיר, אף דער אנדערער זייט, האב איך דערקענט מיין הויז. דאָרטן איז מיין מאַמע. קען זיין, זי קוקט איצט דורכן פענעטער צו מיר אַהערצו. קען זיין, זי רופט אַצינד מיין הילף: א שטורמיסט קוילעט!

אף מאָרגן, דעם 1-טן סעפטעמבער 1941, זיינען איבער די ווילנער גאסן פאַנאַנדערגעקלעפט געוואָרן פלאַקאטן מיטן פאָלגנדיקן אינחאלט:

„נעכטן, דעם 31-טן אויגוסט 1941, איז געפאלן א שאַס אף א דייטשן מיליטערמאַן. אונז האט זיך איינגעגעבן צו כאַפן דעם מערדער.

ער איז א איד. וואָל די אַרשע באַפעלקערונג ווײַסן זײַן, אז די אידן וועלן
דערפאַר מײַער באַצאלן.

געבײטס-קאַמיסאַר פון ווילנע

ה י נ ס ט . "

אין דעם זעלבן טאָג איז די צײַט פון גײן איבער די גאַסן רעדוצירט געוואָרן
פאַר אידן ביז דריי בײטאָג. דערביי איז אין געזעץ געזאָגט געוואָרן, אז פון 3
בײטאָג זײנען אַלע אידן מעכטענע צו זײַן אין די שטײבער: נישט אַף די הויפּן,
אַדער ערנעץ אַנדערש-וואו.

אכונץ דעם האָט הינגעט באַפּוילן, אז די אידן מוזן גלייך אַרײַנגראַגן אין
די פּאַליצײ-צירקלען ווײער גאַנץ גאַלד, ווילכער און צירונג. א איד טאָר נישט
האַבן מער ווי דריי הונדערט טאָוועטשע רובל. דאָס הײסט דרויסן מאַרק, דאָס
הײסט — צוויי קילאָ ברויט, וואָס מען טאָר נישט קויפן.

אין לוקישקער טורמע

וואו עס קומען אַהין די פאַרכאַפטע, דאָס האָט קײנער נישט געוואוסט, מען
האַט זיי גערופן „זיך פאַרשרײבן אַף אַרבעט" אין דער לוקישקער טורמע. אַ סאך
יידן, נישט קענענדיק שוין אויסהאַלטן פון די כאַפּונעס, זײנען אַוועק זיך פאַר-
שרײבן פּרײווייליק, בעסער, האָבן זיי געטראכט, וועלן מיר טראַגן שטײנער, אײ-
דער לונגן אין גרוב און ביסלעכעווייז אויסגיין.

מײן פּרױ, וואָס האָט געהאַט דעם שלומאַל אַרײַנצופאַלן בעיס דער גרױ-
סער פּראָוואַקאַציע אין דער לוקישקער טורמע, האָט מיר שפּעטער, נאָך איר באַ-
פּרײאונג דערציילט, וואָס זי האָט געזען דאָרטן:

גלייך, ווען מיר זײנען געקומען אַפן לוקישקער מאַרק, נאָך נישט דער-
גײענדיק צו דער טורמע, האָט אונז איבערגענומען אַ שפּאַלער צײויל-געטליידע-
טע פּאַליצײ. מיר האָבן געמוזט דורכגיין צווישן ביידע רײען און אויפגעמען פון
די ראַצקײט דעם ערשטן קאַבאַלעס-פּאַנץ, איבער מײן קאַפּ האָט זיך צעבראַכן אַ
שטעק, פיל קינדער און זקײנע זײנען צו דער טורמע נישט דערגאַנגען. געפאַלן
אַפן מאַרק. די אַנדערע אידן האָבן זיי געמוזט מיטשלעפּן אונטער די אויזערנע
קלעפּ. פּרױען זײנען געטראָטן אַף קינדער. קינדער האָבן זיך געוואלגערט
לעבן צעטראַכטענע מאַמעס. ענדלעך זענען מיר אין טורמע. גלייך ווי מיר זענען
אַרײַן הינגעטן טױער, האָט מען באַפּוילן אונדז אַפּצואוואַרפן אַן אַ זײט די גע-
בראַכטע פעלקער מיט די אויבערשטע גאַנצן. נאָכדעם האָט מען געעפנט טירן
און מיט די פיס אונדז אַרײַנגעשפּאַרט אין גרויסע שוין אַנגעפּראָפּטע קאַמערן.
מען איז געלעגן אין ענגשאַפט איינער אַפן אַנדערן. קײן לופט איז נישט געווען.
מען האָט נישט געקענט זיך באַוועגן, שמעלן א טראַט.

אז מ'האט ביינאכט אין געקומען שווייגענבערג מיט פארשטעמטע ארבעט, ווי א קאצעוו, און מיט דער נאגליקע אין האנט. ער האט זיך געשטעלט אינמיטן זאל אפן קערפער פון א פארבאלעשטער פרוי, געהויסן אלעמען זיך אומקערן מיט די פענימער צו די ווענט און אָנגעזאָגט: פארן אויסדרייען דעם קאפ וועל איך פארפייניקן צום טויט! ער האט געשניטן מיט זיין נאחזיקע און ארויסגעגעבן באפעלן: אויפשטיין! ועצן זיך! אויפשטיין! ועצן זיך!

א פרוי האט זיך אויפגעהאָנגען אז די ווינדעלעך פון איר סינד. מענטשן פלעגן פאלן פארבאלעשט, ווי מילכן ארום פיער. מען האט געווארט אפן טויט, ווי אפן איינציקן אויסלייזער. נאך קיין גרינגן טויט האט אונדז שווייגענבערג נישט פארנומען. ער האט אונדז אָפגעהאלטן אין די קאמערן איבער א וואך. יעדער נאכט פלעגט ער קומען אין די קאמערן און איבערבאווערן וויין גימנאסטיק. ווער עס האט זיך אויפגעשטעלט, אָדער זיך געוועזט פאר דער צייט, איז אין דער זעלבער סעקונדע צעשניטן געוואָרן פאסנווייז. אפן זעסטן טאָג האָבן די וועג-טער מיט אייזערנע האַקס ארויסגעשלאָפן פון די קאמערן די דערשטאָכענע, דערשטיקטע און פארפייניקטע, מען האט זיי געשלאָפן איבער די לאַנגע בלוטיקע קאָרידאָרן און זיי אַריינגעוואָרפן אין דעם קאמער פון אַלגעמיינעם קלאָזעט.

פאר אַרויסגיין דערליידיקן א באַדערפעניש האָבן די וועכטער זיך געהויסן מייער באַצאָלן, נישט ווינציקער ווי טויזנט רובל א מאָל. שפעטער איז דער פרוי געשטיגן און דערגאנגען ביז צען רובל נאָלד. אויך קיין וואסער פלעגט מען אומזיסט נישט געבן, פאר א טרונק האט מען באַצאָלט א זיגערל אָדער א ווערטפולן רינג.

א מיל אידן פון אנדערע קוואַרטאַלן, וואס האָבן אויסגעמיטן די פראָוואַ-קאציע, האָבן געפרוואווט אונטערקויפן די דייטשן, כדי צו דאטעווען פון דער טפיסע זייערע ווייבער און קינדער.

דער אַבער-לייטענאַנט פון די בורזשיסקער אַמוניציע-לאַגערן, וואַנגער, איז פאר אַ סאך גאָלד אוועק אין דער טורמע אַרויסציען אכט אידן. ער איז אַריין מיט דער האַססקאַמע פון שווייגענבערג אין די קאמערן און האט אַרויסגערוּפן אכט נעמען, ווען ער האט אַרויסגערוּפן דעם נאָמען גאָלדבערג, א פרוי פון קאלווא-דיער נומ. 60, וואס איז שוין געלעבן א דערשטאָכענע דורך שווייגענבערגס קינד-זשאַל, האָבן איר אין מיין פאַרצווייפֿלונג אַרויסגערוּפן: איך! — און דער אַבער-לייטענאַנט האט א געשריי געטאָן: „שנעלער! לויס!“

שווייגענבערג אליין האט אונז אַרויסגעפֿורט צום טויער. אין האַנט האט ער געהאַלטן א רעוואָלוער. ער האט געמאָלדן:

— איך וויל אלץ אויב איר וועט עמעצן דערציילן כאַטש אַ וואָרט וועגן דעם, וואס איר האט דאָ געווען, וועט איר מעקאנע ווין דעמאָלט אייערע ברודער, האט ער אָנגעוויזן אַז דער טורמע.

באָם אַרויסגיין פון טורמע האט א פרוי פארשטעפֿט מיט איר שאַל אַן שווייגענבערגס אַ קנעפל פון שינעל. דער מאַליען האט זי פאַרהאַלטן און א נע-שריי געטאָן: „צוריק!“ ער האט זי אומגעקערט צוריק אין טורמע.

ווידער בא דער מאמען

וואוהין גיט מען ווייטער? איך בין געלעגן ביי דער וויליע האלב נאכעם און זיך געברענגט אה דער זון, איך זאל נישט אויסזען פארדעכטיק. אונט-צייט בין איך אריבער דעם טייך און בארוועסערהייט זיך אריינגעשארט צו דער מאמען. פטאשעס אָנגעברויטע זאכן האָבן זיך נאָך אלץ געלופטערט אָפן הויף. די פון ווינט אָנגעבלאָזענע בלוועס און העמדער האָבן אויסגעזען ווי מייסן. די מאמע האָט שוין אויסגעוויינט דעם בליאָס פון אירע אויגן. זי איז געווען זיכער, אז מען האָט מיך שוין דערשאַסן. איטלעכס מאָל, ווען זי האָט געהערט אַ שאַס פון דער אנטקעגנדיקער טורמע, האָט זי געמיינט, אז עס איז אין מיר.

איך דערווייט זיך גייעס וועגן באַקאַנטע שכנים: דעם האָט מען גע-כאַפּט, יענעם האָט מען געשאָסן. און דעם אלטן כאַזן פון סקאַפּאָוקערס הויף האָבן געכטן אָנגעכאַפּט די שטורמיסטן, אים געהייסן אויסבראָבן אַ טיפּן נרוב, ווערליק זיין הויך, באַפּוילן אים נאָכדעם אַריינגיין און ביזן האַלדז אים פאַרשאַטן מיט ערד. זיינע טעכטער האָט מען אויסגעטאָן נאָכעם און באַפּוילן אַרומטאַנצן אַרום טאַטן.

פאַרטאָג האָב איך זיך געזענגט מיט דער מאַמען, פאַזע די ברעגן פון דער וויליע אוועק אַה סאַלטאַנישאַק, — ווידער צו דער מיטפאַכע באַסטאַצקי.

ציגער

בא די סאַלטאַנישאַקער גערטנער האָב איך באַגענגט אַ טאַבאַק ציגיינער. אַן אַלטער און גענאָנגען פאַרויס מיט אַ קינד אָנגעהאַנגען אַה זיין אַקסל. פאַ-מעלדער האָט ער צוגעשמיסן די פערד. אַ ציגיינערקע האָט זיך געשפּילט מיט אירע גלעזערנע קאַרעלן און בעיים-מאָיסע געזונגען אַ ראַמאַנס. אין אָנהויב האָב איך געקאָנע געווען דעם פרייען שויוועט — זיי טראָגן דאָך נישט קיין לאַמעס. און אזוי ווי איך באַטראַכט די פאַרבייפאַרער, שפּרינגט עמעז אַראָפּ פון דעם וואַגן, לאָזט זיך לויפן פאַרויס און רעדט צו מיר אַה אַ קלינגעוודיקן אידיש: — דערקענסט מיך?

איך בין געבליבן נישטווימעם: טיילעס האָט זיך מיר אויסגעדאַכט, אז עס איז דער ברודער פון מאַריע קוויטק, — דער ציגיינערשער זינגער, מיט וועל-כער איך האָב זיך אַמאָל געהאַט באַקענט. נאָר פון וואַגען האָט ער זיך אויס-געלעגט אידיש? לאַנג האָב איך נישט געדאַרפט וואַרטן. דער ציגיינער האָט אליין זיך פאַרגעשטעלט:

— איך בין כאַים נאָרדאָן, דערקענסט נישט?
ערשט איצט האָב איך אים דערקענט. מיט צוואַנציק יאָר צוריק האָבן מיר

צוזאמען געלערנט אין "בית יהודה". נאך קינדווייז, געדענק איך, האט מען אים גערופן כאימקע דער ציגיינער.

ווי אזוי ער קומט אין ציגיינערשן טאבאק? עס איז א פאשעטע מאיסע. ווען די דייטשן זיינען אריין קיין ווילנע, האט כאים זיך געפונען הינטערן שטאט אין דעם דערפל דאלניע. דעם פאריקן שאבעס האט פאליציי ארומגערינגלט דאס דערפל און אלע אידן אוועקגעשיקט קיין וועליטשאן. אהין זיינען דורכן מאג געבראכט געווארן די אידן פון קענע, אנדערעלישאק, סערניק, לאווארישאק, שומסק, סאדאק-מאטאר, דאלניע און ניי-וויליטשע. מען האט אלע מענער געגעבן רידלעך און זיי באפוילן אויסצוגראבן א לאנגן אקאפ אין דער פארעם פון א דאלער. די פרויען מיט די קינדער האט מען געהאלטן באזונדער. ביז אונז האט מען געגראבן. ביים ון-פארנאנג, ווען דער אקאפ איז שוין געווען פארטיק, האט פון אנטקעגנדיקן ווערל זיך א קאז געמאך א בינטל ארטיקע פאשיסטן און ארום-גענומען מיט א פייער דעם צעטומלען אוילעם. מען איז געווען אזוי געפלעפט, אז קיינער איז זיך נישט צעלאפן. מיט די רידלעך אין די הענט איז מען געפאלן אין אקאפ. עס איז אלץ געווען אזוי פלוצלינג, אז קיינער האט נישט באוויזן צו זען דעם טויט. צופעליק איז נאדראן געשטאנען הינטער א בוים און די קוילן זענען פארבייגעפלוין לעבן זיין אויער. בעיים-מאיסע האט ער זיך צעטומלט אליין, נישט פארשטאנען וואס דא טוט זיך. נאך דאס פלייצנדיקע בלוט אויפן געלן זאמד האט אויפגעוועקט זיין באוואוסטזיין. ער האט אריינגעיאגט אין א סאך-פעלד אין זיך דארט באהאלטן.

אח מארגן אינדערפרי האט ער געזען דורך די זאנען, ווי דער געשטא-פיסט ווייס, איז אנגעקומען מיט א טאבאק ציגיינער און זיי באפוילן אריינצוואר-פן די דערשאסענע אין די גריבער.

ווען ווייס איז אוועקגעפארן, איז נאדראן ארויסגעקראכן פון די זאנען און געבעטן די ציגיינער, זיי זאלן אים נעמען מיט זיך. דער אלטער, זיין נאמען איז פערדא, האט אים נישט באטראכט און געהייסן זיך אריינזעצן אין וואגן. ער האט געשימטן מיט דער בייטש זיינע קינדער, וואס האבן געפרוואוט זיך צורירן צו די קליידער פון די דערשאסענע. צו כאימען האט ער גערעדט:

— איך ווייס, אז מארגן, איבערמארגן וועט דאס זעלבע געשען מיט מיר... כאים האט מיר פארגעלייגט, איך זאל גיין מיט אים. פערדא איז א ברודער-ליאנט א מענטש, ער וועט נישט האבן דאסענען. וואס שייך מירן בלייבן פאנים, וועט ער מיר אוינשמירן מיט הינטישן פעטס, פון דעם ווערט איינגעברוינט די הויט, און איך וועל אויסזען ווי ער — עס וועט מיר קיינער נישט דערקענען.

איך האב געדאנקט דעם ציגיינער, און זיך אפגעזאגט פונעם נאָקס. איך קען נישט איבערלאזן מיינע אייגענע. איך ווייס נאך נישט דעם גוילל פון מירן. נעכטן האב איך זי איבערגעלאזן ביי דעם טויער פון דער מורמע. כאים האט זיך מיט מיר געזענען. ער האט נאָכגעיאגט דעם ציגיינערשן טאבאק, וואס האט געווארט אח אים ביים אנטקעגנדיקן קלויסמער.

וויזן פריינט

איד בין ווידער בא דער מישפאכע באסטאצקיס. וואוהין צו גיין אג-
דערשוואי האב איך נישט געהאט. פאר די עטלעכע טעג האָט זיך די מישפאכע
פארשטעלט. עס האָבן געפילט דריי מענער: זיי האָבן זיך נישט צוריקגעקערט
פון דער ארבעט.

אינדערפרי זיינען די געבליבענע מענער פון דער מישפאכע באסטאצקיס,
צוויי זין און א שוועסטערקינד, אַוועק ווי אלע מאָג צו דער ארבעט. איך בין
אויך געגאנגען. איבערלייבן אין דער היים, קען מען אריינפאלן צו די בא-
פונעם, כאָטש אויך דאָס ארבעטן איז שוין נישט מער סיין גארנאטע: פיל אר-
בעטנדיקע מאכענעס האָט מען גלייך פון דער ארבעט אַוועקגענומען אין
טורמע.

אַפן ארבעטס-פלאץ האָט געפילט בא א העלפט מענטשן. זיי האָבן גע-
וואוינט אין די אידישע געסלעך און זיינען אריינגעפאלן בעשאַס דער פראָוואַ-
קאציע. נאָר די געבליבענע האָבן געארבעט ווייטער. ווידער האָט מען גע-
האנדלט מיט די אַרומיקע פויערן, זיך געדונגען פאַר א דובל און עס האָט
געמאכט דעם איינדרוק, זיי איטלעכער האָט אונטערגעקויפט דעם טויט.

מיט-צייט איז געקומען דער באַלעבאָס, דער פערלעכעל הערדער,
און אויפגערופן ארום זיך אלע זיינע קנעכט. ער האָט גערעדט עפּשער א שאַ.
געוואָלט אונדז איבערצייגן אין זיין גוטסקייט, אין זיין אַרנטלעכקייט. דער-
ציילט מיט אויפגעבלאָזענעם פאַטאָס, אז זיין בעסטער יונגט - באַווער איז גע-
ווען א איד; אז די נירנבערגער געזעצן וואָרפט ער זיך נישט אונטער, כאָטש אַליין
איז ער א פאַרמיטל-מאן פון 1926. צום סוף האָט ער פאַרגעלייגט עס זאָלן אויפ-
הויבן די הענט יענדיקע אידן, וועמענס ברידער, שוועסטער, אָדער קרוינים
זיינען אַריינגעפאלן אין דער לוקישקער טורמע. ער וועט אַלעמען באַפרייען.
אפילע אין מילבאָמע - צייט מוז מען זיך אויפירן מאַראַליש... ער, דער פערלד-
פערל הערדער, וועט אַזוינס נישט דערלאָזן. ביי אים איז רעכט צו ראַפּארטירן
אין בערלין.

אַלע, מיט מיר בעסויכעס, האָבן אויפגעהויבן די הענט. ביי אוינעם האָט
געפילט א ברודער, ביים צווייטן - א ווייב, ביי א דריטן - א קאָרעו. אג-
דערע האָבן אויפגעהויבן די הענט אף מראַף - שוין עטלעכע מעס-לעס ווי זיי
נעכטיקן נישט אין שטוב, ווער קען וויסן וואו זיינען די נאָענטסטע?

נאָכדעם ווי קאפלאן - קאפלאנסקי, דער בריגאדיר, האָט אויפגעשטעלט
די רעשימע, פאַרשריבן אַלע נעמען פון די ברידער און קרוינים, האָט דער
אַרטיסט, דער פערלעכעל הערדער, פאַרטרויט עפעס קאפלאנסקי אפן אויער
און איז אַוועקגעפאַרן אף זיין טאַקסי.

קאפלאנסקי האָט אונדז געמאָלדן, אז דער פערלעכעל פאָדערט דריי נאָל-
דענע ווייגערס פון דער פּורמע, "ציטא", פאַר זיין ווייב א קאַראַקולענעם מאַנטל,

פינה פאר שיד און שטיוול, שאטפאניער און פומער, ווייל אליין האָט ער קיין צייט ניט דאָס צו זוכן. וואָס גיכער מען וועט אים נעבן די מאטאָנעס, אלץ גיכער, זאָגט צו דער פעלדפעכל, וועט ער אוועקפארן מיט דער רעשימע אין דער מורמע און וועט ראטעווען די געפאָנגענע.

אח מאָרגן זיינען די מאטאָנעס גרויס געווען. דער פעלדפעכל הערער איז געקומען אח זיין טאָטע און באווייליט זיי צו נעמען.

אין אַ שאַ אַרום, ווי מיר האָבן זיך שפעטער דערוואוסט, איז ער אוועק-געפארן קיין קאָוונע.

דער סאָף פונעם ערשטן אידנראַט

פון די אָנגעקומענע אַרבעטער פון שטאָט דערווייט איך זיך: דעם 1-טן סעפטעמבער 1941 איז געקומען אין אידנראַט בוראָקאס, איינער פון די שעפן פון דער היגער איפאטינגא און געגעבן אַ פאַראַרדענונג, אז אח מאָרגן ניון פרי דאָרף דער אידנראַט צושטעלן אח ווילנער 12, אפן הויף פון דער איפא-טינגא, צען וועגענער, אויב די וועגענער וועלן ניט זיין, וועט עס דערנאָך דעם אידנראַט פאַרדרייסן. בוראָקאס האָט גוט געוואוסט, אז אלע פערד און ווע-גענער האָט מען באַ די אידן שוין לאַנג קאָנפֿיסקירט. אויך דער אידנראַט האָט פאַרשטאַנען, אז עס איז בלוז אַ שפּיצל, אז בוראָקאס גייט מאַקע דערוין, דער אידנראַט זאָל דעם באַפעל ניט אומשטאַנד זיין אויסצופירן. פונדעסטוועגן האָט פינכעס קאָן ניט געוואַלט מיט די אייגענע הענט העלפן דער פראַוואַקאציע. עס האָט זיך איינגעגעבן באַ ניט-אידישע פורמאָנעס אָפּצוקויפן פורן און מען האָט זיי אוועקגעשיקט אין דער איפאטינגא. נאָר בוראָקאס האָט די מאטאָנע ניט אָנגענומען.

— עס איז שוין צו שפּעט, — האָט ער אַרויסגעצויגן דעם זיינער. — עס איז שוין צען מינוט נאָך ניון...

אַרום עלף פרי איז געקומען אין אידנראַט שוויינענבערג מיט צוויי באַ-וואָפנטע געהילפן, ער האָט אויסגעשטעלט ביי די ווענט אלע, וואָס האָבן זיך דאָרט געפונען און געטאָן אַ געשריי:

— ווער פון אייך האָט עס אָנגענומען די באַשטעלונג?

עס איז אַרויסגעטראָטן פינכעס קאָן און געמאָלדן:

— איך.

— הויסט עס, דו האָסט עס ניט אויסגעפירט די פאַרדערענונג? — האָט שוויינענבערג אַ שניט געטאָן קאָנען מיט דער גאהייטע. — עס איז נאָך אלץ צו שוואַך ביי אייך דער זיקאָרן. איך וועל אייך נעמען צו זיך, וועט איר בעסער פארגעדענקען. — און ער האָט אָפּגעקליבן צו זיך 16 אידן, צווישן זיי פינ-כעס קאָן, האַראו קאָץ, דער פאַרוואַלטער פון „מפיצי השכלה" קראַסנער.

סאל טראַקסי א.א.וו., וואָס האָבן זיך דאָרט צופעליק געפונען, זיי אויסגע-
שטעלט פאָרווייז. און שוויינענבערגס געהילפן האָבן זיי אָפגעפירט אונטער בא-
גנעמן אין מירמע.
אף דער טיר פון אידנראט האָבן די דייטשן אויפגעהאָנגען אַ שלאָס.

דער בלוטיקער שפאָס

דעם 6-טן סעפטעמבער 6 אויגער פארטאָג, ווען איך און די גאנצע
מישפּאַכע באַסטאָצקיי זיינען נאָך געשלאָפן, האָט זיך דערהערט אינדרויסן אַ
פייפּעריי און אַ ווילד צאָקען פון פערדישע טלאָען. צוגעשפּרונגען צום פענצטער
האָבן איך דערזען, אז די היגע פאָליציי מראָגט זיך ווי אַ הוישערס איבער
די גאָס. די שטוביקע האָבן זיך גלייך אָנגעמאָן, מען האָט געקוקט דורכן
פענצטער און זיך געגרייט אף אַן אומגליק. די גאָסן זיינען געווען געשלאָסן, אַן
דאָסומענטן האָט מען קיינעם ניט דורכגעלאָזן. וואָס אונדז דערוואָרט האָבן מיר
נאָך ניט געוואוסט, נאָר אלע האָבן געפילט, אז עס גרייט זיך אַן ענדערונג.
עס האָט זיך מיטאָמאָל דערהערט אַ געבראָז פון שויבן. פונקט אַנטקעגן
אונדזער פענצטער, אין אַ שכינעסדיקן הויז, האָט אַ פאָליציאַנט מיט אַ האַס
אין האַנט געזעצט אין אַ אידישער טיר, קענטיק, אַ פאַרשלאָסענער, און גערי-
טשעט, מען זאָל וואָס גיכער אים עפענען. ווען די טיר האָט זיך געעפנט, האָט
ער געשריגן צו די איינזאָניגער. זיי זאָלן אַרויסגיין אינדרויסן. ווען אַן אלט
פאַרפאַלק איז געאַרעמט אַראָפּגעגאַנגען פון די טרעפּלעך, האָט ער זיי איבער-
געגעבן אַ צווייטן, זיין געהילף, און אים אָנגעוויזן די ריכטונג, וואוהין זיי
אָועקצופירן.

— נאָך וואָס וואָרטן מיר אין שטוב? באלד וועט דאָך פאָליציי אויך
אָהער אַריינקומען. און וואוהין זיי שלעפּן ווייסט דאָך ווידער קיינער ניט. בע-
סער אַנטלויפן! — זאָגט שמערל, איינער פון דער מישפּאַכע, — אַנטלויפן צו
דעם אַרבעטס - פּלאַץ אף די שעסיגער בערג, עס איז דאָך ניט ווייט, סאָכאָסל
אַ האַלבער קילאָמעטער. קען זיין, מירן דאָרט געפינען אונדזער דייטש, דעם
פערלעכעל הערדער, אָדער ווי מען האָט אים גערופן „דער סובאַטניק“. נעכטן
האָט ער דאָך באַקומען אַוויפּיל מאַטאָנעס, צוגעזאָגט צו פאַרמיידיקן זיינע
אידן. עפּשער וועט ער באַשיצן איצט?

זאלבערדיט, איך, שמערל און זיין שוועסטערסין דער סטודענט, האָבן
מיר זיך ווי שטענדיק אָועקגעלאָזט צו דער אַרבעט. מיר האָבן אויסגעמיטן די
הויפט-גאָס, און דורכן הויף און גערטנער זיך דערגענומען צו די בערג. די
פאָליציי האָט אונדז, קענטיק, ניט באַמערקט, מיר זיינען דורכגעשוואומען
צווישן הויכע קוסטן פאַמידאָרן און מיר זיינען אַרויסגעקומען צו די שעסיגער
בערג.

נאך דאָ האָט אונדז אָנגעיאָגט אַ דייטער... ער איז געלאָפֿן נאָלאָפֿ איבער די שטויבֿיקע וועגן, אונדז אָנגעיאָגט און געהייסן זיך אָפּשטעלן.
דער דייטער האָט נישט גערעדט קיין וואָרט, ער האָט אָף שטום-לאָשן אונדז געהייסן מיטניין און באַ אַ טייל האָט ער אונדז איבערגעגעבן אַ צווייטן. יענער האָט שוין געטראָגן אַ העלם און די ביס האָט ער געהאַלטן אונדז אנט-סענן.

דער מענטש מיטן העלם האָט אונדז געטריבן פֿאַרויס און געשטייכלט צו זיין ביס. דער ניסנדיקער שווייט אָף זיין אָנגעהיצטן פֿאַנים איז דאָס מיסעטע, וואָס איך האָב געווען אין מיין לעבן.

באָס אַרױפֿגיין אָפּן באָרג, איז אַ יונגע פֿויערטע אונדז אָנגעגאָנגען אנט-סענן. דער מענטש מיטן העלם האָט זי פֿאַרטשעפֿט, אַ קניפֿ געטאָן אין באָס און געזאָגט צו איר:

— דיר געפֿעלן זייערע זאַכן? קום, איך וועל דיר באָלד זיי געבן.
די פֿויערטע האָט אים נישט געענטפֿערט. ער איז געבליבן באַליידיקט. הונט-טערן באָרג האָבן געוואָרט שוין אַנדערע. אַלע אין העלמען. ער האָט געהייסן אונדז זיך אומדרייען מיט די פֿלייצעס און מיט די הענט פֿאַרשטעלן זיך די אױגן.

איך האָב אַרױפֿגעלייגט אָף די אױגן די פינגער. זיך צוגעהערט, ווי פֿאַרויס פֿאַר מיר זינגט אַ פֿויגל, ווי אַהינטער מיר ווערן אָפּגעצוגן פֿון ביסן די שלעסער, און צווישן די פינגער אָף מיינע אױגן האָב איך דערנעבן אַ שפּרי-צנדיקן פֿיער — אַ געקנאַל, איבערן געקנאַל — צווייגן...

איך האָב אַ פֿאַל געטאָן אין גראַז. דער ערשטער געדאַנק, וואָס האָט אַ שניט געטאָן דעם באַוואוסטזיין, איז געווען, צי בין איך טאַקע טויט? זיך אי-בערצייגט, אז נישט, האָב איך אַ קוק געטאָן אָף די באַוויירט. איינער איז גע-שטאַנען אָף די קני און דער צווייטער האָט זיך אַפֿילע נישט איינגעבויגן.

היינט עס, מיר לעבן? טאָ ווער האָט דאָ אין אונדז געשאָסן, ערשט איצטער האָב איך דערהערט היינטער מיין פֿלייצע אַ געלעכטער. און דער מאַן מיטן שטאַלענעם העלם האָט אונדז געזאָגט מיט אַ שטייכל:

— עס איז געווען אַ שפּאַס, הייבט זיך אױף, איך וועל איך פֿירן אין געמאָ.

דער וועג צום געמאָ

מיר האָבן אַלץ נישט געלויבט. געמיינט, אז דאָס איז איינע פֿון די פֿראַ-וואָקאציעס. צוקומענדיק אָבער געטער צו ווילקאמירער נאָס, וואוהין דער שטאַלענער העלם האָט אונדז געפֿירט, האָב איך דערנעבן, ווי מען פֿירט אױך אַנדערע גאַנצע מאַכעס.

אָף אַרױף ווילקאמירער נאָס, וואו עס איז געווען אַמאָל די „גרויסע מיל“,

האָט מען די קופּעס אירן אויפגעטריבן אפן הויף, געהייסן דאָרטן וואַרטן. איך האָב דערזען פאַר זיך מיינע אלטע באַקאַנטע שכינים און כאַוויירים פון לאַנגע יאָרן. אלעמען האָט מען באַניצט אַרויסגעריסן פון די הייזער, ניט דערלויבט מיטגעמען קימאַט גאָרניט פון דעם אייגנטום, און גלייך ווי די באַלעבאַטס האָבן אויבערנעמטראָטן זייערע שוועלן האָט מען די טירן פאַרכאַסמט און ביים אַריינגאַנג אַרויפגעקלעפט אַ צעמל:

„רוטשישע אייגנטום!“

די באַלעבאַטס האָבן זיך אַרומגעדרייט מיט זייערע שמאַטעס אפן הויף. געקוקט אַף די צוגעדרייטע הייזער און געוואַרט גערולדיק אַף גייע ניסיוינעס. אויך די הייזער האָבן אויסגעזען ווי צעמומלט. צום ערשטן באָל פאַר לאַנגע יאָרן האָט מען אַרויסגעריסן די באַלעבאַטס. עס איז אַוועק פון זיי די וואַרעמקייט.

דער הויף האָט געוואַלט, געפליצט מיט אידן. ערשט געבוירענע קינדער, גויסענדיקע זקונים, טראַגעדיקע פרויען, אַלץ איז אויפגעמישט אין דעם רוישנדיקן קעסל - גרוב.

די נעיאַנטע האָבן ניט געווינט, דער ערעו-געמאַ האָט אויסגעברענגט די טרערן, פאַרשמייערט די געפילן. מען האָט דערשפּירט דעם שוידער פון דער צייט, דערשמעקט, אַז עפעס גרייט זיך אַן ענדערונג.

איך דערמאָן זיך אַ פרוי מיט אַ בלייכן אויסגעצויגענעם פאַנים, זי איז געשטאַנען מיט אַ סינד אַף איר אָרעם לעבן פאַרקאָן און אַרויסגעקוקט צו איר הויז. דאָס סינד האָט געוויינט, האָט אויסגעשמרעקט די הענטלעך איבערן פלוים, וואו עס איז געשטאַנען דער וואַכמאַן, וואָס האָט געהיטן די געפאַנגע-נע. דער וואַכמאַן האָט געגעסן עפל. ער האָט אַרויסגענומען פון קעשענע אַן עפל און געגעבן דעם סינד. דאָס סינד האָט אויפגעהערט וויינען און זיך גע-נמען צו דעם עפל. די פרוי האָט אַרויסגעריסן באַ דעם סינד די מאַטאַנע און צוריק אַ וואָרף געמאַן דעם סאַלדאַט, דערביי האָט זי געזאָגט:

איך דאַרף ניט פון אַ מערדער מיין ראַכמאַנעס!

נאָך עמעץ איז געזעסן אייגענבויגן אַף אַ שטיין, די פינגער איינגעוואַקסן, אין באָרד, און איבערן הויף האָט זיך געטראָגן זיין נייגן פון טילום. עס האָט זיך דערהערט אַ פויף, צוויי אַפּיצירן, אַ דייטשער און אַ הי-גער, זיינען אַריין אין הויף און געהייסן אלעמען זיך אויסשמעלן אין רייען. צו פיר אין אַ ריי. דערביי האָט דער היגער אונדז געזאָגט, אַז דאָס פירט מען אונדז אין געמאַ.

מען האָט גענומען זיך רירן. באַ די זייטן האָט אונדז אַרומגערינגלט די פאַליציי.

אפן וועג זיינען צוגעקומען נאָך מענטשן פון די שכינעסדיקע געמלעך. פאַליציי, באַגלייט מיט ספּעציעלע אַנווייזער, זיינען געלאָפן פאַרויס און אַרויס-געטריבן יענע, וואָס זיינען נאָך געווען אין די הייזער. אַ סאך אידן, וואָס בין

איצט זיינען זיי געלעבן אין באהעלטענישן, האָבן זיך דערוואוסט, אז מען פירט אין געטאָ. זיי האָבן טוירע געהאַט אַליין צו בלייבן. עס איז אַרויס אַ קלאַנג, אז נאָכדעם ווי מען וועט אַריינמרייבן אין געטאָ, וועט מען פאַרבירע-נען די אידישע הייזער. דעריבער איז מען אַרויסגעקראָכן פון דער פינצטערניש און זיך צוגעשטעלט אין די רייען. אַזוינע האָט מען גלייך דערקענט: זיי האָבן אויסגעזען ווי גייענדיקע מיסים.

אַ פאַרבייגייער, וואָס איז אָנגעקומען פון שטאָט, איז אַף אַ וויל אַריינגעשפּרונגען צו אונדז אין דער מאַכע און דערציילט זיינעם אַ באַמאָנטן: — עס זיינען פאַראַן צוויי געטאָס; אַף רודניצקער גאָס און אַף דער אידישער. אָבער ניט אַלע ווערן אַהין געפירט. גאַנצענע גאַסן מיט חונדערטער און טויזנטער מענטשן פירט מען ניט אין געטאָ, נאָר אין דער לוקישקער טורמע.

ווען איך בין פאַרבייגעגאַנגען אונדזער הויז, אַף ווילקאָמירער 14, האָבן איך דערזען אַפּן באַלקאָן מיין מאַמע. זי איז געשטאַנען אָנגעלענט אַן פאַ-רענטש, מיטן גראָבן קאַרבן-מינכע אונטערן אָרעם, מיט אַ פעקעלע באַ דער זייט, און ניט געוואוסט, וואָס צו טאָן — אַראָפּגיין און זיך אַנשליסן אָן דער רוי, אָדער וואַרטן ביז וואַנען די פּאָליציי וועט אַראָפּגיין. זי איז געשטאַנען צעטומלט אַפּן באַלקאָן אין אירע פאַרטערטע אויגן האָבן מיר געזוכט צוויי-שן אוילעם. מיר האָבן זיך ביידע דערזען. איך בין אַוועק ווייטער. דער וואַכמאַן האָט ניט געלאָזט זיך אָפּשטעלן.

ווען די מאַכע איז געקומען אַף דער גרינער בריק, האָבן איך דערזען, ווי באַרג-אַראָפּ פון קאלוואַדיער גאָס גייט אַ צווייטע מאַכע, נאָך גרעסער ווי אונדזערע. זי ווערט אויך געפירט אין אַ מיט פון פּאָליציי.

ביים אַרױפּטערעטן אַף דער גרינער בריק האָבן אַלע דערשפּירט, אז אַט דאָ וועט זיך אַנטשיידן אונדזער גוירל. אויב מען וועט פירן פאַרויס, דורך ווילנער צו מיצקעוויטש-גאָס, איז אַ סימען, אז מען וועט קומען אין געטאָ. אויב באַם אַריבערגיין די בריק וועט מען פאַרשערעווען די מאַכע אַף רעכטס, צו דער לוקישקער טורמע, איז אַ סימען, אז מען פירט צו אַן עקסעקוציי.

איך בין געגאַנגען אין דער שפיץ פון אונדזער מאַכע. דער שווערער האַרבסטיקער מאַנטל האָט געפאַרעט מיין לייב. דער מאַנטל איז ניט מיינער, עס איז דאָוויר אומרום. מיר האָבן זיך ביידע געביטן פאַרן אַריינגיין אין וויל-נע. אַפּן פלייצע האָבן איך נאָך געטראָגן אַ זעקל בולבע. איך האָב עס געטראָגן פאַר אַ זייענע, וואָס איז שיער נישט געפאַלן.

באַם אַריבערגיין די גרינע בריק האָט אַף אַ מינוט זיך אָפּגעשטעלט דאָס האַרץ. וואוהין וועט מען פירן, רעכטס, אָדער פאַרויס, איין טראָט, פינף טריט, צען... מען האָט אַוועקגעפירט פאַרויס.

מען האָט געאיילט. די הינטערשטע האָבן געטראָגן אַף די פיס. געוואָלט וואָס נישט אַריבערגיין דעם וועג, זיין וואָס ווייטער פון דער לוקישקער טורמע.

ווען מיר זיינען דורכגעגאנגען בעשאַלעם די גרינע בריק, האָב איך אומ-
געדרייט דעם קאָפּ אָפּ הינטער און זיך געוואָלט איבערצייגן, וואָס איז מיט
דער נאָם אַהינטער אונדז. און איך האָב דערוועג, ווי די הונדערטער אין אַ
שפּאַלער פון גלאַנציקע באַננעטן ווערן פארקערעוועט אָפּ רעכטס אין דער ריכט-
מונג צו דער לוקישקער טורמע.

*

מען האָט געפירט אין געטאָ וועדליך אַ גענויעם פּלאַן. אַ סאך נאָכן, ווי
דער פאַרבייגער האָט ריכטיק דערציילט, האָט מען גלייך מאַכע, אַנשטאָט גע-
מאָ אַוועקגעפירט צום טויט. פּאַלנדיקע נאָכן זיינען צו דער געטאָ ניט דער-
גאָנגען: פון מיטגעווייטש-נאָם, טאַרטאָקי, פּאַרטאָווע, ביידע פאַהולאַנקעס, קאַל-
וואַדער (פון 50-טן נומער ביז נומער 1 זיינען דערגאָנגען). פיראַמאַנט, אַ טייל
זויעריניצ, ווענגלאָווע, אַנטאָקאַל א. אַנד. צוזאַמען ביי אַ צען טויזנט מענטשן.

די טויערן פון געטאָ

קומענדיק צו מיטגעווייטש-נאָם האָב איך דערוועג אַן אויסטערליש בילד:
ביי אַ צוואַנציק מענטשן, אַנדערע האַלב-נאַקטע, אַנדערע אָנגעטאָן אין מע-
שונאים-העמדלעך, מיט ווילדע אויפגערייצטע פענימער, האָבן מאַרשירט פאַר-
ווייז אפּן בריק און באַ דער זייט האָט געשפּאַנט מיט סעדאַלן אפּן ברוסט אַ
דייטשער אָפיציר.

דאָס זיינען געווען אידישע מעשונאים פון אַנטאָקאַלער שפּיטאַל. די
דייטשן האָבן זיי אַרומגעפירט איבער דער גאָרער שטאָט, קעריי צו ווייזן
פאַר דער ניט-אידישער באַפֿעלקערונג „די אידישע ראַסע“. דורכגעפירט די
גאַנצע שטאָט, האָט מען אָנגעשלאָסן די מעשונאים אָן דער שפיץ פון אונ-
דזער מאַכנע. פאַרויס איז געפאַרן אַן אויטאָ מיט אַ גרויסן האַקנערדייז און אַ
פילם-אַפּעראַטאָר האָט פאַראייביקט דאָס בילד.

אויך אַנדערע נאָכן האָבן זיך אָנגעשלאָסן אָן אונדזער מאַכנע. יונגע
מענער זיינען דאָרט געווען ווינציק. די כאַפּונעס האָבן זיי אויסגעכאַפט גאָך
פריער. דער איסער זיינען דאָס געווען פרויען, קינדער און זקיינים. עס האָבן זיך
מיטגעשלאָסן אויך קראַנקע און קאַליקעס, אַרויסגעטריבענע פון די שפיטע-
לער. אין זייערע בלאַע שפיטאַל-קלויזער האָבן זיי דער פּראָצעסייע צוגעגעבן
אַ באַזונדערן אומהוימלעכן אויסזען.

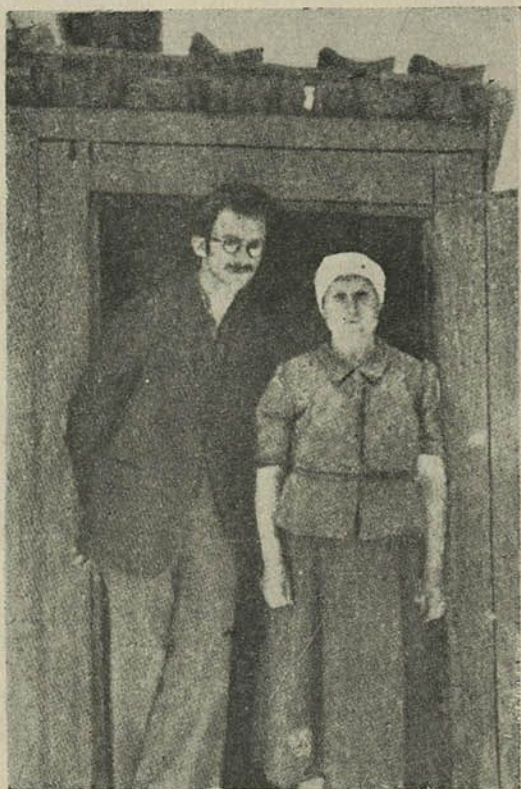
אַפּ דימיטשישער נאָם, לעבן פונקס ביכער-קראַם, האָבן אַ בלענד געטאָן
צוויי ווייסע טויערן: אוינער לינגס, אפּן ראָג אידישער און דייטשישער, דער
צווייטער רעכטס — אָפּ ניטקע טויכעס זאוואַלעס. די טויערן זיינען געווען

פארמאכט. ארום און ארום איז געשטאנען פאליציי. די באוועגונג איז געווען
אפגעשטעלט.

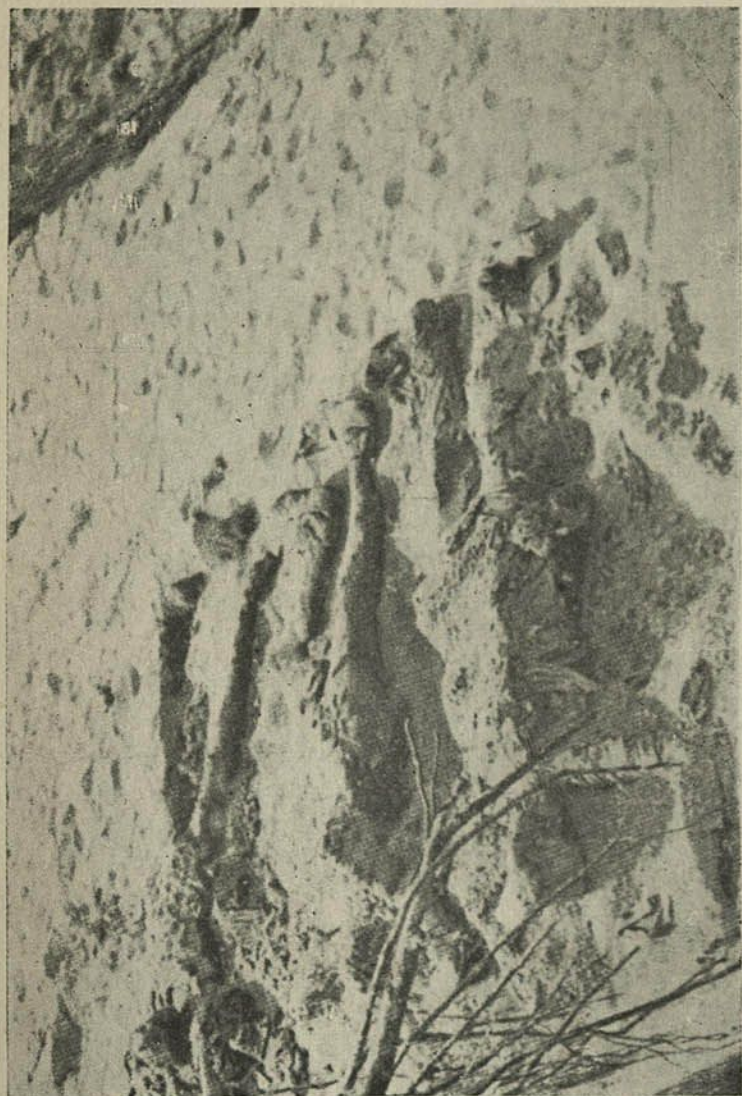
בא די טויערן האט אונדז אפגעווארט הערונג, שווינגענבערגס אדויטאנט,
א געלער אויסגעצויגענער דייטש מיט א שארבנרל אפן היטל, און האט גע-
שליידערט מיט די פויסטן הין און הער, ווי א שיקערער דיריגענט. דאס האט
ער אנגעוויזן וואהין די אידן זאלן גיין — אין דער ערשטער נעמא אדער
אין דער צווייטער. דעכטס איז געווען די ערשטע, לינקס — די צווייטע. עס
האט זיי ביידן אפגעטיילט די דייטשישע גאס.

ווען עס איז געקומען מיין ריי, האט ער מיך אנגעקוקט ווי א מענטשן-
פרעסער זיין קארבן. אנגעקוקט און אנגעוויזן מיין ארט, דערביי האט זיין
אויסדרוק מיר געזאגט: „איך בין היינט זאט, איך וועל דיר פרעסן אן א-
דערש מאל“.

דורך די אפגעבויענע ברעטער פון דעם הילצערגעס נישט-פארענדוקטן
טויער האט מיך א פוס אריינגעשטופט אין גיטקע-טויבעס זאוואלעק — דאס
פאדער-הויז פון דער ערשטער נעמא.

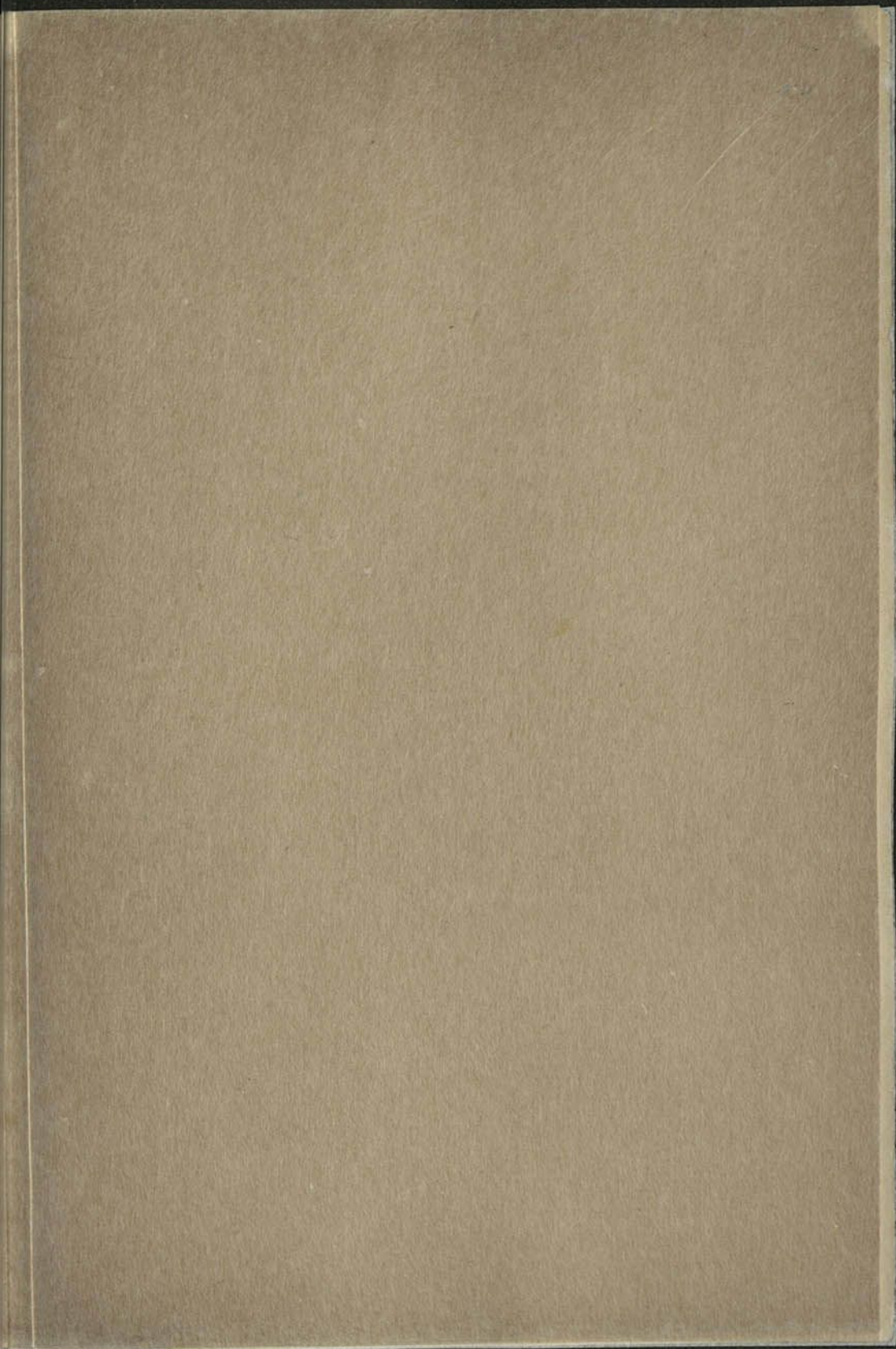
א. סוצקעווער מיט זיין רעטערן יאנגווא בארטא-
שעוויטש באם ארוינאנג צו דער באהעלטעניש

מזלזל. געווען געווען געווען.

צווייטער טײל:

הינטערן שויער

דאס פאנים פון געטא

איך בין געשוואומען אין דעם קאכעדיקן מענטשן-שמראם און האב נישט געקענט זיך אפשטעלן, נישט געמונען קיין ברעג, קיין אנהאלט. אידן מיט שמא-מעס און פעס זיינען געלאפן איבער די הויפן און פארבראכט וואוינונגען. די וואוינונגען זיינען געווען פרייע. דאס האט שווייגענבערג מיט א וואך צוריק ארויסגעריסן פון דארט די איינוואוינער און זיי פארשלאפט אין טורמע. די נישט - אידישע באפעלקערונג, וואס האט געוואוינט אין דעם שווארטאל פון דער געטא, האט פריער אינגיטן דער נאכט זיך געמוזט ארויסקלייבן.

איך האב דערזען די דיכטערן לייזע רודניצקי. זי איז געשוואומען, ווי איה, אינעם האמיון, מיר האבן זיך אויסגעגיפט פון אוילעם און זיינען אריין אין מיערקעס הויף, וואו עס האט געוואוינט אמאל מאמעס באבאר. אירע ער-שטע ווערטער זיינען געווען:

— זיי וועלן לעבניגדאר נישט געמען!

אף לידסעס געסל האבן מיר געפונען א וואוינונג. מיר זיינען געווען גאנץ געמינט, מען וועט זיך קענען אפרוען. די דירע איז געווען א ליידיקע. די רעזולטאט פון דער באפעלקערונג האבן זיך געוואלנערט אף דער ערד. אף א שטול אין א וויקשאף האט זיך געזאלצן פלייש, אין א לאבן ברויט האט געשטעלט א מעסער און אפן טיש איז געשטאנען א נישט-דערזופטע גלאז מיין.

איך האב זיך געלייגט אף א שטרויענעם געלענער און אויפגעקליבן די געדאנקען. וואו בין איך? וואו איז די פרוי? וואו איז די מאמע? דער טאג האט זיך געצויגן לאנג, ווי א יאס, וואס מען זעט דעם ברעג נישט. עס איז נאך איצט דריי אזויגער. דער קאפ ברענט. איך ווער פארסארפט.

איך האב געפונען א קרוג וואסער און עס ארויפגעגאסן אפן קאפ. מיר איז געווארן לייכטער. איך האב א פאל געמאן אפן שטרויענעם געלענער און פארזונקען אין שלאף.

אין אונט איז געקומען די דיכטערן און מיך אויפגעוועקט. מיר איבער-געגעבן א גרוס פון דער מאמע. זי לעבט: א באקאנטער האט זי געזען אין געטא. מיר זיינען אראפ אין גאס. באנענט כאוויירן — דעם ארטיסט בערע-גאלסקין און שאבסע בליאכערן. זיי דערציילן, אז די נאנצע געטא איז פאנא-דערגעטיילט מיט טויערן, אויך אינעווייניק פון איין גאס אין דער אנדערער איז נישט מעגלעך דורכצוגיין. די טויערן איז געמאך גופע זיינען מיר גארנישט געפעלן. איך האב באשלאסן זיך ארויסצובאקומען אף רודניצקער גאס. עס איז די הויפט-גאס פון דער געטא. מיין באגלייטער האב איך פארלאזן אין וועג. דורך בוידעמער און לענער האב איך זיך דערשלאגן פון לידסער געסל אין דער הויפט-גאס. אלץ גייע און גייע מאכענס זיינען אריינגעשוואומען פון שטאט. איך האב דערזען צווישן זיי מיין פריינט קאלמאנאוויטש — דעם בא-

מאנטן געלערנטן, מיטארבעטער פון „אוואָ". ער איז פארוואקסן מיט א שר-
טער בערדל. איך האָב זיך אַריינגעשניטן צווישן אוילעם און אים גענומען.
אונטערן אָרעם.

— שאלעם-אלייבעם א אידן, וואָס מאכט איר?

פאלמאנאוויטש האָט זיך דערפרייט, מיר געקלאפט איבערן אקסל.

— אויב נאָר צווישן אידן, איז שוין גוט...

אף רודניצקער 6, וואו דער בינען פון דער רעאל-גימנאזיע, איז פול
מיט מענטשן. יעדער וויל זיך אַריינכאַפן אין א דירע אָט דאָ אפן הויף. מען
זאָגט, אז דאָ וועט זיך געפינען דער אידנראט און דאָס אָרט איז זיכערער, ווי
ערגעץ אנדערש. דערווייל איז נישט מעגלעך אדורכצוגיין, אימלעכער האָט זיך
צוגעוואַרצלט צום באָדן און נישט נישט אָפּ קיין שפּאַץ; גלייך עס וואָלט זיך אונ-
טער אים געפונען אַן אויזער.

איך זע אַן אלט פאַרפאַלק, מאַן און ווייב. ביידע ליבן אַף אַ וועגלע
און קוקן אַף דער געטאָ. ביידע זיינען פאַראַליוירט. ווי נאָר עס איז אַריין
די פאַליציי אַרויסצומרייבן פון דער דירע, האָט זיי אָפּגענומען הענט און פיס.
א קאָדעו האָט זיי אַריינגעלייגט אין אַ וועגל און געבראַכט אַהערצו, איך האָב
געוואָלט "העלפן, געפרעגט זייער פאַרלאַנג. דער אלטער האָט אַ צוט גע-
טאָן מיט די ליבן און שטיל, אָבער גענוג דייטלעך אויסגערופן:

— נישט מיר מאם!

איך האָב זיך דערוואוסט, אז זייער פאַמיליע איז באַראַנאָוסקי.

די אַקטריסע וויטאלינאַ, האָט מיך געצויגן פאַר דער האַנט.

— קומט מיט מיר. א דירע האָט איר שוין? איך האָב נאָך אַ פריי אָרט.

אנים וועט מען עס אויסכאַפן.

אַף דעם זעלבן הויף, אין דער וואוינונג פון שטייבער שטייבוק, האָב איך
זיך איינגעמאַשטשעט אין אַ ווינקל. דער באַלעבאָס, וואָס האָט דאָ געוואוינט
פון פריער, האָט זיך שטאַרק געברויגעזט אַף זיינע נייע נישט-געבעטענע קוואַר-
טיראנטן — דער אלטער שטייבוק איז נאָך דערווייל באַלעבאָס, עס האָט
קייער קיין רעכט נישט אַנצורירן זיין אייגנטום. פון דער וואַנט הענגט נאָך
אַראָפּ זיין פאַרטעט מיט די לעבעדיקע פאַרדרייטע וואַנצעס, וואָס קוקן אַף
דער וועלט מיט גאָלעס און מיט האַנאָר.

עס איז געוואָרן מונקל. איך לויף איבער הויפן און געסלעך צו געפינען
מיינע נאָענטסטע. די געטאָ איז גרעסער ווי איך האָב געמיינט: רודניצקער
נאָט, אַשענער, שפּיטאַל-נאָט, דיסנער, שאוולער, סטראשון-נאָט, לירסקע און

דריי הויפן פון קארמעליטן-גאס. דאס אלץ איז אונדזער „איינגאס". נישט אומעטום איז אבער מעגלעך אדורכצוגיין. סטראשון-גאס איז פארשפארט מיט א מויער. לידסקע האט ביכלאל נישט קיין דורכגאנג. מען קען אהער צוקומען נאך דורך די בוידעמער. צו די דריי הויפן אף קארמעליטן - גאס האבן די אידן דורכגעהאפט ווענט דורך נומ. 6, 14, און 16 פון רודניצקער גאס. אף שפיטאל-גאס באגעגנט מיך ליבע גראדע, די פרוי פון דעם דיכטער כאים גראדע, זי ארבעט אין אידישן שפיטאל, וואס גייט אריין אין געטא, זי איז א קראנקן-שוועסטער. זי פירט מיך אריין אפן שפיטאל-הויף און ברענגט פאר מיר א קוביק מילך. מען טראגט א פארשטאמטן, עס איז דער אלטער דר. גערשוני. איך טרינק די מילך און ווארג זיך.

דעם מויער, וואס פארצוימט סטראשון-גאס, האבן שוין הענט אויפגע-ריסן. איך טראג זיך אהין. אפן הויף, וואו עס איז געווען נישט לאנג דער ערש-טער אינדראט, זיצט דער לערער טורבאטש, אנגעלעגט אן א בערגל שטיינער און פארשרייבט עפעס אין א ביכל. דאס פירט ער א טאג-בוך. אף סטראשון-גאס 1 האב איך געפונען מיין מאמען. אין א בארעווער הויז, ביי דער שיין פון וון-פארגאנג, איז זי געשטאנען און געדאוונט.

אפן קיך האט זיך געווארעמט טיי. די שכינים האבן געגרייט עסן. א מיידל מיט א שפיגעלע אין האנט האט זיך געפארבט די ליפן. מען האט גע-לאכט, געוויינט, געצירעוועט זאקן.

עס איז געווען א ליכטיקע נאכט. איך האב נישט געקענט איינשלאפן. גע-רעכט איז די פרוי, וואס האט גערעדט צו איר שטענדיג: — „די ערשטע נאכט אין געטא איז ווי די ערשטע נאכט אין קיווער".

איך בין אראפ מיט די טרעפ אפן הויף. אף די גאסן, אין לעוואנע-שיין ווינען געלעגן סופעס מענטשן. נישט פאר אלעמען האט געסטייעט דירעקט, איז מען געלעגן אף דער ערד, ווי פיש ארויסגעשליידערט אף א זאמדיקן ברעג...

לעבן יאגניכעס קלויז האב איך באגעגנט קאלמאנאוויטשן. אויך ער האט נישט געקענט איינשלאפן. ווי איך, איז ער אראפ אין גאס זיך איינצוקוקן אין דעם כורבן.

מיר ווינען געגאנגען צוזאמען. איך האב מוירע געהאט אויסצורעדן א וואָרט, צו באליידיקן די שטילקייט.

אף רודניצקער 4, לעבן הילצערנעם מויער, איז געלעגן אף א בינטל שמאטעס א האלב-נאקטעם פרוי און זיך געוואָרפן אין פאליקע. די לעוואנע האט באלייכטן אירע צעווייניקטע האר און מיט א גרוינעם אומהיימלעכן קא-ליר באפארבט אירע באקן.

די צווייטע פראוואקאציע און דער צווייטער אידנראט

אח מארגן האט מען זיך דערוואוסט נייעס. אלע מענטשן, וואס זיינען גע-
ווען אח לידסקע, דאס געמל דורך וועלכן איך האב זיך קוים אדורכגעריסן,
האט שווייגענבערג באנאכט ארומגערינגלט מיט כאפונעס און אלעמען אוועק-
געפירט אין דער ריכטונג צו פאנאר. א קליינעם טייל האט מען אח מארגן צו-
ריס געבראכט און ווידער זיי אריינגעשפארט אין די ביידע געמאס. עס איז
געטאן געווארן צו בארואיקן און פארטומלען דעם אוועק, סיינער וואל ניט
וויסן, צי זיינע גאנצע האבן זיך אומגעקערט אדער ניט. גיין פון איין געמא
אין דער צווייטער איז געווען פארבאטן.

דאס אוועקגעמען די אידן פון לידסקע האט מען אנגערופן „די צווייטע
פראוואקאציע“. צוזאמען האט מען דאָרט אויסגערויבט ביי א 2 טויזנט מאן.
ווען א הונדערט האבן זיך אבער אומגעקערט צוריק, איז געוואָרן די שטימונג
א בעסערע.

דעם וועלכן טאג האט מורער כאשטימט א אידנראט. בעראש איז געוואָרן
אזעלכעשטעלט יאנקעווע געבן, א געוועזענער אפיציר פון דער ליטווישער אר-
מיי, א איד פון קאוונע. צום אידנראט האבן געהערט: דער באנק-באזאמער
פריד, דער סויכער זיידשנור, דער זשורנאליסט טראפידא, אדוואקאט סראליא-
וויטש, אדוואקאט מילאנאוויצקי און אנדערע.

דער אידנראט איז געווען פאראנמוואָרטלעך פאר דער אָרדענונג אין גע-
טא. געבן, דער אידן-פאָרשטייער, האט געשאפן אן אָרטיקע פאָליציי. ער האט
אָרגאניזירט די אַדמיניסטראַציע אין געמא, געשאפן א מין סטרוקטור פאר
דעם מעשונעדיקן צושטאנד. ער האט אויסגעקליבן צונעפאסטע יונגעלויט, זיי
אָנגעטאן אפן אַרבל בלאָק טאשמעס מיט ווייסע מאָן-דאוויס און פון היינט
און ווייטער האט מען זיי געמוזט פאָלגן, אויספירן אלע זייערע באפעלן. קעדיי
מען וואל פאָלגן אח אן עמעס, איז געפנט געוואָרן אח לידסקע געמל א טורמע
און ביי דער טורמע הייז פאָליציי-קאָמיסאָריאטן. פאר יענעוועדער זינד, ווי גיין
אין א פארקערטער ריכטונג, גיין ווען מען טאג ניט, עס הייסט שפעטער ווי צען
אויגער באנאכט, אָדער פארן שטערן די רוי — איז מען געוואָרן באשטראַפֿט
מיט געלט אָדער מיט אַרעסט. מען האט אפילו געשאפן אין געמא א געריכט
מיט א גענויעם שטראף-קאָדעקס און ספעציעלע מאַלבושום פאר די פארטיי-
דיקער, אָנשלאָגער און פראָקוראָר.

דער אידנראט האט שוין דייטלעך געזען, אז די שפיל איז צום טיפול.
ער האט געוואוסט, אז די שכיטע האט זיך אריבערגעטראָגן אין ווייניג-רוסלאַנד
און אז דער ציל פון די דיימשן איז אונזר אלעמען אויסראַטן ביז איינעם. געבן
האט געמיינט, אז אים וועט זיך איינגעבן צו באַפֿרייען א טייל איינזאָוונער

פון געטא. ער האט געשפילט אף דער צייט. געווארט, עס זאל זיך דערנענטערן דער פראנט. די דייטשן זאלן ניט באווייזן אויסצופירן זייער רעזיכע. ער האט געגלויבט מורערן און ווייסן. דער לעצטער פלעגט קומען צו אים אין געטא אף מיט. די צוויי טאליאנים האבן געגסן פארזיכערט, אז דעם ווילנער געטא וועט מען ניט ליסווידירן. געגס האט געגלויבט און פלעגט דורכאויס איינרעדן דעם אוילעם, מען זאל גוט ארבעטן, ווייל דער געטא האלט זיך נאך אדאנק דער ארבעט. ער האט געשאפן אין געטא ווארשטאמן, אויפגעבויט פאך-שולן, די יוגנט זאל זיך אויסלערנען א פאך.

זיין אידישע פאליציי, וואס צום גוטן קען מען זי ניט דערמאנען, פלעגט מאכן אין די נעכט רעוויזיעס אין צוגעמען דאס געפונענע נאָלד און די יוערמפלע זאכן. מיט דעם האט געגס אונטערגעשמירט זיינע דייטשן. א סאך מאל האט ער בא זיי געפוילעט, ארויסגענומען פון טורמע געפאנגענע שוין ערעו דער עקזעקוציע.

געגס האט ניט פארשטאנען, אז ער איז בלויז א ווערקצייג אין די הענט פון דער געשטאפא, אז וועלנדיק העלפן אירן, העלפט ער אין דער עמעסן די דייטשן און זייערע פינצטערע מאיסים.

א בינמל געזעצן

די ערשטע פארדערענונג, וואס מורער האט אריינגעשיקט אין געטא דעם אינדראט, איז געווען:

אף מארגן אינדערפרי דארף הענגען אפן געטא-מויער א שילד: „אכטונג! יודען-פורטעל, זעכט געפאד! איינטריט פיר ניט יודען פערבאטען!“ א צווייטע מעלדונג אפן מויער האט געוואָרנט, אז עס איז פארבאטן אריינצוטראָגן אין געטא יעטוועדער מין שפיוו און האָלץ.

אין מעשעך פון דער זעלבער נאכט האט מען געמוזט מורערן צושטעלן א רעשימע וויפיל איינוואוינער עס געפינען זיך אין געטא, זייערע יאָרן, פאכן, אדרעסן און צי זיי האָבן שיינען, אז זיי ארבעטן.

דער אוילעם האט ניט געוואוסט, ווי איז בעסער, רעגיסטרירן זיך, צי ניט. די, וואס האָבן געהאט שיינען, האָבן מערסטנס זיך רעגיסטרירט; די, וואס האָבן קיין שיינען ניט געהאט, האט מען אף מאָרגן געצוואונגען אריבערצוגיין אין דער צווייטער געטא. נאָר ווען די ווייבער און קינדער זיינען קאלאָנעסווייז ארויס דורכן מויער און דער ריכטונג פון דער צווייטער געטא, אף דער אכ-דערער זייט גאס, זיינען זיי ארומגעכאפט געוואָרן מיט א קארדאן פאליציי און קיינמאל האט מען זיי שוין מער ניט געזען. א מיייל נאָר האט מען אריינגע-פירט אין דער צווייטער געטא, קעריי דער אוילעם זאל נישט וויסן, ווער עס לעבט און ווער נישט.

פון דער צווייטער זייט געטא ווידער האט מען פאבלייט באפוילן צו גיין

אין דער ערשטער געטא. זיי זיינען אבער אהין נישט געקומען. אויך זיי האט מען שוין מער נישט געזען.

עס איז נישט מעגלעך אויסצורעכענען די מעריעס געזעצן און באפעלן, וואס זיינען אנגעקומען פאר דער געטא. איך וועל בלויז פראוויזן ברענגען א קליין בינטל און זאל א נאָרמאלער מענטש פראוויזן עס באנעמען:

אידן טאָרן נישט קוקן דורך די פענצטער, וואָס גייען אַרויס אויסער דער געטאָ. דעריבער מוזן די פענצטער נישט פאַרשלאָסן זיין אָדער פאַרשמוירט אָף טונקל.

אידן איז פאַרבאָטן צו רעדן וועגן פּאָליטיק.

אידן טאָרן נישט רעדן אָף דייטש.

פאַר האַנדלען אָדער רעדן מיט אַ נישט-אידן ווערט דער איד זעה-שאַסן. אידן טאָרן נישט טראָגן סיין וואָנצעס (דער געזעץ איז אַרויסגעגעבן געוואָרן דערפאַר, מען זאל לייכטער דערשטענען דעם אידן, ווען ער גייט אין שטאָט).

עס איז פאַרווערט צו עסן פעסט.

אידישע פרויען טאָרן זיך נישט פאַרבן די האַר, זיך נישט שמינקען די ליפּן.

מען טאָר נישט דאווענען. מען טאָר זיך נישט לערנען.

פון אַ זעקס-וואָך קינד בוז אַ זאָסן דאַרף יעדער טראָגן געלע לאַטעס סיי אין געטאָ, סיי אויסערן געטאָ. דערייז מוזן די לאַטעס זיין נישט צוגענויט אָף אַלע שפיצן, און מען דאַרף זיי טראָגן אָף דער לינקער זייט ברוסט, און אָף דער פּלייצע.

אז אַ דייטש קומט אַרײַן אין געטאָ, מוז מען פאַר אים אַראָפּ-געמען דאָס היטל. דערייז טאָר מען זיך נישט גויגן און זאָגן נישט-מאָרגן.

עס איז פאַרווערט אַרייַנצוטראָגן אין געטאָ בלומען.

אידישע פרויען טאָרן נישט געבוירן, אויב אַ פרוי וועט געבוירן ווערט זי געטויט צוזאַמען מיטן קינד.

ווען די געשטאפּט האָט אָפּציעל געמאָלדן דעם דירעקטאָר פון געטאָ - שפיטאָל דר. סעדליץ, אז פון בערלין איז אנגעקומען אַ געזעץ, וואָס פאַרבאָט אידישע פרויען צו געבוירן קינדער, איז אין געטאָ פאַרגעקומען אַן עמעסע צערודערונג. מען האָט נישט געוואוסט, וואָס צו טאָן מיט די טראַגעדישע פרויען, מיט די ערשט געבוירענע אויפגעלעך. מאמעס זיינען אַוועק געבוירן מיטן באַ-וואוסטזיין, אז זייערע קינדער וועט מען פאַרשאַמען. אָבער אויך אָם דעם געזעץ האָט מען געפראוואוּט שפעטער גיווערן זיין. מען פלעגט גלייך פון בראַך-שטיל באַהאַלטן די ניי-געבוירענע אין אַ פאַרמאָקירטן צימער. באַנאכט, שטי-לערהייט פלעגן די מאמעס אַהין אַרייַנקומען און געבן זיינן די קינדער. ווען די

קינדער זיינען עטוואס אויפגעוואקסן, האט מען זיי פארמאגן אין די אפיציעלע געטע - אמתן עלטער ווי זיי זיינען.

די דאנלעניש פון דער אידישער פרוי פאר געבוירן אין געטע א קינד, עס זאל זיין א טרויט נאך די אומגעקומענע עלטערן, נאכן דערמאנענען מאן אין עס זאל אויפהאלטן דאס ווייטערדיקע לעבן און די צוקונפט פון פאלק - האט אנגעהאלטן אין געטע ביז די לעצטע טעג. און אומפארנעסלעך אין דאס בילד, ווען בלייבע מאמעס מיט נוי-געבוירענע קינדער אה די הענט, קינדער געבוירענע קעגן דייטשן געזעץ, אויסבאהאלטענע אין גריכער, אה בוידישער, אין היילן, זיינען שפעטער געשלעפט געווארן דורך די געסלעך צום טויט.

די צעטומל-קאלירן

גלייך ווי די דייטשן זיינען אריין אין ווילנע האט זיך אנגעהויבן א בא-פעניש אה אידישע מענער. מען האט זיי געשלעפט אה פארשידענע ארבעטן און אה דער נאכט זיי צוערשט אפגעלאזן אה צוריק; קעריי מען זאל די אר-בעטנדיקע אפן גאס ניט ארעסטירן, האבן זיי באקומען פון זייערע ארבעטס-געבער שיינען, אפן שוין איז געווען א פאטאגראפיע פון דעם ארבעטנדיקן אידן. א שוין מיט א פאטאגראפיע האט זיך גערעכנט פאר א גוטן שוין. גלייכ-צייטיק זיינען געווען שיינען אן פאטאגראפיעס.

נאך די שיינען מיט די פאטאגראפיעס האט מען אנגעהויבן ארויסגעבן „וויסע שיינען“, באשטעטיקטע פון ארבעטס-אמט אין ווילנע. דער שוין איז געווען ביז א מערמין. דאס הייסט, ביז יענעם מאג „טאָר“ מען דעם אידן ניט שיסן. אלע מענער, וואס האבן צו יענער צייט ניט געהאט קיין ווייסן שוין, זיינען פארשלעפט געווארן צום טויט דורך די באפונעם. שפעטער האט מען גאנ-צע ארבעטער - קאלאנעס מיט די וויסע שיינען אוועקגעפירט אין פאנאר. די שיינען זיינען געווארן א מיטל אויפצוזאמלען די אידן אין א מאסע, עס זאל ברינגער זיין זיי צו פאנגען.

ווען מען איז אריין אין געטע האט א גלייטער ווייטער שוין געמוזט אה זיך האבן דעם שטעמפל „פאך ארבעטער“, קעריי צו באקומען אט דעם גלייטעכען שטעמפל האט מען געצאלט דעם ארבעטער-אמט טויזנטער.

אבער נאך אט די, וואס האבן געהאט די שטעמפלען, זיינען פארגארט געווארן אין דער לוקישקער טורמע.

געענדיקט מיט די שטעמפלען, איז א נייע צעטומלעניש: אזוי ווי עס איז אנגעקומען פון הימלען א באשטעטיקונג, אז סלויטערשט דער ווילנער געטע הארף בלייבן אה שטענדיק (אזוי האבן די דייטשן איינגערעדט), האט דער דייטשער ארבעטס-אמט ארויסגעגעבן דעם אודנראט פאר דער ערשטער געטע געלע שיינען פאר דריי טויזנט פאכלייט. די דריי טויזנט גלייטעכע האבן נאך דעם איינשרייבן אין דאקומענט זייערע מישפאכעס. געבענטשט איז דער יע-

ניסער, וואָס האָט באַקומען פון דעם אידנראַט אזאָ געלן שוין, עס איז אַ „לעבנס-שוין“ — אזוי האָבן איינגערעדט די דייטשן.

ווידער האָט געלויפֿט אַ שכימט, ווידער האָבן זיך אידן געקליגט. יע-דער האָט געמיינט, ער וועט זיך אויסדרייען. מען האָט געזאָלט מיט גאָלדענע צען-דובלדיקע פאַר די געלע פאַפּירלעך, מען האָט נאָכגעמאַכט פאַלשע, זיך צוגעשריבן צו „גליקלעכע“. מיידלעך מיט געלע שיינען האָבן אין געטאָ כאַ-סענע געהאַט, דאָס איז געווען זייער נאָדן. אַ מאַמע פלעגט זיך אויסדריקן ווע-גן איר קינד: „איך היט עס, ווי מוין געלן שוין“.

דעם 24-טן אָקטאָבער האָט זיך אָנגעהויבן אין געטאָ אַ שכימט אַה די, וואָס האָבן ניט קיין געלע שיינען, די, וואָס האָבן שיינען האָט מען געהייסן צוזאַמען מיט זייערע מיטפאַכעס אַוועקגיין אפן אָרט פון אַרבעטס-פּלאַץ און איבערוואַרטן די שכימט.

סעדיי מען זאָל דורכלאָזן אַ מיטפאַכע-מיטגליד דורכן טויער, האָט ער געמוזט האָבן אַ האַרטן בלאָען צעטל — אין פאַרעם פון אַ וויזט-קארטל, מיט אַ דייטשן שטעמפל. קינדער האָבן זיך גערעכנט בלויז ביז 16 יאָר. אויב על-טער האָט מען אים דורכן טויער ניט דורכגעלאָזט. און אַ פאַר טעג אַרום, ווען אין געטאָ איז שוין געוואָרן דורכגעפירט די שכימט, האָבן די, וואָס פאַרמאָגן געלע שיינען, זיך אומגעקערט אין געטאָ.

דעם 3-טן נאָוועמבער איז ווידער געווען אַ פאַרגרענעונג, אז אלע, וואָס פאַרמאָגן געלע שיינען, מוזן צוזאַמען מיט זייערע מיטפאַכעס אַריבערקלייבן זיך אין דער צווייטער געטאָ. דאָרט זיינען זיי אָפּגעווען ביזן 5-טן נאָוועמבער. אין די דאָזיקע טעג האָט מען אין דער ערשטער געטאָ געקויפֿט די אלע, וואָס האָבן נישט פאַרמאָגט קיין געלע שיינען. באַ דער אַקציע מיט די געלע שיינען, זיינען אומגעקומען אַן ערעך 8 טויזנט מענטשן.

ווען אַ איר מיט אַ געלן שוין איז אַוועק צו דער אַרבעט — האָט ער גע-דאַרפט איבערלאָזן זיין ווייב אַ קאָפּיע פון זיין שוין. אַניט איז זי געווען אויס-געשטעלט, די קאָנטראָלאָרן זאָלן איר נעמען אין פּאָנאר.

די קאָלירן - צעטומלונג האָט זיך ניט אָפּגעשטעלט. יעדער איינציקער, וואָס האָט ניט קיין געלן שוין, האָט געמוזט פאַרמאָגן אַ האָז פאַפּירל. דאָס דאָזיקע פאַפּירל איז גילטיק נאָר פאַר דער געטאָ. אַרויסגיין מיט דעם דורכן טויער קען מען ניט. עס ווערן אַרויסגעלאָזט בלויז די, וואָס פאַרמאָגן געלע שיינען. עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ יאָגעניש נאָך די ראָזע קארטלעך. די דאָ-זיקע שיינען זיינען איינגעטיילט געוואָרן אין צוויי קאַטעגאָריעס: מיטפאַכע - שיינען און שוץ-שיינען. די מיטפאַכע-שיינען האָבן באַקומען די פאַמיליע-מיט-גלידער פון די „געלע“; די שוץ-שיינען האָבן געדאַרפט באַקומען די ניט-אַר-בעטס-פּיאָקע און די קינדער.

דעם 21-טן דעצעמבער איז אין געטאָ פאַרגעקומען אַ כאַפעניש אַה די, וואָס האָבן ניט קיין ראָזע שיינען. די כאַפעניש האָט געדויערט דריי טעג.

דורכגעפירט האָט זי די אַרטיקלע, „אימפּאַטינגאָ“ פון קעלערן און מאַלינגעס האָט מען צוגעפונען ביי אַ מוזינט געפאַשעס און אוועקגעפירט צום טויט. אַ נייע פּאַראָדענונג: איטלעכער, וואָס פאַרמאָגט אַ ראָזן שיין, מוז נאָך האָבן צו אים אַ בלאַט, אַניט לאָזט מען נישט אַרויס צו דער אַרבעט אין שטאַט. אינגיבן האָט מען אָנגעהויבן אַרויסצוגעבן גרינע צעמלען. נאָך די גרינע זיי-גען באַמל געוואָרן אלע שיינען. די נויטיקע אַרבעטער האָבן באַקומען פּעסער און אַרבעטס - ביכלעך און בלעכענע נומערן, וואָס איטלעכער האָט געדאַרפֿט טראָגן אַפֿן האַלדז. מײן נומער איז געווען 475. די רעשימע פון די נומערן מיט די רעשימעס פון זייערע טרענערס איז געלעגן אין אַרבעטס-אַמט, ביים געביטס-קאָמיסאַר און אין געשטאַפּאַ. די נומערן פלעגט מען נישט אַרויסגעבן אָן אַן אַרבעטס-ביכל.

אויך מיט די נומערן איז נישט געווען אזוי פאַשעט. צוויי ניראַלעס האָט שפּעטער צעטוילט די באַפֿעלקערונג: נידעריקע נומערן און הויכע נומערן. אין אויגוסט 1943 האָט זיך אָנגעהויבן אַן אויסראַטונגס - אַקציע אָף די הויכע נומערן - פון נומ. צען טויזנט און ווייטער. די איבעריקע נומערן האָבן אין יענע מעג נישט געליטן.

דער סיסטעם מיט די קאָלירטע שיינען, נומערן און ביכלעך איז געווען די האַמפּאַץ פון נויגעבויערס סאַבינעט. די קאָלירן זיינען געווען נישט צופֿע-ליק. דער ציל איז געווען - צעטומלונג. די רעזולטאַטן פון די קאָלירטע פאַ-פירלעך זיינען ענלעך צו אַ פּסיכישער לופט - אַטאַקע, וואָס די דייטשן האָבן אָנגעווענדעט אין די ערשטע מילכאַמע-מעג. די פּסיכישע לופט-אַטאַקע באַ-שטייט דערין, וואָס באַנאַכט לאָזט זיך אַראָפּ נידעריק אַן אַרעאָפּלאַן און געמט וואַרפֿן אַ אַ באַפֿעלקערטן פונקט ווידענדיקע פּראָזשעקטאָר-שיין פון צענדליקער קאָלירן. די איינוואוינער נעמען לויפֿן אין פאַניק. עס טרעפט אויך, צו בעייס אַזעלכע לופט - אַטאַקעס פלעגן מעגמשן נישט זעלמן פאַרלירן דעם זינען.

די געמא-אידן האָבן אָבער נישט געהאַט וואוהין צו לויפֿן.

שטורמיס

אַז אַ איד זאָל מער-ווייניקער געזיכערט זיין, אַז כּיז אַ געוויסער דאַטע וועט מען אים נישט דערשיסן, האָט ער פריער געדאַרפֿט האָבן אַ ווייסן שיין, דאָס הייסט אַ פאַפּירל פון אַרבעטס-אַמט, אַז ער אַרבעט אין אַ דייטשער אונ-טערנעמונג. איצט איז אַרויס אַ נייעם: אפֿן ווייסן שיין מוז געשטעלט ווערן אַ שוואַרצער שטעמפל: „פאַך-אַרבעטער“. ווער עס האָט נישט דעם שטעמפל, איז דאָס זעלבע ווי ער האָט נישט קיין שיין.

עטלעכע מוזינט געמא-אינוואוינער האָבן באַקומען דעם גליקלעכן שטעמ-

פֿל. איך האָב דעם שטעמפל נישט געהאט, ווייל איך בין נישט געגאנגען אה אר-
בעט. מייןע באקאנטע אין געמאָ האָבן מיר געראָטן, איך זאָל גיין כאָטש אה א
מאָן אָדער צוויי אה אַרבעט, קעדיי מען זאָל מיר אָפּשטעמפלען דעם ווייטן
שיין.

איך האָב געפֿאָלגט די איינע פון מייןע פריינט און זיך געלאָזט אַוועקפירן
דורך שטורמיסטן אין די קאָזארעס אה פיראַמאָנט, לעבן אלטן אידישן ביים-
אוילעם. די גרופע, אין וועלכער איך האָב געאַרבעט, איז באַשטאַנען פון 6
מאַן. צוויי שטורמיסטן האָבן אונדז געבראַכט צו אַ קופע באַלקנס און געהייסן
זיי אַריבערטרעגן אה אַ צווייטן הויף. דערביי האָבן די שטורמיסטן אָנגעזאָגט,
אַז יעדער איד מוז טראָגן אַ באַלקן, זאָלבעצווייט מאָר מען נישט.

איך האָב אָנגעלייגט אלע מייןע קויכעס און אַרויפגעהויבן דעם סלאָץ אה
מיין אַסל. איך בין געגאנגען און מוידע געהאַט צו סוקן אפן שעטער, וואָס
טוילט מיך אָפּ פון אָרט, וואו איך דאַרף אים אַוועקלייגן. באַס פאַרבייגיין די
צוויי שטורמיסטן האָב איך דערפילט אַ שניט פון אַ נאָהייקע און אַ געשרויי-
"לאופען!"

איך האָב געהערט, ווי עס טרעשמעשען מייןע ביינער. פון מיין קאָפּ איז
גערונען בלוט און פאַרמונקלט מיר די אויגן. איך האָב דערזען די וועלט דורכן
קאָליר פון בלוט. פונדעסטוועגן בין איך געלאָפן. דער מעשונענער לעבנס -
קויעך האָט מיך געטראָגן פאַרויס.

אַוועקגעלייגט די באַלקנס אה אַן אָרט, בין איך אַוועק צוריק. מיט דער
נאָסער שווייסקער העמד האָב איך אויסגעווישט מייןע פאַרלאָפּענע אויגן. די
שטורמיסטן האָבן געלאַכט. איך האָב געהערט, ווי איינער האָט עפעס איינגע-
רוימט דעם אַנדערן אה מיין כעשבן. און ווי נאָר איך האָב זיך איינגעבוזן
אויפצוהויבן אַ נייעם באַלקן באַפעלט מיך מיין האַר, איך זאָל אויפהויבן
צוויי, "עס איז גענוג גרינג, ער וועט מיך אויסלערנען אַרבעטן." דעם זעלבן
באַפעל האָט ער אַרויסגעגעבן דעם אלטן שטיכוק. עס איז דער זעלבער שטיש
בוק, וואָס צו אים אין וואויננג האָב איך זיך פאַרקליבן אין ערשטן טאָג באַס
אַריינקומען אין געמאָ. ער האָט זיך געבעטן ביי די שטורמיסטן, מען זאָל אים
לאָזן לעבן, ער איז ישוין אלט זיבעציג יאָר, ווי קומט ער אויפצוהויבן אַזאַ
מאַסע?

דערזען אַ רעוואָלוצער, האָט ער פונדעסטוועגן די באַלקנס אויפגעהויבן.
אויך איך האָב אַרויפגעטאָן אה ביידע אַסלען די באַלקנס, זיי אַרומגעקלאָ-
טערט מיט די הענט און געלאָזן זיך אין ווייטן וועג אַריין. מען זאָל מיר נאָר
נישט באַפעלן לויפן! — האָב איך אַ טראַכט געמאָן. אָבער ווי נאָר איך בין פאַר-
בייגעגאנגען די 16-יאָריקע שטורמיסטן, האָט מיר ווידער אַ שניט געמאָן די
נאָהייקע, און ווידער: "לאופען!"

איך האָב געפילט, אַז איך וועל נישט אויסהאַלטן: עס ברעכן זיך די אַסלען.

פארוואס לויף איך? פארוואס ניב איר נאך די שטורמיסטן? אלעאיינס האב איך מער קיין קויער נים, נאך א רענע, און דאס הארץ פלאצט מיר. — — — איך האב א שליידער נעמאן די באשענס און נענומען לויפן. נים לויפן, נאך אנטלויפן. די שטורמיסטן זיינען געווען פארנומען מיט שטויבוסן. ער איז געלעגן אה דער ערד אונטער די באשענס און קוים געושיפעט. לויפנדיק בין איך אריינגעפאלן אין א סאלך-גרוב. שנירלעך כלום האבן זיך געצויגן פון מיין לייב און גערויטלט דעם צעלאזענעם סאלך. איר בין דאָרט געלעגן ביז אונט און אנטלאפן אין נעטאָ.

די געשיכטע מיטן שטעמפל „פאך - אַרבעטער“ האָט זיך נאָך נים געענ-
דיקט. אין זעלבן אָונט האָט מען אַריינגעשיקט אין געטאָ אַ מעלדונג אַלע,
וואָס האָבן אַה. די שיינען דעם שטעמפל „פאך - אַרבעטער“ דארפן אַראָפּגיין
אפן הויף. ווער עס האָט נים דעם שטעמפל דארף בלייבן אין דער היים.
אַלע, וואָס זיינען אַראָפּ צו די טויערן זיינען צוריק שוין נים אַרויף.
איך בין צום טויער נים געגאנגען. מיר האָט געקלעקט אַה היינט דער
שטעמפל אַה מיין פאַנים.

אין דער צווייטער געמאָ

אז קיין צוויי געמאָס וועלן אין ווילנע נים זיין, דאָס האָט געפילט יע-
דערער. סיינער האָט אָבער אַה זיכער נישט געוואוסט, וועלכע געמאָ עס וועט אי-
בערבלייבן — די ערשטע, צי די צווייטע. עמעס, אין דער ערשטער זיינען
מיר פאך-אַרבעטער, אין דער צווייטער נים מען אָבער בעסער עסן... מישפּאָ-
כעס האָבן זיך בעקיוון צעטיילט. אַ העלפט איז געווען אין דער ערשטער, די
אַנדערע העלפט אין דער צווייטער. אין פאָל, ווען מען וועט אין געטאָ ליסווי-
דירן, זאָל באַמט איבערבלייבן פון דער מישפּאָכע אַ זיכער. דערווייל דערוויס
איך זיך, אז דער גאנצער הויף, וואו עס האָט געוואוינט מיין מאמע, איז אַדי-
בערגעוואָרפן אין דער צווייטער געמאָ. איך האָב באַשלאָסן זיך אַהין אַריינצו-
באָממען און אַהער ברענגען די מאמען. עס איז געווען ערעו יאָם-קיפּער 1941.
איך בין אַרויס מיט אַ קאָלאָנע צו דער אַרבעט אין שטאָט און זיך צוריקגעקערט
מיט אַן אַנדער קאָלאָנע, וואָס איז געבליבן געגאנגען אין דער צווייטער געמאָ.
מיין מאמען האָב איך געפונען. זי האָט זיך גענרייט צום יאָנטעו. זי האָט
געטראָגן אַ טונקעלן קלייד, וואָס ביו איצט האָב איך עס קיינמאָל נישט בא-
מערקט. פון דער טונקעלער קלייד האָט זיך אויסגעטיילט איר גראָדער קאָפּ. אויך
אזא גראַמיט האָב איך קיינמאָל נים באַמערקט. די האָר האָבן אַזש געבלענדט,
געלויבטן ווי אַ קרוין.

מיין מאמע האט נישט געוואלט זיך צוריקערן. זי האט שוין מער קיין קויעך נישט. און, אכויז דעם, איז שוין באַלד יאָנטעוו. זי קלייבט זיך צו קאַל-גירדע. מיך האָט זי געראָטן איך זאָל צוריקגיין. דאָרט, מינט זי, איז פאָרט זיכערער. דאָ זיינען דאָך מערסטנטייל אלטע און קינדער. זי האָט אָנגעצונדן ליכט, מיך געבענטשט און איז אַוועק צו קאַל-גירדע.

איך בין אַרויס איבער די געסלעך. אירן מיט קיטלען אונטער די אַרעמס האָבן געאיילט אין די קלויזן. אין אַלע פענצטערלעך האָבן געפלעמלט ליכט. דער איסער איז פול געווען אפן שול-הויף. מען האָט געאיילט אין דעם כסודישן שטיבל, אין דער גרויסער שיל און, מערסטנטייל, אין גאַנצם קלויז, ווי דאָרט וואָלט געווען זיכערער, אז די טפילעס וועלן פאַרנומען ווערן. פון אַ הויף האָב איך דערהערט, אַ געזאַנג. עס האָבן געטראָגן זיך איר-שע ווערטער. איך בין גאַנגענאָנגען די קלאנגען. זיי האָבן מיך אַרויפגעפירט אַף טרעפּ.

אין אַ לאַנג, שמאַל צימערל אָן פענצטער איז געווען דער לערער גער-שטיין צווישן אַ קריוו קינדער און געזונגען מיט זיי פערעצעס ליר „האַף, נים ווייט איז שוין דער פּרילינג“.

גערשטיין האָט געענדיקט זינגען און מיך האַרציק אַרומגענומען.

— איר זייט דאָ?

— איך בין געקומען הערן אייער כאָר, — האָב איך געענטפערט. איך האָב געקוקט אַף זיינע זינגער און מיינע אויגן זיינען פאַרלאָפן מיט טרערן. ער האָט צוגענומען די קינדער גענטער, זיי געשטעלט אין אַרדענונג וועדליק די שטימען, און איבערן בוידעם, איבער דער געטאָ, איבער דער גאָ-רער וועלט האָט זיך צעקלונגען:

און זאָל ווי ווייט

נאָך זיין די צייט

פון ליבע און פון שאַלעס, —

דאָך קומען וועט

צי פרי, צי שפעט

די צייט עס איז קיין כאַלעס.

ווי נאָך איך האָב זיך אַרויסגעכאַפט פון דער צווייטער געטאָ, איז אַהין געקומען שוויינענבערג מיט דער היגער איפאטינגא און זיך גענומען צו דער אַרבעט. דאָס מאָל האָט ער ווידער צוגעמראכט עפעס אַ נייעם. ער האָט דורכ-

נעפירט די שכיטע מיט א סיסטעם: איין הויף האט ער צוגענומען, דעם אנ-
דערן האט ער געלאזן. נאך עס איז געווען פאר אים ווייניג מענטשן. ער איז
געקומען נאך א באשטימטער צאל קעגן, און די צאל דארף פארפילט ווערן, מיט
איינעם ניט מער און מיט איינעם ניט ווינציקער. שווייגענבערג איז אוועק אין
די קלויזן און האט אוועקגעפירט צום טויט די אידן אין די קיטלען און טא-
לייסים.

ער האט געבראכט מאנדאלינעס און באפוילן שפילן. כאטש פירן צו דער
מורדע האט מווישע פרומקין, א באכער פון אכען יאָר, א נעשריי געטאָן: „לאַזט
זיך ניט פירן! צעלופט זיך אין די נאסן!“ אין דער מאכע איז געוואָרן א
מעהומע. פרויען האָבן זיך אויסגעלייגט אפן ברוק און זיינען נישט געגאנג-
נען ווייטער. זקיינים זיינען געבליבן פארשטיינערט. יונגעלעכע זיינען זיך
צעלאָפן.

שווייגענבערג האט באפוילן שיסן. צענדליקער זיינען געבליבן טויטע,
און די לעבעדיקע האָבן זיי געמוזט מיטטראָגן. פונדעסטוועגן זיינען היפשע זיך
צעלאָפן, צווישן אנדערע אויך דער באַכער פרומקין.

די ענדגילטיקע ליטוויזאציע פון דער צווייטער געטאָ איז פאָרגעקומען
דעם 28-טן נאוועמבער 1941.

ווען אין דער צווייטער געטאָ זיינען שוין קיין אידן ניט געווען, האט זיך
אין דער צייטונג „נאָנעץ צאָרענני“ באַוווּן א נאָטיץ, אז די אידן פון דער
צווייטער געטאָ זיינען אויסגעשטאָרבן פון עפודעמיעס און אז די געסלעך זיי-
נען פריי צום פארקער.

„די נאכט פון געלע שיינען“

דעם 28-טן אקטאָבער 12 ביינאכט איז אין געטאָ א מעהומע. עס איז אַ-
געקומען פון געשטאָפּ א באַפעל: אלע אידן, וואָס פארמאָגן „געלע שיינען“,
דארפן מאַרגן פרי צוזאמען מיט זייערע מישפאָכעס אַוועקגיין צו דער אַרבעט.
אין דער ערשטער געטאָ האָבן נאָך דעמאָלט געלעבט א 23 טויזנט אידן.
געלע שיינען האָבן געהאט 3 טויזנט. צוזאמען מיט די מישפאָכעס — און די
צוגעשריבענע — איז אַרום גיין טויזנט. איז וואָס וועט זיין מיט די איבערי-
קע? די גענוג אויסגעפרוואוועטע האָבן פארשטאנען: אף די, וואָס וועלן איבער-
בלייבן אין געטאָ, וועט זיך אף מאַרגן אָנהייבן א שכיטע. ווער עס האט נאָר גע-
האט א מאַלינע איז אַוועקגעלאָפן זיך באַגראָבן. נאָר עס האָבן זיך מאַלינע-
וועט אויך א סאך מיט געלע שיינען.

אין א שאַ אַרום נאָכן באַפעל, פונקט איינס אַזיגער ביינאכט, איז גע-
קומען מורדע און אַרומגערינגלט דעם געטאָ מיט קוילנזאָרפער. די, וואָס
האָבן געהאט געלע שיינען, האָבן זיך צוגעגרייט פּעקעלעך און געווארט עס זאָל
ווערן טאָג.

איך האָב קיין געלן שוין ניט געהאט. ביי מיין פרוי איז אזא שוין געווען. אין איעש בין איך ארומגעלאָפן איבער די געסלעך. איך האָב נישט געוואלט דערלעבן דעם באַגניען אין געטאָ. איך בין אַנטלאָפן צו מיין מאמען. זי האָט זיך געראטעוועט פון דער צווייטער געטאָ און איצטער איז זי אין אַ כורווע אַף סטראַשון-גאָס. איר פאַרפֿיניקט פּאַנים האָט דערוועקט אין מיר אַ קויעך, ניי בלוט אַריינגעגאָסן אין האַרצן. איך האָב זי באַהאַלטן אין אַ קעלער, דעם אַריינגאָנג צונערעקט מיט שטיינער. עס זאָל ניט זיין קענטיק, און אליין מיט אַ האַס אַוועקגעלאָפן צום טויער. איך האָב באַשלאָסן זיך דורכרייסן דורך רודניצקער גאָס. באַס טויער האָב איך שוין געטראָפן אַ האַמוין. יעדער איינער האָט זיך געוואָלט דורכרייסן. אַנמרינען ווערן, כאַטש אין שטאָט איז ניטאָ קיין באַהעלטעניש.

מיט דער האַס אונטערן מאַנטל האָב איך זיך דורכגעריסן צום טויער. איך האָב אַרויסגעצויגן די האַס און גענומען זעצן אין די ברעטער. דער פאָ-ליציאַנט אַף דער אַנדערער זייט האָט דערהערט די קלעפּ, האָט ער אַן עפן געטאָן דעם טויער. אין דעם מאָמענט האָט זיך מיר און נאָך עטלעכע מענ-טשן פון האַמוין אַיינגעגעבן דורכצורייסן.

ווי נאָר איך האָב זיך דורכגעריסן דורכן טויער, האָב איך אַ פאַל געטאָן אפן ברוק. עס איז געווען איינס ביינאַכט. גיין טאָר מען ניט — וואו איך וועל זיך נאָר קערן, וועלן מיר פאַרהאַלטן פאַטרוין. דער איינציקער אויסוועג — זיך אַריינכאַפן אין דערבייאַקן קלויסטער.

די קלויסטער-טיר איז געווען אָפן. איך בין אַריין און האָב צוגעמאַכט די טיר. איך האָב זיך אַרויפגערייט אַף די טרעפּ און צוגעקומען צו די גלע-קער. אַרום דער געטאָ ווינען געשטאַנען קוילנאוואַפער. אירן זיינען אַרומגע-לאָפן אין געטאָ מיט ליכט און געזוכט אַ באַהעלטעניש.

דורך דער נאַכטיקער ווילנע

ווי לאַנג וועל איך זיך באַהאַלטן אין קלויסטער? אינדערפרי וועט מען קומען און מען וועט מיך געפינען. עס איז מיר אַיינגעפאלן אַוועקצוגיין הינטער דער שטאָט אין דער געגנט זויעריניען. איך האָב אויסגעטאָן די שיך, די האַס אַריינגעקוקט אין גאַרטל. פאַרשוואַרן זיך אליין, נישט אַריי-צופאַלן קיין לעבעדיקער דעם סויע אין די הענט און שטילערהייט אַף די שפיץ-פינגער, האָב איך זיך אַרויסגעשאַרט פאַזע דער וואַנט. אָפן דאָג זא-וואַלנע האָב איך געטראָפן אַ אירן אַיינגעוואקסן אין אַ נישע פון אַ טויער. זיין געמאָ - פענצטער גייט אַרויס אין שטאָט, האָט ער זיך אַראָפּגעלאָזט אַף אַ שטריק. איצט ליגט ער דאָ מיט אַ צעקלאָפּטן פוס. ער האָט כאַראַקטע אַף זיין טוואונג. איך העלף אים זיך אויפשטעלן... נעם אים אונטערן אַרעם און

LIETUVOS RESPUBLIKA
VIDAUS REIKALŲ MINISTERIJA
Karo Atbėgėliams Tvarkyti
Komisariatas

Vilnius 1940 m. balandžio mėn. 10 d.

Netimslas
Karo atbėgėlio liudijimas Nr. 188

Pavardė Koričenko
Vardas Ali. Juozas
Gim. 1920 m. balandžio mėn. 11 d.
Gimimo vieta Pratoje

Seimono padėtis nevėdes
Jegistruotė iki 17 metų amžiaus vaikai.
neva

L.S. 1940
H. Koričenko
Pavardė, vardas, gimimo data ir vieta patvirtinti
1940 m. balandžio mėn. 10 d.

איצחק מאצקעוויטש — דער פאלישער פאם פון דעם העלדזשן קעמפער
— אנטוילעמער אין דער ערשטער דיווערסיע

דריי פארטיזאנער העלדינס
(פון רעכטס אף לינקס):
זעלדע טרענער, ליונל קאר-
טשאק און וויטע קעמפער

פרעג, צי ער האט ערגעץ און שטאט באקאנטע. ניין, ער האט קיינעם נישט.
ער איז א ווארשעווער פאליט. איך לייג אים פאר מיטעווייז און זאג אים די
דיכטונג.

דער פאליט איז מאסקים. ער דערציילט, אז ווין נאמען איז ראזנבוים, א
ווארשעווער אדוואקאט.

איך הייס אים זיך אויסטאן די שיד, ווי זאלן נישט קלאפן אין ברוק. ער
הויבט אן זיך שוועגלעך: אים וועט ווין קאלט. איך באפעל אים פאשעט. ער
פאלגט מיך און טוט אויס די שיד. לעבן דער קארשול, אה זאוואלע, באגעגנט
אונדז דער אומגליק. עס לויפן אן צוויי פאליציי-לויט און פארשטעלן אונדז מיט
ביקסן דעם וועג. קיין אנדערע בריווע איז נישטא. איך דערצייל זיי דעם עמעס:
מיר זיינען אנטלאפן פון געטא. איך נעם ארויס א פאר באלעוועס, וואס איך
האב מיטגענומען פון געטא און רוק זיי אים אריין אין האנט. די מאטאנע איז
אים קענטש געווען צום הארצן.

ער ראט אונדז צוויי אה גאוינאקאד: דאָרט וועלן מיר נישט טרעפן
קיין פאטרוץ. אין דער צייט, וואס איך האב אונטערגעקויפט איינעם, האט
ראזענבוים זיך געשושקעט מיטן צווייטן פאליציאנט. דער אדוואקאט האט
זיך פאראקשנט און נישט געוואלט אפגעבן ווין זיינער. דער זשאנדאר האט
געוואָרנט, אָבער עס האט נישט געהאלפן. איך האב געמוזט באַרואיקן דעם
אנדערן מיט מיינע דריי הונדערט רובל.

דורך גאוינאקאד האבן מיר זיך פארקערעוועט אה ווינאוואלסקע. דורך
ווינאוואלסקע — אה קליין פאָהלאַנסקע — צו זאקערעט. דורכן זאקערעט וואלד,
האב איך געטראכט, וועלן מיר אַרױבערניין דעם סטראטעגישן ברוק איבער
דער וויליע און קומען אה וויערניגעץ.

אה ארום פאָהלאַנסקע איז אנגעקומען א פאטרוץ. מיר האבן זיך בא-
האלטן הינטער בימער און ער האט אונדז נישט באַמערקט.
ביים צוקומען צום מויער, וואס מירט אריין אין וואלד, איז א וואכמאן
געוועסן און פארשטעלט דעם אַרױנגאַנג. דער אדוואקאט וויל מיר זאלן גיין
אָה צוריק, וויל דער וואכמאן וועט אונדז באַלד כאפן און איבערגעבן אין
געטאָפּאָ.

איך האב אַרױסגעצויגן די האַר, זי געהאלטן אה הינטער און מיט גיכע
טריט זיך א לאז געטאן צום מויער.

מיר זיינען פאַרבייגעגאַנגען דעם וואכמאן און זיך אַרױנגעשליכט אין
וואלד. ווי אזוי דער וואכמאן האט נישט דערהערט, פאַרשטיי איך נישט ביז
היינט צו טאָג. אָדער ער איז געווען טויט, אָדער שיקער; גיכער פון אלץ
מויט-שיקער.

ווי נאָר מיר זיינען אַרױס צווישן די בימער, זיינען אירן באַפאַלן הינט
מיט אזא געוויי, מיט אזא בילעניש, אז מייסם וואָלטן זיך געדאַרמט אויפכאַפן
פון די קוואַרים. נאָר דער וואכמאן האט זיך נישט אויפגעכאַפּט.

עפּשער א וויאָרסט נאָכאַנאָנד האָבן אונדז נאָכגעיאָגט די הונט. ווי
נאָר ווי האָבן זיך איינגעשטילט, האָט דער אַדוואָקאַט ראָזנבוים אַ פּאַל געטאָן
אַף דער ערד: ער האָט מער מיין קויער נישט; זיין האַרץ האָבן צעריסן די
הונט; דאָ וועט ער זיך אויסגראַבן אַ קיווער און אַריינקריכן. פון מיר פאַר-
לאַנגט ער בלוז איין זאַך: איך זאָל אים נישט פאַרשיטן. שפּעטער אַביסל
ראַטראַכט ער זיך:

— נו גוט, זיינען מיר אדורך בעשאַלעס, אָבער וואָס וועט זיין ווייטער?
וואו וועלן מיר זיך אַהינטאָן ווען עס וועט אויפגיין די זון?

— לאָמיר אָקארשט אַריבערגיין די סטראַטעגישע בריק, — דינג איך זיך
מיטן וואַרשעווער, — און נאָכדעם וועלן מיר זען, עפּשער וועט געשען אַ געט.
אין זאָרעטער וואָלד האָב איך פאַרבראַכט מיין יוגנט. מייער ערשטע
לידער האָב איך געשריבן אין שאָטן פון זיינע ביימער. נאָר איצט איז ער
געענדערט, נישט צום דערקענען. איך דריי זיך שוין אַ שאַ ביי די ברעגן
פון דער וויליע. איך קען בעיין-אויפן נישט געפינען די בריק. צום טיילו! וואו
איז זי אַהינגעקומען?

דעם אַדוואָקאַט האָב איך געהייסן צואוואַרטן, נישט אָפּטרעטן פון אַרט,
און איך בין אַוועק מיט דער וויליע אויפצוכן די בריק.

די נאָכט איז געוואָרן טונקעלער עס האָט גענאָגט אן עסעדיק דעגנל.
איך האָב גענישטערט אומעמוט, נאָר די בריק פאַרט נישט געקענט געפינען.
באַם דרייען זיך צווישן די ביימער אין לויכע אַף דער בריק, ערשט אַ
שטראַל פייער האָט אַ שניט געגעבן איבער מיין קאָפּ. און וואו איך האָב זיך
געדרויט זיינען מיר נאָכגעשפּרונגען די פאַסן בלענדנדיקע שיין. בעים-מאָיסע
האָב איך נאָר נישט פאַרשטאַנען — געפילט בלוז, אז איך בין געפאַנגען
פון אַ פייערדיקער באַיע, ביימער ווערן שאָטנס, שאָטנס ווערן ביימער, און נישט
אנדערש די באַיע וויל מיך פאַרצוקן.

איך האָב אַ שפּרונג געמאַן פון דעם טייך-ברעג און זיך אַראָפּגעקליקט
צו דער וויליע. צו דעם שטראַמענדיקן וואַסער. דאָס וואַסער האָט מיך דער-
פּרישט, אָפּגעקליקט דאָס האַרץ. ערשט איצט האָב איך באַמערקט, אז דאָס
פייער שטראַמט פון אַ פּראָזשעקטאָר, די שטראַלן דרייען זיך אַרום און זוכן
מייענע שפורן; דאָס בין איך אַריינגעפאלן אין אַ געז פון לופט - שוץ. דער
נערוש-אויפגעמער האָט קענטיק דערהערט מיין גאַנג, האָט מען אַ לאַז געמאַן
דעם פּראָזשעקטאָר.

איך בין אַף אַלע מיר געקראַכן צו דעם שלאָפנדיקן אַדוואָקאַט. זיך
אָוועקגעזעצט לעבן אים אָפּרוען. ווען עס האָט גענומען טאָגן, האָב איך דער-
זען די בריק. צוויי שאַ האָב איך זי געזוכט, אַרויסגעוויזן האָט זיך, מען דאַרף
זי גאַרנישט זוכן: מיר ליגן לעבן דער בריק.

יאנאווע בארטאשעוויטש

אריבערגעגאנגען די סטראטעגישע בריק, שוין אה זוויעריניען, האט זיך דאס אידל פאר מיר מוידע געווען, אז דאס אין דער געגנט וואוינט זינער א באקאנטער, א קליינט, וועלכן ער האט אמאל פארטיידיקט. ער גייט אהין און ער וועט זיך שוין דארט באהאלטן. נאר מיטנעמען א צווייטן, ס'הייסט מיר — קען ער נישט, ווייל מען וועט ארויסווארפן ביידן. קיין גרויסע איבעראשונג איז עס פאר מיר נישט געווען. איך בין אוועק זוכן מאל. אזוי ווי איך האב דא קיינעם נישט, האב איך געמאכט זיך א סימען: איך וועל אריינגיין אין דריטן געסל, אנטלאפן אין דער זיבעטער טיר, דארטן, האב איך, וועל איך גע- פינען שוין און רעטונג.

אזוי בין איך אָנגעקומען אה העלענע גאס 21, צו דער מיטשפאכע באר- מאטשעוויטש.

א באַרוועקע אלטיטשקע האט מיר געעפנט די טיר. איך בין אריין און מיין צונג איז געווען געליימט. נישט געקענט אפילע זאגן קיין „גוט מאַרגן“. איך האב זיך געזעצט אה א באַנס און געשוויגן. בלויז די האַס האב איך ארויסגעצויגן און זי אוועקגעלייגט אפן טיש.

די אלטיטשקע האט פארשלאָסן די טיר, אַראָפּגעלאָזן אפן שייבל דאָס פאַרעהנגל און איז צוגעגאנגען צו מיר. איך בין א ביסל געקומען צו זיך און איך האב אָנגעהויבן צו דערציילן ווער איך בין, פון וואָנען איך בין אַנטרוגען. אירע אלטע אויגן זיינען פאַרלאָפן מיט טרערן.

— באַרואַק זיך, ליבער, — האָט זי מיר געגלעט דעם קאַפּ. — דו וועסט זיין באַ מיר, איך וועל דיר אויסבאהאַלטן ביז איבער דער מילכקאָמע. אין קעלער וועל איך דיר צוגרייטן אַ בעט, דאָרטן וועסטו באַ מיר וואוינען. דערווייל בין וואָס האָט זי מיך אַרויפגעפירט אפן בוידעם, מיך מעכאָבער געווען מיט הייטער מילך, צוגעדעקט מיט דריי פּעלצן און געהייסן זיך אויס- רופן.

איך האָב זיך אויפגעכאַפט איז שוין געווען אַוונט. די אלטיטשקע איז אַרויפגעקראָכן אפן בוידעם, זיך אוועקגעזעצט לעבן מיר און מיר האָבן לאַנג גערעדט. איך האָב איר דערציילט אַלצדינג, וואָס מיט מיר האָט פאַסירט. דערציילט, אז מיין מאַמע איז אין געטאָ, אז מיין פרוי איז אויך דאָרטן און אז איך ווײַס נישט וואָס מיט זיי ביידן איז געשען.

— זיי געדולדיק, — האָט מיך געמרייט די אלטיטשקע, — מיר וועלן זיך באַמיען צו דערוויסן. און איצט קום מיט מיר. איך האָב אַריינגעמאַגן איז קעלער שמדרי, געמאַכט דיר אַ געלענער; איך האָב אַריינגעשטעלט אַ קליין שייבעלע. זאָלסט באַמאָג האָבן אַ ביסעלע ליכט.

מיר זיינען אַראָפּ אונטן. דער אַריינגאנג אין קעלער איז געווען אין

דרויסן. די אלטע איז צוערשט ארויס אפן הויף, א קופ געטאן, צי קינער
גייט נישט. און מיך אף שטום-לאָשן ארויסגערופן.
אין קעלער איז געווען ווארעם. מיט דעם רייעך פון קארטאפל האָב איך
איינגעאָטעמט היימישקייט. איך בין אריינגעקראכן אין דעם שטרויענעם
געלענער און לאנג, ביז טיף אין דער נאכט אריין, גערעדט מיט דער פינג-
טערניש.

אינדערפרי איז אריינגעקומען יאנגווע, אזוי האָט געהייסן די גוטע פרוי.
מיין באַשיצערן האָט געבראכט מיר עסן און א בוך צום לייענען. זי האָט
מיר אויך אָפגעגעבן א גרוס פון איר מאן. ער איז א גאסן-קערער, דינט אין
דער שטאָטישער עלעקטראָסטאציע. געבטן ביליאכט, ווען ער איז געשומען
פון דער אַרבעט, האָט אים יאנגווע וועגן מיר דערציילט. דער אלטער האָט זיך
זייער איבערגענומען מיט זיין פרויס גוטסקייט און האָט געזאָגט: „עס איז
גוט, אזוי, מען דאַרף א מענטשן ראַטעווען“. אויך זייער זון סאָווימיוזש-ווייס
שוין, אז איך באַהאַלט זיך אויס באַ זיי אין קעלער. זי האָט אים אוועקגעשיקט
צו ווען, וואָס עס טוט זיך באַ דער געטאָ.

ווען דער זון איז צוריקגעקומען, האָט זי מיר דערציילט:

די געטאָ איז אַרומגערינגלט מיט קוילנאוואַרפער. אינעווייניק הערט זיך
א שייסעריי. נאָענט צו דער געטאָ לאָזט מען קיינעם נישט צו. פון א באַגעגנ-
טער קאָלאָנע אַרבעטער האָט זיך סאָווימיוזש דערוואוסט, אז אלע דו, וואָס
האָבן געלע שיינען, זיינען אינדערפרי צוזאמען מיט זייערע מישפאָכעס אוועק
צו דער אַרבעט. ווער אָבער עס האָט נישט געוואלט קיין געלן שוין, איז פאַר-
בליבן אין געטאָ, וואוהין עס האָבן זיך פאַרטאָן אַריינגערופן הייטשע סאָלאַדאָטן.
אין אַוונט איז ער נאָך אַמאָל אוועק צום געטאָ. ער האָט געזען, ווי פון טויער
זיינען אַרויסגעפאַרן אויטאָס, פון די אויטאָס האָבן זיך געטראָגן געשרייען.

אין קעלער האָב איך נישט געקענט איינליגן. מיך האָט געהויבן פון אַרץ.
זיי אזוי באַהאַלט איך זיך דאָ, ווען איך ווייס נישט דעם גורל פון מיין
גאָעטסטע?

איך האָב אויסגעגאָסן מיין ביטער האַרץ פאַר מיין רעטערן. איך האָב איר
דערציילט, וואו מיין שווער אַרבעט. מיין שווער אַרבעט אין געריכט אפן הויף.
ער טראָגט דאָרטן שטיינער און ציגל אַף אויסצובויען א גאָראַזש. אפן זעלבן
הויף, לאָזט זיך אויס, קומט צו פאַרן איר שוועסטער פון דאָרף. זי האָט א
דערלויבעניש אַהין אַריינצופאַרן און ברענגען קארטאָפל. מאָרגן, פרייטיק
דאָרף קומען איר שוועסטער, וועט יאנגווע געמען איר דערלויבעניש און וועט
אַהין אַריינפאַרן אין הויף. זי וועט זיך שוין זען מיט מיין שווער.

אף מאַרן איז טאקע איר שוועסטער געקומען. יאנאווע האָט זיך אָנגע-
געמאָן ווי אַ פויערמע, גענומען באַ דער שוועסטער די דערלויבעניש. מיטגע-
נומען אַ כּוץ די קארטאָפל אַ גרויסן לאַבן ברויט און איז אוועקגעפאָרן צום
הויף פונעם געריכט, וואו ביז איצט האָט זיך געפונען די געשטאַפּאַ. אין אַ
פאָר שאַ אַרום איז זי געקומען צוריק אַ גליקלעכע. זי האָט אויפגעזוכט מיין
שווער, אים איבערגעגעבן פון מיר אַ גרוס, אים איבערגעגעבן דעם לאַבן ברויט
און זיך דערוואַסט דורך אים, אַז מיין פרוי לעבט, אַז שוין צוויי טעג ווי נאָך
דער אַרבעט לאָזט מען נישט גיין צוריק אין געמאָ, מען פירט זיי אלעמען נעכ-
מיטן אין דער לויטשקער טורמע.

יאנאווע האָט נישט גערוט. מייענע לידן זיינען געוואָרן אירע. זי איז גע-
ווען מיר איבערגעגעבן, ווי אַן אייגענע מאַמע. יעדן אינדערפרי פלעגט זי אוועק-
שפּאַנען אין שטאָט און דערוויסן זיך, ווי עס האַלט אינעם געמאָ. צוליב מיר
האָט זי אַרויסגעטריבן פון שטוב איר מאַנס אַ קרויווע, יענע זאָל נישט מערקן,
אַז איך געפין זיך. איז אַלעלער, יענע האָט אַ לאַנגע צונג און קען אויספלאַפּ-
לען.

איינמאָל האָט מיר יאנאווע געבראכט אַ ציילעמל, עס זאָל מיך אויסהיטן
פון סאַקאַנע. „שאַמן קען עס נישט“, — האָט זי ליבלעך גערעדט צו מיר, „איז
טו עס אָן, וון מיינער...“

דורך יאנאווע האָב איך באַקומען אַ צעטלע פון מיין פרוי. אין דעם
צעטלע שרייבט זי מיר, אַז מיין מאַמעס באַהעלטעניש האָט אויסגעהאַלטן.
די דייטשע שפּור-הינט האָבן נישט געפונען דעם אַריינגאַנג. אין געמאָ איז
הונגער. עס פּעלן דאָרט טויזנטער מענטשן. עס גרייט זיך ווידער אַ שביטע. די
„גליקלעכע, וואָס פאַרמאָגן געלע שיינען, דאַרפן זיך אַריבערקלייבן אין דער
צווייטער געמאָ, וואָס איז שוין קימאַט פּוסט.

איך האָב איבערגעלייגעט יאנאווע דעם בריוו. און ווי צוויי סטראַטעגן
איבער אַ מאַפע האָבן מיר באַטראַכט די סימאציע. קוידעם, זאָגט זי, דאַרף
מען זען, אַז דיינע גאַנצעסטע זאָלן נישט לידן קיין הונגער. נאָכדעם וועלן
מיר אַ טראַכט טאָן ווייטער.

זי איז אוועק אין שטאָט. אָפּגעהיט די צייט, ווען מיין שווער מיט דער
קאָלאָנע אַרבעטנדיקע קערט זיך אום אין געמאָ און האָט מיט אים אָפּגע-
רעדט, אַז פונקט גיין אזויגער אָונט זאָל מיין פרוי זי אָפּוואַרטן אין געמאָ באַ אַ
באַשטימטן טויער. זי, יאנאווע, וועט קומען פון דער צווייטער זייט און דורכ-
שמופן אונטערן טויער אַ לאַבן ברויט.

פונקט גיין אזויגער אין אָונט פלעגט יאנאווע שוין זיין באַ דעם באַ-
שטימטן טויער, זעקס קילאָמעטער פון איר היים, און אונטערשפּאַרן ברויט
פאַר מיין הונגערדיקער מישפּאַכע.

איינמאָל האָט זי אַ פּאָליצייאַנט געכאַפט ביים אונטערשפּאַרן דאָס ברויט.
ער האָט געסטראַשעט, אַז אויב זי וועט נאָכאַמאָל אַווינס טאָן, וועט זי פאַר-

פויט ווערן אין דער לויטשקער טורמע. אף מאַרגן איז זי אוועק ווידער, אונ-
טערגעשטופט ברויט און געבראכט מיר בריוולעך. זי האָט נישט גערוט, גע-
זוכט מיטלען ווי אזוי צו ראטעווען מיין מיטשפּאַכע, זי האָט אָפּגעריסן מיט
איר שוועסטער, אז איך צוזאַמען מיט מיין פרוי וועלן אַריבערפאַרן צו איר
אין דאָרף. אויך מיין מאמע וועט זי אַרויסנעמען פון געטאָ. זי האָט שוין
גערעדט וועגן דעם מיט איר אלטן, מיין מאמע וועט זי אַריינעמען צו זיך,
אפן אָרט פון דער אַרויסגעטריבענער קרויווע. יענע איז דאָ איינגעמעלדעט,
וועט נישט זיין פאַרדעכטיק.

עס האָט אָנגעהויבן צו ווערן קאַלט. דער פּראָסט האָט איינגעפירט מיין
שייבל. יאנאווע האָט אַרוינגעמראָגן אַ לעמפלע — מיר זאָל זיין ליבטיק. מיר
געבראכט פאפיר, איך זאָל קענען שרייבן.
איינמאַל, עס איז געווען ערעווי-ני-יאָר, איז יאנאוועס מאַן אַראָפּגעקו-
מען אין קעלער און מיד געבעטן איך זאָל, נישט אנדערש, אַרויפגיין אויבן. ער
האָט צוגעגרייט בראָנפן, אַ גוטע וועטשערע, גאָר אז איך ליג אין קעלער, קען ער
זיך נישט צורירן צום עסן. קיין מישעק האָב איך נישט געהאַט, גאָר עס האָט
גאַרנישט געהאַלפן. איך האָב זיך געמוזט אויפהויבן און ביזיין די טורע.
באָ דעם געדעכטן טיש אי זגעזעסן אַ גאָסט, דעם אלטנס אַ קאַרעווי. ער
איז געקומען צו פאַרן אף יאָנטעוו אויף פון ווידוקלע, אַ קליין שמעטלע אין
דער ליטע. אף מיין פראַגע, וואָס הערט זיך אין שטעטל, האָט מיר דער פויער
דערציילט:

אין דעם שטעטלע האָבן געוואוינט צוויי הונדערט אידן. לאַנגע יאָרן
האָבן זיי געלעבט מיט די ליטווינער ווי ברידער. ווי גאָר עס זיינען אַרײַן די
דייטשן, האָבן זיי אויפגעקליבן די צוויי הונדערט אידן און זיי פאַרשפּאַרט אין
דער סינאַגאָגע.

יאָנאַס, דער גאָלעך פון שטעטל, האָט באַשלאָסן צו ראטעווען די קינדער
פון די אומגליקלעכע. ער האָט דרייסיק קינדער אַרויסגעגאָנוועט פון דער שול
און זיי באַהאַלטן אין קלויסטער. אף מאַרגן איז געקומען דיטריך, דער שטע-
טלשער קאָמיסאַר, און מיט אַ בינמל שטרוי אונטערגעצונדן די שול.
דער געיאָמער פון די ברענענדיקע איז גאַרנישט מעגלעך צו דערציילן.
צוויי פויערים זיינען צוגעגאנגען די גרוילן מעשונע געוואָרן. אַ דריטער איז
געוואָרן אזוי אויפגעבראכט, אז ער האָט אויסגעשריגן צו די דייטשן: „איר
זינט מערדער, נישט קיין מענטשן!“ די דייטשן האָבן אים גלייך דערשאַסן
און אַריינגעוואָרפן אין פויער.

ווען די גופים האָבן גאָר געמליעט אין אַש, האָט זיך דיטריך דורך אַ מאָ-
סער דערוואוסט, אז דער גאָלעך האָט אויסבאַהאַלטן דרייסיק קינדער. צוזאַמען
מיט פאָליציי איז ער אוועקגעלאָפן צום קלויסטער. דער גאָלעך האָט זיך גע-

שטעלט אין מיר און נישט צוגעלאזן די מערדער. „אויב איז גייט אומברענגען די קינדער, האָט ער געזאָגט, וויל איך אומקומען מיט ווי צוזאמען.“ אַ שאַם אין קאָפּ האָט אים אוועקגעלייגט באַ דער שוועל. ערשט דעמאָלט האָט מען זיך אַ וואָרף געמאָן אַף די קינדער, אַ כאַפּ געטאָן די אומגליקלעכע, און דרייסיק קעפלעך צעשמעטערט אָן די ווענט.

*

די אלטינקע יאָנגווע האָט נישט אויפגעהערט צו העלפֿן מײַן מיטפֿאַכע. אַ כּוץ ברויט פֿלעגט זי אויך אונטערשפּאַרן אונטערן טויער פֿלייש און קאַר-טאָפֿל. אַ סאך מאָל האָב איך זיך געמוזט מיט דער אלטיטשקער פֿאַשעט די-נען. איך האָב זיך נישט געקענט פֿאַרגינען אָנגענעמען אירע געשמאַקע עסנס. איך האָב געוואוסט, אז זי איז אַן אַרעמע און זי גיט מיר אַפּ דעם בוסן פֿון איר מויל.

אייןמאָל האָט יאָנגווע מיר דערציילט:

אפֿן קאטעדראַל - פֿלאַץ האָט זי געזען אַ טליע. דריי דייטשן האָבן גע-בראַכט אַהער אַן עלטערן מענטש און האָבן אים עפֿנטלעך אויפֿגעהאַנגען. אַף זיין ברוסט איז געווען צוגעגרייט אַ ווייס שטוקל ליוונט מיט ווייסע אויסזעס: „פֿאַרן אויסבאַהאַלטן אַ אידן“.

„נאָר מיר, — זאָגט די אלטיטשקע, — וועלן זיי נישט איבערשרעקן. איך האָב זיי אין דער ערד מיט זייערע געזעצן אינאיינעם! — אַף צו לעהאכעס די דייטשן, וועל איך דיך דאוועס אויסבאַהאַלטן.“

איך בין געוואָרן טראַנק, האָט מיר יאָנגווע אַרויפֿגעפֿירט אויבן, אין אַ זייטיק צימערל. אַריינגעלייגט אין בעט און גערופן צו מיר אַ דאָקטאָר. דערביי האָט זי אויסגעמאַרקירט אזוי, אז ווען דער דאָקטאָר איז געקומען, איז שוין געווען טונקל. דעם דאָקטאָר האָט זי דערציילט, אז איך בין איר זון, וואָס איז אַקאַדעמיק אַנטלאָפֿן פֿון דער קאטאָנע אין דייטשלאַנד. דער דאָקטאָר האָט מיך אַרומגעזען, מיך אויסגעפֿרעגט וועגן דער שטימונג אין בערלין און איז געווען צופֿרידן, וואָס מען גלויבט נישט הימלען. ער האָט פֿעסטגעשטעלט, אז ביי מיר זיינען אָנגערייט די לונגען און האָט מיר פֿאַרשריבן אַ רעצעפט.

דעם דאָקטאָרס רעצעפט האָט מיר געהאַלפֿן. איך האָב זיך דערפֿאַלט בעסער. די אלטיטשקע האָט זיך מיט מיר געאַמפֿערט. זי האָט נישט געוואָלט, איך זאָל ווידערגיין אין קעלער. זי האָט אָפֿגעטיילט דאָס צימערל מיט אַ פֿאַר-האַנג און סיינעם צו מיר נישט אַריינגעלאָזן.

פֿונדעסטוועגן בין איך אַראָפּ אונטן. איך האָב מוירע געהאַט פֿאַר אַ מעסירע. איך האָב גוט געוואוסט, אז אויב מען וועט מיך מאַסערן און געפינען, וועט אויך מײַן רעטערן באַזאָלן מיטן לעבן.

מער אין קעלער האָב איך נישט געקענט איינלויזן. דער געיאָמער פֿון געטאָ האָט מיך געוואָרן ווי אַ שליוף. דער געדאַנק, אז איך האָב איבער-

נעלאָן אַר העפּטער מיין מאמען, האָט מיר געדריקט ווי די באלקנס באַ די שטורמיסטן. איך וועל אוועקלויפן אַר צוריק און בעטן באַ דער מאמען מעכילע, יאָנאווע האָט נישט געוואָלט מיר אָפּלאָזן.

— זיי דאָ, — האָט זי מיר איינגעדעמט, — איך וועל ברענגען דיין מאמען אַהער.

אין יענע טעג האָט זיך גראָד געמאַכט אזוי, אַן אַ שאַכן פון הויף האָט מיר באַמערקט. איך האָב אויסגענוצט דעם צופאַל און באַנאָכט אַנמלאָפּן פון דער באַהעלטעניש.

און איך בין געקומען צוריק אין די פאַרבליטיקטע געסלעך.

צוריק אין געטאָ

דעם געטאָ האָב איך נישט דערקענט. איך האָב זיך אָפּגעוואוינט פון די באַוועגונגען, פון דעם גאַנצן סטיל. אלע האָבן מיר אויסגעזען אומנאַרמאַל, עפעס אַנדערע מענטשן. איך האָב נאָכגעקוקט זייער געאויף, די צוקנדיקע זשעסטן, די פיל גרוי-האַריקע מיט יונגע פענעמער. איך האָב זיך איינגעהאַרט און זייער שפּראַך. סיינמאַל האָב איך נישט געהערט אין ווילנע אַזאַ אידיש. עס איז די שפּראַך פון אַ לעבן, וואָס וויל זיך נישט אונטערגעבן דעם טויט.

איך טרעף באַקאַנטע. איך בין פאַר אַלעמען אַ גרויסע איבעראַשונג. מען איז געווען זיכער, אַז איך ליב שוין אַר פאַנאַר. אַר וועמען איך פרעג זיך נאָך, איז קימאַט סיינער נישטאָ. מען דערציילט וועגן גליקלעכע, וואָס זיינען געשטאַרבן אָפּן בעט. די לערערן מאַלעס כאַימסאָן איז געלעבן. אין געטאָ - שפּיטמאַל מיט אַ שווערער קרענק. זי האָט נישט צוגעלאָן קיין דאָקטוירים און נישט גענומען קיין רעפּועס, זי האָט געוואָלט שטאַרבן און האָט דערגרייכט איר ציל.

פון די דרוי און צוואַנציק טויזנט געפאַשעס, וואָס איך האָב איבער-געלאָזן אין דער ערשטער געטאָ, האָב איך געפונען אַ העלפּט. אַר די פינגער קען מען אָנציילן גאַנצע מיטפאַכעס. ביי יעדערן פעלט עמעצער. דאָ — אַ מאַ-מע, דאָ — אַ קינד, נאָר מען לעבט ווייטער, מען לעבט און מען האָפּט. איך דערווייז זיך, אַז איינער פון די קאַרבאַנעס, איז דאָס קינד פון דאָ-וויד אומרו.

וועגן דער נאָכט פון די געלע שיינען, דערציילט מען זיך אויסטערלישע זאַכן. אידן האָבן זיך געראַנגלט, נישט געוואָלט גיין.

די פרוי נאַלפערן פון סאַדאווע 9 האָט מען געבאַפּט אין אַ מאַלינע. באַ איר ברוסט האָט זיך געטוילעט איר קינד. דערזען די דייטשן איז זי געוואָרן מעשונגע. זי האָט אַ כאַפּ געטאָן איר קינד און עס אַ וואָרף געטאָן אין די מערדער.

טעווקע פעלץ, פון דער ווילנער אונטערוועלט, האָט איבערגעריסן אַ דויטש דעם גאָרגל. נאָכדעם האָט ער זיך איבערגעטאָן אין זיינע קליידער און אַרויסמאַרשירט פון געטאָ.

לויפנדיק איבערן געטאָ מיט שפּיר - הינט, האָבן כאַפּונעס אַנטרעקט אַ מאַלינע. מיט העק האָבן זיי אויפגעריסן די ברעטער און זיך אַריינגעריסן אינע-ווייניק. אַף אַ שעניק איז דאָרט געלעגן אַ קרעכצנדיקע פרוי און איר ערשט געבוירן קינד איז נאָך נישט געווען אָפּגעריסן פון איר נאָפּל. די פרוי האָט זיך געבעטן ראַכמים:

— דורט מיך נישט, לאָזט מיך געבוירן, איר זייט דאָך מענטשן. איר האָט דאָך אויך קינדער.

עס האָט אָבער גארנישט געהאַלפּן. דאָס קינד האָט מען אַ ריס געטאָן פון דער מאַמעס נאָפּל, ביידן אַרויפגעוואָרפּן אַף אַן אויטאָ און אוועקגעפירט קיין פּאָנאַר.

כיענע קאָץ, אַ שילערן, האָט מיר דערציילט: „אין דער נאַכט פון די געלע שיינען האָבן כאַפּונעס זיך אַריינגעריסן אין אונדזער שטוב און געהייסן מיטגיין.

מיין נאָנצע מיטשפּאַכע, טאַטע-מאַמע, שוועסטער און קינדער, האָט מען צוזאַמען מיט אונדזער הויף פאַרמירן אין דער לוקישקער טורמע. דאָרט האָט מען אונדז אויסגעטאָן ביז די אונטערוועש. די קליידער האָט מען ביי אונדז גלייך צוגענומען און מיט אייזערנע שטעקנס געשלאָגן איבער די פלייצעס. אזוי זיינען מיר געלעגן ביז פאַרטאָג. דעמאָלט איז אַריינגעקומען ווייס און גע-הייסן זיך אָנטאָן. ווען מען האָט אים געזאָגט אז די וואַכלייט האָבן צוגענומען די קליידער, האָט ער אָנגעהויבן שטאַרק צו ריטשען:

— ווער האָט זיך דערוואַנט עס צו טאָן! ווי אזוי וועט איר איצט אַנקומען צו דער אַרבעט! נישט אנדערש, איך וועל איך מוין איצט אָפּפירן אין מאַשינעס!

די קינדער האָט מען אָפּגעטיילט באַזונדער. די מענער — אויך. נאָקעטע האָט מען אונדז געלאָרן אין לאַסט-מאַשינען און אוועקגעפירט. איידער די מאַשין איז אָפּגעפאַרן, איז ווייס אַריינגעשפּרונגען אין מאַשין און געהאַלטן פאַר אונדז אַ רעדע:

— איר זאָלט וויסן ווייז: איך בין אייער טאַטע. איך פיר איך איצט אין פאַבריק צו דער אַרבעט. אין וואָס די אַרבעט וועט באַשטיין, וועט איר זיך באַלד איבערצייגן.

ער האָט אַרויסגענומען אַ שאַכטעלע צוקערקעס און איטלעכן געטיילט. אַ סאך האָבן געגלויבט זיין פאַרזיכערונג. מען האָט אויפגעהערט וויינען און געבאַלעמט וועגן דער נייער אַרבעט. אנדערע האָבן שוין אפילו זיך געשמייללט. איך האָב נישט געגלויבט אַף קיין האָר. איך האָב געוואוסט, אז מיין וועג איז שוין דער לעצטער. איך מוז אָבער מידע זיין, אז אַ צוקערקע האָב איך גע-

נומען. איך האב געמראכט ביי זיך אזוי: אויב זי איז מיט כאטש, איז אזוי-
דע גוט: איך וועל זיך מער נישט מאמען.
ווען מיר זיינען אָנגעקומען אין פאָנאר, האָט מען אונדז מיט בייטשן
אריינגעטריבן אין אַ גראָבן.

— דאָ וועט איר אַרבעטן, — האָט זיך פאָנאָדערגעלאָכט ווייס, און זיין
געלעכטער האָט זיך אויסגעמישט מיט דער קראַקעריי פון די קראַען. ער האָט
אונדז געהייסן אַראָפּוואַרפן די העמדער און וואַרטן אַפּ אונדזער ריי. ווען
עמעצער האָט אזוי ניד נישט דערהערט אָדער זיך אָפּגעזאָגט דאָס צו מאַן,
האָט ווייס אַרויסגעצויגן אַ שפיז און געוואָרנט: ווער עס וועט זיך גלייך נים
אויסמאַן, וועל איך אויסשטעכן די אויגן.

און אַפּ איינער אַ פרוי האָט ער אויסגעפירט זיין וואָרנט.
אינעם גראָבן האָבן זיך געפונען ביי אַ פּאָד הונדערט פרויען. קינדער
זיינען געווען ווייניק. מען האָט זיי אין טורמע אָפּגעטילט באַזונדער. אַנדערע
מאַמעס האָבן אָבער אויסגעהאַלטן בעיס דער סאַטירונג די קינדער און
איצטער טאָיען זיי זיך צו די מאַמעשע העלדזער.

אויב פון אָנהייב האָט מען געוויינט און געיאַמערט, האָט מען זיך וואָס
ווייטער אַלץ מער „באַרואיקט“. באַ אַ צוויי הונדערט מריט פון אונדז איז פאָר-
געקומען די עקזעקוציע. איך האָב געזען מיט די אייגענע אויגן, ווי מען האָט
אומגעבראַכט מיין מאַטן. מען האָט אים פריער פארטויבט מיט אַ שווערן אייזן,
נאָכדעם געשאָסן. ער איז געפאלן אַ פאַרבלוטיקטער אַפּ אַ קופּע מייסום.
לעבן מיר איז געלעגן מיין שוועסטער; מוישעלע, איר צוויי - יעריק קינד,
האָט געכליפּעט אַפּ איר ברוסט. ווען אַפּ אַ רעגע האָט זיך באַרואיקט די שיסע-
ריי, האָב איך געהערט ווי מיין שוועסטער זינגט עפעס. דאָס האָט זי פאַרווייגט
איר קינד מיט דעם באַקאַנטן פאַלקס-ליד:

לוליןסע, מיין פיוגעלע,

לוליןסע, מיין קינד.

ב'האָב אָנגעוואוירן אזא ליבע,

וויי איז מיר און ווירד.

מיין שאַכטע האָט געהאַט ביי זיך עסנווארג. זי האָט אַרויסגענומען ברויט
מיט פוטער און גענעסן. אַנדערע האָבן גענומען איר נאָכמאַן. באַס זון-פאָר-
באַנג איז אָנגעקומען אונדזער ריי. צענדליקער ווייזן האָט מען געפירט דורכן
גראָבן און אַריינגעפירט אין אַ רייזיקן קיווער, אן ערעך פון דרייסיק ביז פער-
ציק מעטער. וואָס ווייטער מען איז געגאַנגען, אַלץ טיפער האָט זיך געצויגן דער
גראָבן. אינעם אָרט, וואו ער האָט זיך פאַרייניקט מיטן קיווער, איז עס טיף
געווען אַ זיבן מעטער.

מיין צענטל איז געווען די לעצטע. ווירדער איז אָנגעלאָפּן ווייס און

געהייסן זיך שטעלן. ער האט אונדז געבראכט א קאלדער, צעריסן זי אין צען באלאקס און אימלעכן געהייסן מיט די שמאטעס זיך פארבינדן די אויגן. איך בין געווען די ערשטע אין דער ריי. הינטער מיר איז געווען מיין מאמע און מיין שוועסטער.

— זיך אנהאלטן איינער דעם אנדערן פאר די לענדן! האט אונדז באפוילן ווייס, און ער האט אויסגעשטרעקט א שמעקן, אן וועלכן איך זאל זיך אנהאלטן און גיין פארויס.

איך האב אָנגעטראָגן אַה גאָר וואַרעמע קערפערס. זיי האָבן געווינט זיך אינטער מיר ווי א מאטראץ. ווען מיינע פיס האָבן אָנגעטראָגן אַה די קערפערס האָבן זיך דערטראָגן צו מיר פארשידענע קלאנגען.

פלוצים האָב איך דערהערט אן אויסגעשריי „פייער!“ און הינטער מיר דעם אויסרוף פון מיינער א שוועסטער:

— נאָט!

איך האָב געפילט, ווי מיין מיינער איז געפאלן, איך בין געפאלן לעבן מיין שוועסטער און פארלוירן דעם באוואוסטזיין.

פארטאָג בין איך געקומען צו זיך. איבער מיר זיינען געלעגן מיסים פאר-נאכענע מיט קאלף. איך האָב דערקענט מיין שוועסטער. מיישעלע האָט זיך צו-געטולעט צו איר ברוסט, איך האָב זיך אַרויסגעגלייטשט פון אונטער דער שווערער מאמע. איך בין אַריין אין גראָבן געפונען אַ בעגער. צופעליק האָב איך דערטאָפּט דאָרטן מיין אייגן העמד. איך האָב אָנגעטאָן, אַרויסגעכאָפּט עפעס אן אלטן מאָנטל און ניט האָבנדיק וואוּהין צו גיין אנדערשוואַ, בין איך אַוועק צוריק אין געטאָ.

אין געטאָ - שפּיטאָל בין איך געלעגן אַ כוידעש. אין מיין אַקסל זיינען גע-ווען צוויי קינדן. ווען איך האָב דערציילט די דאָקטוירים מיינע איבערלעבונגען, האָבן זיי ניט געוואָלט גלויבן.

די שכיטעס האָבן זיך ניט געענדיקט.

אין די מויערן אה סטראַשן-גאס 1, 2, און 3 האָבן געלעבט ביי ניין הונדערט מענטשן, וואָס האָבן געארבעט אין שטאָם אפן הויף פון געשטאָפּט, די דאָזיקע אַרבעטער זיינען „באַשיצט“ געווען פון שווייגענבערג. אין דער „נאכט פון געלע שיינען“ האָט מען די ניין הונדערט גאָרניט ניט געמאָן. נאָך דער אַרבעט פלעגט מען זיי פירן געכטישן אין דער לוקישקער טורמע. נאָך דער שכיטע האָבן זיי זיך אומגעקערט אין זייערע בלאָקן און ווידער געגאנגען אַרבעטן אין געשטאָפּט אפן הויף. אלע ניין הונדערט האָבן געהאַט געלע שיינען.

אנהויב יאנואר 1942 זיינען אין די דריי בלאָקן אינמיטן דער נאכט גע-קומען געשטאָפּטן און געמאָלדן, אַז ווער עס אַרבעט נאָר אין געשטאָפּט

אפן הויף זאל אראפגיין אונטן: מען פירט זיי ווידער אין דער לוקישקער טורמע, קעדיי צו באשיצן.

די ניין הונדערט האָבן פרייוויליק אַוועקגעשפּרייט אין דער לוקישקער טורמע, בלויז צוויי פּאַליציאָנטן האָבן זיי באַגלייט. פיל איינוואוינער פון אַנ-דערע הויפּן, דערהערט אַזאַ גלויב, האָבן זיך אויך אַריינגעכאַפט אין די ריינע און אַוועק מיט אַלעמען.

פון די ניין הונדערט זיינען צוהיסגעקומען דריי הונדערט. באַ די פאַר-בליבענע אין טורמע, וואָס האָבן געטראָגן בעסערע קליידער האָט מען געצוואונ-גען זיי אויסצוטאָן. די מענטשן זיינען געבליבן נאָעמע און זיינען פאַרפרוירן געוואָרן אפּן הויף פון טורמע. צווישן די פאַרפרוירענע איז געווען אידל איליא-שעוויטש, דער געוועזענער סעקרעטאַר פון בעקער-פאַרין אין ווילנע, ווי אויך דער יונגער געלערנטער באַיעם.

מיין מאַמעס מייט

איך בין אַוועק צו דער מאַמע. זי האָט מיר אָנגעזאָגט אַ סימכע: מיינ פרוי האָט געבוירן אין געטאָ-שפיטאַל אַ קינד. מיינ מאַמע האָט פאַרגעסן אָן מורערס געזעצן, אַז קינדער, געבוירן אין געטאָ, מוזן געטויט ווערן. אַף מאָרגן נאָך מיינ קומען איז שוין דאָס קינד ניט געווען: מורערס באַ-פעל איז אויסגעפירט געוואָרן.

ניט באַוויזן קומען צו זיך נאָכן אומגליק מיטן קינד, ערשט אַ נייער אומ-גלויב: איך ביי צו מיינ מאַמע, און מיינ מאַמע איז פאַרשוואונדן. איך דערווייז זיך, אַז דאָס איז די אַרבעט פון דעם דייטשן אַנענט אָבער-האַרט. ביינאַכט איז ער געקומען אַף שפיטאַל-גאַס 7, וואו עס האָט געוואוינט מיינ מאַמע, און האָט אַוועקגעפירט דעם גאַנצן הויף אין טורמע.

שטאַט און געטאָ

די דייטשן זיינען אַריין אין ליטע אונטער דער מאַסע פון „באַפרייער“. זיי האָבן געשריבן אַרטיקלען וועגן דער „היסטאָרישער פאַרבירדערונג מיטן ליטווישן פּאָלעס“ און האָבן אָנגעטאָן די פּאָליציי אין ליטווישע אונטערזאָכען. קעדיי צו באַווייזן, אַז די ליטווינער זיינען קלוימערשט די באַלעבאַטימ אין לאַנד, איז אויפגעבליאָן געוואָרן די סינע פון די ליטווינער צו די פּאָלאַקן. אפּן קאַפּע-הויז „דער גרינער שטראַל“ איז געהאַנגען אַ שילד: „פיר יודען אונד פאַלען — איינטריט פערבאַטען!“

באַרטין ווייס, דער אָנפירער פון דער ליטווישער פאַשיסטישער „איפּא-

טינגא, האָט זײַנע מיטאַרבײַטער אָנגעמאַן אין אַלטע ליטווישע אונטערפֿאַרמען. זײַער „אַרבעט“ אין פּאָנאַר איז געוואָרן פֿילמירט. שפּעטער האָבן די דײַטשן געסטראַשעט די ליטווינער: „איר וועט נישט טאָן, וואָס מיר האָבן, וועלן מיר באַווייזן דער וועלט, ווי איר האָט אויסגעקױלעט די אידן“. דערנאָך האָט מען די פֿילמען געוויזן אין בערלין. די פּראָטעסטירנדיקע ליטווישע אינטעליגענץ האָט מען פּאַרשיקט אין קאַנצענטראַציע-לאַגערס.

די נעמען פון די ווילנער גאַסן זײַנען געוואָרן דײַטשע, איבער פֿיל האָ- מעלן, רעסטאָראַנען, קאַפּע-הײַזער האָט זיך אַלץ אָפּטער געוויזן דער אויפ- שריפט: „נור פֿיר דײַטשן“. פון די בעסטע וואוינונגען אָף מיטגעווייט-גאַס, זאַרעט, שלאַס-גאַס און פּאַהולאַנסקע האָט מען אַרויסגעשלידערט די איינ- וואוינער און אָפּגעגעבן זיי דער „אויסדערוויילטער ראַסע“.

אַלע סאָוועטישע לערנביכער זײַנען געוואָרן פּאַרברענט. אויך די ביכער פון די ליטווישע שרייבער, וועלכע האָבן זיך עוואַקואירט קיין סאָוועטנפּאַר- באַנד, ווי די ווערס פון צוויקאָ, גיראַ, ווענצלאָוואָ, קאַרסאַקאס און סאַלאָמעא נערים האָט מען פּאַרברענט. אָף זײַער אָרט האָט זיך באַוויזן „מײַן קאַמף“ אין ליטוויש.

די ווענט פון די טויערן זײַנען פּאַרקלעפט געוואָרן מיט בילדער, ווי אַזוי דער איד קױלעט אױס די ליטווינער. עס האָבן זיך באַוויזן אַנטי - אידישע פֿילמען. עמיל יאַנינגס האָט געשפּילט אין דער ראָל פון אַ אידישן שווינדלער. עס האָט זיך געעפנט אַ העצערישע אויסשטעלונג. פאַרן אַרויסגעבן אַ באַהאַל- טענעם אידן איז דערקלערט געוואָרן אַ פרעמיע.

קאָוונע האָט שוין געהויסן קאוונבורג.

די אָספּירטע באַליטשע מעלכעס האָבן די דײַטשן אָנגערופן „אַסמלאַנד“, „אַסמלאַנד“ האָט געדאַרפט פּאַרזינקט ווערן צו די מיורעך-פּרייסן. דער באַלע- באַס איבער די פּאַרבאַפטע לענדער איז געווען דער רייכע-מיניסטער אַלפּרעד ראָזענבערג.

אין פעברואַר 1942 ווערט ליטע פּראָקלאַמירט פאַר אַ „זעלבשטענדיקע מעלכע“. דערפאַר דאַרף זי באַצאַלן מיט צוויי הונדערט טויזנט סאָלדאַטן.

די ליטווישע געזעלשאַפט האָט דערשפּירט דעם טאָם פון דער דײַטשער פּאָליטיק. עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ שאַרפע קאַמפּאַניע קעגן דער מאַביליזאַציע. אין דעם דורכפאַל פון דער מאַביליזאַציע האָבן די דײַטשן באַשולדיקט די ליט- ווישע אינטעליגענץ.

און דאָ קומט אַן אָפיציעלע מעלדונג:

„דער אונטערזיכט מיט אַלע זײַנע אָפּטיילונגען ווערן געשלאָסן. פאַר די איינאַים פון בילדונג אין ליטע ווערט באַשטימט אַ ספּעציעלער באַפּולמעכ- טיקטער“.

עס איז דערקלערט געוואָרן אַן אַרבעטס - מאַביליזאַציע.

נאך אויך אין דער ארבעטס-ארמיי האָבן די ליטווינער זיך ניט געאילט.
מען האָט זיך אָנגעהויבן באַהאַלטן אין מאַלינעס.

די דייטשן האָבן גענומען זיך באַנפּענען צו די פּאַלאַסן. מען האָט זיי גע-
געבן אָנצוהערן, אז אויב זיי וועלן זיך „נוט אויפירן“, וועט מען זיי אָפּגעבן
וויילנע. ווען עס האָט זיך ניט איינגעגעבן אַרײַנצוציען די פּאַלאַסן, האָבן זיך
אָנגעהויבן איבער דער שטאָט מאַסן-אַרעסטן.
די געשטאַפּטע האָט זיך דעמאָלט גענומען צו די פּאַלאַסן. מען האָט אָפּ-
געצוימט גאַנצע קוואַרטאַלן און די פּאַלאַסן מיט קינד און מיט אַרײַנסגעפירט
קיין דייטשלאַנד.

די העצע פון די דייטשן האָט ניט באַווירקט די גרונט-באַפֿעלקערונג פון
וויילנע אין איר באַציאונג צו די אידן. איך מײַן ניט, פאַרשמיט זיך, די „אי-
פאַטינא“, די ליטווישע געשטאַפּט און די שאַליססן. באַזונדערס דאַרף דער-
מאַנט ווערן צו גוטן די אַרטיקע אינטעליגענץ, וואָס די טראַדיציעס פון הומאַ-
ניזם און מענטשלעכקייט איז געווען ביי איר צו פעסט, אַז דער דייטשער גע-
שטאַנק זאָל זי פאַרשיקערן.

שוין די ערשטע טעג פון דעם געוואלדיקן טעראָר, ווען דער פאַשיסטי-
שער געזעץ האָט געוואָרנט, אַז פאַרן ריידן מיט אַ אידן קומט די גרעסטע
שטראַף, האָט אַ באַדייטנדיקע צאָל אידן זיך אויסבאַהאַלטן אין שטאָט באַ די
ניט - אידישע שכנים. אין די צייטונגען האָט מען ניט אויפֿגעהערט צו וואָרע-
נען די פּויערים: „אויב איר וועט פאַרקויפֿן אייער סכּוירע אידן, זאָלט איר ניט
זוכן ביי דער מאַכט קיין בעסער“. אָבער פיל פּויערים פלעגן מיט אַ קוויט אַרײַ-
פאַרן אין זייטיקע געסלעך, קעדי צו פאַרקויפֿן זייער סכּוירע די באַגעגנטע
אידן. און ווייל דער איד איז געקרוינעט, האָט מען די סכּוירע אים פאַרקויפֿט
פאַר וועלוועלער.

פיל פּאַלאַסן און ליטווינער האָבן ביי זיך אין די דירעס אויסבאַהאַלטן
אידן. צווישן זיי וועלן מיר געדענקען אַזוינע געמען ווי: יוליאַן יאַנאָאָסקאַס,
יאַנאָוואַ באַרטאַשעוויטש, מאַריאַ אַבראַמאָוויטש, וויקטאָריאַ גושמילעוויטשאַ.
דאָס הויז פון די לעצטע צוויי אַף פּאַהולאַנסקע 16 איז געווען אַ מאַקעם-מיקלעם
פאַר צענדליקער געאָגמע. די ושוורנאָליסטן שימיטע, האָט געשאַפֿן אין שטאָט
אַ קאָמיטעט צו ראַטעווען אידן, פאַר דעם האָט מען זי פאַרפֿיניקט אין די
קעלערן פון געשטאַפּט (1), מאַריאַ פּערעצקאַ האָט געדאַטעוועט דעם דר. סערליס

(1) די זשורנאַליסטן שימיטע לעבט און געפינט זיך אין פּראַנקרייך (באַ-
הערקונג פון אַרײַנגעבער).

מיט זיין מיטגלידער, דעם דר. קאמא מיט דער טאכטער און צענדליקער אנ-
דערע באזארגט מיט פוילישע דאָקומענטן און פאנאָרענעשיקט צו באַשאַפֿטע
אין דאָרף. פּראָפּ. סמאָאָוסקאָס האָט געראַטעוועט 16 אידן, צווישן זיי דר.
לויבאָ מיט דער פאָמיליע און דעם ניו-יעריקן קינסטלער זאלמען באַפּ. פּראָפּ.
טשעזשעווסקי האָט געראַטעוועט דעם פּראָפּ. פּעסעל מיט זיין פרוי און קינד
און די לערערין זלאַטע קאמשיענינסקי.

אויך אַ סאך שטאַטישע גאלאָכים האָבן זיך געהאַלטן זייער ווירדיק. דער
ווילנער ביסקאָפּ רייניס, האָט געפּרודיקט אין די קלויסטערס, מען זאָל העלפֿן
די געיאָגטע אידן. אזוי האָבן אויך געהאַנדלט די ביסקאָפּ פון פּאָליניעוועזש
און קאָוונע. דער גאלער פון ווידוקלע איז דערשאַסן געוואָרן לעבן זיין קלויס-
טער בייס פארטידיקן אירישע קינדער.

✱

לויט די רייטשע געזעצן האָבן מאַן און ווייב זיך געמוזט פאָנאָרעניין,
אויב עמעץ פון זיי איז אַ איד, אָדער שטאַמט ביזן דריטן דאָר פון אידן. דער
איד האָט געמוזט צוועקגיין אין געטאָ און דער ניט-איד האָט רעכט געהאַט
צו וואוינען אין שטאַט. קינדער פון די געמישטע פאָמיליעס, אויב דער טאטע איז
געווען אַ איד, ווײַנען פאַרעכנט געוואָרן פאַר אירישע און האָבן געמוזט זיך
געפינען אין געטאָ.

דער דר. מעדיצין אקסען, אַ פּאָלאַק, האָט כאַסענע געהאַט מיט אַ איריש
מייזל פון מיכאלישאַק. זיין פרוי מיט די קינדער האָט די געשטאַפּט אַרעס-
טירט און שפּעטער אַריינגעוואָרפֿן אין געטאָ. דר. אקסען איז געקומען צו זיין
פרוי. האָט זיך אויסגעלערנט אין געטאָ איריש און האָט דורכגעמאַכט דעם
גורל פון די אידן אין געטאָ.

אין געטאָ האָט אויך געוואוינט אַ דאָנער קאָזאַק. זיין פרוי איז געווען אַ
אירישע.

סמאָסיע, אַן אַלטע דינסט באַ דער מיטגלידער ליפּקאוויטש, איז אַרײַן אין
געטאָ צוזאַמען מיט איר באַלעבאַסטע. ווען מען האָט אומגעבראַכט די אידן-
שע פרוי, איז סמאָסיע געוואָרן אַ טאטע פאַר די פאַריאַסעמטע קינדער.

דעם זינגער רוזשינסקי האָט מען געפירט יוסן. אַ פאַרבייגייער האָט אים
דערשענט. רוזשינסקי איז געווען אַן אָפיציר אין דער פוילישער אַרמיי. דער
פאַרבייגייער האָט געדינט ביי אים אין פּאָליק. דערנעבן, אַז מען פירט זיין אָפי-
ציר צום טויט, האָט ער זיך גענומען בעטן באַ דעם וואַכמאַן, ער זאָל באַ-
פרייען דעם אַרעסטירטן. פאַר אַ גאַלדענעם זינגער האָט דער וואַכמאַן זיך גע-
לאָזט איבערדיין. ער האָט אַבער געזאָגט, אַז אזוי ווי דער געשטאַפּט-בייניק
איז דאָ ניט ווייט און פון פּענצטער זעט מען דאָס אָרט פון די עקזעקוציעס,
מוז ער אויספירן דעם באַפעל: ער וועט צופירן דעם אַרעסטירטן צו דעם גרוב

און שיסן איבער זיין קאפ, זאל יענער א פאל טאן און ליגן אזוי אין גרוס בוי אונט.

אין אונט איז צו דעם גרוס נעקומען דער געוועזענער סאלדאט פון דו-זשינסקיס פאלק און האט אים אוועקגעפירט צו זיך אהיים. רוזשינסקי איז ארויס פון גרוס א גרויער.

ביי זיין רעטער האט ער אפגעלעבט א כוידעש, ווען עס האבן זיך אָנגעהויבן איבער דער נעגט אַבלאוועם, איז ער מיט מאַטעריש צוריקגעקומען קיין ווילנע און אריין אין נעמאָ. זיין רוסישע פרוי איז נעקומען צו אים, זי האט אָנגענומען זיין בוירל און געמראָגן א לאַטע.

דער רעפערענט פאר אידישע איניאָנים

מורער, דער רעפערענט פאר אידישע איניאָנים באַם געכיס-קאָמיסאַר היינטיג, איז אלט סאַכאַקל 24 יאָר. ער איז אַן אַפיציר. זיין טאַטע איז געווען א טאַליען אין א ווייטער דייטשער פראָווינץ. דער זון האָט געהאַלטן פון טראַדיציע און נישט פאַרשעמט זיין טאַטן. ער איז דערצויגן געוואָרן באַ דער היטלער-יונגט אין גירנבערג. דאָרט האָט ער שטודירט „אידן-קענטעניש“.

מורער האָט ליב געהאַט זיך צו שפילן מיט „זינגע“ אידן. ער פלעגט אומ-געריכט אָנפאַרן צום טויער פון דער געמאָ און קאָנטראָלירן יעדן איינעם, וואָס קערט זיך אום פון דער אַרבעט. פאַרן געפינען עסנווארג פלעגט ער אליין אוועקפירן אין טורמע, אַן אַנדערשמאַל פלעגט ער באַטאַפן די לאַטעס, ווען א שפיץ פון דער לאַטע אז געווען אָפגעריסן, האָט ער שוין דעם קאַרבן נישט אָפגעלאָזט. ווען ער פלעגט געפינען געלט, אָדער בלומען, פלעגט ער הויסן די טויער - פאַליציי שמיסן דעם פאַרברעכער. דער איקער האָט ער ליב געהאַט זיך צוקוקן ווי מען שמיסט יונגע מיידלעך. ער פלעגט זיך שמעלן באַ דער זייט און שרייען: שטאַדקער! שטאַדקער!

איינמאָל האָט ער באַגעגנט אַ פאַרטיע אידן. ער האָט זי קאָנטראָלירט און געפונען באַ איינעם אַ קילאָ מעל. ער האָט אלע צוואַנציק אַרעסטירט און אליין בייגעווען אין פאַנאַר באַם אויספירן די עקזעקוציע.

אין געמאָ איז ער געווען אַן אַפּטער אַריינגייער. ער האָט געהאַט אַן אייגענעם שליסל צום טויער און ווען ס'האָט זיך אים געגלויבט איז ער געקומען. ער האָט ליב געהאַט צו פאַרברענגען אין באַד אַף סטראַשן-גאַס 6, דאָרט פלעגט ער זיך אוועקשטעלן מיט פאַרלייגטע הענט און קוקן אַף די נאַקעטע ווייבער. איינמאָל איז ער צו גענומען, זיי באַטאַפּט און אויסגערופן:

— איד זייט צו פעט, איך וועל זיך סטאַרען, איר זאָלט ווערן דאָרער!
באַם באַזוכן די וואַרשטאַטן אין געמאָ, פלעגט ער באַפעלן, מען זאָל אַרונטערקליכן אונטער די מיטן און וואָרען ווי הינט.

נאך דער שכיטע פון פיר טויזנט פראווינצער אידן, וואס אנשטאט זיי צו פירן קיין קאוונע האט מען זיי פארקערעוועט אה פאנאר, האט מורער צו זיך גערופן דעם געמא-פארשטייער גענעם און זיך אנטשולדיקט, אז עס איז געווען א מאַעם. דערביי האט ער אים געוואגט, אז נאך דער מילכאמע וועט ער דעם גע-מא פארברייטערן: ער וועט צוגעבן די סטעפן-גאס.

אין מאי 1943 האט מורער פאנאנדערנעטוילט די אידישע ברוגאדירן (די אָנפירער פון דער ארבעט) געדרוקטע דייטשע טעקסטן, וועלכע די ברוגא-דירן האבן געמוזט איבערגעבן די דייטשע ארבעטס-געבער און ארויסבאקומען אן אונטערשריפט, אז די דייטשן האבן עס געלייענט. אין די טאקאנעס איז צווי-שן אנדערן געוואגט געווען: די אידן ארבעטן נאך צייטווייליק. א דייטש דארף צו יעדער צייט געדענקען, אז זיין גרעסטער סוינע איז דער איד.

דייטשע באַרמאהאַרציקייט

בא מיין צוואנצ-ארבעט אין א דייטשער אונטערנעמונג אף וויוואלסקע 18, איז מיר אויסגעקומען זיך צו באקענען מיט א דייטשן שפיטאל. דער שפי-טאל-הויף איז ארויסגעקומען פונסט אנטקעגן מיין פארקן, הינטער אים פלעגן ארומשפאצירן מילכאמע - אינוואלדן. עס איז דערנאנגען צו מיר א געמיש פון שפראכן: רומעניש, אונגאריש, איטאליעניש, שפאניש, פויליש און אנדע-רע שפראכן — סאָלדאטן פון היטלערס פארבינדעטע ארמיען. אין דעם שפי-טאל זיינען קיין דייטשן נישט געלעגן.

איך פלעג זען די קאליקס און בלינדע. אָפּטמאל פלעגן אנדערע אפילע צוגיין צום פארקן, ריידן מיט די אידן און פרעגן ביי זיי נייעס. די אינוואלדן פלעגט מען געבן גוט צו עסן. פאטאגראפירט זיי. דער סעקרעטאר פון דער ווילנער נ. ס. ד. א. פ. (נאציאנאל - סאציאליסטישע דייטשע ארבעטער - פאר טיי) ספאָרקעט, א געוועזענער לעדער-סוויכער פון ביאליסטאק, פלעגט האלטן זאך זיי רעפעראטן. זייער אָפּט פלעגן די אינוואלדן שרייבן בריוו, דערציילן זייערע קרויווים און עלטערן, ווי גוט זיי איז בא די דייטשן, ווי זארגעוודיק זיי ווערן געהיילט. אָפּט פלעגן צו זיי קומען רומענישע, אונגארישע, איטאליענישע, שפאנישע און פוילישע זשורנאליסטן. אין דער "Vilnaer Zeitung" האבן איך געלייענט אן אינטערוויו מיט איינעם אָט אַזא זשורנאליסט. ער האט זיך נישט געקענט אָפּלייבן פון דער דייטשער זארגעוודיקייט, פאר דער מענטשלעכע-באציאונג צו די קראנקע. ווען איך וועל קומען אין מיין פאטערלאנד, — האט ער פארענדיקט דעם אינטערוויו, — וועל איך דערציילן מיין פאלק איבער דער דייטשער באַרמאהאַרציקייט.

שטענדיק איז מיר אויסגעקומען פארדעכטיק, וואס נאך אַזא באַזוך פון זשורנאליסטן ווערט אה מאַרגן דער הויף א פוסטער און אויך אין דער שפי-טאל-געביידע איז נישט צו מערן דורך די פענצטער קיין כאַלאים.

וואוהין זיינען עס אהינגעקומען די בלינדע און די קאליקעס?
אנטקעגן דעם שפיטאל-אריינגאנג איז געווען דער אידישער ארבעטער -
לאגער „קיליס“. איינמאל איז מיר דארטן אויסגעקומען צו געכטיקן, ווייל די
געטא איז געווען באוואכט, און אזוי ווי איך האב געטראגן ביי זיך געווער,
האב איך נישט געמאכט אהין גיין. בינאכט, אזוינער 12, האב איך דערהערט
א גערויש פון א זיך אפשטעלנדיקן אויטא. אה אזוינס בין איך גענוג שפיי-
רעוודיק. פאר א אידן פון געטא ווערט יעדער שארד, יעדע באוועגונג גלייך
פארבונדן מיט א סאקאנע. איך האב א שפרונג געמאכט צום פענצטער מיט פא-
כער. מיין פריינט בעלקינד, בא וועמען איך האב געגעכטיקט און וואס האט מער
ווי א יאר געלעבט אין לאגער, האט זיך אבער נישט דערשראקן.
— עס איז נישט צו אונדז, — האט ער מיר באוואקט. — דאס איז מען
געקומען ארויספירן די אינוואלידן אין פאנאר...

בעלקינד האט זיך צערעדט: וואס, איר וויסט נישט? פרוער הילט מען
זיי, מען נישט זיי נישט עסן, מען ברענגט אהער זשורנאליסטן, און נאכדעם קומט
ווייס מיט זיין אויטא, נעמט אריין אין מאשין די בלינדע, די איינפוסיקע, און
אין א שא ארום קומט ער ווידער מיט א פוסטן אויטא. די אינוואלידן זאגט
מען, אז מען פירט זיי ערנעץ אנדערש, צו באשיצן זיי, ווייל אין שטאט ריכט
מען זיך קלוימערשט אה סאָוועטישע אַפּאַרעלאַנען. א סימען, אז מיינע ווערטער
זיינען ריכטיק, — האט בעלקינד מיר איבערצייגט, — קענט איר אליין זען:
לאמיר זיצן כאטש פענצטער א שא, וועט אַנקומען דער זעלבער אויטא און דער
שאפער וועט ארויסטראגן די קוליעס פון די דערשאַסענע.
ווען בעלקינד האט גערעדט, האב איך אליין געזען בא דער לעוואנע-שיין,
ווי מען פירט די אינוואלידן איינציווייז צו דעם אָפּענעם אויטא.
אין א שא ארום האט זיך צוריקגעקערט דער אויטא. דער שאפער האט
אריינגעטראגן אין שפיטאל די קוליעס. מען קען שוין ארויספירן א צווייטע
פארטע. און ווען דער שפיטאל וועט פריי ווערן, וועט מען, זעט אויס, ברענג-
נען נייע.

דעם 17-טן יולי 1942 האט ווייס אוועקגעפירט פון געטא 86 זקנים און
זקניעס קיין פאָכפיעשקי, פינף קלאַמעטער פון ווילנע, אין. ביניען פון דער
אמאליגער קאלאניע „טאָו“.

ווייס האט באפוילן, מען זאל אהין ברענגען פון געטא סעסלען און גענוג
שפיוז פאר די אלטע לייט; קראנקשטועמטער אין ווייסע כאלאטן דארפן בא-
דינען די זקנים. ווייס האט געבראכט אהין צוויי פוד פוסטער.
דער פענסמאן אה פאָכפיעשקי איז געווען פאר דער געטא א רעמעניש.
קינער האט נישט געוואוסט, וואס דא קומט פאר. עס איז אריבער א טאג, א צוויי-
טער, א דריטער, און די 86 האבן זיך צווישן די גרינע וועלדער פאריכט אין

געזונט. צווישן די פענסיאנערן איז אויך געווען די ניינציק-יעריקע מערעסא קאכאנאווסקא, וואס צו ניין יאָר האָבן זי די עלטערן אָפגעשטאָרט. ווייס האָט זי אויסגעפונען אין אַ פוילישער באַנאָדעלניע און צום האָף פון איר לעבן דערמאָנט אין איר אידישקייט.

זעסט מען האָט ווייס אָפגעהאַלטן די זקיינים אין פענסיאָן, אפן זיכעטן איז ער געקומען מיט אויסלענדישע געסט און מען האָט פאָטאָגראַפירט די אלטע לייט. גלייך נאָכדעם האָט ער אַלעמען אַוועקגעפירט אַף פּאַנאַר.

אין מאי 1943 בין איך געשיקט געוואָרן אַרבעטן אפן ווילנער באַן. אַהין איז געבראַכט געוואָרן דער סמאָלענסקער מוזיי און איך מיט נאָך באַוויי-דיס האָבן געדארפט די קאסטנס אַריבערפירן אין שטאָטישן אַרכיוו אַף איגנאַ-טאָווער געסל.

צוזאַמען מיטן מוזיי זיינען אָנגעקומען צען וואַגאָן מיט קליינע קינדער, אַן ערעך פון דריי יאָר ביז צען. באַ יעדן וואַגאָן איז געשטאַנען אַ דייטש און געהיט, אַז די קינדער זאָלן נישט אַרויסקריכן.

די אַרבעטער אפן באַן האָבן זיך פאַראינטערעסירט מיט די קינדער. זיי האָבן זיך דערוואוסט, אַז זיי זיינען פון סמאָלענסק.

עס איז פאַרבייגעגאַנגען דער מאַשיניסט און געוואָנט די אַרומיקע: די קינדער זיינען באַשטימט אַף פּאַנאַר.

דעמאָלט האָבן די אַרבעטער זיך געווענדעט צו די דייטשן און זיך צו זיי אָנגערופן:

— עפּשער פאַרקויפט איר די קינדער?...

צוערשט האָבן זיך די דייטשן געקווענקלט. דערנאָך אָבער, עס שמעקט מיט געשעפט, האָט מען אָנגעהויבן מוסכערן:

— 5 מאַרק אַ קינד!

די אַרומיקע האָבן זיך צוגעכאַפט צו די וואַגאָנעס און גענומען אויב-קלייבן קינדער.

דערנאָך, אַז די סכורע גייט, האָבן די וואַכלייט געהויבן דעם מעקעך:

— צען מאַרק אַ קינד!

וויבאלד דער מעקעך האָט נישט אָפגעשראַקן, האָט מען ווידער געהויבן דעם פרויז: פופּצן מאַרק!

און אזוי האָט עס דערגרייכט ביז דרייסיג מאַרק אַ קינד.

קימאַט אַלע קינדער האָט מען אויסגעקויפט פון פּאַנאַר. די דייטשן מיט דעם געלט אין קעשענע האָבן דערביי אָפגעלאָכט פון די נאָרישע מענטשן.

מיטן פּלי-פּלאַץ אין פּאַרובאַנעק, וואו עס האָבן געאַרבעט אַ פּאַר הונ-דערט אידן, האָט אָנגעפירט דער האַמבורגער דייטש, דער פּעלדפּעכל האַנס רענ-נער. דענגער איז געווען אַ שרעק פאַר די אידישע אַרבעטער. ער האָט אזוי לאַנג

פראוואצירט און געפייניקט, ביז די ארכעטער האָבן אים אָנגעלאָגט פאָר מורען...

נאָכדעם האָט ער נאָך מער זיך אידעקעוועט איבער זיינע קאַרבאַנעס, איינמאָל, ווען עמלעכע אידן האָבן פאַרשפּעטיקט צו דער אַרבעט, האָט ער זיי אַ שטראַף אויך פאַר אנדערע געטאָן אזוי: ער האָט אויסגעקליבן פון די רויזען צוואַנציק אַרבעטער און געמאָלדן זיי, אז צוליב דעם, וואָס מען מאכט אירט און מען קומט נישט צו דער צייט אַף דער אַרבעט, וועט ער זיי גוט אָנלערנען: פון די צוואַנציק, וואָס ער האָט אָפּגעקליבן, וועט ער צען דערשיסן. ווען ער וועט אָפּגעבן די קאמאנדע — „לאופען!“ דארפן אלע צוואַנציק זיך אַ לאָז טאָן אי-בערן פלי - פלאַץ, צו אַן אָנגעמערקטן צייכן, אַ קילאָמעטער ווייט. די ערשטע צען, וואָס וועלן אַהינצו אַנסומען, וועלן בלייבן לעבן. די איבעריקע, וואָס ווע-לן נישט דערלויפן, וועט ער דערשיסן.

רעגנער האָט זיך אוועקגעוועזט אַף אַ ראָווער און אַ געשריי געטאָן: „לאו-פען!“ די צוואַנציק האָבן זיך אַ רום געטאָן און גענומען יאָגן. רעגנער איז זיי נאָכגעפאָרן אָן אַ ווייט און ווי אַ דיכטער אַף אַ געוועט - לויף אכסער ווירט דעם געיעג.

צווישן די לויפער זיינען געווען יונגמלעכע און אידן אין עלטער פון פופ-צייס יאָר. געווען אויך אַ טאָטע מיט אַ ווין. זייער פאַמיליע איז פויריסקי. דער טאָטע האָט זיך אָנגעהאַלטן אָנעם ווין. איין איד איז געפאלן. עס האָט אים געפלאַצט דאָס האַרץ. שוין נאָענט צו דעם פיניש - צייכן איז געפאלן אַ צוויי-טער. נאָך רעגנער האָט אָפּגענאָרמ: די דערלאָפּענע צען האָט ער דערשאָסן, די פאַרשפּעטיקטע האָט ער געלאָזט לעבן.

פיר טויזנט פראַווינצער אידן פון מיכאלישאָק, סוויצעניאָו, אַשטענע, סווי, האָט מען דעם פינפטן אפריל 1943 צוואַקוואירט פון זייערע שטעטלעך. מען האָט זיי געוואָגט, אז מען פירט זיי אין קאָוונע. מיט דער פראַוואַקסאציע האָט אָנגעפירט דר. וואָלף אַליין, דער געביטס - קאָמיסאַר פון ווילנער געגנט, — אַ געוועזענער יענע פון קאָנצענטראַציע לאַגער אין דאכאָו.

די באַן האָט זיך אָבער פאַרקערעוועט צום הויפט - קווינער אין פאָנאַר. דאָרטן האָט שוין אָפּגעוואָרט ווייט מיט זיינע מענטשן, און וואַגאַנעסוויי האָט מען גענומען אויסשיסן די אידן. אין דער אַקציע האָט זיך, אנעו, באַטויליקט עלען רעגנער, די געוועזענע סטודענטקע פון האַמבורגער אוניווערסיטעט און איצטער ווייט' נעליבמע, אַן אַקטיווער מיטגליד פון עקזעקוציע-פאַלס אין פאָנאַר. נאָך דער שכיטע איז דערגאַנגען צו ווייסן, אז זיבן אידן האָט זיך איינגע-געבן פון פאָנאַר צו אַנטלויפן, איצט געפינען זיי זיך אין געטאָ. ווייט איז געקומען אין געטאָ און געפאָדערט באַ דעם אידנראַט — מען זאָל אים מיטקער

ארויסגעבן די אנטלאפענע פון פאנאר. פון פאנאר, האָט ער געמאכט, מאָר
קיינער נישט אנטלויפן.

נישט באקומען די אנטלאפענע, האָט ווייס באפוילן זיינע מעשאַרסן, מען
יאל אים טייקע אַפּפּלייבן זיבן אידן. אים איז אליינס, צי זיי זיינען די שול-
דיקע, אָדער נישט.

מען האָט אים געבראכט זיבן אלטע לייט. צווישן זיי עטלעכע קראַנקע.
ווען ווייס האָט דערווען די אלטע, האָט ער זיך אָנגעצונדן אין צאָרן און זיינע
אויגן האָבן שיער נישט ארויסגעשפּארט דורך די ברילן.

— עס איז מיר אַ שאַנד צו קומען מיט אַזעלכע אין פאנאר, — האָט ער
געטופּעט מיט די פיס. — יונגען, איך באַדאַרף יונגע!

ער איז אַרײַן אין געטאָ-טורמע און דערווען יאָשקע מאַטיקאנסקין, אַ גע-
זונטער, שיינער באַכער פון אַ יאָר 19. ווייס האָט זיך אַזש צעשמיכלט. זיין
צאָרן איז אַוועק ווי אַ רויך.

— אַט אַזעלכע דאַרף איך! — האָט ער אין פרייד אויסגעשריגן צו זיינע
מיטהעלפער, — אַט אַזעלכע דאַרף איך!

ער האָט אַפּפּעלאָזט פון די זיבן איינעם אַ סאַליקע, און אים פאַרביטן
מיט יאָשקע מאַטיקאנסקין.

סאלאמאן נארבעל — אַ פּאָליציאַנט פון געטאָ (לויטן אויפטרעג פון דער
פאַרטיזאַנער אָרגאַניזאַציע) דערציילט:

דעם 6-טן אפריל 1943, אַה מאָרגן נאָך דער שכיטע איבער די פיר
טויזנט פּראָווינצער אידן, וואָס זיינען געפירט געוואָרן קלויסערשט אַה קאָזנע
און די באָן האָט זיי געבראכט אין פאנאר, איז ווייס אַריינגעפאַרן אַה אַ
ראָווער אין געטאָ און גערופן די אירישע פּאָליציי מענטשן צו זיין די טוי-
טע. מיר זיינען אַוועק זאלבעצענט. ווייס איז פאַרויס געפאַרן אַה זיין ראָווער
און געוויזן דעם וועג.

שוין אַ האַלבן קילאָמעטער פון פאנאר, נאָענט פון דער באָן-ליניע, האָבן
מיר געפונען טויטע. דאָס זיינען געווען די, וואָס האָבן געפרואווט אַנטלויפן. די
דויטשן האָבן אין זיי גאָכענשאַסן. אפן טויער, וואָס האָט געפירט צום אָרט
פון די עקזעקוציעס, איז געהאַנגען אַ שולד: „אוינמריט אויך פיר דויטשע אָפי-
צירע שטרענג פערבאַטען!“ דורך דעם זעלבן טויער זיינען אַריינגעצויגן געווען
רעלטן — די קאַרבאַנעס, וואָס קומען אָן מיטן באָן, זאָלן גלייך דערפירט
ווערן צו די גריבער. וואָס ווייטער מיר זיינען געגאַנגען, אַלץ שרעקלעכערס
האַבן מיר געזען. דאָס גראָו איז רויט געווען פון בלוט. דאָס גאַנצע פּעלד איז
פאַרלייגט געווען מיט טייסן. די ביימער זיינען באַשפּריצט געווען מיט מאַרד.
באָ די שטאַמען זיינען געלעגן צעשמעטערטע קינדער, איך האָב געזען אַ סאך
קינדער איבערגעריסענע אַה העלפּט, אַ פיסל דאָ און אַ פיסל דאָרטן. אַנדערש-

וואו האב איך באמערקט בלויז סינדערשע קעפלעך. אפן פלאץ האבן זיך גע-
וואלנערט דאקומענטן, וויזט - קארטלעך, פאטאגראפיעס, צעריסענע יובלס.
צווישן די מייסום איז געלעגן אויך א דייטש מיטן איבערגעשניטענעם נאָרמל.
דאָס האָט אים, קענטיק, דערשטאָכן אַ איד, אַנטלויפנדיק פון וואַנגן. ווייס האָט
אונדז געגעבן בראָנפן און אַנגעזאָגט: „אַרבעטן זאָל מען ערלעך“. די אַנגע-
טאָנענע מייסום זאָל מען אויסטאָן און זיי באַגראָבן מיט אַן אָרדענונג. די קליי-
דער זאָל מען אַוועקלייגן אָן אַ ווייט, באַזונדער די מענערשע, באַזונדער די וויי-
בערשע. דאָס געפונענע נאָלד האָט ער געהייסן אַריינזאָרפן אין אַן עמער. דער,
וואָס וועט זיך דערוואַגן צו גאָנווענען, וועט ער דערשיסן. אַפגעזאָגט די אַלע
אינסטרוקציעס, האָט ער אונדז אַרויפגעפירט אַף אַ דערייאַק בערגל, אַנגע-
וויזן אַף באַזונדערע פאַרברוקטע פלעצער און געזאָגט:

— דאָ ליגן אידן פונעם כאָפונעם-פעריאָד. דאָס וואָרט כאָפונעם האָט ער
געזאָגט אין אַיריש און געשטייכלט דערביי פון זיין גרויסער באַהאָונטקייט. —
דאָ ליגן ציגיינער. דאָ ליגן די יעניקע, וואָס האָבן געזאָגט („ניע ראמי סיען“), (1)
ד. ה. פאַלאַסן. דאָ זיינען ליטווינער, וואָס זיינען קעגן אונדז. דאָרטן זיינען קריגס
געפאַנגענע פון גאנץ רוסלאַנד, און דאָרט, — האָט ער אַנגעוויזן אין דער ווייט
ביים האָריזאָנט, — איז נאָך די ערד אַ פוסטע. נאָר דאָס איז נישט אַף לאַנג
אַף דער וועלט זיינען נאָך צופיל מענטשן!

באָס מעקאָבער זיין די קאָרבאַנעס האָבן נאָך אנדערע געלעבט. מיר האָבן
נישט געוואוסט, וואָס צו טאָן, נאָר באָס אויפהויבן זיי פון אָרט זיינען די פאַר-
וואונדערטע געשטאָרבן. אַ סאך אידן האָבן געהאַט מיט זיך טאָליסיס. באַ אַנ-
דערע האָבן מיר געפונען אין די קעשענעס בריוו. פאַרנדיק אין די פאַרדראַ-
מעוועטע באַנען, האָבן זיי דאָס אַנגעשריבן. אין איין בריוו, געדענקט איד, איז
אזוי געווען:

„אידן, מען פירט אונדז שישן! איר זאָלט נעמען געקאָממען! — פלעקטער
פון סויענצואן“.

באָס אַרויסטראָגן די פאַרבלוימטע פעק פון די וואַנגעס האָבן מיר גע-
פונען איינגעוויקלט אין שמאַטעס אַלעבעדיק סינד. דאָס סינד האָט זיך באַ-
האַלטן און קיינער האָט עס נישט באַמערקט. זיין גאַמען איז בעדעלע נאָלד-
שטיין פון מיכאלישאַק. ער האָט דערקענט, אַז מיר זיינען אידן און זיך גע-
בעטן: „דאָטעוועס!“ מיר האָבן אים אויסגעהויבן פון ווייסן און אַריבערגעטראָ-
גן אין געטאָ.

מיר האָבן מעקאָבער געווען באַ אַ פינף הונדערט אידן: אַלע, וואָס זיינען
געלעגן צעוואַרפענע אויבער די פּעלדער, אַלע, וואָס האָבן זיך נישט אויסגעטאָן
און זיך געפראוואוט צעלויפן. די איבעריקע זיינען געלעגן אַנגעוואָרפן אין אַ
טאָל און מען האָט זיי געדארפט בלויז פאַרגיסן מיט בלאָקע.

(1) מיר וועלן זיך נישט אונטערגעבן (פּויליש).

מיר זיינען זיכער געווען, אז דא וועלן מיר שוין בלייבן — ווייס וועט אונדז דערשיין. נאך פלוצלינג איז ער אָנגעקומען אַ שיקערער און צו אונדז געזאָגט: „איר זייט די איינציקע, וועלכע זיינען געווען אַ פּאָנאַר און קערן זיך אום אַהיים. דאָס איז דערפאַר, ווייל איר זייט ערלעכע אידן“.

פאַרן צוריקגיין אין געמאַ האָב איך געזען אַן אויסמערגליש בילד: דער קייווער, וואו מיר האָבן באַגראָבן די אידן, האָט זיך אָנגעהויבן צו באַוועגן אין פון מינוט איז ער געוואקסן אַלץ העכער... ווייס האָט אונדז באַרואיקט: דאָס געמען געשוואָלן ווערן די קערפערס און הויבן די ערד.

די טשעכישע אידן האָבן פון פּאָנאַר נישט געהערט. זיי זיינען געווען טאַקע זיכער, אז דאָס פירט מען זיי אַרבעט. די זיכערקייט האָט זיך גע-
נומען דערפון, וואָס פופציק טשעכישע פּאָליציאַנטן האָבן זיי באַגלייט אין וועג. די פּאָליציי האָט נישט געוואוסט אַליין, אז דאָס פירט מען צו דער שכיטע. ווען די אידן האָבן אַרויסגעוויזן מוירע זיך אַרויסצוקלייבן פון דער היים, האָבן די רייטשן געזאָגט: קעדיי איר זאָלט האָבן צוטרוי, אז מיר פירן אייך אַרבעט, נישט אנדערש-וואו, וועלן מיר אייך מיטגעבן טשעכישע פּאָליציי אייך צו באַהיטן... די אידן זיינען געוואָרן באַרואיקט. מען איז געפאַרן. אַרבעט באַן-סטאַציע אין ווילנע האָבן אַרבעטנדיקע געמאַ-אידן באַמערקט דעם עשעלאָן.

וואוהין פאָרט איר? — האָבן געפרעגט די ווילנער.

— נאך דער שטאָט פּאָנאַרי, — האָבן געענטפערט די טשעכישע בירגער און וויערע בליקן האָבן זיך איבערגעקוקט מיט דער טשעכישער פּאָליציי. מען האָט זיי אומגעבראַכט צוזאַמען. אַרבעט מאַרגן האָט מען אַריינגעפירט אין געשטאַפּט קליידער מיט לאַטעס און טשעכישע אונטערקלעידער.

די קליידער

די קליידער פון די אומגעבראַכטע האָט מען זאָרגעוואנדן געהיט. אין געשטאַפּט-הויף, אין די לאַגערן האָט מען געצוואונגען די געמאַ-אידן צו סאָך טירן די מאַלבושים. מויער, א ווילנער דייטש, האָט אָנגעפירט מיט דער אַרבעט. דער סיסטעם איז געווען אַ פּאַשעטער: שוין באַזונדער, מאַנטלען באַזונדער, און אַזוי אויך יעמערער קליינדיקייט, וואָס מען פלעגט געפינען אין די קליידער. די לאַטעס — פלעגט מען דאַרפן אַראָפּרייסן, קעדיי אין דייטשלאַנד, וואו-
היז די סכורע ווערט אָפגעפירט, זאָל מען נישט וויסן, אז דאָס שטאַמט פון אירן. דערביי אָבער האָט מויער אָנגעזאָגט, אז צו איינציקע פון די פאַרשידנ-
דיקייטן.

ארטיקלעך אפצווייכלט און לאזט זיך מען איבערלאזן פאר אים. דאס קלייבט ער א קאלעקציע. און צייכט זיינען געווען פארשיידענע:

ווייסע, פירקאנטיקע טיכלעך און אינעווייניק אין א געלן קרייז א [(וידע). בלויז ארעמבענדער מיט א ווייסן מאָן-דאָוויד. געלע מאָן-דאָווידס מיט א שווארצן קאנט און אינעווייניק א lude (די לעצטע זיינען פון דעם עשעלאן טשעבישע אידן. וואס מען האט געבראכט אין ווילנע). לאטעס געלע, בלויז א מאָן-דאָוויד, און לאטעס רויטע, פירקאנטיקע. אויך די נומערירטע בלעכלעך, וואס מען פלעגט טראָגן אין ווילנע אה די העלדער, אויסער דער לאטע. פארשיידענע דאָקומענטן און שיינען פון אלערליי קאלירן. דאס אלץ האט מען געדארפט אָפגעבן מייערן, דעם פרומען קאטאליק, ער זאל אין דער צוקונפט האָבן אַן אַנדענק פון דער אלטער אייראָפּע.

איבער די קליידער פלעגן אָפּט די געשטאָפּטע זיך קריגן. כאָטש אים לעכער פון די מערער האט פאר דער צייט זיך אָנגערויבט משעמאָדאָנעס מיט גאלד. דאָך איז יעדערן געווען אַ שאָד דורכצולאָזן די געלעגנהייט. ביים סאָר-טורן און באַטאָפּן די קליידער פלעגן זיך אַף זיי ארויפּוואַרפּן אין די צענ-דליקער געשטאָפּט - לייט.

ווייס, דער הויפט-שומעף צום געשעפט, האָט זיך באַליידיקט: וואָס הייסט? ער האָט אויפגעטראָגן דעם גאלד - קוואַל און אַנדערע געמען עס צו? פון דעמאָלט אָן האָט ער זיך גענומען אין פּאָנאַר אַ געהילף, וואָס זיין אַרבעט איז באַשטאָנען בלויז אין דורכטאָפּן די קעשענעס פון די דערשאַסענע — ערשט גאָרעם האָט מען געמעגט די גאָרעם אַוועקפירן אין געשטאָפּט.

נאָך יעדער שביטע האָבן די דייטשן דערפילט צו די פאַרברייטענע „אַ ראַכמאַנעס“. די ערגערע שיק, ווי אויך מאַנטלען פון די האַרונים, האָבן זיי אַרויפגעשיקט אַ מאַטאָנע פאר דעם געמאָ.

אין האָב געזען אַמאָל אין געמאָ אַ וואָגן שיק, אין האָב דערקענט צווישן זיי דער מאַמעס אַ טופל.

דער באַלעבאָס פון פּאָנאַר

ווען שוויינענבערג האָט שוין אין ווילנע זיינס אָפּגעטאָן, האָט מען אים ערגעץ אָפּגעשיקט אַף אַן אַנדער „אַרבעט“.

מאָרטין ווייס איז געוואָרן זיין פאַרבייטער, איז געוואָרן דער שעה פון דער איפּאָטינגא, דער באַלעבאָס פון פּאָנאַר.

ווייס איז געווען נישט בלויז אַן אויספירער. ער האָט געמאָן זיין אַרבעט נישט וויל אַזוי האָט אים נויגעבויער באַפּוילן. ניין! ער האָט ליב געהאַט זיין „קונסט“, ווי דער מוויקער זיין פידל. זיין גרעסטע פרייד איז געווען, ווען מיט

די אייגענע הענט האָט ער דערשטיקט אַ קינד. אין פאָגאר גובע, נישט ווייט פון די גדיבער, האָט ער זיך אויסגעבויט אַ דאָמשע.

דעם 17-טן יולי 1941, ווען ער איז נאָך געווען שווייגענבערגס געהילף, האָט ער געמאכט די ערשטע רעפּעטיציע. אונטערן אויסרייד, און אידן האָבן געהארגעט אַ דייטש האָט ער פאָגאָמירט די גאס נאָוויגאָראָד.

פינף הונדערט אידן האָט ער געשאָסן אפן גאס. עטלעכע מויזנט האָט ער געכאפט און אוועקגעפירט אין דער לוקישקער מורמע.

אפן וועג האָט ער באפוילן אַרויסצוציען פון די הויזן די גאָרטלען, אַזוי אַז די הויזן זיינען אַראָפּגעפאלן. די אידן האָבן זיי נישט געקענט אויפהויבן, ווייל די הענט האָט מען געמוזט האַלטן אין דער הויך, פאַרבאָרען איבער די קעפּ. פאָרויס פון דער פראָצעסיע איז געגאנגען דער ראָז פון נאָוויגאָראָד — סענאַל.

דעם 6-טן סעפטעמבער 1941, אין דעם טאָג ווען מען איז אַריין אין געטאָ, האָט ווייס אַריינגעפירט פארן הענטל דורכן געטאָ - מויער דאָס מיידעלע גיטע פער-לאָוו, וועלכע האָט נישט געהאט קיין נעלע לאַטע. דאָס מיידעלע, אן עלף - יעריקע שילערן פון דער ווילנער רעאַל-גימנאַזיע, האָט מיטמאָמע געמיינט, אַז ווייס איז אַ „נוטער דייטש“, וואָס וויל זי ראַטעווען פון די כאַפּונעס. נאָר די שילערן האָט געהאט אַ טאָעס. ער האָט זי אוועקגעשטעלט ביי אַ וואַנט און דערשאָסן.

*

וועלכע איינהאַרן, וואָס איז אַנטלאָפן פון פאָגאר (זי האָט זיך אויסבאַהאַל-טן צווישן קוסטעס און צוגעקוקט פונדערווייטנס, ווי מען דערשיינט איר מיט-פאָכע) האָט מיר דערציילט, ווי אַזוי עס איז אומגעקומען צערנע מאָרגענשטערן, די מאַכטער פון אַ ווילנער לערער, אַ וואונדער שוין מיידל פון אַכצן יאָר.

...זי איז געגאנגען אינאיינעם מיט איר מאַמע און קליינעם ברודערל. נאָ-ענט באַ דער גרוב האָט מען איר געהויסן זיך אויסטאָן — ווער עס האָט נישט גע-פאָלגט, האָט מען אויסגעשטאָכן די אויגן. עס איז געווען אַוונט. אַקאָרשט איז אַרויס די לעוואָנע. ווען צערנע איז צוגעגאנגען צו דער גרוב שוין האַלב אויס-געטאָן, איז צוגעלאָפן ווייס, זי גענומען אונטערן אַרעם און זי אָפּגעפירט אָן אַ זינט: „ער וויל זי ראַטעווען“. צערנע האָט זיך געריסן פון זיכע הענט, געוואָלט בעסער אומקומען מיט איר מאַמע און קליין ברודערל, וואָס זיינען שוין געלעבן דערשאָסענע. נאָר ווייס האָט זי נישט אָפּגעלאָזט: „אזא שוין מיידל ווי דו, — האָט ער געמאכט, — טאָר נישט שטאַרבן“. צערנע האָט געוויינט. געוואָלט פון אים אַנטלויפן, נאָר ווייס האָט זי געהאַלטן פאַר דער האַנט און נישט גע-לאָזט לויפן.

— ווי שוין איז די וועלט, — האָט ער אָנגעוויזן אַף די ביימער, אין ווע-מענס צווייגן האָט זיך געזיפּט די לעוואָנע, — און דו, יונג מיידל, ווי שוין דו ביזט אין לעוואָנע שוין!...

אזוי האט ער גערעדט צו איר. נעמאלט פאר דער אומגליקלעכער די שיינ-
קייט פונעם לעבן, און פון הינטער-ארום האט ער אויסגעצויגן דעם דעוואָלוציע-
און אריינגעשאסן אין איר קאפ. נאכדעם האט ער זיך הויך פאנאנדערגעלאכט
און א נויסעסדיקע אוועקגעשלעפט דאס מיידל צו דער גרוב.

*

ווייס קארירער איז גיך געשטיגן. פון א פאשעטן פעלדפער איז ער געווארן
א הויפט-פירער, און שפעטער — א שטורעמפירער. אף די עפאלעטן זיינען אים
אנגעוואקסן זיכערנע אפצייכנס, און אף דער ברוסט — א האנקערייז מיט א
שווערדל.

ער האט אליין אנטיילגענומען אין אלע שכיטעס און אומגעבראכט מיט די
אייגענע הענט טויזנטער מענטשן.

ווי א שפארבער, וואס מאכט נישט קיין אונטערשייד אין זיין רויב, האט
ער נישט געמאכט קיין אונטערשייד צווישן מענטשן, אויב נאר עס האט זיך גע-
האנדלט וועגן טויטן זיי. צו זיין קאלעקציע האבן אים געפעלט ציגיינער. האט
ער געמאכט אן אבלאזע אין וואלד, צונויפגענומען ציגיינער מיט די פערד און
בוירן און אריבערגעפירט אין זיין קעניגרייך... פינף הונדערט פוילישע גייסטלע-
כע, גאלאכים און נאנעס, האט ער ארויסגענומען פון בענעדיקטינער מאנאסטיר
און געבראכט אין לוקישקער טורמע. דארטן האט ער זיי געהויסן זיך אויסטאן
און האט באקליידט זיי מיט די בנאדים פון דערמאנדעטע אידן. מיט געלע לא-
טעס אף די ברוסטן האט ער אוועקגעפירט די פינף הונדערט קיין פאנאר און זיי
אומגעבראכט. דאס האט מיר דערציילט דער איד ברענאייזן, וועלכער איז דע-
מאלט געזעסן אין טורמע.

צו ווייס אויפטו מוז מען אויך צורעכענען דאס, וואס ער איז געווען דער
ארגאניזירער און אויפבויער פונעם דייטשישן מעלובעשן שאנד - הויז אף סו-
באטש-נאם 9.

„סכירע“ פאר זיין אונטערנעמונג האט ער זיך דערווארבן אזוי: ער האט
אדומגערינגלט מיט זיין באנדע היצעלס דעם קאפעהויז „גרינער שטראל“ און אלע
מידלעך און פרויען, אומאפהענגיג צו זיי זיינען געווען אליין אדער מיט קאווא-
לערן, האט ער מיטגענומען און אוועקגעפירט אף סובאטש.

די מידלעך האבן נישט געמאכט פון דארטן ארויסגיין. פאר „גומער אוי-
פירונג“ פלעגן זיי באקומען מעדאלן. קעדיי קיינער זאל נישט אנטלויפן, האט מען
בא אלע מידלעך אף די פיס אויסגעברענגט שטעמפלען. ווי א דעזולטאט פון
ווייס אויפטו, קען מען זען איצטער אף די ווילנער גאסן פרויען מיט באנדאזשן
אפן אויבערשטן טייל פוס.

ווען אף ווייס ארט איז באשטימט געווארן קיטעל, האט זיך ווייס איבער-
געפעקלט אף ראסע-נאם 10, אין די געשטאפן-נערמנער און זיך באשעפטיקט
מיט כאווען בלומען.

דאס געזעץ-בוך

בײן לעצטן טאג פון דער ווילנער געטא זיינען נאך געווען אזויגע פאראס-
שטעט אידן, וועלכע האבן זיך איינגערעדט, אז נישט אלעמען האט מען אין פא-
גאר אומגעבראכט: דאָרטן זאל מען האָבן די אידן סאָרטירט — און די געזונטע
אָועקגעשטעלט אפּ אַרבעט.

דערביי האָט זיך דעם זאָנער אויסגעדאכט, אז צווישן די געזונטע איז גע-
ווען זיין קינד, אָדער זיין טאטע.

אין דער ווילנער געטא איז געווען א באַזונדער סאַבינעט, וואו ספּעציעל
אָרגאַניזירטע דייטשע פּראָפּעגאַנדאַ האָבן צוגעטראַכט די פאַרשיידענע פּלע-
נע, ווי אזוי צו פּייניקן און דערנאָך אומברענגען די אידן. פּראָפּעגאַנדאַ-
האַרט, געוועזענער לעקטאָר אין אַ בערלינער אוניווערזיטעט און איצער פאַר-
טרויאָונגס- מאַן ביי הימלערן, האָט אָנגעשריבן אַ געוועסענע קאַרעקס מיט פינף
הונדערט פאַראַגראַפּן, וואו עס ווערט דערקלערט מיט אַלע גענויאַקייטן, ווי אזוי
מען זאל פאַרטיליקן פעלקער. דער ווילנער איד קאָמערסאַנט, וואָס איז געווען
באַשטימט פאַר אַן עלטסטער איבער די צוואַנגס- אַרבעטער אפּן הויף פון גע-
שטאַפּ, האָט מיר אין געטאָ דערציילט, אז אים האָט זיך איינגעגעבן אַריינצו-
קוקן אין גאַטהאַרטס געזעץ- בוך. אָט זיינען עטלעכע פאַראַגראַפּן, וואָס ער האָט
פאַרגעדענקט:

סטאַם דערשייטן אַ איד, הייסט — נישט אויספירן דעם באַפֿעל פון הימלערן.
אַ איד מוז פריער געפייניקט ווערן.

עס איז נישט דאווענע געוואָרן, אז די עקזעקוציע דארפן אויספירן
דייטשן. פאַרקערט, עס איז געוואונטשן, אז אַ דייטש זאל בלוז זיין דער באַפֿעל-
געבער, די עצעס-אויסראַטונג דארפן אויספירן אַנדערע.

די פּראָצעדור פון טויטן דאָרף מען דורכפירן געהיים. קיינער טאָר זיך ניט
דערווייט דאָס אָרט פון דער עקזעקוציע, קענדיי די איבערגעבליבענע זאָלן זיך ניט
צעלויפן.

אין דעם זעלבן געזעץ-בוך איז געווען צוגעגעבן אַ טאַקאָנע — ספּעציעל
וועגן ווילנע. דאָרטן איז געוואָרן געפירט אזוי: דער ווילנער איד איז
דער געפערלעכסטער אין דער וועלט, „אויב עס וועלן איבערבלייבן אין ווילנע
כאַטש אַ צען אידן, הייסט עס, אז מיר האָבן אונדזערס נישט דערגרייכט. דאָס-
מאַנעס צו דעם טויט, איז פאַראַס לעגאַכע דער מעלכע“.

אַכט דעם פאַרטיליקן פּיוזש די אידישע באַפֿעלסערונג, האָט די געשטאַפּאַ
אַלץ געטאָן אַף צו ברעכן די אידישע מאָראַל און פאַרמיעסן אַף אייביקע צייטן
די אידישע געשיכטע. דאָס לעצטע איז געווען פאַר די ראַצנים. אַזוי וויכטיק,
ווי די עצעס אויסראַטונג. אָט איז דער פּראָגראַם: „צווינגען אידן פאַרן פּרייז פון
צייטווייליקן לעבן אומצוברענגען זייערע ברודער. די צייטווייליק - לעבן - גע-

בליבענע פארוואנדלען אין נייטיקע מינים, אן א ברעקל ווילן, אן הארץ און אן געוויסן. ווי זאלן זיין בלינדע אויספירער פון די דייטשע באפעלן."

ארום צוועלף טויזנט אידישע מענער האבן די כאפונעס, נאך ביז דער געטא, אוועקגעשלעפט אין טורמע. הונדערטער זיינען ארעסטירט געווארן פארן נישט אויספירן דעם געבויט - קאמיסארס הינגסט באפעלן — די געלע לאטע איז נישט געווען צוגענייט ווי עס באדארף צו זיין; א איד האט נישט אפגעגעבן זיין נאָלד און זילבער; עמעצער האט זיך פארגעסן און איז געגאנגען אפן טראטוואר... אין אלע אזעלכע פאלן האט מען די אידן אוועקגעפירט אין דער לוקישער טורמע. וואוהין די אוועקגעפירטע קומען אהין — האט מען נישט געוואוסט. די ווייבער, וואס האבן זיך געקליבן בא דער טורמע, האט מען געמאלדן, אז אין א בוידעש ארום וועלן זיך די מענער אומקערן; געלט און עסנווארג באווייליקט מען צו נעמען. נאך די מענער האבן שוין דעמאלט איז קיין פעקלעך זיך נישט גענויטיקט. מען האט ווי אלעמען אויסגעהארגעט. די אידן אף דער „פריי" האבן אָבער נישט געגלויבט. נויגעבויערס קאבינעט אין געשמאפּא איז געווען גענוג כיטער אף צו צעטומלען די באפעלקערונג מיט קאלערליי קונצן. ביי א הונדערט פון די געכאפטע מענער האט מען ווירקלעך אוועקגעשיקט לעבן פסקאוו אף ארבעט. פון דאָרטן האבן ווי געשריבן בריוו. א פרייד האט אַרומגענומען די ווילנער אידן: יעדערער האט זיך געטראכט, אז זיין ווילן לעבט, אז זיין טאטע וועט זיך בעקאָרעו אומקערן.

ווען די אידן זיינען שוין געווען אין געטא און עס איז נישט אַריבער א טאָג, מען זאל אויך פון דאָרטן נישט פירן צו דער שביטע, האט מען נאך אלץ נישט געגלויבט, ריכטיקער נישט געוואלט גלויבן, אז די מענטשן וועלן זיך שוין נישט אומקערן.

עס האט נישט געהאלפן דאָס שווערן זיך פון דערבייאיקע פויערים, אז זיי האבן אליין געזען פון דער ווייטן די פראצעדור פון דער עסעקוציע. נאך מער: אין יאנואר 1942 איז אנטלאפן פון טויטן - גרובן די באקאנטע ווילנער לערערן טעמע קאץ. זי איז צוריקגעקומען אין געטא א פארגאסענע מיט בלוט און דער-צוילט מיט אלע גענויאיקייטן, ווי אזוי זי איז אַרויסגעפראָכן פון אונטער א קופע דערשאסענע.

„אלעמען האט מען אין פאָנאר אומגעבראכט. קיינער פון די געכאפטע וועט זיך נישט אומקערן. מען וועט אונז אלעמען אומברענגען" — האט זי גערעדט צום אידן - ראָט, צו אירע באקאנטע דאָסטוירים אין געטא - שפיטאָל, וואו מען האט אַרויסגענומען די קוילן פון איר ליב. אָבער קיינער האט עס נישט געוואלט הערן. יעדערער האט זיך געטראכט: אויב אפילע עס איז עמעס, וועט עס מיט מיר נישט פאסירן. בלוז א קליינע צאָל באוואוסטוויניקס יוגנט

האָט געלויבט אין דער ריכטיקייט פון איר דערציילן און האָט פון די ערשטע מען אין געטאָ געגרייט אַ ווידערשטאַנד די דויטשע טאַליאַנעס. שפעטער, ווען דאָס וואָרט פאַנאַר איז נישט אַראָפּ פון די ליפּן און מען האָט גענומען זיך צעלויפן פונעם געטאָ אין פּראָווינץ, איז געשען אזוינס: דער פאַרמינלעך פון געטאָ און געביטס-קאָמיטאַט, אַ שעה פון דער וויל-נער איפּאָטינגא בוראַקאס פלעגט צושטעלן פּראָדוקטן פאַר דער געטאָ. דער איד טראַפּיראַ, וואָס פלעגט גיין צו אים — אין שייכעס מיטן אַרויסקריגן פאַר דעם געטאָ ברויט, האָט דערווען איינמאַל אַ בוראַקאס טישל אַ רעשימע מיט אויס-געשריבענע פּראָדוקטן פאַר דריי געטאָס. דערביי איז באַ די ווערטער „דריטער געטאָ“ געווען צוגעגעבן אין קלאַמערן: „אין פאַנאַר“. געטאָס זיינען געווען דעמאָלט אין ווילנע צוויי. וועגן דעם, אַז עס איז פאַראַן אויך אַ געטאָ אין פאַנאַר האָבן אידן זיך דערוואוסט פון טראַפּיראַ. ער האָט דאָס אַליין געזען דעם אויפשריפט ביי בוראַקאסן: פאַנאַר — די דריטע געטאָ! ווידער האָט זיך דער אויפֿלעם באַרויאַקט. נויגעבויערס קאָבינעט האָט דער-נרויבט דאָס זייניקע.

פּונוואַנען האָט מען גענומען שפייז

ווי מיר וויסן פון די ערשטע געזעצן, האָט אַ איד נישט געטאַרמ פאַרמאַגן ביי זיך מער ווי דריי הונדערט רובל, דאָס הייסט דרייסיק מאַרק (אין שטאָט און אין געטאָ האָבן גענאָלטן ביידע וואַלוטעס. איין מאַרק איז גלייך געווען צו צען רובל). דעם 6-טן סעפטעמבער 1941 באַנינען האָט מען פלוצלינג זיך אַרײַנגע-נעריסן אין די הייזער און אין מעשעך פון איין מאַג פוסט געמאַכט די שטאָט פון דער אידישער באַפעלקערונג. נישט אַלע האָבן באַוווּן אַפּילע מיטצוגעמען אַ שטיקל ברויט און אַ האַנטוך. דאָס האָב און גומס איז טייקע פאַרכאַסמעט געוואָרן מיט אַן אויפשריפט: „דויטשעס אייגנטום“, עמעס, אין דערוואַרטונג אַ אַ געטאָ האָבן אייניקע זיך געקלינגט פון פריער און פאַרגאַבן אין דער ערד אַ טייל פון זייער פאַרמעגן. די גרעסערע זאַכן, ווי מאַנטלען, קליידער, שיך א. א. ו. האָט מען אָפּגעגעבן צו באַהאַלטן די נישט-אידישע שכינים. אָבער דאָס אַלץ האָט, פאַרשטייט זיך, נישט געלויזט די פּראָגע פון דערנערונג און קליידונג. אַרום גיין און צוואַנציקט מויונט מענטשן האָבן זיך צוערשט געפונען אי-נעם געטאָ. אַר דער דאָזיקער צאָל האָט מען אַרויסגעגעבן ברויט - קארטן אַר 7849 קלאַנדראַם ברויט אַר פינף טעג. דאָס הייסט, אַן ערעך פּופּציק גראַם אַר אַ מענטש אַ טאָג.

וועדליס דעם באַפעל פון מורערן, האָט דער אידנראַט אַליין אויסגעהאַנגען אַפּן מויער אַ שילד, וואָס האָט געוואָרנט, אַז דאָס אַרײַנטראָגן עסנוואַרג און האַלץ איז פאַרבאָטן.

אין די ערשטע טעג איז מען ארומגעלאפן אין דער געמא, ווי מעשווע. אין קאמף פארן לעבן האט מען פארנעםן דעם טויט. מען האט זיך אויפגע-רעדט מיט דערבויאקע נישט-אידישע שכנים, וואס זייערע פענצער זיינען אריינגעקומען אין געמא, און עס האט זיך אנגעהויבן א האנדל, אין אנהייב איז אט דער האנדל פארגעקומען פרימיטיוו: פון א פענצער האט זיך אראפ-געלאזן א שטריק, אפן שטריק האט דער געמא-מענטש אנגעבונדן געלט, ווערט-זאכן אדער קליידער. דער שאכן פלעגט עס צונעמען און מיטן זעלבן שטריק אראפלאזן אין געמא פראדוקטן. ערעו יאמקיפער האבן אפ אזא אויפן זיך אראפגעלאזן צו צענדליקער הענער. ארומגערינגלט מיטן טויט, האט מען נישט פארנעםן שלאגן קאפארעס. שפעטער האט דער האנדל אנגענומען גרויסע פאר-מען. איבער די בוידעמער פון דייטשישע 21, וואס האבן זיך געגרענעצט מיט די מויערן פון אויסערן געמא, דורך דער מאלניע אפ סטראשן-גאס 3, פלעגט מען אריינשמוגלען נאכט נאך נאכט צענדליקער פורן קאלעדלי פראדוקטן.

צוזאמען מיט אנדערע לעבנס-וויכטיקע אנשטאלטן, האט זיך בא דער גע-מא-אדמיניסטראציע געשאפן א באשפיוונג - אפטייל, וואס האט געפראווט מיט ריווקאלישע מיטלען ראטעווען די באפעלקערונג פון הונגער-טויט. באגאנן מיט די פראדוקטן, וואס מען פלעגט ארויסגעבן אפ די קארטעס אין די שטאטישע קאאפעראטיוון (ברויט, גרויפן, פערדן-פלייש, קארטאפל). פלעגט מען אריינפירן עסנווארג אויך אומלענאל. דאס האט געקאסט געלט און שרעק. געלט פאר די זשאנדארמען, וואס היטן דעם טויער, און שרעק פאר מו-רען, וועלכער האט געטשאטעוועט ווי א הונט.

עס זיינען געשאפן געווארן אין געמא 5 פאלקס - קיכן. צווישן זיי איז איין קיך באשטימט געווען פאר קינדער, און איינע - די קיך אפ שאוולער 5 - פאר פרומע, וואס היטן אפ קאשרעס. אין אקטאבער 1941 ווערט געעפנט דער אפ-טייל פאר געזונט-שוך, אפ סטראשן-גאס 12 ווערט באלד ארגאניזירט א מייל-קיך פאר גאר יונגע קינדער און קראנקע. נישט אזוי לייכט איז עס אלץ אנגע-קומען. אין געמא איז גארנישט נישט געווען - נישט קיין האלץ און נישט קיין קעסלען. נאך די אקשאנעס צום לעבן האט עס דורך א פאר נעכט באשאפן. פון כארעווע אידישע רעסטאראנען האט מען אריינגעבראכט קעסלען. און מיטן האלץ פון צענומענע הייזער האט מען די קעסלען געווארעמט. אין נאָוועמבער 1941, אין סאמע מיט פון די בלוטיקע געשעענישן, ווען די געמא - באפעלקערונג האלט קעמידער אין פאלן, האבן די פאלקס - קיכן ארויסגעגעבן 66 טויזנט מיטקן.

אין יאנואר 1942 האט מורער געענדערט די סיסטעם פון באזארגונג: אן-שטאט ארויסגעבן דייטשישע ברויט - קארטן האט ער דעם סכום פראדוקטן אריינגעשיקט אין געמא אפ אזוי פיל מענטשן, וויפל עס האבן געארבעט אין די ווארשטאטן און אונטערנעמונגען פון שטאט און געמא, און געהאט דערצו די געהעריקע שיינען, צוזאמען האט זיך עס באקומען פראדוקטן פאר צוועלף

טויזנט מענטשן. פאר זיי האט דער באשפיון-אפטייל געדארפט צעטיילן די ניי אפגעדרוקטע „אויסגע" שפיין - קארטן.

צוזאמען מיט די צוריקגעקערטע פון באהעלטעניש און אנטלאפענע פון פאנאר ווינען געווען דעמאלט אין געטא ארום 18 טויזנט מענטשן, 6 טויזנט ווינען געבליבן אן שפיין-קארטן. מען האט זיי גערופן „וויסע שיינען", ווערליק דעם נאכט פון אמאליקן וויסן שוין, וואס איז מער נישט גילטיק. דערצו נאך האט א באזיצער פון א געלן-שיין מורע געהאט צו וואוינען אינאיינעם מיט א „וויסן שיינ". מען האט פארשטאנען: אין דער נאענטסטער שטימע וועלן גיין די וויסע שיינען. אויב מיט זיי אינאיינעם וועלן וואוינען אויך אנדערע קאלירן, וועלן די כאפונעם נישט מאכן קיין בילעק.

אין געטא ווינען שוין דעמאלט געווען דריי קאאפעראטיוון פאר די 2 טויזנט ארבעטער, וואס האבן געהערט צום אידן-ראט און האבן געארבעט בלויז אין געטא אין די פארשידנסטע אינסטיטוציעס און ווארשטאטן. אין די דריי קאאפעראטיוון האט מען ארוינגעשמוגלט פיל שפיין אף אן אומלעגאלן וועג. די אנגעהערדיקע צו די דאזיקע קאאפעראטיוון האבן זיך געשטעלט פאר א ציל צו באשפיון די וויסע שיינען. זיי האבן געשאפן א קאמיטעט צו פארטיידיקן די ארעמע...

פונעם דאזיקן קאמיטעט האבן זיך שפעטער אויסגעבילדעט דריי וויכ-טיקע אינסטיטוציעס: סאציאלע פארזארגונג, געזעלשאפטלעכער הילפס - קאמיטעט און ווינטער הילפס - קאמיטעט.

די סאציאלע פארזארגונג האט געהאלפן מיט געלט און פראדוקטן אלע יע-כידים און קרייזן, וואס האבן זיך צו איר געווענדעט. פארן כוידעש דעצעמבער 1941 האט די אנשטאלט ארויסגעגעבן 26.950 מיטקען און בא 400.000 רובל מערומען געלט. מיט א צעמל פון דער סאציאלער פארזארגונג האט מען געהיילט אומזיסט אין דעם געטא שפיטאל, מען האט באקומען אומזיסטע רעפועס אין אפטיק און באזונדער צוגאבן, ווי מילך און פוטער פאר שוואכע מענטשן, וואס האבן זיך אין דעם גענוטיקט. די סאציאלע פארזארגונג האט אויך בא-פרייט פון צאלן דירע-געלט און פארשידענע שטייערן אין געטא.

פארן יאר 1942 - 1943 האט דער אנשטאלט ארויסגעגעבן דער באפעל-קערונג אנדערהאלבן מיליאן רובל געלט, מיטקען און היילונג און האט אויסגע-האלטן אין געטא פאלגנדיקע אנשטאלטן: טאג-היים, קאנסולטאציע פאר קינדער, אינטערנאט „ילדים" און „ילדות" און דעם מוישעוו-זקיינים. דאס געלט האט דער הילפס-קאמיטעט באקומען פון פארשידענע קוואלן: פון קאנפסיקסיר-טער וואלוטע, פון די שטייערן, וואס אימלעכער געטא - בורגער האט געמוזט צאלן דער געטא - פארוואלטונג א. א. ו. די סאציאלע פארזארגונג האט אויך געהאלפן די קאנצענטראציע - לאגערן אין רעשע, בעזראן, ביאלאוואקיע און די געבליבענע געמאס אין סוויענצואן און אשמענע.

נאך אן אנדער אויפגאבע האט אויסגעפירט דער געזעלשאפטלעכער

הילפס קאמיטעט, אין וועמענס פארוואלטונג עס זיינען געווען פאָרשטייער פון אלע גרופירונגען אין געטאָ.

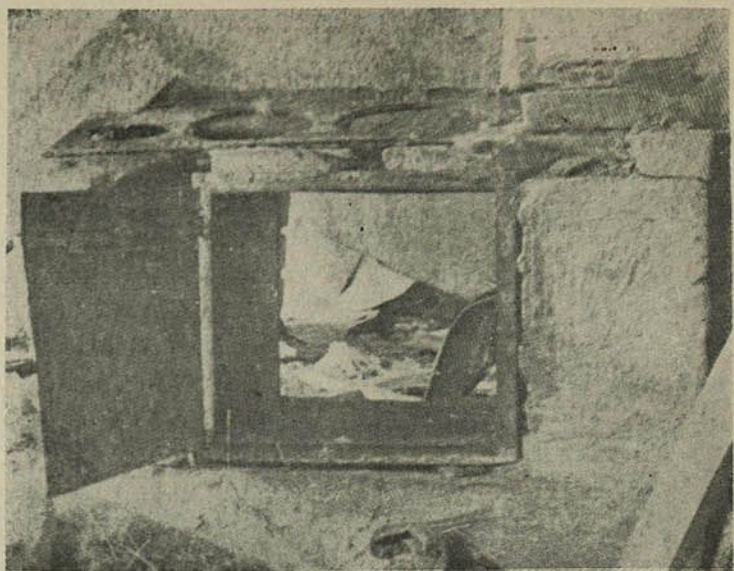
אין געזעלשאפטלעכן הילפס - קאמיטעט פלעגט מען נישט קומען בעסן. מען האָט געגעבן אליין זיך דערוואוסט, אז אַ לערער, אַ שרייבער, און אַקטיאָר, אָדער אַ פּרוי פון אַן אומגעבראכטן געזעלשאפטלעכן טוער געפינט זיך אין שווערע באַדינגונגען, פלעגט מען אַדיינמאַרן צו יענעם אין שטוב געלט, ברויט, קליידער אָדער אומזיסטע קארטלעך אַף מיטיקן אין די ניי-אויסגעבויטע גע-היימע קיכן.

אין מעשעך פון יאָר 1942-1943 האָט דער געזעלשאפטלעכער הילפס - קאמיטעט געהאַט אויפגעקליבן אין געטאָ 2 מיליאָן רובל. דאָס געלט איז אַריינגעקומען אַף אַן אָרגאַניזירטן אויפן: די דריי הונדערט אידישע איינסן, וואָס האָבן געאַרבעט אין שטאַט (צוזאַמען אַרום אַכט טויזנט מענטשן) האָבן ביידעש-לעך זיך געמוזט באַשטייערן פארן הילפס - קאמיטעט. די גרויס פון דער באַ-שטייערונג איז געווען ווערליך די מעגלעכקייטן פון די איינסן: דאָס הייבט, וועלכע איינסן האָבן מער געשלעפט באַ די דייטשן. און געשלעפט האָבן אלע. אויב מען האָט געאַרבעט אין „פערפלעגונגס - אַמט“ האָט מען געשלעפט פראָ-דוקטן. אויב אין „שניידער-שטובע“ — איז קליידער. און אויב אין „פּעלד - קאמאנדאנטור“ — פלעגט מען „נעמען“ שטיוול, פּעלצן.

ביז די איינסן, פלעגן אויך צאָלן גרויסע שטייערן פארן הילפס - קאמיטעט די קאַלענדיי געהיימע קראַמען, רעסטאָראַנען, קאַפּע-הויזער, וואָס האָבן זיך באַ-וווּן אין געטאָ שוין אין די ערשטע מענ. דער רעסטאָראַטאָר דאָוורדע פון סטראַשון - גאס 1 האָט זיך באַשטייערט פארן הילפס - קאמיטעט מיט 20 טויזנט רובל. דער אויפגעקומענער גווייז ווייסקאַפּ האָט אַרויסגעלייגט דאָפּלט. פארן הילפס - קאמיטעט איז אויך אָנגעקומען געלט פון וואַרשע. דאָס האָט גע-שיקט גיטערמאַן — דער דירעקטאָר פון דושאַינט.

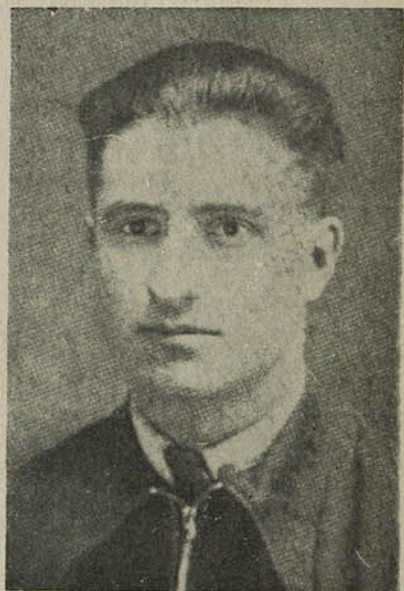
דער ווינטער הילפס - קאמיטעט האָט זיך דער איסקר פארנומען מיט באַ-זאָרן קליידער פאר דער באַפֿעלקערונג פון געטאָ. ווי מיר ווייסן, זיינען נאָכא-נאָך פאָרגעקומען אין געטאָ שכיטעס. די 15 טויזנט, וואָס זיינען אַוועק צום טויט, האָבן זייערע קליידער איבערגעלאָזט אין געטאָ. מען האָט אַט די קליידער געזאַמלט און צעטיילט די לעבעדיקע. אויך אַ טייל פארבליטקטע מאַלבושים פון די דערמאָרדעטע איז קעגן אונדזער ווילן אַריינגעקומען אין געטאָ, און עס איז נישט געווען קיין אנדער ברירע: די לעבעדיקע האָבן עס אָנגעטאָן.

אַבער דאָס אַלץ האָט נישט פארדעקט די נאָעטקייט פון דער באַפֿעלקע-רונג. דער ווינטער-הילפס-קאמיטעט האָט געפירט אַן אינטענסיווע אַרבעט אין אויפזאַמלען באַ דער באַפֿעלקערונג קליידער. ווער עס האָט געהאַט צוויי פאַר-קליידער, צוויי קאסטימען, צוויי פאַר שיד, האָט ער איין פאַר געדאַרפט אָפּגעבן דעם קאמיטעט. איבער דער געטאָ האָט זיך באַוווּן אַ לאָזונג: דעם הונגעריקן — ברויט, דעם נאָעטן — בנאָדים.

די קינדער-מאלינע אין דעם קאנצענטראציע-לאגער ה. ק. פ.
אף סובאטש-גאס

י"מועל קאפלינסקי, אינסטרוקטאר
פון דער פארטיזאנישער ארגאניזאציע
אין ווילנער געטא און שפעטערדיקער
קאמאנדיר פון דער פארטיזאנישער
מאכנע „פארן ניצאבן“

טוינטער פאר שיד, מאנטלען און קאסטימען האט מען איבערגענייט און פארויט אין די ווארשטאטן פון געטא.

אין מעטעך פון איין כוידעש האט דער קאמיטעט אויך אויפגעוואלט א מיליאן רובל אף צו פארויטן, איבערנייט און אויך אויפנייט נייע קלויזער — פון די דורכן קאמיטעט קאנפסיקירטע שטאפן, וואס פלינקע הענט האבן ארויסגעטראגן פון די דייטשישע מאנאזיען.

50 פראצענט באפעלקערונג פון געטא האט גענאסן אף פארשידענע אויפגאבן פון דער סאציאלער הילף. די אנדערע העלפט האט זיך פארנומען מיט „קריגן“ פון דייטשישן קוואל כפיצים. עס האט זיך געשאפן אן ארגא (א פאר-שטעלמע שפראך): דער פאראל „עפ“ איז געווארן אן אנהענגענער סימבאל, אז עס גייט א דייטש און מען דארף זיין פארוויכטיק. — „נעם א ראפטע און פלי-כע אן“ — האט באטייט: נעם א טאָרע און שוים דאָרט אריין גרופן אָדער צו-קער. — קיין דייטש זעט עס נישט. א „קאמפרעס“ האט געהייסן א ספעציעל אויפגענייטער דאָפּלמער קארטע, וועלכן מען פלעגט אָנטאן אונטער אַלע קלוי-דער אפן נאָקעטן לייב און אים אָנפילן רונד אַרום מיט מעל, קעדיי אף אַזא אויפן דורכצוטראָגן דורך דער טויער-וואך די אין שטאָט איינגעקויפטע אָדער געגאָנענע סבירע.

די באַטאָפּערס ביי דעם געטא-טויער האבן זיך אָבער גיך געכאפט אף די קונצן מיט די קאמפרעסן. די שטאָטישע באַפעלקערונג פלעגט אָנזאָגן מיט צען גאסן פריער די פון דער אַרבעט צוריקמאַרשירנדיקע אידן, אז באַס טויער קאָנטראָלירט מורדע. און איין איד פלעגט גלייך איבערגעבן דעם צווייטן: „דער מעם אין אין מאַקעם!“ (דאָס הייסט: מורדע איז אין געטא). דעמאָלט פלעגט זיך די גאנצע קאָלאָנע זען אַריינכאַפן אין א געסל און איבערוואַרטן ביז דער מינוט וועט אַוועק פון געטא.

נאָר מורדען איז שווער געווען צו גאָרן. ער האָט פאַרשטאַנען, אז צוליב זיין זכום קערן זיך נישט אום די קאָלאָנעס. ער פלעגט וואַרטן ביז 6 אין אָונט — די צייט, ביז וואָנען פאַר די אַרבעטנדיקע אידן איז דערלויבט אַרומצוגיין אין שטאָט, און דעמאָלט פלעגט ער אַרומפאַרן אף זיין אויטאָ איבער אַלע גאַסן און אויפזוכן די „פאַרזונדיקטע“ אידן. די שטראָף איז געווען אַ דאָפּלמע: פאַר דעם, וואָס דער איד גייט אַרום נאָך 6 אַזויגער און פאַרן טראָגן א „קאָמפרעס“. דער פאַיאָק ברויט, וואָס די דייטשן האָבן איינגעשטעלט פאַר אן אַרבעט-דיקן אידן איז געווען: דריי מיט א פערטל קילאָגראַם ברויט א כוידעש. דער בא-שפייז - אַפּטייל אין געטא האָט אָבער אומלעגאַל אַרויסגעגעבן פאַרן כוידעש יוני 1942 צו 6 קילאָגראַם ברויט פאַר א געטא-כירגער. כּוץ ברויט האָט מען נאָך באַקומען פון דעם באַשפייז-אַפּטייל 0,55 קילאָגראַם פלייש און 0,35 צו-קער. אין דעם זעלבן כוידעש האָבן די פאַלקס-קיכן אַרויסגעגעבן אומזיסט און פאַר א קליינעם געזאַלט 93,449 מיטקן און 21,831 אָונטברויטן. פון די פרי-וואַכע בעקערייען און באַשפייז-אַפּטייל איז פאַרטיילט געוואָרן 110 מאָן ברויט

און קארנע 16 טאן גרינסן. די מילך-קיך האט ארויסגעגעבן אומזיסט 4355 לי-
טער מילך.

פאר דער ארבעט אין שטאט און אין די געמא-ווארשטאמן האבן די אר-
בעטער פאקטיש גארנישט באקומען. „איר לעבט א דאנק דעם, וואס איר ארבעט,
און וואס בעסער איר וועט ארבעטן, אליין לענגער וועט איר לעבן.“ — אזוי האט
געטאניעט מורער. אזוי האבן געמאניעט דער דייטשישער ארבעטס-אמט און גע-
שטאפא.

א סאך פון די, וואס האבן געהאט געלע שיינען, און די קאלערליי שכי-
טעס האבן זיי דערווייל דירעקט נישט אנגעריירט, האבן געגלויבט, אז די ארבעט
וועט זיי אויך ווייטער ראטעווען. געארבעט אבער האבן אויך יענע, וואס האבן
נישט געגלויבט. ווייל אגלייט האט מען נישט באקומען קיין פאם און קיין ברויט
קארטל. אן דעם האט מען ווירקלעך אין יענע באדינגונגען נישט געקענט עק-
זיסטירן אפילו א טאג.

די סיסטעם פון פארקעכטונג איז געווען אזוי ראפנירט, ווי די סיסטעם
פון מאָרדן. סוף יאנואר 1942 האט זיך אין דער ווילנער פרעסע באוויזן א
נאטיץ וועגן דער גרויסמוטיקייט פונעם געביטס-קאמיסאר הינגסט:
דער טאריף פון ארבעטס-לויין פאר דער אידישער באפֿולקערונג איז גע-
העכערט געוואָרן.

און ווירקלעך, מען האט געמאָלדן די אידישע ארבעטער, אז פון ערשטן
דעצעמבער באקומען זיי א העכערן לויין. דערפאר אבער ווערט אויך געהעכערט
די ארבעטס-צייט אף צוויי שעה.

אלע ארבעטער האט מען איינגעטיילט אין פינף קאטעגאריעס: ערשטע קא-
טעגאריע — נישט קוואליפיצירטע, באקומען פאר א שעה ארבעט 30 פעניג.
צווייטע: האלב-קוואליפיצירטע — 34 פעניג, דריטע: פאך - ארבעטער — 38
פעניג, פערטע: 44 פעניג, און פינפטע קאטעגאריע-ברוגאדירן — 50 פעניג.
אין דער עמקס האט אבער קיין איין קאטעגאריע נישט באקומען מער ווי
צו 15 פעניג א שעה. דאס איבעריקע פלעגט צוגעמען דער געביטס-קאמיסאר. די
העכערונג פון די קאטעגאריעס איז, הייסט עס, געווען בלויז א מיטל נאך גער
צו בארייכערן דעם געביטס-קאמיסאר הינגסט. און קעדיי צו מעהאנע-וויין דעם
אונטערנעמער איז דער ארבעטס-טאג פארלענגערט געוואָרן אף צוויי שעה.

אין דורכשניט האָט דער געביטס-קאמיסאר פארדינט אפן כעשבן פון א
אידישן ארבעטער 25 פעניג א שעה. אזוי ווי אין דער אונטערנעמונג האבן געלא-
בעט קאָרעו אכט טויזנט ארבעטער, פלעגט הינגסט פארדינען פון דער געמא-
ארום א האלבן מיליאן מארק א כוירעש.

אבער די 15 פעניג פלעגט דער אידישער ארבעטער אויך נישט באקומען.
מען פלעגט אראפערבעגען פארשידענע שטייערן, און אפטער פון אליין פלעגט אים
נאך אויסקומען צו דערצאלן די אויסנוצערס.

ענלעך צו דעם איז אויך געווען די לאגע מיט דער געמא-פראדוקציע. מען האט איינגעשטעלט אין געמא צענדליקער ווארשטאטן: בלעכערן, שלאסערן, מערל סטאלערן, מאַסערן, עלעקטראמעכנישע, שניצערן, קעסל - ווארשטאטן, שניידערן, שמעפערן, שוסמער, פלעכטערן, פארבערן, א קארטאגאנאזש-פאבריק און אנדערע. און פאר אלע אויסארבעטונגען פלעגט באקומען געצאלט — היינטיג. נאך וואס מער באשטעלונגען מען פלעגט אריינשיקן אין געמא, אלייז מער האט זיך אויסגעדאכט, אז די געמא איז געוויכערט, אז צוליב דער ארבעט לעבט מען.

אין יאנואר 1943 זיינען געווען אין געמא 34 געהיימע בעקערען — 6 גרויסע און 28 קלענערע. די פרויען אה ברויט זיינען געווען אפהענגיק פון דעם סבוב מעל, וועלכן מען האט געהייס אריינגעפירט. פלעגט א טראנספארט מעל דורכפאלן, פלעגן זיך די ברויט-פרויען הייבן. געווען א צייט, ווען א קילא ברויט האט געקאסט אין געמא 300 רובל. די דורכשניטלעכע פרויען איז אבער געווען 40 רובל א קילא. די בעקערען פלעגן אויך אָנעמען פרויוואטע מעל און אויסבויטן אה ברויט. פאר א קילא מעל פלעגט מען געבן א קילא ברויט. דאס איבעריקע איז געגאנגען פאר די אומזיסטע קינד.

אין געמא האט מען מאָנטירט א מיל. א העלפט פון די מאשין - טיילן האט מען געגאנומען אין שטאָט, די איבעריקע אליין דערמאכט אין די מעכאנישע ווארשטאטן, די מיל האט געארבעט דורך טאג און נאכט. די גרויס פון געמעל האט דערגרייכט דריי טאג א מעסלעס. דער קאנסטרוקטאר פון דער מיל, אינזשי-ניער פאליאק, האט אויך אויפגעבויט א מאשין צו מאַלן גרויפן. מען האט אויך געשאפן א פאבריק צום אויסנוצן קארטאפ-שאַלעכץ און פארפריידענע קאר-טאָפּל. פון דער שאַלעכץ האט מען ארויסבאקומען קראכמאל און פון די גע-פראַדענע קארטאָפּל — סיראָפּ, וואָס איז געוואָרן אויסגענוצט דורך א צווייט פאבריק אה צו מאַכן צוקערקעס.

אפן זעלבן וועג, ווי מען פלעגט אריינשמוגלען מעל, פלעגט מען אויך אריינפירן האַלץ פאר דער געמא. דערוואוסט זיך, אז מורער איז אוועקגעפאָרן, פלעגן צענדליקער פורן מיט האַלץ, ווי זיי וואַלטן נאָר ווארטן אָפּ דער מינוט, אריינפאָרן אין געמא. האַלץ האט מען אויך איינגעפירט לעגאל — פון די וועל-דער, וואו עס זיינען געווען אידישע לאגערן. נאָר אנשטאט מורערס דערלויבע-ניש אריינצופירן, לעמאַשקל, צען פורן, פלעגט מען מיט דער זעלבער דערלויבע-ניש אריינפירן נאָך צען, און נאָך צען — ביז וואנען עס האט זיך געלאָזן. דעריי פלעגט זיך שטענדיק געפינען אונטערן האַלץ עפעס אנדערש: א זעקל קאָרן, קארטאָפּל און אפילו א שעפּס.

א ביז נאָר וויכטיקע ראָל אין געמא האָבן געשפּילט די קויםען-קערער. אין געמא זיינען געווען 18 קויםען-קערער נאָך פון פאר דער מילבאָמע

אמאל איז דער פאך געלעגן אין דורכאויס אידישע הענט. נאך דער גרינדונג פון דער געמא האבן אויסגעפעלט קוימען-קערער פאר דער שטאט, מורער איז געווען געוואונגען אנטוויקעלען צו די 18 אידן.

די 18 קוימען-קערערס האבן באקומען געלע שיינען און באזונדערע פרי-ווילעניעס. זיי האבן געמענט אריינגיין און ארויסגיין פון געמא צו יעדער צייט און געהאט דאס רעכט איינציקווייז צו גיין איבער דער שטאט אין די נישט-אידישע וואוינונגען. אזוינע רעכט האט נישט געהאט קינער. א דאנס אט די פרייווילעניעס זיינען די קוימען-קערער געווארן פארבינדלעך צווישן דער אפגעשלאסענער געמא און דער שטאטישער באפעלקערונג. זיי פלעגן ארומלוי-פן אין שטאט איבערן טראמאר מיטן שווארצן עמערל און בעזיס אה די פליי-צעס, פלעגן אפגעבן כרייולעך פון די געמא-אידן פאר זייערע נישט-אידישע פריינט און פלעגן אפגעמען און ברענגען פאר די געמא-מענטשן זאכן און געלט, איבערגעלאזט צום היטן בא די געוועזענע שטאטישע שכינים. באם אריינגאנג צוריק אין געמא פלעגן די קוימען-קערער אריינטראגן פראדוקטן אין די עמערס פאר סאזשע, וואס זיינען אויבן פארמאסירט געווען מיט די שוואר-צע בעזיסער.

דערנעבן, אז די קוימען-קערער זיינען באזונדערס גויטיק פאר דער געמא, האט מען אין געמא באשלאסן דעם פאך צו פארברייטערן. מען האט געעפנט קורסן און אין מעשעך פון צוויי וואכן זיינען צוגעקומען צוואנציג שפאגל-נייע ספעציאליסטן. די נייע פאבליקס זיינען פרוער געווען: אדוואקאטן, דאקטוירים, סאכרים, נאך זיי האבן ניד זיך אקלימאטאזירט אין דער אטמאספער פון סא-זשע. דער פאך איז געווען דער סאמע כאשעווער. איך דערמאן זיך מיט וויפל פאכמענישן שטאלץ עס האט זיך געלאזט מיטן שווארצן עמערל דער באשאנ-טער ווילנער אדוואקאט סאפלאן. ער האט אויסגעזען, ווי א געבוירענער קוי-מען-קערער.

איצט איז מען שוין זאלבעפעריק, און די „שווארצע“ האבן געשאפן א סטאטוס: יעמועדער קוימען-קערער מוז דריי מאל א טאג אריינטראגן אין זיין סאזשע-עמער קארענע מעל אין געמא.

נאך פון לאנג זיך דרייען דורכן געמא-טויער אהין און צוריק זיינען אויך די פרייווילעגירטע קוימען - קערער אריין אין א פארדאכט. דעמאלט האבן זיי זיך אויפגערעדט מיט די פיל נישט-אידישע וועכטער, וואס האבן געוואוינט ארום געמא און גענומען אריינטראגן פראדוקטן דורך די פארייניקטע ביודע-מער. די הויפט-מאלינע איז געווען דורכן קלויסטער לעבן דעם לידסער געמל. בא דעם טראגעדיש באנאכט זיינען אויך געפאלן קארבאנעס. א געשטא-פא-גענט האט איינמאל באמערקט דעם קוימען-קערער הערץ, ווי ער פלע-טערט אה א ראך מיט א זאק קארטאפל. דער אנגענט איז אים נאכגעלאפן מיט א רעוואלוציער, אים שטארק צעשלאגן און אוועקגעפירט אין געשטאפא. ער האט

אויך צוגענומען הערצט פרוי מיט א מירדעלע פון דריי יאָר. די גאנצע מישפּאָכע האָט מען דערשאָסן אין פּאָנאַר.

דאָס קולטור-לעבן אין ווילנער געמאָ, האָט זיך אָנגעהייבן אין זעלבן טאָג, ווען מען איז אַריין אין געמאָ.
אין געמאָ האָט דער קויעך פון שאַפן זיך נישט אויסגעלאָשן.

די שולן

מירע בערנשטיין, די געוועזענע דירעקטאָרן פון דער ווילנער רעאַל-גימ-נאַזיע, האָט אין טאָג פון ניין אין געמאָ מאַרשירט מיט אירע טאַלמידים צו-זאַמען.

איר מאַכנע האָט מען פאַרשפּאַרט אין דער צווייטער געמאָ. דעם זעלבן אָונט האָט מירע אויפגעקליבן אירע קינדער און געליענט זיי שאַלעם - אַלוי-כעמס אַ מאַיסע.

אין דער כאָרעווער סאַבראַנושער קלויז, אפן שול - הויף, האָט זי אַר-בערנעטראָגן די רעאַל-גימנאַזיע. אין אָנהייב איז באַשטאַנען איר שול פון 130 טאַלמידים. זי האָט זיי איינגעטיילט אין גרופּן. יעדע גרופּע ווערליק איר אַנטוויקלונג. ווען איין גרופּע האָט געלערנט, האָט די אַנדערע געקאָכט עסן. פאַריכט מאַלברויש. אינגיכן זיינען צוגעקומען לערער: מאַלעק באַימסאָן און דער לערער גערשטיין. באַימסאָן האָט געלערנט ליטעראַטור, און דער קראַנקער יאַקאָוו גערשטיין — געזאַנג. די שילער האָבן ליב געהאַט די לערער, האָבן געפונען אין זיי די פאַרלירענע עלטערן. פון דער כאָרעווער און צעגראַמיטער סטראַשון-ביבליאָמעק האָבן די לערער אויסגעקליבן פאַר זייערע טאַלמידים ביי-בער. יעדער באַניגען פלעגט מירע איבערציילן די קינדער, און אַלע אינדערפרי איז געווען קלענער די צאָל — דורך די געכט פלעגט די מערדערישע האַנט אוועקרייסן קאַרבאַנעס. נאָר אַף מאָרגן האָט מען געלערנט ווייטער.

אַקטאָבער 1941 האָט מירע מיך פאַרבעטן אַף אַ פאַרשטעלונג אין איר שול. די כאָרעווע קאַבראַנישע קלויז איז געווען נישט צו דערקענען. דער אָרן-קוידעש איז באַהאַנגען מיט גרינס. אַף די פענצטער — וואַזאַנעס. די ווענט פאַרקלעפט מיט ציטאַטן פון אידישע שרייבער.

די קינדער — פון הונדערט מיט דרייסיג איז שוין פאַרבליבן פערציק — האָבן אַלע געלויבטן אין יאָנטעוודיקע העמדלעך. רויטע בלימעלעך האָבן באַ-פוצט זייערע ברוסטן.

אינמיטן דער פאַרשטעלונג האָט זיך דערהערט אַ טומל. די פאַרשטע-לונג איז געגאַנגען ווייטער. ווען אַ שאַס אָבער האָט דורכגעשניטן די שוויב,

איז מירע ארויס אינדרויסן — זען וואָס דאָ מוט זיך. איבער די הויפן און געס-
לעך זיינען געלאָפן כאַפּונעס. מען האָט געכאַפּט מענטשן און זיי געפירט צום
אויטאָ, וואָס באַם טויער.

מירע איז אַרײַנגעקומען צוריק, אַרױף אַף דער בינע און געמאַלדן:

— קינדער, די וואָס ווילן אונדז אומברענגען זיינען דאָ אין געמאָ. קיי-
נער זאָל נישט שרייען, זאָל זיך נישט צעלויפן. שטיל אָן טומל זאָל מען אַרױס-
טערקירן אונטער דער בינע. די ערשטע זאָלן אַרױסצוגיין די אינגסטע, און
אַזוי ביזן לעצטן, לויטן סידער פון די יאָרן.

אַ גאנצע נאכט האָט מירע געוואכט באַ דער טיר: אויב די כאַפּונעס וועלן
זיך אַרײַנברייסן אין קלויז, וועט זי זיין דער קאַרבן פאַר אַלע: די כאַפּונעס וועלן
מיינען, אז דאָ איז קינדער מער נישטאָ און וועלן זיך באַנגונגען מיטן איינציגן
קאַרבן.

די כאַפּונעס זיינען אין קלויז נישט אַרױס. זיי האָבן אָנגעכאַפּט די באַ-
שטימטע צאָל קעפּ און זיינען אַוועק פון געמאָ.

באַ דער ליסווידאציע פון דער צווייטער געמאָ איז פון די 130 איבער-
געבליבן בלויז 7 שילער. מירע האָט זיי אַריבערגעמאַגן אין דער ערשטער
געמאָ.

פון די 29 טויזנט, וואָס זיינען אַרױס אין דער ערשטער געמאָ, האָבן די
לערער גלייך פאַרעניגט מירט די פאַראַנענע קינדער. 2712 איז געווען זייער
צאָל. מען האָט גלייך רעמאָנירט די באַרעווע געביידעס און געשאפן דאָרט שולן.
מען האָט באַזאָרגט די קינדער מיט קליידער און עסן, מיט ביכער און פאַפיר.
די, וואָס האָבן געאַרבעט אין שטאָט, האָבן עס געבראַכט פאַר די קינדער אַ
מאַטאַנע. דער שול-היגיינשער פונקט האָט געזאָרגט פאַרן געזונט.

דער באַראַקטער פון די שולן אין געמאָ האָט זיך פיל נישט געענדערט
פון דער לאַנג-יאָריקער ווילנער מראַדיציע.

די קינדער האָבן אַליין מיטגעהאַלפן אין אויסבויען די געהיימע שולן.
מען האָט אויסגעפּוצט די צימערן מיט בילדער פון שרייבער, מיט וואַנט-צי-
טונגען און גרינס. מען האָט אויסגעמאַלט מאַפּעס און געהאַלטן רעפּעראַטן.

ווינטער 1942 האָבן זיך געלערנט אין געמאָ 1500 קינדער. דאָס לערנען
זיך איז געווען אומזיסט. פאַר אומפאַרמעגלעכע און פיאיסע טאַלמידים האָט
די לערערשאַפט באַשטימט סטיפּענדיעס.

אין יולי 1943 האָט מען איינגעפירט אין געמאָ אַלגעמיינעם שול-צוואַנג.
אין דער צייטונג „געמאָ-ידיעה“ נומ. 45 האָט זיך באַווירן פאַלגנדיקע גאָ-
טן:

„עם ווערט געווארנט, מען זאל אויספירן די פארארדענונג וועגן שול-צוואנג, אמישט וועט מען די שולדיקע איבערגעבן צום געמא-גערעכט.“

א קינד אין געמא איז נישט צו פארנלייבן מיט א קינד פון די רואיקע צייטן. ווער עס האט פארזוכט א מאלינע, איז שוין גענויט אין לעבן, האט מער אבראיעט פאר זיך און פאר דער געזעלשאפט. א קינד אין געמא, אויב נאר עס האט עלטערן אדער קרויוויס, וואס גייען אינדערפרי צו דער ארבעט, דארף קאכן פאר זיי אין שטוב מיטן, מוז ווארן, אז מורע, וואס קאנטראלירט די וואוי-נונגען, זאל די שפייז נישט געפינען. אויב דאס קינד איז א יאסעס, דארף עס ווארן גאך מער: עס מוז זיין א שניידער, א שוסטער, א סמאלער, א בעקער. אין דאך האט דער גרעסטער טייל געמא-קינדער באזוכט די שולן.

די געמא-שולן האבן קעסידער זיך אנטוויקלט. עס איז געגרינדעט געווארן א ספעציעלע שול - אפטיילונג באם אידנאט. בעראש פון דער אפטיילונג איז געשטאנען דער אלטער ווילנער לערער אליעזר און די לערערן ראכל ברויא.

באם סאף געמא איז די שול-אפטיילונג באשטאנען פון פאלגנדיקע אי-סטוטוציעס: צוויי קינדער-גערטנער פאר קינדער פון פארשול-עלטער, דריי פאלקס-שולן פאר קינדער אין עלטער פון זיבן ביז דרייצן יאָר, אָנגעפירט דורך די לערער באָרעך לובאַצקי, נויקין און בושעל. א געהויבע פאלקס-שול, אָרגאַני-זירט דורך דער שול-אפטיילונג אין ווילנער קאָנצענטראַציע-לאַגער „קויליס“. אָנגעפירט דורך דעם לערער יאָנקל קאַפלאַן, א גימנאַזיע אין געמא, — דירעקט-טאָר לייב טורבאַוויטש. א מוזיק-שול — געשאפן דורך די מוזיקער א. מליעפ און טאמאַרע גערשאַוויטש, — און א טעכניקס אונטער דער אָנפירונג פונעם אינזשיניער שרייבער.

די גימנאַזיע איז אנטשטאנען אין פרילינג 1942. דער דירעקטאָר לייב טורבאַוויטש האט זיך געהאלטן פאר דער פראַגראם פון דער אמאליקער רעאַל-גימנאַזיע. ער איז געווען שטרענג און א סאך געפאָדערט. פינף זיינע שילער האט ער פארהאלטן אף גאך א יאָר. דערפאר איז ער געווען גליקלעך, ווען א טאלמיד האט זיך גוט געלערנט. ער האט מיך אייגנאָל באַגעגנט א דערפרייטער און באווייזן א ווערט וועגן ראמבאם, געשריבן פון זיין 16-יאָריקער שילערן ראמנער.

אין דער גימנאַזיע האבן זיך געלערנט בא 150 טאלמידים. עס זיינען געווען פאלגנדיקע לימודים: אידיש, העברייאיש, מאטעמאטיק, פיזיק, אידישע געשיכטע, נאטור-וויסנשאפט, געאגראפיע, בעמיע, לאטיין, ענגליש, צייכענען און נימ-נאטיק. די טאלמידים האבן געארבעט אינטענסיוו, פלעגן שרייבן שריפטלעכע ארבעטן און האלטן דעמערטאן. בעייס די לימודים פון בעמיע איז מען געגאנגען באקוקן די געהויבע פאבריקן און לאבאראטאָריעס אין געמא, וואו מען האט אויסגעארבעט סאבארין, זייער, סיראפ, קראַכמאַל, ביר א. א. וו.

די נאטור-וויסנשאפטלעכע לימודים האבן זיך באזירט אף אן אליין אויפ-געקליבענעם מאטעריאַל. די קינדער פלעגן ארומלויפן איבער די געסלעך און

יאנן זיך נאך פארוואנדלט פלאטערלעך. און ווי אפגעשארט און אומעטיק מען איז געבליבן, ווען א פלאטערל האט זיך אריבערגענויבן איבער די טויערן פון דער געמא...

די עלטערן, וואס זיינען געגאנגען א' צוואנצנט-ערבעט, פלעגן אויך אריינגאנומען פון שטאט פאר זייערע קינדער כלומען, בלעטער און געוויסן.

די מוזיק-ש' האט געהאט אפטיילונגען פאר קלאוויר, פידל און געזאנג. אין דער שול האבן זיך געלערנט 100 שילער. עס פלעגן פארקומען עפנטלעכע קאנצערטן פון די שילער. דער פיאניסט קאמפאזיטאר אליס וואלקאוויסקי, א צוועלף יאריקער, האט באגייסטערט דעם אוילעם מיט זיינער אן אייגענער שא-פונג, וועלכע ער האט אליין אויסגעפירט. עס האבן זיך אויך אויסגעצייכנט דער אכט-יאריקער טויבנהויז און די עלף - יאריקע פידלערן דינע בעניאקאוויסקי.

ד מעכנישע שול האט אין קורצע זעקס באדאשימדיקע קורסן ארויסגע-לאזט צענדליקער עלעקטראמעכניקער און שלאסער.

לעקאווער די, וואס האבן געענדיקט די שול, האט מען צום סוף יאז איינגעדרייט פיערלעכע סיאמים. דער אביטוריענט פון דער געמא - שול האט בא-קומען אן אפיציעלן אטעסטאט מיט א וואונטש וואס ניכער באפרייט צו ווערן פון געמא. צו יעדן אטעסטאט האט דער דירעקטאר בייגעלייגט א רויז. אויסער די סיאמים זיינען אויך פארגעקומען שול - יאנטווייז פאר די עלטערן.

בא די שול איז געווען א יוגנט-קלוב, דארט זיינען יעדער אונט געקומען די שילער און אין א ריינעם ליכטיקן זאל האט מען געגרייט די לעקציעס. אין קלוב איז אויך געווען א ליען-זאל, א צימער צו פארוויילן זיך און ווארשטאטן, וואו די יוגנט, וואס לעבט זיך בייטאג, זאל אין די אונט-שאַען זיך אויסלערנען א פאך. דער יוגנט-קלוב איז געווען איינגעטיילט אין באזונדערע סעקציעס. מיט די סעקציעס האבן אנגעפירט: לערער, שרייבער און געלערנטע. מען האט זיך פארנומען מיט ליטעראטור, געשיכטע, שפראך, מאטעמאטיק, פיזיק. מען האט אויך געקליבן פאלקלאר און מאטעריאלן צו דער געשיכטע פון דער געמא. די דראמאטישע סעקציע האט געגרייט ספעקטאקלען.

✽

צו דער שול-אפטיילונג האבן געהערט 70 לערער. זיי האבן געשאפן א פאריין. אין די אונטן פלעגט מען זיך צוגעפטרעפן אה ארומדריין וועגן נייעס אה די פראגטן. יעדן פרייטיק האבן פארשידענע לערער דארט געהאלטן רעפערע-ראטן. אינטערעסאנט זיינען געווען די שמועסן וועגן דער פסיכאלאגיע פון גע-מא-קינד, דער לערער-פאריין האט אויך איינגעדרייט פאר די לערער סעמינארן. בארעך לובאצקי האט געלייגט וועגן מאדערנער פסיכאלאגיע. די היסטאריקערן דר. ליעז גארדאן — וועגן דער אנטוויקלונג פון קאפיטאליזם. די לערער האבן געשטרעבט צו שאפן בא די קינדער אן איילווע פון א

נאָרמאַלן לעבן. ווי האָבן געגלויבט, אז די געאלע איז שוין גאָנצט און האָבן אַט דעם גלויבן געפלאַנצט אין די קינדערשע הערצער. ווי האָבן גע- שטרעבט מיט אלע קויכעס, אז די קינדער זאָלן אַרויסגיין פון געמאָ נישט קיין פאַרקריפֿלע, נאָר מענטשן שטאַלצע, באַוואוסטזיניקע, געזונטע און פיזיקע צו ווייטערדיקער אַרבעט.

אויסער די דערמאָנטע שולן, וואָס האָבן געהערט צו דער שול-אַפּטיילונג אין געמאָ, זיינען נאָך געווען אנדערע לערן-אַנשטאַלטן, ווי אַ קונסט-שול, אַ שול פאַר ריטטיק און פּלאַסטיק (אַנגעפירט דורך נינע גערשטיין), אַ דראַמאַטי-שע שול א. א. געווען אויך צוויי אינטערנאַטן, אַ מאָג-הויס, פאַך-קורסן. אַ כּי-דער און צוויי יעשיוועס.

לויט אַ באַפֿעל פון מורערן האָבן אין געמאָ זיך נישט געמאָרט געפינען קיין ראַבאָנאַ. מען האָט נישט געמאָרט דאווענען און דורכפירן קיין רעליגיעזע צערעמאָניעס. ווי די מאַדאַנען בעיס דער שפּאַנישער אינקוויזיציע, האָבן די רעליגיעזע אידן זיך נישט אָפּגעזאָגט פון זייער גלויבן. אין ראָוו שאָולקעס קלויז האָבן זיי געגרינדעט אַ יעשיווע אפן נאָמען פון ראָוו כאַים-אויזער גראַדענסקי. עס האָבן זיך דאָרט געלערנט דרייסיק באַכערס, דער ראַש-יעשיווע איז געווען איצבאַק קארניקס. שפעטער איז אויך געוואָרן אַ יעשיווע-קמאַנע פאַר קינדער. דער ראַש-יעשיווע איז געווען אַרן בערעק.

די יעשיווע-לייט פֿלעגן לערנען אין די נעכט. ביזמאָ איז מען געגאָנגען אַה צוואַנגס-אַרבעט. וועגן די צוויי יעשיוועס האָט דער געמאָ-אויפֿלעס קיפּאַט ווי נישט געוואוסט. בלויז אין דער צייט פון אַ שכיטע פֿלעגט אדורכדרינגען דורך די געלעך דער ניגן פון אַ קאַפיטל טילים — דאָס פֿלעגן דעמאָלט די יעשיווע-לייט העכער אופֿהויבן זייערע שטימען, דער גאָס, וואָס וואוינט אויסערן געמאָ, זאָל דערהערן און זיך דערבאַרעמען.

מעאטער

אין אַ מאָג אדום נאָכן דערשיסן מיין מאַמען, איז געקומען מיך מענאַכעס-אויף זיין דער יונגער רעזשיסער וויסקינד. ער האָט מיך פאַרבעטן אַה אַ צע-נויפֿקום מיט אידישע אַקטיאָרן. עס איז דאָ אַ געדאַנק צו שאַפן אַ מעאטער. איך האב אים אָנגעקוקט פאַרוואונדערט:

— אַ מעאטער אין געמאָ?

— יא, — האָט מיר וויסקינד באַשטעטיקט, — מיר מוזן מאַן דאָס אונז-דערקוקע. אויך מיט אַט דעם געווער זיך אַנטקעגנשטעלן דעם סוינע. מיר מאַרן זיך נישט אונטערגעבן אַה קיין איין מינוט. לאַמיר אויך שאַפן אַ מעאטער — דערפרייען און דערמונטערן די געמאָ. מיר וועלן זיין עפּשער אַן אָנהייב צו אַ נייעם אידישן מעאטער אין אַ באַפֿרייטער וועלט.

אז סטראשון-גאס 7, אז א קאלט בורדעמל בא דעם ארטיסט בליא-
כער, האב איך זיך געטראפן מיט די געבליבענע ארטיסטן. אלע באווייזן ווינען
געווען פאר א מעאטער. איך בין אויך געווארן אנגעשטעקט מיט דער מיינונג
און האב אנגענומען דעם פארשלאג פון דעזשינסער צו ווערן דער ליטערארי-
שער אנפירער פון פראיעקטירטן מעאטער.

עס איז געווען שווער מיטן צוקלייבן מאמעריאל. מיט וועלכן ווארט זאל
מען קומען צום אוילעם, קעדיי נישט צו פארשוועבן דעם טרויער פון א פאלק? ווי
צוויי זאל מען אוועקנעמען פון די אויגן דעם אפבילד פון קוואריס? און מיט
וועלכן קויער זאל מען באוועלטן דעם געמא-מענטש, ער זאל אויפסניי באנע-
מען די העראזק פון זיין געשיכטע, זאל דערפילן שיינקייט און גלויבן אין דער
צוקונפט?

דער פראגראם פון דעם ערשטן קאנצערט איז באשטאנען: „גלוסט זיך מיר
וויינען" פון ביאליק (באראלע דעקלאמאציע). פאלקס-לידער, געזונגען דורך
איידלסאן און ליובע לעוויצקי. „מירעלע עפראם" פון יאנקעוו נאָרדין (פראגמענט-
טן). אין דער ראל פון מירעלען האָט געשפילט עסטער ליפאָווסקי, קלאוויר -
קאנצערט נאָסטורן (ב מאָל) פון שאַפּען, אויסגעפירט דורך סאָניע רעכטיק. אן
אינסצענירונג פון סטעפאן צוויינס דערציילונג „די מוטער דאָכל" און „די
גאלדענע קייט" פון י. ל. פערעץ (פראגמענט).

אויסער די דראמאטישע פראגמענטן, ווי „מאזל טאָוו", „שלויע מאל-
כוי", „די גאלדענע קייט", „דער נויילעם" און אנדערע, זיינען געשטעלט גע-
וואָרן פאָלגנדיקע גאנצע פיעסן: „גרינע פעלדער" — פון פערעץ הירשביין,
„דער מענטש אונטערן ברוק", קאמעדיע פון אָמאָ אינדיק (מען האָט די פיעסע
איבערגעזעצט אין געמאָ אז אידיש), „דער מאבל" פון בערגער, „דער אויער"
פון פינכסי. „טעווע דער מילכיקער" פון שאָלעם אלייכעס האָבן מיר בלויז צו-
געגרייט און נישט באוויזן אויפצופירן. אין מעשעך פון די פראָבן אז „טע-
ווען" זיינען אומגעקומען ארטיסטן.

פאר די באליבטע אקטיאָרן האָבן זיך גערעכנט: יאנקעוו בערענגאָלסקי,
מאָס שאראָווסקי, עסטער ליפאָווסקי, שאבסע בליאכער, דער קאָוונער ארטיסט
רויטבלום, יעקוסיעל רומבערג און דער „געמא-שטערן" כאיעלע ראָזענטאל.
עס זיינען געווען אויך פיל פארשטעלונגען, ספעקטאקלען און פיערונגען
פון יונגט-קלוב, פון די שול-קינדער, פון אינטערנאט פאר הוימלאזע „ילדים",
פון די קינדער-גערמנער א. א. א.

מוזיק

די ווילנער אידישע מוזיקער האָבן אין די טעג פון די כאפונעס, אויפער
מען האָט אַרויסגעטריבן פון די הייזער, פארגראָבן זייערע אינסטרומענטן אין
דער ערד. דורך א קאנאל פון די פארמויערטע געמא-געסלעך איז מען שפעטער

ארויסגעקראכן און אויסגעגראבן די אינסטרומענטן פון דער ערד און אריינגע-
בראכט זיי אין געמא. עס איז געשאפן געווארן א סימפאנישער ארקעסטער
אונטער דער אָנפירונג פון וואָלף דורמאשקין.

די מוזיקער האָבן געארבעט אף צוואנגס-ארבעט אין שמאָט. פון דאָרט
האָבן זיי אריינגעטראָגן אין געמא אַ פּיאַנע. די פּיאַנע האָבן זיי געפונען אין
אַ פּוסטער אידישער דירע. יעדער מוזיקער האָט ביגניווע אריינגעטראָגן אַ טייל
פון דער פּיאַנע. אין געמא האָט זיך שוין געפונען אַ מייסטער, וועלכער האָט
די פּיאַנע אויפגעשטעלט.

באָס סאָף געמא איז דער ארקעסטער באשטאנען פון פערציק מוזיקער.
מען האָט געהערט משיקאָווסקיס, פינפטע סימפאָניע. מאָצארטס או-
וערטיורע צו דער אָפּערע „פיגאָראַס כאַסענע“, דוואַזשאַס פינפטע סימפאָניע,
שאַפּענס קלאַוויר-קאָנצערט ע-מאָל, בעטהאווענס אַוואַנטיורע לעאָנארדע נומער
3, בעטהאווענס ניינטע סימפאָניע א. א.

עס זיינען אויך פאָרגעקומען קאָנצערטן פון באַזונדערע מוזיקער (קלאַוויר,
פּייל און געזאַנג). מיט מאָצארטס אַ קאָנצערט אף צוויי קלאַווירן זיינען אויפ-
געטראָגן די מוזיק-פּראָפּעסאָרן, די פרויען גערשאָוויטש און פּיגוס, י. ראָבי-
נאָוויטשעס פּייל-קאָנצערט פון פּאָנאָניי איז געווען דער הויך - פונקט פון מו-
זיקאלישער דערגרייכונג פון די קאָנצערטן.

✱

„פאָרייניקונג פון ליטעראטור און קינסטלער אין ווילנער געמא“

דעם 17-2-1942 איז פאָרגעקומען די גרינדונגס-פאָרזאמלונג פאר אַ פא-
רייניקונג פון ליטעראטור און קינסטלער אין ווילנער געמא. עס זיינען בייגעווען
אַרום הונדערט מענטשן: שרייבער, מוזיקער, אַרטיסטן און מאָלער.

מיטגלידער פון דער פאָרייניקונג האָבן געקאָנט ווערן אלע פערזאָנען, וואָס
זיינען געווען אַקטיווע מיטגלידער פון ליטעראטור-זשורנאַליסטן - אַרטיסטן-מוזי-
קער - און פּאָליטיקער-פאָריינען, און די פערזאָנען, וואָס זיינען שפּערוש-טע-
מיט אף אלע געביטן פון ליטעראטור און קונסט.

אין דער ערשטער אויסגעשליסענער פאָרזאמלונג זיינען אַרױן: ז. קאַלמאַ-
נאָוויטש, יאַנקעוו גערשטין, ה' גוטגעשטאַלט, הערמאַן קרוק, שאַבסע בליאכער,
י. שער, ס. שאַדאַווסקי, יוֹסעף גלאָמאַן און א. סוצקעווער.

וואָס האָט די פאָרזאמלונג אויפגעטאָן? — קוידעם-קאַל האָט זי געהאַפּט
די מיטגלידער פון פאָרבאָר, געוואָנט פאר זיי אין אַרויסבאַקומען געלע און
דאָזע שיינען (דאָס איז אין יענע טעג געווען אַ פּראָגע פון טויט און לעבן). זי
האָט געזאמלט פאָרלוירענע שאַפונגען פון די פאָרשלאַפּטע באַווייזן, צוגעמאַך-
טן צו באַארבעטן אַ כּראַניק וועגן אלע שרייבער, קינסטלער, וויסנשאַפטלער,
וועלכע די דייטשן האָבן דערמאָרדעט, און האָבן געגרייט אַ ליטעראַרישן אַלמאַ-
נאַך פון די שאַפונגען אין געמא.

אָט זיינען עטלעכע פון די ליטערארישע-קינסטלערישע אָונטן: אַן אָונט לעקאָווער באָרעך שפינאָזע, רעפּעראַט פון דר. צעמער פּעלדשטיין; „אידישע מוזיק“ מיט אילוסטראציעס, רעפּעראַט פון יאָנקעוו גערשטיין; וועגן די פּערצן טעג פון „מוזא דאג“ פון פּראַנץ ווערפּעל, רעפּעראַט פון לעאָ בערנשטיין; אַן אָונט געווידמעט מאַרק שאַנאַל, רעפּערירט פון יאָנקעוו שער; „קידעש-האַשעם-מאַטיוון אין דער אידישער ליטעראַטור“, רעפּעראַט פון באָרעך לובאַצקי; קאָ-לעקטיווע אָונטן געווידמעט דער קולטור-געשיכטע פון דער אַמאַליקער ווילנע און אַמאַליקער וואַרשע.

די פאַרדייניקונג פון ליטעראַטן און קינסטלער האָט געשאַפן אויך אַ נעמאַ-אָוניווערוויטעט, אונטערן נאָמען „וויסנשאַפטלעכער קרייז“. עס האָבן געאַרבעט פינף סעקציעס: סעקציע פאַר מאַטעמאַטיק און פיזיק, אַ סעקציע פאַר כעמיע, פאַר נאַטור-וויסנשאַפט, פאַר לינגוויסטיק און אַ סעקציע פאַר פילאָזאָפיע און סאָציאַלע וויסנשאַפטן. די פאַרוואַלטונג איז באַשטאַנען פון אַלע סעקציע-אַנפירערס בעראָש מיט ז. קאַלמאַנאָוויטש.

יעדע סעקציע האָט געפירט איר אַרבעט באַזונדער. באַ דער סעקציע פון כעמיע האָט זיך געשאַפן אַ טעכנאָבעמישע לאַבאָראַטאָריע. באַ דער פילאָזאָ-פישער סעקציע האָט זיך געעפנט אַ קורס פון עטנאָגראַפיע, עטנאָלאָגיע און פאַלקלאָר פאַרן ברייטערן אוילעם.

די פאַרדייניקונג האָט אויך פּראָקלאַמירט קאָנקורסן אַף די דריי געביטן פון קונסט: ליטעראַטור, מוזיק, מאַלעריי. די דאָזיקע קאָנקורסן האָבן זיך אי-בערגעכאָוערט צו דריי מאַל. עס זיינען אָנגעקומען צענדליקער פּאָעמעס, דראַ-מעס, קאָמפּאָזיציעס און בילדער. אַלץ געשאַפענע אין דער באַהאַלטענער נעמאַ. איך האָב געהאַט דעם קאָווער צו באַקומען די ערשטע ליטעראַטור-פּרע-מיע פון ווילנער נעמאַ פאַר מיין דראַמאַטישער פּאָעמע „דאָס קיווער-קינד“.

די קונסט-אויסשטעלונג

אין מערץ 1943 האָט זיך אין פּאָיע פון ווילנער געמאַ-טעאַטער געעפנט אַ קונסט-אויסשטעלונג. צווישן די עקספּאָנאַטן זיינען געווען: ראָבאָל סוצקעווערס פאַרביקע פיוואָזשן; י. שערס גראַפיק פון „דער אַלטער געטא“; מיניאַטורן, אויסגעשניצט פון האַלץ, פון דייכעס, נאָטעס און מולץ. מאַרעלן פון דער אַרבי-טעקטאָרן ראָם, און די אַרבעטן פון דעם ניון-יאָריקן זאַלמען באַס.

לעקאָווער דעם אידישן דיכטער און טאַנאָך-איבערזעצער יעחואש, האָט

דער ליטערארישער קרוין איינגעארדנט א דייכע, פארביקט אויסשטעלונג אין דעם לאקאל פון יוגנט-קלוב.

די אויסשטעלונג, ווי דאס נאנצע קולטור-לעבן אין געטא, איז געווען אומ-לעגאל, ביימאגן פלעגט מען פארשטעלן די טיר מיט ברעטער; טאמער וועלן די דייטשן ארומגיין קאנטראלירן. זאלן זיי נישט זען דעם אריינגאנג. ערשט ביי-נאכט פלעגט מען עפענען די אויסשטעלונג.

דאס קולטור-הויז אף סטראשון-גאס 6

אויכער פון די וויכטיקסטע קולטור-צענטערס אין ווילנער געטא איז גע-ווען דאס קולטור-הויז אף סטראשון-גאס 6. אין דער געביידע האבן זיך גע-פונען פאלגנדיקע אינסטיטוציעס: ביבליאטעק, לייען-זאל, ארכיוו, סטאטיסטי-שער אמט, ארדעסן-ביורא און מוזיי.

נאך מיט לאנגע יארן פאר דער מילכאמע האט אף סטראשון-גאס 6 זיך געפונען די ביבליאטעק „מפוצי השכלה". ווען די אידן זיינען געקומען אין געטא, האבן זיי געזען ווי הונדערטער ביכער פון דער ביבליאטעק וואלגערן זיך אין די געסלעך.

דער ווארשעווער ביבליאטעקאר הערמאן קרוק האט זיך מיט האסטמאדע גענומען אויפשטעלן אפדאסנוי די ביבליאטעק. דעם צענטן סעפטעמבער 1941 האט מען שוין געבויטן ביכער.

מענטשן, וואס אין נאראמאלע צייטן האבן זעלטן ווען גענומען א בוך אין האנט, זיינען איצטער געלאפן אין ביבליאטעק. א בוך איז געווארן א פריינט, א מריסט אין דעם עלנט. אין די מאלינעס, אין די אונטערערדישע הויזן, פאר א קנויטל ליכט, פאר א סארגן שטראל, וואס איז אריין דורך א שפארוגע, האט מען געלייענט ביכער.

אין נאוועמבער 1942 האט די צאל ארויסגעגעבענע ביכער פאר דער צייט פון געטא דערגרייכט 100.000. לעקאווער דעם האט די ביבליאטעק דורכ-געפירט א פייערלעכן פרימאדן, וואו מען האט פארטיילט ביכער-פרעמיעס דעם ערשטן און דעם לעצטן אבאנענט.

בא דער ביבליאטעק איז אויך געווען א באהאלטענע ביכער-קראט. די בי-כער האט מען אריינגעגאנוועט פון שטאט: פון די אויזשע קארעווע ביבליא-טעק און מוזיען.

דער געטא-ארכיוו און מוזיי האבן געהאט אויפגעזאמלט א דיוקן אויפער

דאקומענטן פון נעטא און שטאט. די מאטעריאלן זיינען פארבאנדענע נעווארן אין בלעכענע קאסטנס און מען האט זיי באגאבן בוי צו בעסערע צייטן.
דער סטאטיסטישער אמת האט געקליבן יעדעס וועגן אלע נעטא-א-שטאלטן און האט זיי באארבעט אין דער פארם פון סטאטיסטישע בולעטינען. דער אמת האט פארטיק געמאכט בולעטינען: וועגן נעוונט-שוין, סאציאלער פארזארגונג, ארבעט, קולטור-לעבן, אדמיניסטראציע, באשפיוונג און אנדערע געביטן פון נעטא-לעבן.
פון די איבער 300 קולטור-טוער אין ווילנער נעטא (לערער, שרייבער, ארטיסטן, געלערנטע, מאלער און מוזיקער) איז קומעט קיינער נישט געבליבן. פון די פאר טויזנט קינדער אין די נעטא-שולן זיינען געבליבן בלויז עטלעכע צענדליק.

דער שפיטאל און ארגאניזאציע פון דיינקייט

140 יאר האט עקזיסטירט אין ווילנע דער אידישער שפיטאל, וועלכן מען האט גערופן אמאל — דער העמערש.
באם שאפן דעם נעטא האבן די דייטשן ארויסגעשיקט פון שפיטאל אלע נישט-אידישע קראנקע און דאקטוירים, זיי האבן צוגענומען אלע מעדיצינישע אינסטרומענטן, רעפועס, פראדוקטן און האבן ארויסגעשיקט אהין די אידישע מעשונאים און אלע אידן מיט קלעפיקע קראנקייטן, וואס האבן זיך בויז איצט אויפגעהאלטן אין די שטאטישע שפיטאלער. אפן געמא-טויער האט זיך בא-ווירן א שילד: „אכטונג, זעכע-געפאר! איינטרויט פיר נישט-יודען פערבאטען!“ דערביי האט הערינג (איינער פון די דעמאלסטיקע שעפן פון געשטאפא) אָנגע-זאגט דעם אידנראט: אויב ער וועט געפינען א קרעציקן, אָדער א קראנקן מיט פלעקן - טיפוס, איז א סאך צום נעטא.

אין די ערשטע טעג פון נעטא איז געקומען שוויינענבערג אין שפיטאל און גענוי באטראכט יעדן קראנקן. א סאך האט ער „דערקלערט“ פאר אומהייל-באדע און האט באפוילן זיי אוועקפירן אין „א צווייטער שטאט“. שוויינענ-בערג האט אויסגעקליבן דעם מעשונענעם קאמבער און אים באשטימט פארן עלטסטן פון אידנראט. ער האט אוינגעאָרדנט קאמבערן אין א ספעציעלן קא-בינעט אין אידנראט און אים געגעבן א שטאב מיטארבעטער. אין א פאר טעג ארום איז שוויינענבערג געקומען צו די מעשונאים אין קאמער און געהאלטן פאר זיי א רעדע:

— דא איז נעטא איז אייך שלעכט, קומט, פארט מיט מיר אין א צוויי-טער שטאט, דארטן וועט אייך גארניט פעלן. דערביי האט ער ארויסגענומען בולקעס און געווארפן פאר די מעשונאים.
מיט פרייד און געלעכטער האבן די קראנקע זיך צוגעכאפט צו שוויינענ-

בערנס מאמאנעס. א סאך האבן אריינגעמאנעט אין אויטא. אנדערע האבן זיך געראנגלט מיט די כאפונעס און ניט געלאזט זיך נעמען. ווען דריי אויטאס זיינען שוין געווען אָנגעפאקט מיט מעשונגאָים, האָט שוויינעבערג געפרעגט קאמבערן. צי עס גלויבט זיך אים ניט מיטפאָרן אין דער צווייטער שטאָט. אויב יאָ, וועט ער האַרטן ווערן דער אָנפירער איבער אלע עוואקואירטע. קאמבער איז מאַססיג געווען. ער האָט זיך אריינגעזעצט מיט שוויינע-בערן אינאיינעם און מיט פאראד האָט אים ווין האר אונגעפירט אין „דער צווייטער שטאָט“.

אָפּ באַזונדערס קאמפליצירטע אָפּעראציעס און וויכטיקע קאנסיליום פלעגט מען פאַרבעטן אין שפיטאַל די ניט-אידישע פראָפּעסאָרן מיכידאָ און יא-נאָשקעוויטש. געהיים, דורך אַ זייטן אריינגאנג, פלעגן זיי ביינאכט זיך אַריין-שאַרן אין געטאָ. אויך די שטאטישע אַפטיקן האָבן געהאַפּן דעם געטאָ-שפי-טאַל. אזוי ווי לויטן געוועזן האָבן מײן אידן ניט געמאָרט באַקומען מעדיצינישע הילף מעכוז די גרענעצן פון געטאָ, פלעגן די אידישע דאָקטורים אויסשרייבן די רעצעפטן אונטער פאַלשע נעמען. די שטאטישע אַפטיקער האָבן וועגן דעם געוואוסט. זיי האָבן אָבער קיינמאָל ניט געמאָכט קיין שוועריקייטן באַם אַרויס-געבן די רעפּעס. נאָך אַ מאָקער צו באַקומען מעדיקאַמענטן, און דער סאַמע וויכטיקסטער, זיינען געווען די שטאטישע שפיטעלער, וואו אידן האָבן געאַר-בעט אַ צוואנגס-אַרבעט. פון מיליטערישן שפיטאַל אָפּ אַנטאָקאַל, פון שפּאַ-נישן קריגס-לאַזאַרעט פלעגן די אַרבעטער אַריינמאַרשן אין געטאָ וואָס נאָר די דאָקטורים האָבן באַ זיי באַשטעלט. שפעטער האָט זיך אָנגעהויבן אין געטאָ גופע די פאַבריקאַציע פון מעדיקאַמענטן.

ווי שוין דערמאָנט האָט מען דעם געטאָ-שפיטאַל געוואָרנט, אַז אויב מען וועט געפינען אַ פלעפּיקן קראַנקן איז דער געטאָ אין סאַקאָנע. וואָס אַן עמעס, קיין סאך אזוינע פאַלן זיינען נישט געווען. אָבער די עטלעכע קראַנקע, וואָס זיי-נען יאָ געווען (דער איקער — מענטשן, געבראַכטע פון פאַרשידענע לאַגערן) האָט מען געהיילט בעשטיקע אונטער אנדערע דיאָגנאָזן.

צווישן אנדערע אַנשטאַלטן איז באַם אידנראַט געווען אויך אַ געזונטהייטס אַפטייל. ער האָט געהאַט פאַרשידענע סעקציעס, וואָס זייער אַלעמענס אויפ-נאָכע איז געווען: אויפֿהאַלטן די רייניקייט אין געטאָ און העלפן דער באַפֿעל-קערונג איינזיטן דאָס געזונט.

עס האָט געאַרבעט אַ סאַניטאַר-עפידעמיאָלאָגישע סעקציע, סאַניטאַרע פּאַליציי, אַ סעקציע פאַר היל-אונטערמוזיעס, אַ קינדער-שוין-סעקציע, אַ בייס-אויילעם-סעקציע און אַנד.

צום דאָקטורים-פאַרזיין אין געטאָ האָבן געהערט 150 מעדיצינער. זיי האָבן געשאפן אַ מעדיצינישע אָרגאַניזאַציע. דער דאָקטורים-פאַרזיין האָט אויך אַרויסגעגעבן אין געטאָ אַ צייטונג. זי איז באַשטאַנען פון די אָפּגעדרוקטע דע-

פערטן, וואס פארשידענע דאקטוירים האבן געלייגט א וואך איבער א וואך פאר אויטאריעס. די צייטונג האט געהויסן: „פאלקס-געזונט“.

אָט איז דער אינהאלט פון נומ. 6 „פאלקס-געזונט“, ארויסגעגעבן אין ווילנער געמאָדעם 7-טן נאוועמבער 1942-טן יאָר.

1. דר. פייגוס — וועגן דערנערונג.
2. דר. ברייטבאָרס — שרעקט זיך נישט, ווען דאָס קינד ווערט געל.
3. דר. פייסאָנאוויטש — ווען עס רייסט אַ בינגער.
4. דר. בוראָק — צי גרויסע הייז ביי אַ קראַנקן איז אַ סימפּטאָם פון געפאָר.
5. דר. אַנטאָקאַלעז — וועגן אַבערגלויבענישן אין דער מעדיצין, מעדיצינישע בראַנקס, ברוי-קאסטן.

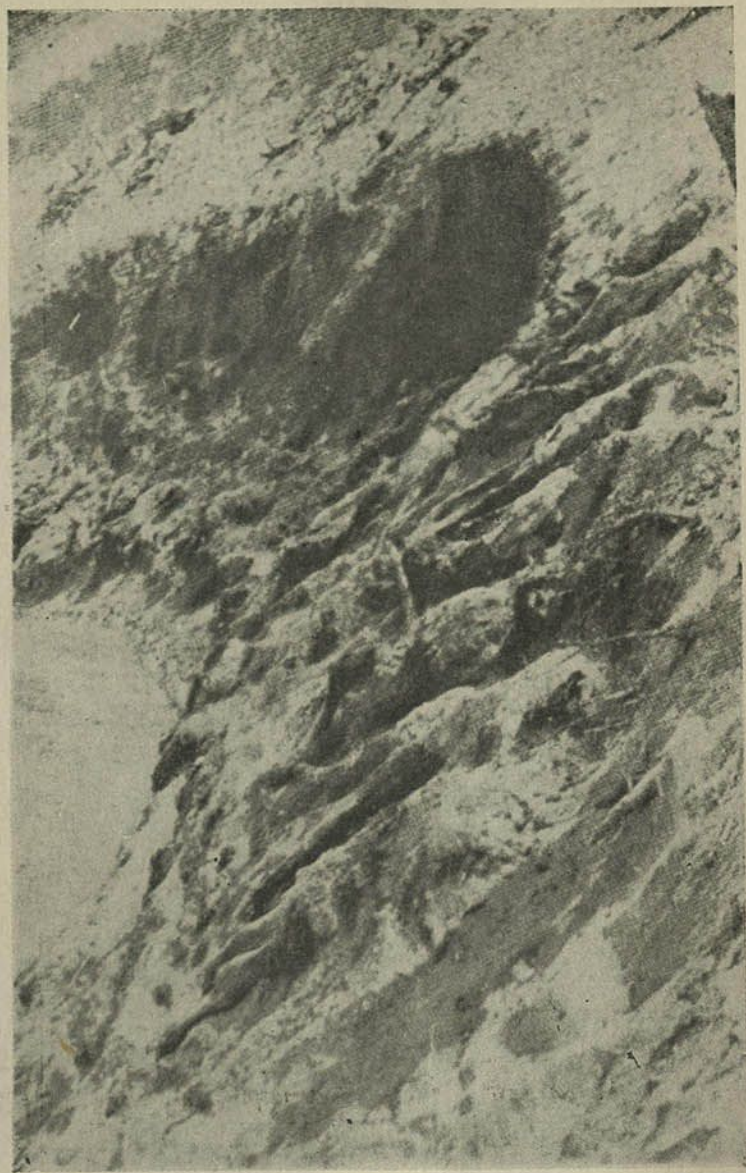
אין קעניגרייך פון אלפרעד ראָזענבערג

דער ראָזענבערג-שטאָט אין ווילנע („אינזאָל-שטאָט, רייכסלויטער ראָזענ-בערג“) איז באַשטימט געווען צו דערגאָנצן די אַרבעט פון געשטאַפּט אַויסגע-פינען און פאַטערן ביזן גרונט די אידישע קולטור-אויצערעס. אין מעשעך פון אַ קורצער צייט טוזן פּולשטענדיק אָפּגעמעקט ווערן פון דער ערד דער האַלבער יאָר-טויזנט אידיש ווילנע.

דעם 1-טן אויגוסט האָט מען אַרעסטירט גויעך פּרילוצקי. ער איז גע-זעסן באַ זיך אין שטוב, ווי אין ערשטן מאָג פון דער מילכאָמע, און געשריבן זיין „פאַנעטיק פון אידיש“. מען האָט אים אַריינגענומען אין אַ מאַסטי און אַוועקגעשלאָפּט אין די קעלערן פון געשטאַפּט אַף מיצקעוויטש-גאַס. דאָרטן האָט געוואָרט אַף אים דער דייטשער פּראָפּעסאָר פון יודאיקאטיק דר. גאַט-האַרט, וואָס איז געקומען ספּעציעל פון בערלין אויפצוקלייבן אין ווילנע די זעלטענע קולטור - אויצערעס. צו פּרילוצקי האָט ער זיך באַצויגן קלוימערשט העפּלעך, גערעדט מיט אים וועגן ליטעראַטור, פון אים האָט דר. גאַטהאַרט פאַר-לאַנגט, ער זאָל אויפשטעלן אַ רעשימע פון די אידישע איינקונאַבלען (ערשט — דרוקן ביזן 1-טן י. ה.). וואָס געפינען זיך אין דער באַרימטער ווילנער סטראַ-שון-ביבליאָטעק (סטראַשון, דער פאַרוואַלטער פון דער סטראַשון-ביבליאָטעק, דער אייניקל פון איר גרינדער, האָט נישט געקאָנט צווען, ווי די דייטשן באַלע-באַטעווען אין ביבליאָטעק און ער האָט זיך אויפגעהאַנגען אַף די רעציעס פון זיינע טפילן).

גויעך פּרילוצקי איז געזעסן אין די קעלערן פון געשטאַפּט צוזאַמען מיט דעם אלטן אידישן שרייבער א. י. גאַלדשמידט. יעדער אינדערפרי פלעגט מען זיי פירן אין די ביבליאָטעק, וואו זיי פלעגן ייִזשטעלן רעשימעס פאַרן דר. גאַט-האַרט. און ווען יענער איז אַוועקגעפאַרן צוריק קיין בערלין, זיינען ביידע גע-

א מאסן-קיווער אין פאנאר, פון וועלכן די דייטשן האבן נאך
נישט באוויזן צו באברענען די טויטע.

דער מאסן-מערדער מארטין ווייס, וואס האט זיך
אויסגעבויט לעבן פאגאר א דאטשע

לערנע שוין פארבליבן אין געשטאפא. ווי מיר האָט שפּעטער דערציילט דער ביבליאָטעקאַר ביסל לונסקי, וואָס איז געווען מיט זיי צוזאמען אין די קעלערן פון געשטאפא, האָבן זיי די לעצטע נעכט, ביז מען האָט זיי אַרויסגעפירט, גע-רעדט וועגן ראַמבאַם. אין אַ בוידעש אַרום האָט מען נאָך געווען פּרילוצקין אין טורמע. ער איז געלעבן אַ האַלב נאָכעמער אַף דער ערד, און זיין העמד, אַרומגעבונדן אַרום זיין קאָפּ, איז רויט געווען פון בלוט. לעבן אים איז געלעבן א.י. גאָלדשמידט און שוין מער נישט געאַטעמט.

*

ד.ר. פּאַל, דער דירעקטאָר פון פּראַנקפורטער מוויי צו פאָרשן די מורדער-פעלקער, אַליין אַ מיטאַרבעטער פון „שטורמער“, איז אין יאָנואַר 1942 געק-מען אין אונדזער שטאָט אויסצופירן די אויפנאַבע, ער איז נישט געקומען אַליין. מיט אים איז געקומען אַ גאַנצער שטאָט „געלערנע“ — דער אָבער-איינזאץ-פירער ד.ר. מילער, ד.ר. וואַלף (ביידע פון בערלין), שפּעטער איז צוגעקומען ספּאַרקעט און אַ געוויסער גימפּעל.

זיי וויינען אַריינגעפאָרן אין געטאָ און געפאָדערט צוזאנציק אַרבעטער אַף אויפצוזאַמלען איבערן שטאָט די אידישע קולטור-אויצערעס. די צוזאנציק וועלן דאָס דארפן סאָרטירן, איינפאַסן און אַוועקשיקן קיין דייטשלאַנד.

— עס איז מילכאַמע-צייט, — האָט ד.ר. מילער געזאָגט. — אין אַזעלכע צייטן קענען נאָך באַלילע באַרעווי ווערן די קולטור-ווערטן. מען טאָר עס נישט דערלאָזן. דעריבער שיקן מיר עס אָפּ קיין דייטשלאַנד. ביז איבער דער מיל-כאַמע...

ד.ר. מילער האָט געפאָדערט, אַז צווישן זיינע צוזאנציק מיטאַרבעטער פון געטאָ וואָלן פינף זיין אַזעלכע, וואָס קענען גוט אידיש און העברעאיש און אַריענ-טירן זיך אין פארשידענע מאָנסטריפּטן און אַלמע ספּאָרים. איך בין געווען איינער פון די פינף. מיין ציל איז געווען: זען אַפּראַטעווען וואָס נאָר עס איז מעגלעך. וואָס עס באַטייט אַזוינס „דייטשישע קולטור-היטער“, האָב איך שוין גוט געוואוסט ווערליך דעם, וואָס זיי טוען אָפּ מיט מענטשן. אין געטאָ איז שוין דערנאָנגען צו מיר אַ גרוס, אַז אין שטאָט הייצט מען די אויוונס מיט ביי-בליאָטעקן.

איך בין אַוועק אין ראָזענבערג-שטאָט אַף זיגמונט נאָס 18. די ערשטע אַרבעט, וואָס דער שעף ד.ר. מילער האָט באַפוילן צו טאָן, איז פאַרברענען די רייכע מעדיצינישע ביבליאָטעק פון אוניווערזיטעט-שפיטאַל, וואָס האָט זיך געפונען דעמאָלט אין דער זעלבער וואוינונג.

ד.ר. פּאַל האָט באַפוילן שאַפן אַ „געטאָ“ פאַר די אידישע בוכער. די פער-ציק טויזנט ספּאָרים פון דער וועלט-בארימטער סטראַשן-ביבליאָטעק האָט ער געהויסן אַריבערפירן אַף אוניווערזיטעט נאָס 3, אַהין האָט מען אויך צוגעפירט די ספּאָרים פון די דריי הונדערט ווילנער קלוין.

דר. פאל איז אין יאר 1933 ספעציעל געשיקט געווארן דורך דער הימ-
לעריסטישער פארטיי מיין יערושאלאים. ביזן יאר 1936 האט ער שטודירט
אריענטאלישע וויסנשאפט אין יערושאלאיימער אוניווערסיטעט. געקומען א
„באהאוונטער“ אין דער אידישער ליטעראטור, איז ער געווארן א ראטגעבער
בא אלפרעד ראזענבערג, דעם שעפער פון נירנבערגער אנט-אידישע געזעצן.
גלייכצייטיק איז ער געווען דירעקטאר פונעם פראנקפורטער מוזיי צו פארשן
די מיזער-פעלקער און איז איינער פון די הויפט-מונטארבעטער פון דעם מאָרד-
בלעט „שטורמער“.

מיט די קאלאסאלע אויזערעס פון די ווילנער אידישע מוזיען האט ער גע-
וואלט אפמאכן דאס זעלבע, וואס זיין קאלענע דער מאסן-מערדער שווייגענבערג
האט געמאכט מיט די אידן: מאָרטירן זיי אף „לינס-רעכטס“ און ביידן פאר-
טליקן. דר. פאל האט באפוילן אויסמארטירן די אלע צוגנוגעפורטע ביכער און
מאנוסקריפטן לויט די יארהונדערטן. ער פלעגט אליין באשטאטן יעדע אָפּטיי-
לונג און וועדליק זיין בעסער פלעגט ער אָפּטלייבן א פליינעם טייל ביכער פאר
זיין פראנקפורטער מוזיי. פון די איבער הונדערט מיוזנט ספאָדים האט מען קיין
דייטשלאנד אוועקגעשיקט אַרום א צוואנציק מיוזנט אין 74 קאסטנס. די איבע-
ריגע ספאָדים, ביז נאך וויכטיקע, האט ער פארקויפט ווי מאָקולאטור אין דער
ניוירליקער פאפיר-פאַבריק, צו 19 מארק א מאָן. דעם זעלבן נויט האבן איין
געהאט מאנוסקריפטן, די קונסט-בילדער און די סקולפטורן.

גלייך ווי די דייטשן זיינען אריין אין ווילנע האבן זיי דעם אידישן וויסן-
שאפטלעכן אינסטיטוט פארוואנדלט אין א קאזארמע. אלע ארכיוון, עקספּא-
נאטן, קאלעקציעס האט מען ווי מיט אראפגעשלידערט אין דעם אונטערשטן
קעלער. הימלערס ראטגעבער דר. נאטהארט איז געקומען איילוק אין אינסטיטוט
סעריו... צו געפינען גאָלד. דערזען אין קעלער דעם סוף, האט ער באפוילן
ארויסרופן א שלאסער און יענער האט אויפגעשלאָצן דעם סוף. געעפנט, איז
ער געבליבן אנטוישט: שאלעם-אלייכעמס און פערעצעס קסאוו-יארן האבן אים
אָנגעקוקט מיט כוועט... האט ער זיי פאר קאס ארויסגעווארפן פון סוף און גע-
טראָטן מיט די פיס.

אָהער אין ביניען פון אידישן וויסנשאפטלעכן אינסטיטוט האט מען עס
געבראכט די ביכער, מאנוסקריפטן, בילדער, סקולפטורן פון אלע אידישע מו-
זיען און ביבליאטעקן און פון פרייוואטע הייזער, — א כוז דער סטראַשן-בי-
בליאטעק, וועלכע איז שוין געווען ליטוויזירט. ווען מען האט געבראכט אָהער
אנטאָקאָלסקים סקולפטורן פון אַנט-מוזיי, האט דר. פאל א גרויסן טייל צו-
שמעטערט אָן דער ערד. די בלייבענע מאטריצן פון טאלמוד אין ראַמס דרו-
קעריי, וועלכע עס האט געדויערט אויסגעצן אַרום צוואנציק יאָר, האט דר. פאל
פארקויפט אף גום צו 39 מארק א מאָן. 5 קאסטנס מיט מאנוסקריפטן און זעל-

טענע אויסגאבן האָט ער אוועקגעשיקט קיין בערלין. נאָר ווין מיטאַרבײַטער, דער געוועזענער לעדער-סויכער ספּאָרקעס האָט באַם באַן אַרױסגעוואָרפֿן די מאַטע-ריאַלן און אַרױנגעלייגט אַף זײַער אָרט אין די קאַסטנס באַזירים אַף צו שמוג-לען ווי קיין דײַטשלאַנד.

אינגיכן איז דער זעלבער ספּאָרקעס געוואָרן אין ראָזענבערג-שטאָט דער הויפט-מאַכער. פינף-הונדערט סיפּרױ-טױרעס האָט ער אָפּגעגעבן אין אַ לע-דער-פּאַבליק איבערצוצארבעטן אַף אַנטערשלאָסן צו שטױל. די אַלטע פּאַרמע-טענע איינבונדן פון די ווענעציאַנער און אַמסטערדאַמער אױסגאַבעס האָט ער געוויסן אַראָפּרױסן. די מירמלענע מאַציױוועס פון זאַרעמשיער בײַסוילעם האָט ער אָפּגעשקט קיין דײַטשלאַנד אַף צו ברוקירן די גאַסן.

דער ראָזענבערג-שטאָט האָט אזוי פּינקטלעך און זאָרגעווריק גענישטערט אַ אַידיש וואָרט, ווי די נעשטאַפּף האָט געזוכט באַהאַלטענע אידן. דער רעס-טאָר פון ווילנער אַוניווערסיטעט האָט מיר דערציילט, אז נאָכדעם ווי דער ראָזענבערג-שטאָט האָט אַרױסגעפירט פון דער ביבליאָטעק אַלע אידישע און פון אידן געשריבענע ביכער, האָבן זײַנע לױט אױפּגעריסן די פּאַדלאַגע און גע-נישטערט עמלעכע טעג, צי קײנער האָט דאָרט נישט אױסגעהאַלטן אַ אידיש ביכל.

פונקט ווי די נעשטאַפּף האָט צוזאַמען מיטן אױסקוילען אידן אויך אומ-געבראַכט הונדערטער, מױזגמער פון אַנדערע פּעלסער, האָט דער ראָזענבערג-שטאָט און ווילנע גלייך מיט די אידישע מוזײען און ביבליאָטעקן אויך צע-שטערט אין באַראַבעוועט אַנדערע, ווי דעם פּוילישן מוזײ, „מאַנזאַזשיסטוואָ פּשיאַציל נאָס“, דעם באַרימטן פּוילישן פּאַרלאָ, „יוועף זאַוואַדסקי“, די פּויל-לישע ביבליאָטעק אפן גאַמען פון טאַמאַש זאַן, די ביבליאָטעק פון עוואַנגע-לישן קלױסטער און פיל אַנדערע.

צוויי מאָל אין בױדעש פלעגט דער ראָזענבערג-שטאָט אַוועקשױקן באַ-ריכטן וועגן זײַנע אױפּטוען אין דער ראָזענבערג-צענטראַלע פארן באַליטיקום אין רױגע. אין די באַריכטן איז געזאָגט געוואָרן: וויפּל ביכער מען האָט אַוועקגע-שיקט קיין דײַטשלאַנד; פון וויפּל איז געמאַכט געוואָרן מאַקולאַטור א. א. וו. דערביי האָט מען געדאַרפט גענוי אָנגעבן וואָס פאַר אַ ביכער זײַנען דאָס און אין וועלכע שפּראַכן. דאָרט איז געפירט געוואָרן אַ גענויע סטאַטיסטיק פון דער פּאַרטיקולאַר.

באַם אַרבעטן אין ראָזענבערג-שטאָט האָבן מיר, אַ גרופּע באַוויירים פון געמאַ, אין מעשעך פון אַנדערהאַלבן יאָר געראַטעוועט אַ וויכטיקן טײל פון די גוואַלדיקע קולטור-אױסרעס, ווי פאַרמױערט אין ווענט, פאַרגראָבן אין קע-לערן און הײלן. מיטן גלױבן, אז אינגיכן וועט קומען דער טאָג, ווען פּרױע מענטשן וועלן דאָס אױסגראָבן צוריק פאַרן וואויל פון פּאַלס און פאַר דער גאַנ-צער מענטשהייט.

די וויכטיקסטע מאַנוסקריפּטן און ביכער פלעגן מיר אַרונטערשפּאַרן

אונטער די קליידער און ארויסבראנגן אין געטא. איינמאל האב איך געזעהן בא
ספארקעטן א דערלויבעניש ארויסצובראנגן אין געטא א ביסל מאקולאטור און
צו הייצן די אויוונס. ספארקעט האט די דערלויבעניש געגעבן און האט אנגע-
שריבן א צעטל, אז די זשאנדארמען באס געטא-טויער זאלן עס בא מיר נייט
צונעמען. אין דעם פעקל "מאקולאטור" איז געווען: טאלסטאם בריוו (איך האב
זיי געפונען אין שניי לעבן דער סטראשון-ביבליאטעק), שאַלעם-אלייכעם
ססאו-יאדו, בריוו פון נאָרקי, ביאליק און ראָמען ראָלאָן, זעלטענע אויסגאבעס
פון 15-טן און 16-טן י. ה. רעפינס א בילד, דר. הערצלס מאָג-בוך, דער איי-
ציקער אין דער וועלט מאנוסקריפט פון ווילנער גאָלד, צייכענונגען פון מאַרק
שאַנאַל און צענדליקער אנדערע דאָקומענטן, בילדער און קולטור-ווערטן.
האַבנדיק ספארקעטס דערלויבעניש, האט מען שוין געקענט מאַג-טעלעך
איבערבאָרען די קונצן; כוין דעם, האבן מיינע מיטארבעטער מעלעך מיר גע-
האַלטן. עס איז פארשטענדלעך, אז מיר האבן געקענט פון ביניען ארויסברא-
נגן בלוז א קליינעם טייל. דעריבער האבן מיר דאָרטן נופע אויסגעבויט א מא-
לינע און באהאַלטן בא א פינף טויזנט וויער וויכטיקע ביכער אין אלערליי
שפראכן.

באזונדערס שווער איז אונדז אויסגעקומען צו ראטעווען די סקולפּטורן.
אַבער אויך דאָ האבן מיר זיך געגעבן אן איינצע. מיר האבן זיי פריער ארויסגע-
טראָגן פון ביניען, באהאַלטן אפן הויף, און שפעטער איז שוין גרינגער געווען
זיי אַריבערצופעקלען אין געטא.

אין מאי 1943 איז אין ווילנע געבראכט געוואָרן דער ספאַלענסקער מו-
זיי. — עטלעכע צענדליק קאסטנס אָנגעפילט מיט מאנוסקריפטן און בילדער.
דריי אַווינע קאסטנס האב איך גלייך פון באָן, מיט דער מיטהילף פון מיינע
באוויידים, אַריבערגעפירט אין דעם שטאַטישן אַרכיוו און אינגאנצאָווער געסל
און זיי באהאַלטן אונטער א קופע אַקטן. אין די קאסטנס, וואָס איך האב שפע-
טער געעפנט, געפינט זיך דער טאָג-בוך פון פיאָטער דעם גרויסנס דינער, אלטע
קירלעכע בראָניקעס פון 15-טן און 16-טן י. ה. בילדער פון רעפּין, לעווטאָן
און פיל אנדערע מוזעאלע ווערטן. א טייל פון די אויסגערעכנטע מאטעריאלן
האב איך דערגאָך אַריבערגענומען און פארגראָבן אין געטא.
איך האב עס געטאָן דערפאר, ווייל איך בין נישט זיכער געווען, אז אין
דעם שטאַטישן אַרכיוו וועלן זיי בלייבן גאנץ. איך האב גערעכנט אזוי: פון די
ביידע ערטער — וועט עפּשער אין אויף אַרט זיך אויפחטן.

*

אין איינעם פון די ווילנער מוזיען, וואָס מיר האבן זיינע עקספּאַנאַטן גע-
בראַכט אין ראָזענבערג-שטאָב, האב איך געפונען א דאָקומענט אונטערגעשרי-
בן פון דעם פּויליש-אַמעריקאַנישן פּרייהייטס-קעמפער מאַדעניש קאַסציווּשקאָ.
עס איז געווען פּרילינג 1943, אין די טעג פון טעראָר און דער שטאַטישער בא-

פעלקערונג. דעם דאקומענט האב איך אָפּגעגעבן א פוילישער פרוי, וואָס האָט אויסגעהאַלטן פון אַ שביטע צוואַנציק אידן. ווען די פרוי האָט דערזען דעם אונטערשריפט, איז זי געפאלן אָף די קני און געקושט דעם נאָמען. אַה מאָרגן איז זי געקומען צו מיין אַרבעטס-אַרט און מיר דערציילט: ווען זי האָט באַ-וווּן קאָסציוושיקאָס אונטערשריפט די מיטגלידער פון דער אומלעגאלער אָרגאַניזאַציע, צו וועלכער זי געהערט, האָט עס געוויקט אָף זיי ווי אַ פונק אין פויל-ווער. אירע באַוווירדים האָבן מיר געבעטן איבערגעבן, אַז נישט נאָר זיי, נאָר זיי-ערע קינדער און אייניקלעך וועלן דאָס געדענקען און מיר דאנקבאַר זיין. אינעם אויסגעהאַלטן די קולטור-אויצערס האָבן מיטגעהאַלטן: 1. קאַלמאַ-נאָוויטש, 2. קרוק, 3. קאָמשיעוויטש, 4. קאָלעניצקי, 5. נומע מאַרקעלס און דר. דאָניעל פּינשטיין. אויך די דאָצענטן פון ווילנער אוניווער-זיטעט מאַריאַ אַבראַמאָוויטש און דער באַוואוסטער ליטווישער פאָעט קאזים באָרומאַ.

די וויכטיקסטע מאַנוסקריפטן פון דעם אידישן קלאַסיקער פערעץ האָב איך אין מערץ 1942 איבערגעגעבן דער ליטווישער זשודנאָליסטישן שווייטע. זי איז פיל מאל געקומען אין דעם דייטשישן אַנשטאַלט, וואו איך האָב געאַרבעט, און אַרויסגעטראָגן פון דאָרט מינע צוגעגרייטע פאַקעטן.

שימיטע איז נישטאָ. פאַרן העלפן אידן האָבן זי די דייטשן פאַרפייניקט. אין דעם אויפגעהיטן געמאַ-אַרכיוו האָב איך געפונען אירן אַ בריוו. דעם בריוו האָט זי אַרוינגעשוּקט צו דער לערערן נינע גערשטיין אָף מאָרגן נאָך אַ פאַר-שטעלונג אין געמאַ, וואו שימיטע איז בייגעווען. אויך ציטירט אַ טייל פון דעם בריוו, ווי אַן אָנדרענג פון אַט דעם זעלמענעם מענטשן:

„מייערע נינע, האָט נישט קיין פאַריבאָל, וואָס איך ווענד זיך צו איך נישט קענענדיק איך פערזענלעך. אויער פלאַסמישע אויפירונג אין יוגנט-קלוב (פון געמאַ א. ס.), ביאָליקס „א פריילעכס“, ריוונס „די וואַנט“ און די אינסצענו-רונג פון די אידישע פאָלעס-לידער האָבן מיר באַצויבערט און דערוואַרעמט. יא, מען דאַרף זיין אַ פאָלעס פון געאוינים, מען זאָל אין אַט די קאָשטאַרן קאָנען שאַ-פן אַזוינע קינסטלערישע זאַכן. צוזאַמען מיט דער אויסגעצייכנטער אידישער יוגנט גלויב איך און האָב, אַז סאָף-קאַל-סאָף וועט די וואַנט צעפאלן און עס וועט הערשן אָף דער גאָרער וועלט די ברידערשאַפט פון אַלע פעלקער.“

דער ניין-יעריקער קינסטלער

מיין באַווערטער ראָבאָל סאַראַבסקי, אַ לערערן אין געמאַ, איז אין אַ קאַלטן ווינטער-אָונט פון יאנואַר 1943 געקומען צו מיר מיט אירן אַ נייעם שילער — דעם ניין-יעריקן זאַלמען באַס. זי וויל מיר באַוווירן זיינע צייכענלעך. אויך האָב פאַרגעסן, אַז איך געפין זיך אין געמאַ, אַז מיט אַ שאַ פריער איז אָנגעקומען אַ

יערע וועגן די שכיטעס אף דער פראווינץ אין די לעצט-געבליבענע אידישע אי-שואוויס. איך האב באטראכט די צייכענונגען, און נאך מער דעם בלייבן וויד-הוי-טיסן אינגעלע, מיט די גרויסע העל-בלויזע אויגן, געקומט אף די דורכויכטיקע אדערלעך, אף זיינע צארטע שלייפן, אף זיין לויכטן סוידעסדיקן שמויכל, וואָס דערמאָנט אָן דעם שמויכל פון אַ מאַדאָנע און דערפילט, אז אין דעם אינגעלע איז פאַראַן עפּעס אזוינס, וואָס איז שטאַרקער פון אַלע די, וואָס פאַרמעסטן זיך צו פאַרטיליקן אונדזער פאַלט.

איך האב באטראכט די בילדער, געצייכנטע מיט אַ בלייזער אף צופעליקע שטילעך פאפיר — סקיצן פון קעפּ ערגעץ אמאָל געווענע. צייטליכע עכט-סינסט-לערישע ליניעס. ליניעס נישט דערצויגענע, האלבט, וואָס אין דער נישט פארגע-דיקטקייט איז באהאלטן דער סינסטלער. און אַט איז אַ באַל. אַ קאָמפּאָזיציע. די באַוועגונגען לופטיקע, לייכטע, מיט אַאיפיל כּוש פאַר דאָס אַלגעמיינע נאָנצע! — וואָס איז דאָס אזוינס עקספּרעסאָניזם? — האָט ער שטיל אָבער מיט אַ סאָך נייגער מיך אַ פרעג געטאָן.

זיין פראגע האָט מיך צעטומלט. די לעזערן האָט געלאכט.
— איך בין געבטן געווען אין לייזע-זאָל אף סטראַשין-נאָס! — האָט ער ווייטער געצויגן מיט אַ לויטעריס אומעמוס אידיש, — האָב איך געמישט אַ קונסט-בוך, איז געווען דאָרטן אַ וואָרט „עקספּרעסאָניזם“ — האָב איך אים נישט פאַרשטאַנען. איך האָב געפּרעגט באַ מיין לערערקע, זאָגט זי מיר, מירן עס פרעגן באַ אייך.

איך האב געפרוואוּט דערסלערן. מיינע ווערטער זיינען אָבער געווען פאַר אים נישט איבעריס פאַרשטענדלעך.

— ווייסט איר וואָס, — שלאָגט ער מיר איבער די רייד, — צייכנט עס אָן. — איך קען נישט, מיינערער, — האָב איך אים געזאָגט מיט אַ שמויכל.
— ווי קען מען דאָס נישט אָנצייכענען אַ זאָך, וואָס מען ווייסט? — הויבט מיט די אַקסלען דער ניין-יעריקער, און זיינע אויגן ווערן טיף, ווי טונקעלע היילן. אין יענעם אָונט בין איך געוואָר געוואָרן, אז צו אַלע אויסטערלישקייטן אין זיילנער געטאָ איז צוגעקומען נאָך איינע זאָלמען באַט.

אין געמאָ איז ער סאכאָסל אַ כּוידעש. אַנדערהאלבן יאָר איז ער צוזאַמען מיט זיין מאַמען אָפּגעלעגן אין אַ מאָנאָסטיר אפן בוידעם. דער הויז-וועכטער פלעגט אין די נעכט זיי אַרויפברענגען שפּייז. זיי האָבן געהאַפּט אַף אזא אַויפֿ איבערצולעבן די מילכאָמע.

זאָלמען האָט די לאַנע פאַרשטאַנען נישט ווינציקער ווי אַ דערהאַקסענער. ער האָט נישט אוינמאָל געזען דורך די שפּאַלטן פון בוידעם, ווי מען „שלעפט אירן מאַסנווייז צו דער שכיטע. אַ בלייזער האָט ער געהאַט. פאַפּירלעך אויך, — האָט ער געצייכנט. נאָנצע מעג, אויך ווינטער, ווען דער פּראָסט האָט דורכגע-

פרוירן ווינע דינע, דורכזיכטיקע פינגערלעך, איז ער געווען אין א ווינקעלע
און געצויכנט, די מעג האבן אעראפלאנען באמבארדירט די שטאט און אנגע-
צונדן זייער דאך. זיי זיינען קום לעבעדיק אראפגעקראכן. עס איז געווען ווי-
טער. א פראסט, זיי האבן נישט געהאט קיין אנדער בריידע, ווי צו קומען אין
געטא.

די קינסטלער אין ווילנער געטא זיינען געווען פון אים באגריסטערט. ראכל
סוצקעווער, די באקאנטע ווילנער מאלער, האט אים גענומען צו זיך, געקליבן
זיינע צייכענונגען ווי בריילאנטן. פויסער 1943 האט מען אין סאיע פון געטא-
טעאטער געעפנט אן אויסשטעלונג פון בילדער. א האלבע וואנט האט געהערט
זאלמענען, אכויז די צייכענונגען, וואס ער האט געבראכט פון מאנאסטיר-בוידעס,
זיינען דא געווען שוין ניו, געשאפענע אין געטא גופע. איין בילד, געדענק איך,
איז ווי מען גייט פון דער ארבעט און די דייטשן קאנטראלירן באס טויער. א
צווייטס — געמא בינאכט. געצויכנט מיט טינט. א דריט בילד האט דער קינסט-
לער אנגערופן: „איך אין דער שכיטע“ — ווי אזוי באוואוסטע פאליציי-לייט גע-
פינען אים אין א באהעלטעניש און שלעפן צום מוים.

זאלמענע בילדער האבן זיך אויסגעטיילט פון אלעמענס, כאטש אין דער
אויסשטעלונג האבן זיך געהאט באמיליקט ביי א צען ווילנער מאלער. — און
ער האט טאקע באקומען די מאלער-פרעמיע פון געטא.

עס האט זיך דערגענטערט די ליקווידאציע פון דער געטא. אויגוסט 1943.
א פרייטיק, די נאכט פול מיט געשרייען און פארביקע שמאטעס. פענעמער פאר-
כאפט אין ווין-פארנאנג, שפריצען מיט מעשונגאס. א אידענע שפארט זיך צווישן
אוינלעם מיט א משאנל-מאפ, איילט צו דער בעקעריי אים צו פארקן אף שא-
בעס, און גלייכצייטיק יאמערט זי: „מען האט דערשאסן מייע דריי קינדער!“
א זאקן שלאגט זיך אין הארצן און בעט אף זיך דעם מוים, קינדער לויפן ארום
איבער די נאסן. דאקטוירים מראגן א פארסאמטע.

איך בין אריין אף שפיטאל-גאס 7, וואו עס וואוינט זאלמען. הינטער דער
מיר לאז איך איבער די גויסעדיקע נאסן.

ארויפגעקאשערט די ארבל ביו אויבן, איז פארמאן דער קינסטלער אין
אויסקנעטן א פונור פון ליים. זיינע הענטלעך, ווי צוויי שטראלן, רונדן זיך,
פיוגן זיך ארום א פויכטער ליימענער מאסע, וואס איז געהאריקט און אונטער-
טעניק די באוועגונגען פון מייסטער. פון דער שטיק פארמלאזער ליים וואקסט
ארויס א קאפ און הויבט זיך שטאלץ איבער מענערישע אסטלען.

איך האב געמיינט, עס איז א לעבעדיקער מענטש, א מענטש, וואס איז
אייגעשמירט אין ליים... זאלמען, וואס האט, ווייזט אויס, מיך ביו איצט נישט
באמערקט, איז צו מיר צוגעגאנגען, מיך באגריסט מיט א שמיכעלע און גלייך
מיר אויפגעקלערט:

— עס וועט זיין מוישע ראביינע, אזוי ווי ער האט אויסגעזען...
 די מאמע האט צוגעגעבן: „שוין א וואך, ווי זאלמען האלט אין מענטש א
 פיגור. פונדאנען ער האט אויסגעגראבן ליים ווייס איך נישט. פונדאנען ער
 קען די מעלאכע — ווייס איך אויך נישט. צום ערשטן מאל, ווי איך זע אים ויך
 ארומפארען ארום ליים, פון פרי באגינען ביז אין דער נאכט אריין איז ער אין
 דעם פארטאן. נעכטן איז געווען א לעוואנע-נאכט, איז ער אויפגעשטאנען, ווען
 אלע זיינען געשלאפן און איבערנעמאכט די באוועגונג פון א האנט. זי דארף
 זיין אנדערש, האט ער מיר אויפגעקלערט, און פארמאג, האט ער איינגעדרימלט
 אין א ווינקל.“

צום לעצטן מאל האב איך געזען דעם סינסטלער עטלעכע שא פאר מין
 ארויסרייסן זיך פון געטא, דעם 12-טן סעפטעמבער 1943.
 עס איז געווען אין די טעג פון ווידערשטאנד און געראנגל, איך האב גע-
 וואוסט, אז מארגן וועל איך שוין דא נישט זיין; אדער איך וועל אומקומען מיט
 געווער אין האנט באס דורכרויסן די ארומהינגלונג, אדער איך וועל ויך ציען
 דורך וועלדער צו א פארמיזאנער מאכנע. איך האב באשלאסן ויך צו געזעגענען
 מיט זאלמענען.

איך בין צו אים אוועק. די שפיטאל-גאס — שוין דרוי פערטל א פוסטע.
 מויערן אויפגעריסן מיט דינאמיט, די גאסן קוים דורכצוגיין. איך באנעגן דעם
 דר. פערלשטיין, געוועזענער דירעקטאר פון א קאונער נימאזיע. ער איז אלט
 און גרא געווארן ווי באשאטן מיט אש. זיינע וועסן צוקן פון געדוועקסייט. די
 לופן שוועט. ער זוכט ביי מיר אז איינע, וואס טוט מען? איך האט אים אוועק-
 צוגיין נאך היינט אין שטאט צו זיינע נישט-אידישע באסאנטע, וואס האבן
 אים פארגעלייגט בעיים אן אומגליק צו קומען.

מיר זיינען ביידע אריין צו זאלמענען. עס איז ווידער זון-אונטערשטאנ. נאך
 דאס צימערל זעט שוין אויס אנדערש. פון די אויפרייסן איז אפגעפאלן דער
 מינק. די זעלבע ווענט, וואס זיינען נאך נישט לאנג באצירט געווען מיט זאל-
 מענס בילדער, זיינען איצטער הויל און צעשפאלטן. נאך אין ווינקל באס פענצ-
 טער איז די פיגור פון מוישען. מוישע אָנגעלענט אן א שטיין פול מיט מעכ-
 טיקייט און צאָרן. זאלמען שטייט א שטילער, א לויטערער און פארנלעט א באס
 פון דער סקולפטור: — נעכטן בעיים דער שיסעריי איז דא דורכגעפליגן א
 קויל.

אין וואלד האב איך נישט געקענט רוען. איך האב אָנגעווענדעט אלערליי
 מיטלען זיך צו דערוויסן וועגן זאלמענס גוירל. אבער אן דעולטאט. די פארבינד-
 דלער, וואס זיינען געאנגען פון וואלד אין ווילנע, האבן מיר איבערגעגעבן
 בלוין איינס: די געטא איז ליקווידירט. אפן באן הענט א שילדל, „דורען-דיין!“

אין שטאט איז פאראן צוויי קאנצענטראציע-לאגערן, וואו עס לעבן נאך עטלעכע מוינים אידן. אין אינגעס פון די לאגערן, אין „קויליס“ איז זאלמען נישטא, א פארבינדלעך איז דאָרט געווען. וואָס שייך דעם צווייטן לאגער אין ה. ק. פ. איז נישט מעגלעך זיך צו דערווייזן, ווייל דער לאגער איז שטארק באוואכט און מען קען זיך אהין נישט אריינבאקומען.

אין דעצעמבער 1943 איז אנטלאפן פון קאנצענטראציע-לאגער ה. ק. פ. צו אונזער באַזע אין וואלד דער מיטגליד פון דער פארטיזאנער - אָרגאַניזאַציע אין געטאָ טעוועק שערעס. פון אים האָב איך זיך דערוואוסט: זאלמען איז מיט זיין מאמען אין לאגער. ער ליגט דאָרטן אפן בוידעמל (ווי פאראַרן אפן בוי-דעם פון מאַנאסטיר) און ער צייכנט. צו דער געהויער פארשטעלונג פון די קינד-דער אין קאנצענטראציע-לאגער האָט ער אָנגעמאַלט וואונדערלעכע דעקאָראַ - ציעס. אויך די וועגן זיינען געווען באהאנגען מיט זיין קונסט.

ווי ראטעוועט מען דעם קינסטלער? דער פראַבלעם האָט מיך נישט אָפּ-געלאָזט. איך בין אוועק צום קאמאנדיר פון דער בריגאדע און דערציילט אים וועגן דעם זעלמענעם אינגעלע.

— גיט אָן איינע, באווער קאמאנדיר, ווי אזוי אים צו ראטעווען, עפּשער איז מעגלעך אהין צו שיקן מענטשן?

דעם קאמאנדיר, וואָס האָט אליין זיך פארנומען מיט מאַלעריי, האָט די מאיסע פארינטערעסירט.

— נוט — האָט דער קאמאנדיר מיר געזאָגט, — אין די גאַנצעמסטע מעג שיק איך קיין ווילנע מיינע מענטשן. צווישן אנדערע אויפנאכן וועלן זיי באקומען אַ באַפעל אַרויסצורייגן דעם קינסטלער פון קאנצענטראציע-לאגער און אים ברענגען אהערצו.

איך בין געווען געשפּאַנט און גליקלעך. איך האָב אָנגעשריבן אַ צעטלעך זיין מאמען, זי זאל אַפּלאָזן זאלמענען. מיר טוען עס, קעריי צו ראטעווען איר קינד. באַ דער מיגדעסטער מעגלעכקייט זאל זי מיטגיין.

איך האָב זיך קוים דערווארט אפן צוריקער פון די יעלליכים. עס האָט זיך אַרויסגעוויזן, אז די-אָ מעג האָב מען דעם לאגער אַרומגענומען מיט אַ דאָפּלער וואָך, און אַלע פּרוואוון זיך אַריינצובאקומען דורכן דאָס אין לאגער האָבן זיך נישט איינגעגעבן. און מען איז געקומען צוריק אָן דעם קינסטלער. און אָט האָט די רויטע אַרמיי באַפרייט ווילנע. מיט אַ ברענגענדיק האַרץ יאָג איך צו מיין היימישטאָט. איך באַנעגן אידישע פארטיזאנער.

— וואָס איז מיט זאלמענען?

און צו מיין גרויס איבעראשונג דערווייז איך זיך: ער לעבט. ער האָט זיך געראטעוועט אינאיינעם מיט דער מיטער.

*

דער ליטווישער פראַפעסאָר סטאקאוסקאס, דער אָנפירער פונעם שטאָ-

מישן ארכיוו האט זי בידן אויסגעהאלטן. טאקע אין ארכיוו גופע, אה אינגא-
טאווער געסל האט סטאקאוסקאס געמאכט א באהעלט'ניש, און צוזאמען מיט
נאך פופצן אידן האט ער געראטעוועט אויך דעם סינסטלער.

ווען די טאמע האט געהאלטן אין דערצייילן פון אירע צאָרעס און אי-
בערלעכונגען, האט זאלמען זיך געבוין איבער א פאפיר און געצויכנט.
— אַט אזוי האט אויסגעזען מיינע איידעל א פאשיסט האט אים א
שליידער געטאן אן דער ערד, — האט זאלמען מיר אָנגעוויזן אַה א צייכענונג,
וואָס איז אַקארשט אַרויס פון אונטער זיינע פינגער, — איך וועל נאך אויפ-
שמעלן די סקולפטור, איר וועט זען...

— און וואו זיינען דייןע בילדער, געמאלן אין קאנצענטראציע-לאַגער?
— האב איך אים געפרעגט און מיר האט גלייך פארדראָסן וואָס איך וויסל אויף
די וואונדן זיינע.

— איך האב דארטן אין לאַגער איבערגעלאָזן דעם נאָנצן אַלבאָם, —
האָט זיך זאלמען איבערגעקוקט מיט זיין טאמען. — מען וואָלט זיי עפּשער
געשענט נאך אויפזוכן. נאָר סייזוי געפעלן מיר נישט די בילדער...

מיר זיינען אוועק אה סובאַטש, אהין וואו עס האט זיך געפונען דער
לאַגער. ווען די רויטע אַרמיי איז שוין געווען אין דער פּאַרשטאַט, האָט א
דייטשער באַטאָליאָן זיך א געם געטאָן צו די לעצטע אידן. א דאָנס דעם. וואָס
מען האָט געשטעלט א ווידערשטאַנד, האָבן הונדערט און פערציק זיך געדאַ-
טעוועט. די איבעריקע זיינען צעשאָסן געוואָרן אין דער אַרומרינגלונג.

צווישן די טויטע האָבן מיר געפונען זאַלמענס אַלבאָם. ער איז געלעגן
אויפגעבלעטערט קעגן דער וו. און א טייל בילדער זיינען געהייליקט געווען
מיט בלוט.

די זינגערן

ווער האָט אין ווילנע נישט געהערט די זינגערן לויבע לעוויצקי? געזע-
דיקט קאָנסערוואַטאָריע אין ווין, איז זי געקומען צוריק אין איר היימטלאַנד.
אירע קאָנסערטן, איר זינגען דורך דעם ווילנער ראָדיאָ האָט אַריינגעבראַנגן
עפעס יאָנטעוודיקעס אין די הערצער פון די ווילנער אידן. זי האָט אָנגעפירט
מיט א קלאַס אין דער ווילנער קאָנסערוואַטאָריע. מאַסקווע האָט זי אַרויסגערופן
אַה קאָנסערטן.

א געוויסע צייט האָב איך זי אין געמאָ נישט געזען. זי האָט זיך אויסגא-
האלטן באַ אירע נישט אידישע פּריינט. די מוזיקער אין דער פּאַרשטאַט וויע-

דינען, ווען אין שטאט האבן זיך אנגעהויבן די גרויסע אַבלאוועס, אין זי צו-
דיקעקומען אין געטא. איר אויסזען האָט זיך געענדערט. עפעס איז איר קאָפּ
גרעסער געוואָרן און איר גוף — קלענער. אירע האָר, אָפּגעפאַרבעט אָף בלאַנד,
מען זאָל זי נישט דערשענען, האָבן פאַרענדערט איר פאַנים.

אין יאנואר 1942, ווען איינצייטיק מיט דער גרינדונג פון דער פארטיזא-
נישער ארגאניזאציע, האָט אין געטא אויפגעלעבט אן אונטערערדיש קולטור-
לעבן, האָבן מיר געגרייט דעם ערשטן קאנצערט אין זאָל פון דער געוועזענער
דעאָ-נימאָזיע, איר, דער ליטעראַרישער אָנפירער פונעם קאנצערט און מ-
נעם פראָיעקטירטן מעאמער, האָב פאַרבעטן ליובע לעוויצקי, זי זאָל זינגען
פאַלס-לידער.

יענעם קאנצערט איז אומגעלעך צו פאַרגעסן. עס איז געווען אין אַ קורצער
צייט אַרום נאָך דער „נאכט פון געלע שווינען“. די שטימונג אין זאָל איז ענ-
לעך געווען צו דער שטימונג פון אַן אַזקאַרע. יעדעס וואָרט, יעדער קלאַנג האָט
דערמאָנט אין די געפאַלענע. מען האָט פאַרגעסן, אַז יעדע רענע קען מען ווערן
אַרומגערינגלט, אוועקגעטריבן צו די פאַנגרער גריבער; די פאַרזאמלונג איז
געווען אן אומלעגאלע — אַן מורערס וויסן. מענטשן ווינען געשמאַנען ווי מען
שטייט לעבן אַן אָפּגעגעם שויווער און זיך איינגעהערט און די קלאַנגען פון שאָ-
פּענס מרויער - מאַרש, פון שלוימעס מאָנאָלאָג אין ג. ל. פערעצעס „די גאַלדע-
נע קייט“, אין דער באַראַלער דעקלאַמאַציע פון ביאָליקס „גלוסט זיך מיר ווי-
נען“ אין די ווערטער פון ליובעס האַרציקער פאַלס-ליד, וואָס איז דורכגע-
דרונגען געווען מיט אַזויפיל בענקשאפט, מיט אַזויפיל היילנדיקן מרויער.

צוויי מיבעלעך ווינען איבערן וואסער געפלוין
און מיט די פיסעלעך האָבן זיי זיך געקושט.
פאַרשאַלטן זאָל ווערן יענער מענטש,
וואָס האָט זיך אין אונדזער ליבע אַרוינגעמישט.

עס איז געווען אין אַ יאָר אַרום נאָך אַט דעם קאנצערט, און בינען פון
געוועזענעם אירישן מעלודע - מעאמער, אָף קאַנסקע 3, וואָס זיין הינטער-טייך
איז אַריינגעקומען אין געטא, איז געגאַנגען אַ אידישער ספּעקטאַקל. דער מיט-
פאַמישער אַרקעסטער, אונטער דער אָנפירונג פון דיריגענט דורמאַשקין,
האָט געהויבן געגרייט אַן אָפּערע. ליובע האָט געזאָלט שפילן די הויפט-ראָל.
די פרובן האָבן זיך געצויגן באַדאַשיג... די קונסטלערן אומע אַלעגריצקי אין
ראָבל סוצקעווער האָבן צוגעגרייט ספּעציעלע דעקאָראַציעס. מען האָט פאַר-
גרעסערט די בינע און אויפגענויט אין די געטא-וואַרשטאַטן צוגעפאַסטע קאָס-
טיומען. ליובע האָט זיך געגרייט. נייננדיק אינדערפרי צו דער צוואַנגס-אַרבעט
האָט זי געזונגען, געזונגען שטיל, אין זיך, דער סוינע זאָל נישט דעהערן. דער
מאָן פון דער פרעמיערע האָט זיך דערנענטערט. ליובע איז געווען פול מיט

דערווארטונג: ווי וועט איצט קלינגען איר שטים? אמאל פלעגט זי איר האלדז
היטן ווי אן אויצער, אין א פייכטן וועטער נישט ארויסגיין אין דרויסן.
איצט, באס רייניקן די דילן אין די קאזארמעס, ווערט איר האלדז אויפגעפרעסן
פון שטויב. בא דער שכיטע אין דער „צווייטער געטא“ איז זי געלעגן א וואך
נאכאנאנד אין א מיסטקאסטן צוגערעקט מיט שמיר. בעזיס א צווייטער אקציע
איז זי פארשלאפעט געווארן אין די קעלערס פון געשטאפא, וואו דער דעמאל-
טיקער טאליען שוויינענבערג האט זי געטראטן מיט די פיס. מיט זיין גילדער-
נעם שווערדעלע געשטאכן איר לייב. דורך א צופאל האט זיך איר איינגעגעבן
פון דאָרט צו אַנטלויפן. זי איז געלעגן אין געטא-שפיטאל א קראנקע און גע-
שפיגן מיט בלוט... זיך א ביסל צוגעהיילט, האט זי גענומען אויפטרעטן מיט
געזאנג. ווען אוראָם סליעפ, דער דיריגענט פון געוועזענעם ווילכינג-באָר,
צוזאמען מיט דער פראָפעסאָרן גערשאַוויטש האָבן אין געטא געעפנט א מוזיק-
שול, האָט ליובע דאָרט אָנגעפירט מיט א קלאַס.

און אַט איז זי פאַרנומען מיט דער אָפּערע. ס'איז ערעווי דער פרעמיערע.
זי ציילט די מינוטן, עס זאָל זיך פאַרענדיקן דער טאָג-אַרבעט אין די קאזאר-
מעס. זי איז געשפּאַנט, פול מיט דערווארטונג און נייגער צו דערהערן איר
אייגן געזאנג... זי איז אויך צופרידן, וואָס אַ באַקאַנטע פון שטאָט האָט איר
געבראכט אהער אַ מאַטאָנע — אַ זעקעלע מיט אַרבעט: איר מאַמע איז קראַנק
געוואָרן פון הונגער. ענדלעך הויבט אָן נאכט ווערן. מיט דער לאַטע איבערן
ברוסט איילט זי איבערן ברוק. זי טראכט וועגן דער אָפּערע און וועגן דער
קראַנקער מאַמע. אַה דודניצקער נאָם איז אָנגעפאַרן אַה זיין מאַשין מורער
און האָט פאַרהאַלטן די זינגערן. ער האָט קאָנטראָלירט אַה איר האַלדז דעם
בלעכענעם נומער, די שפיץ פון דער לאַטע און האָט באַטאַפּט דעם בויך, דעם
בוזעם, צי זי שמוגלט נישט אין געטא קיין עסנווארג. ער האָט באַ איר געפונען
דאָס זעקעלע מיט אַרבעט, געהויסן זי זאָל זיך אַריינזעצן אין זיין אויטאָ און
האַט זי אַוועקגעפירט אין דער לומישקער טורמע.

אין טורמע איז זי געזעסן אַ בירדעש. יעדן טאָג האָט מען אַרויסגעשלאָפעט
פון איר קאַמער מענטשן און זיי געוואָרפן אין שוואַרצן, גלאַנציקן אויטאָ, וואָס
האַט געוואָרט באַס אַריינגאַנג. זי האָט געוואוסט, אַז אַה דער פרעמיערע אין
געטא וועט זי שוין קיינמאל נישט זינגען. אירע מעג, און עפּשער שאָען, זיינען
שוין געציילטע. דערפאַר אָבער האָט זי געזונגען אין קאַמער, געזונגען פאַר די
אידן, וואָס וואַרטן אפּן טויט.

ווייס, דער שעף פון עקזעקוציע-פּאַלס, האָט ליובען אַוועקגעפירט קיין
פּאַנאַר. פון זיין גראַען, יאָנטעוודיקן היטל האָט אַראָפּגעקוקט אַ זילבערן שאַר-
בנדל, ווי אַ מיניאַטור פון זיין פאַנים. ער האָט אַליין געפירט דעם אויטאָ. לעבן
אים איז געזעסן זיין געליבטע, די דרייסיק-יעריקע געשטאַפּאַווקע פון האַמבורג,
עלען רענגער, און האָט גערויכערט אַ פאַפיראָס.

באַס דורכגיין די דראָטן, וואָס האָבן אַרומגעצוימט די גריבער, האָט

עלען זיך אפגעשטעלט און באפוילן ליובען, זי זאל זיך אויסמאן נאכעם. ווען די זינגערן האט עס גלייך נישט געטאן, האט עלען ארויסגעצויגן א שפיז און געסטראשעט, אויב ליובע וועט זיך מיינען נישט אויסמאן, וועט זי איר אויסשטעכן די אויגן. מיט דעם זעלבן מיטל פלעגט זיך באנוצן ווייס און קי-מאט שטענדיק האט עס געהאלפן.

ליובע האט זיך אויסגעמאן, איז געגאנגען נאכעם. זי איז אריין אין גרוב. דאָרט זיינען געלעגן מוויטע, באגאסענע מיט קאלד. פון דער זייט האט זיך צוגעקוקט ווייס און מורעד מיטן מאגאקל. עלען רעגנער, די געוועזענע סמורענטן פון האמבורגער אוניווערזיטעט, האט מיט א געלעכטער א נעם גע-סאן דעם אויטאמאט און מיט א סעריע קוילן דורכגעשניטן ליובען.

דער מאטעמאטיקער

דער „זינגער זאלקינדסאן“ — אזוי האט מען אים גערופן — איז א בירורג. ער איז אנערקענט פאר אן אויסגעצייכנטן מייסטער, נאך אים איז-מערעסירט דערהויפט מאטעמאטיק, די „מיסטעריע פון צאלן“, ווי ער פלעגט זאגן.

אין געטא-שפיטאל האט ער שוין אדורכגעפירט א סאך וויכטיקע אפע-ראציעס. אפערירט און געהיילט טראנקע, ווען אף דער נאם האט מען געשניטן געזונטע. ער האט אנגעהויבן אין געטא צו שרייבן א גרויס ווערק וועגן אס-טראגאמיע. צו דער ארבעט אין שטאט האט ער זיך אפגעזאגט צו גיין „בע-סער אומקומען איידער העלפן מיט עפעס אונדזערע מערדער“. ער האט זיך אפגעזאגט פון די גראמען ברויט, פון די פאָרציעס פערדן-פלייש, וואָס די אידן רופן עס אן „סוסינע“, און האט קיינמאל נישט פארמאגן אין מעלדונגס-אמט פון געטא, אז עס לעבט אזא איד זאלקינדסאן: ער פלעגט שלאפן בייטאג און וואכן אין די נעכט. ווען דער געטא אָנגעגלייט פון באטאָניקן צאָרן לעטט זיך, שרייבט ער זיין ווערק.

מיטן אויפגיין פון דעם מארגנשטערן האט ער ליב צו שפילן אף זיין פידל. ער איז א מוזיקער אויך.

ווען דער געטא האט גענומען גויסעס, האב איך גענומען זוכן מיטלען, ווי אזוי צו ראטעווען דעם מאטעמאטיקער. איך האב אים דעמאלט נאך פער-זעלעך נישט געקענט, נאך געהערט וועגן אים א סאך פון זיין שאָבן, וואָס איז מיינער א באווער.

אוינער פון מיינע שטאטישע פריינט, ויליאָן יאנקאווסקאס, האט זיך אינגערנענטען צו באהאלטן אין שטאט, אין א ספעציעל געמאכטער מאלינע, וועס אידן פון געטא. דער פלאן איז געווען אזא: ער האט א באווער, דער בא-ווער איז אליין א פאליציאנט. ער איז אָבער אן אייגענער מענטש און העלפט

פארמיאנער. דער פאליציאנט וואוינט איינער אליין. אין זיין וואוינונג איז פאראן א וואנע-צימער, אט אין דעם וואנע-צימער וועט מען פארמייערן די מיר, פארקלעפן מיט טאפעטן, מאכן פון דער הינטערזייט א פארמאסירטן אריינגאנג און באזעצן דאָרט די זעקס מענטשן.

דעם זעלבן אונט בין איך אוועק צו זאלינדסאָנען, זיך מיט אים בא-קענט און אים דערציילט פון מינע פלענער. געזאגט אים, אז ער איז איינער פון די זעקס, וועלכע זיינען אָנגעמערקט צו באהאלטן זיי.

— פאר מיר עקזיסטירט נישט קיין טויט, — האָט ער מיר געענטפערט, קנייטשנדיק מיטן שטערן. — איך האָב זיך נאָך קיינמאל נישט באהאלטן, קוים שרייב איך מיין ווערק, האָט דער מוים אה מיר קיין שליסע נישט, און ווען איך וועל דאָס ווערק ענדיקן, האָב איך נישט נאָך וואָס צו עקזיסטירן, — ער האָט אַרויסגענומען פון וועסטל-קעשענע א ברעקל אויפגעדרייט פאפיר און צוגעגעבן:

— ס'איז א ציאנקאלי. דאָ ליגט אויפגעדרייט מיין טויט.

— ווייסט איר וואָס, — האָט ער שפעטער צו מיר זיך אָפגערופן, — אויב איר טראכט שוין יא וועגן מיר, וואָלט איך אייך בעסן א טויווע, אי-בערגעבן מיין ווערק רודניצקין, מיין פראָפעסאָר פון מאטעמאטיק, וואָל ער דאָס דורכלייענען און בא זיך באהאלטן.

איך האָב גענומען זיינע דיקע פארשריבענע העפטן, זיי אַרומגעוויקלט אַרום לייב און אַוועקגעטראָגן זיי דעם פראָפעסאָר.

אין א וואָך אַרום איז דער פראָפעסאָר געקומען אין הויף פון „איוואָ", וואו איך האָב דעמאָלט געארבעט און דורך א באגעגנטן אירן מיך געהייסן אַרויסרופן. מיר זיינען אַריין צווישן די ביימער, קיינער זאָל נישט באמערקן. דאָטן האָט מיר דער פראָפעסאָר געזאָגט:

— די גרעסטע פרייד אין מיין לעבן איז דער טאָג, ווען איר האָט גע-בראכט זאלינדסאָנען ווערק. איך בין שמאָלץ און גלוקלעך מיט מיין אידישן שילער! זאָגט אים, אז איך קוש אים האַרציק: אז די וועלט נאָך דער מילבא-מע, ווען זי וועט לייענען זאלינדסאָנען ווערק, וועט זי זיך גויגן פאַרן מע-כאבער.

די ערד אין געטאָ האָט געציטערט. קיטעל איז געוואָרן א טענלעכער אַריינ-נייער, און אימלעכעס מאל עפעס נייעס געפאָדערט. דאָ דארף ער קראַנקע, דאָ דארף ער אַלמע. זיין אַפּעטיט פאָדערט קינדער. זונטלעכע זיינען געלאָפן אין וואַלד. עלטערן האָבן אויסגעבויט אונטערערדישע מאַלינעס. נאָר די מויערן זיינען געזונקען מיט די איינוואוינער אינאיינעם.

איך בין אוועק צו זאלינדסאָנען. איך האָב גענומען צושטויבן, ער זאָל

אריבער אין שטאט. דער צימער איז שוין פארטיק. די פראנץ וועגן עסן איז אויך שוין געלויזט. אפילע א ראדיא איז דאָרט צוגענויט.

דריי טעג האָב איך מיט אים געטאָנעם, זיך געבעטן ווי באַ אַ סיג. ענד-לעך האָב איך אים איבערגעקערט. ער האָט באַשלאָסן צו גיין דעם 30-טן אויגוסט 1943, פינף אַזויגער פארטאָג האָט ער געדארפט אַרויסגיין פון געטאָ. אינדרויסן וועט שוין אַפּוואַרטן דער פּאַליצייאַנט, וואָס באַדאַרף אים אַוועקפירן קלוימערשט ווי אַן אַרעסטירטן.

זאָלסינדסאָן איז געווען פינקטלעך, פונקט פינף אַזויגער איז ער געקומען צום טויער. נאָר אין יענער סעקונדע איז אַנגעלאָפּן זיין מומע, וואָס האָט אים זייער ליב געהאַט, און פארשטעלט אים דעם וועג. זי האָט באַמערקט, אַז ער איז נישטאָ אין צימער, און זי אַוועקגעלאָפּן אים זוכן, זי האָט אים אָנגע-כאַפט לעבן טויער און נישט געלאָזט גיין, געטאָנעם אַז אין שטאָט איז אַ סאָ-קאַנע.

אַף מאָרגן דעם 1-טן סעפטעמבער 1943 האָט קימעל אַרומגערינגלט מיט קוילנאָרפער דעם געטאָ. דער יונגער זאָלסינדסאָן איז געוואָרן זיין קאָרבן.

די פאנאָמאָטישע הייל

יעדן טאָג האָב איך אַרײַנגעבראַכט אין געטאָ קולטור - אויפציעס, און יעדן טאָג האָב איך נישט געוואוסט וואָס צו טאָן מיט זיי. אין מיין וואוינונג אָף סטראַשן גאָס 1, זיינען פול געוואָרן די ווינקלען מיט קסאוו-יאָרן און ספּאַ-רום, בילדער און סקולפּטורן, וועלכע איך האָב געראַטעוועט פון דייטשע הענט. געבראַכט אַהערצו און געזוכט פאַסיקע ערמער, וואו עס צו באַגראָבן.

וויסעך גלאַזמאן, דער מיטגליד פון פאַרטיזאַנישן שטאַב אין געטאָ, האָט מיר דערציילט וועגן אַינעם אַ געוועזענעם יעשווע-באַכער, וואָס מאַכט וואונ-דערלעכע באַהעלטענישן אונטער דער ערד. מיט אים דאַרף איך זיך פאַרבינדן. ער וועט מיר געבן אַן אייזע.

איך בין צו אים אַוועק. אַ הויכער, אויסגעצויגענער באַכער, אַ ביסל קאַסאַקע.

נערשן אַבראַמאָוויטש, אַזוי האָט מען גערופן דעם מאָדנעם אַרכיטעקטאָר, האָט מיר דערציילט וועגן זיין לעבן. זיין נאַנצע מישפּאַכע איז אין געטאָ. ער האָט דאָ צוויי ברידער און אַ פאַרזאָלירטע מאַמע. אַלע דריי ברידער האָבן געלעבט אין דער ראַטוילעס יעשווע. דאָ אין געטאָ האָבן זיי געשוואָוירן באַ אַ סויפּער - טויער, אַז זיי וועלן ראַטעווען די פאַרזאָלירטע מאַמע.

די דריי ברידער האָבן אויסגעבויט פאַר דער מוטער אַן אונטערערדישע באַהעלטעניש. נאָר דאָס איז בלוז צייטווייליק. נערשן האָט נישט געוואוסט, אַז די דייטשן קענען קומען מיט שפּיר-הינט און געפינען דאָס אָרט. דעריבער

בוים ער איצט אונטער דער נעמא א גרויסע הויל, עס איז א ווייטערדיקער קאנאל פון דער באהעלטעניש, וואו עס געפינט זיך זיין מוטער. די הויל איז שוין האלב פארטיק. געפינען זי איז אומגעלעך. פאר באמבעס, פיער און שפיר - הינט האט זי קיין מוירע נישט. אין דער ניוער הויל וועט ער אריבער-טראגן זיין מאמע. אין דער זעלבער הויל וועלן זיך געפינען די דערמאנטע קול-טור-אויצערס און דער ארכיוו פונעם נעמא.

ער האט מיר צוגעזאגט צו באזיין זיין ארבעט.
ער האט מיך אריינגעפירט אין א פינצטערן קעלער אונטער כורוועס און ציגל און מיר געראטן, איך זאל זיך אנהאלטן אין זיין ארבל, קעדיי ער זאל מיך אין וועג נישט פארלירן.

צוגעקומען צו א ווינטל פון דער כורווע, האט ער אָנגעזונדן א לעמפלעך, אָפגעשארט מיט א פינגער די ערד און ארויסגעהויבן צוויי קליינע ברעטלעך: קומט.

א מינוט פינף זיינען מיר געקראכן כארג אראפ דורך א שמאלן קארידאר, דערנאך האט ער מיר געהייסן זיך אנהאלטן אָן א פארענטש. דורכגעשפאנט דעם וועג מיטן פארענטש, האט ער באנייט אויפגעהויבן צוויי ברעטלעך, און ס'האט א בליץ געמאן ליכט.

— דא באהאלט איך מיין מאמע, — האט ער געזאגט צו מיר און אָנגע-וויזן אפ א פרוי, וואס איז ווי א הויפן ביינער געלעגן צווישן פערענעס און קישנס, — די עלעקטערע האב איך אריינגעצויגן נישט פון נעמא. טאמער ווערט דער נעמא ארומגעדינלט און די דייטשן שליסן אויס די עלעקטערע, זאל דער מאמען זיין ליכטיק. דא איז שוין מיין מאמע אנדערהאלבן יאר. איך האב זי שוין אויסגעהיט פון זיבן שביטעס און האב, אז זי וועט איבערלעבן היטלעך. דערהערט אונדזערע שטימען, האט די פרוי אויסגעדרייט איר פאנים און זיך געווענדעט צום זון:

— גערשן, ליכט האסטו געבראכט?

גערשן האט ארויסגענומען פון קעשענע צוויי ליכט און אוועקגעלייגט אפ א בענקל. עס איז געווען פרייטיק. ער האט מיך צוגעפירט צו דער מוטער און אָנגעוויזן אפ מיר:

— מאמע, אט דער יונגערמאן האט דיר געבראכט א נייעם קארבן-מינכע. די אלטימסקע האט זיך באמיט צו שמויכלען, זי האט אויסגעשטרעקט איר דארע האנט, גענומען דעם קארבן-מינכע און אים פארוקט אונטערן קישן.
אין דער באהעלטעניש האט זיך דערהערט א גערויש. איך האב געמאן א ציטער.

דאס האב איך אָפגעלאזן דעם ווענטילאטאר, — האט מיך בארואיקט גערשן און ער האט אָנגעהויבן מיך פירן ווייטער.

— מיט אט דער באהעלטעניש בין איך נישט צופרידן — האט ער צו מיר געזאגט, — די ערשטע צייט איז דא געווען זיכער, איצט אָבער דארף מען

זאלמען באק'ס צייכענונג פון זיין מוישע-סקולפטור

דער נעראטעוועטער נייניער-
קער קינסטלער זאלמען באק
און א. סוצקעווער.

איציק וויטענבערג, דער קאמאנדיר פון דער פארטיזאנישער
ארגאניזאציע (נעצייכנט פון נ. באראווסקי).

א בעסערע, קומט ווייטער, איך וועל איך ווייזן די באהעלטעניש פאר אייערע ספארים, אחוה וועט דער דייטש זיך שוין נישט דערקלויבן — זי געפינט זיך צוואנציק מעטער אין דער ערד. איצט האבן מיר זיך געדרויט פאשעס אין א לאבירינט, ווידער האט א בליץ געטאן ליכט. מיר זיינען אריין אין א ניעמ קעלער.

אט דער קעלער, — האט מיר אונגעקלערט גערשן — איז שוין מיט זעסס הויפן ווייטער פון דעם ערשטן. פון דאנען ציט זיך א קאנאל ווייטער, אזש ביז צום שול - הויף. נאך ער איז ערמער ווייזן פארשאטן. דא, — האט ער מיר אָנגעוויזן אף א גרוב פארליינט מיט ציגל, — געפינען זיך דריי קאסטנס מיט ביכער, וואָס איך האָב אים נישט לאַנג איבערגעגעבן. אין אָט דער הייל האָט גערישן גערעכנט אַרומצופירן זיין מאמען... דא האָט ער אויסגעגראָבן א ברונעם.

איך האָב אַריינגעקוקט אין דעם סוידעמדיקן ברונעם. ער איז אינגעווייניק געווען אויסגעליינט מיט ברעטלעך, סעדיי דאָס וואסער זאָל זיין ריין. מיר זיינען געגאנגען צוריק. איך בין געווען רואיט פאר די ספארים; געזי- שן האָט זיי באהאלטן אין דער זעלבער הייל, וואו ער האָט באהאלטן זיין מאמען.

זיך דערוואוסט, אז די דייטשן פארווארפן געטאָס מיט באַמבעס פון אַראָפּלאַנען, האָט גערשן זיך אַנטוישט אין זיין אונטערערדישער אַרביטעט- טור. ביי א שטארקער באַמבארדירונג פון אויבן קען איינפאלן איבער דער הייל א מויער און פארשיטן דעם אַרויסגאַנג. הייסט עס, מען דאַרף זוכן אַן אייזע. ער האָט געמראכט און זיך דערמאכט

אַראָפּגעוואָרפן פון זיך די געלע לאַטעס, איז ער מיט זיינע צוויי ברידער אַוועק אין שטאָט, און בערעך א קילאָמעטער ווייט פון געטאָ גענומען אויפ- לייגן ציגל פון א געביידע, אין וועלכער עס האָט געמראָפן אַמאָל א באַמבע. קיי- נעם פון די הונדערטער אַגענטן און געשטאַפּאָ-מערדער אז נישט איינגעפאלן בוישער צו זיין אין עטוואָס די דריי ברידער, וואָס האָרעווען אין גאס באַס אויפֿקלייבן די ציגל פון א באַרעוון מויער.

גערשן האָט אויסגעבויט אונטערן מויער אַן אויסגעצייכנטע באַהעלטעניש. וואו נעמט מען אָבער דאָרט וואסער? אויסגעגראָבן א טונעל פון צוואנציק מעטער די לענג, האָט ער פאַרייניקט זיין באַהעלטעניש מיט אַן אַרמזאנישן ברונעם. אין דער צעמענטענער וואנט פון ברונעם האָט ער אויסגעשניטן אַן עפענונג, וואָס האָט אַן סימאָנים זיך פאַרמאכט אף צוריק. די וואסער-פראָ- בלעם איז געווען געלייזט. כוץ דעם, וועט ער אין די נעכט קענען אַרויסקריכן פון ברונעם אינדוויסן און איינסויפן שפייז.

בעיס זיין אַרבעט אין שטאָט אָן לאַטעס, פון באַנינען ביז אָונט, איז גע- שען אַן אומגליק. אַ באלעסע איז אַראָפּגעפאלן אַפן עלטסטן ברודער און אים

צעבראכן א פוס. נערשן האָט זיין ברודער געבראכט אין געטא-שפיטאל. דעם פוס האָט מען דעם ברודער געמוזט אפּפּוטירן.

פאר גערשענען איז געשטאנען די פראגע, ווי אזוי אריבערצופירן די מו-
טער אין דער נייער זיכערער באהעלטעניש. דער געטא איז שוין צו יענער
צייט געווען געשלאָסן. עס האָט געשמעקט מיט א נייער שרעקלעכער זיכטיג,
מעלעך שוין מיט דער לעצטער. גערשן האָט דאן פון זיין הייל אין געטא אונ-
טערגעגראבן א מונעל צו דער גרויסער קאנאליזאציע - רעד, אריבערגעקראכן
אן א שאנד-לאַטע פון געטא אין שטאָט, אין זיין באהעלטעניש. פון דאָרט
האָט ער אויך אויסגעגראבן א מונעל צו דער קאנאליזאציע-רעד, און דער וועג
איז געווען פריי פון געטא וועט ער דורך דער אונטערערדישער הייל דורכטראָגן
זיין פאראליוורטער מאַמע, זיין ברודער דעם קאליקע און זיין קליין ברודערל.
שפעטער וועט ער זיי דורך דער רעד פון דער קאנאליזאציע דורכטראגן אונ-
טער דער ערד, און אָפּ אזא אויפן ברענגען זיי אין דער נייער באהעלטעניש.

מיט א טאג פריער, איידער איך האָב זיך דורכגעריסן מיט געווער אין
האנט דורך דער ארומגערינגלטער געטא, האָב איך באגעגנט גערשענען אָפּ איי-
נער פון די אויפגעריסענע געמלעך. עס איז געווען א ווארעמער טאָג. דער זומער
האָט זיך געזעגנט מיט דעם געטא. גערשן האָט געמראָגן אונטער די אָרעמס
צוויי ווארעמע קאלדרעס. איך האָב אים אָפּגעשטעלט:

— וואוהיז?

גערשן האָט א פינטל געטאן מיט זיין קאסאקלעכן אויגל און אייליק גענו-
מען זיך פארענטפערן:

— האָט קיין פאריבל נישט, איך אייל זיך. די קאלדרעס האָב איך גע-
טראָגן בא א באווער. איך מוז זיי אריבערטראָגן וואָס גיכער צו מיין באהעלטע-
ניש. עס איז שוין באלד הארבסט. זיי איז קאלט דאָרט אין דער ערד.
די פאראליוורטע מומער און דעם קאליקע ברודער האָט ער שוין פאָריקע
נאכט געהאט אריבערגעמראָגן, צוערשט דורך זיין הייל, דערנאָך דורך די רעדן
פון דער קאנאליזאציע, און זיי געבראכט אין שטאָט אונטערן צעפאלענעם
מויער.

די אונטערערדישע שטאָט

אמאָל פלעגט זיך אין א מאלניע באהאלטן א גאנצער „מען האָט געכאפט
דעם גאנצער אין זיין מאלניע" — פלעגט מען קענען הערן. איצט האָט באדארפט
אימלעכער בירגער פון געטא, כּוּז אן אָרט וואו צו וואוינען אָפּ דער ערד, זיך
באָזאָרגן מיט א זיכערער באהעלטעניש אין דער ערד גופע. דאָס וואָרט מאלניע

איז געווארן אזוי פאפולער, אז מען האט עס געבויגן אין פארשידענע פארמען:
"מען דארף זיך מאלינעווען", "ביסט א נומער מאלינשטיק", "איך בין גע-
לעגן מאלינירט" א. א. וו. און ווען דעם לערער סטאליצקיס פרוי האט אין א
מאלינע פון דער צווייטער געמאכט געבוירן א קינד האט זי עס א נאמען געגעבן
— מאלינע.

אין פעריאד פון פאר דער געמאכט זיינען די מאלינעס געווען פרימיטיווע,
מען האט זיך באהאלטן אין א קעלער, אין אן אויוון, אין א פינצטער צימערל,
אף א בוידעם א. א. וו. אין געמאכט-פעריאד האט זיך בויאונג פון מאלינעס
דערהויבן צו א קונסט. עס איז אויסגעוואקסן אן אונטערערדישע שטאט.
ווען די דייטשן האבן זיך א געמאכט אין ווילנע אויסצוראטן אויך
ניט-אידן, איז דאס ווארט אויך אריינגעדונגען אין שטאט. איך האב געזען
א לאזונג אין אן אומלעגאל בלעטל: "פאלאקן, באהאלט זיך אין מאלינעס!"
מאלינעס האט מען געבויט ביינאכט, קינער זאל נישט באמערקן. די מא-
לינע מען ווילן די בעסטע, נאך קוים ווערט זי באמערקט פון א פרעמד אויג,
איז זי א בראכע-לעוואטאלע.

מאלינעס האט מען געבויט אומעמוס: אונטער אלטע בארעווע הייזער,
אין קעלערס, אונטער מיט-קאסטנס, אין היילן און וואו נאך א מענטשלעכע
פאנאטאזיע קען זיך פארשמעלן. מען פלעגט פארמייערן א טייל צימער, פאר-
קלעפן אים מיט טאפעטן, מאכן הינטער-ארום א פארמאסקירטן אריינגאנג און
ס'האט געהייסן א שטוביקע מאלינע. מיט אזא מאלינע האט מען רואיקער גע-
געכטיקט. טאמער א געפאר — איז נלייך אין דער באהעלטעניש.

אף רודניצקער 6 האבן פערציק רייכע אידן אויסגעבויט אן אויסטער-
לישע מאלינע. דער אריינגאנג איז דורך אן אויוון. עס עפנט זיך דאס דעקל
פונעם אויוון און פון דארט פארט מען אריין אין דער מאלינע אף אן עלעק-
טרישער זיך-באוועגנדיקער דעק, ענלעך צו אן עסקאלאטאר אין מעטרא.
אין דער מאלינע איז געווען א ראדיא, א באד, אן אוביקאציע און,
לעהאבדל, א ביבליאטעק.

דער אינזשעניער ספאקאני, וואס האט אויסגעבויט אונטער דער געמאכט
ניט איין וואוינונג. האט געמאכט אזא קונציקע מאלינע, וואס איז אריינגאנג
איז געווען דורך א ברוינעם.

אין קאנצענטראציע-לאגער ה. ס. פ. האבן זיך געראטעוועט פון דער קינ-
דער-שכיטע ארום אכציק קינדער. אין לאגער האבן זיי זיך ניט געמאכט ווייזן.
די קינדערשע הויט איז באשטימט געווען פאר קאסמעטישע אפעראציעס. די
עלטערן האבן זיך צוגיפגעטרעט, מען האט פארמויערט א טייל פון א זייטיקן
צימער און הינטערן וואנט האבן געלעבט די קינדער. דער אריינגאנג צו די
קינדער איז געווען דורך א בלעכענעם אויוון, וואס איז ספעציעל געווען צו-
גערוקט צו דער וואנט. א גאנצען טאג האט מען דעם אויוון געהייצט, קעדיי די
דייטשע קאנטראלירן זאל ניט איינפאלן דארטן צו זוכן.

פאר די אכציק פארטויערטע קינדער האָט מען אין דער מאַלינע געעפנט
א שול. דעם לערער אָפּעסקין פלעגט פאַרטאָג אַרײַנשריבן דורכן אויוון און לער-
נען מיט די קינדער ביז אין אונט. אין דער מאַלינע האָט ער אײַנגעאַרדנט מיט
די קינדער אַ פאַרשטעלונג. די בינע איז באַצירט געווען מיט ברייט און דאָס
קליינזאָרג האָט מען אויסגעפּוצט אין יאָנעוודיקע קליידער. דאָרט, אין דעם
פאַרמויערטן צימער פון קאַנצענטראַציע-לאַגער, האָט עס אָפּעסקין אויפגעפירט
מיט די קינדער זיין ליד „דער איד פון דער מאַלינע“. אָס איז דאָס ליד:

דער איד פון דער מאַלינע

וואו נייסטו, איד, דורך נאכט און ווינט?
וואָס ברענט דיין בלוט מיט מאָרד און זינד
און פלאַמט מיט פונקען סינע?
— איך ניי, וואו ס'פראַגן מיך די טריט,
מיין וואונד אַ ברענענדיקע גליט.
איך בין אַצינד דער לעצטער איד,
דער איד פון דער מאַלינע.

וואָס זוכסטו, איד, אפן וויסטן שטיין? —
איך בלאַנקע אום אין נאכט אַליין
און שלייך זיך ביז באַגינען,
וואו ס'רוט דאָס טייערע געביין,
וואו ס'גליט דאָס עלנדע געוויין,
וואָס ב'קען עס נישט געפֿינען.

די נאכט דעקט צו מיך און פאַרהילט,
דער טאָג — ער דראָט מיר ביז און ווילד.
וואוהין זאָל איך אנטרינען?
מיין צונג אַ קלאַנגעדיקע שילט.
מיין טרום איז היינט — דער הונט וואָס בילט
צום איד פון דער מאַלינע.

איז וואנדער, איד, און ניי און שילט,
געבענמשה זאָל זיין די האנט, וואָס צילט,
א, זאָלן הענט נאָך דינען!
וועט נאָך מיין ווייטיק זיין געשמילט?
וועט עפּשער זון נאָך שמייכלען מילד
צום איד פון דער מאַלינע?

דער זעלבער זומאן האט זיך נאכדעם אויסגאחאלטן מיט זיין מישפאכע זאלבע-זעסט אינעם קעלער פון די קעסלען אונטער דער דירע פון מאסן-מערדער קיטעל אף קאשטאן-נאם 3.

זומאן האט זיך געטראכט: ביי א וואלף אין די ציינער איז אמאל זיכערער. דער הייזער פון די קעסלען, סטאניסלאוו סטאנקעוויטש, האט עס דארט איינגעארדנט זומאנען, און אונטער אן עמער אש פלעגט ער אריינמראגן פאר דער מישפאכע שפייז.

די מאלינע האט זיך געפונען אונטער מרעפ, פארווארפן מיט האלץ. די מישפאכע איז דארט געלעבן צענויפגעדרייט, און איינמאל אין טאג, אלע צווא-מען, האט מען זיך איבערגעקערט אף דער צווייטער זייט. זומאן האט דארט איינגעארדנט א ראדיא אף אויערן-הערערס און גאנצע טעג פלעגט מען זיך צו-הערן צו דער וועלט.

אפט פלעגן אהין אריינגיין קיטעל. דורך די שייטן האלץ האט מען גע-הערט זיין שטים. די ערנסטע טעג זיינען געווען די שאכאסים, ווייל די געשטא-פא-לייט, וואס האבן באוואוינט דעם גאנצן מויער, פלעגן אין יענעם טאג קומען מאכן וואנעס. און די וואנט פון האלץ, וואס האט באשיצט די מישפאכע זום-מאן, איז געווארן פון וואך צו וואך אליין דינער.

נאך ביטערער איז געווארן די לאגע, ווען ס'האט זיך דערנענטערט דער זומער און מען האט אויפגעהערט צו הייצן די קעסלען. דער וועכטער האט שוין נישט געהאט קיין געלעגנהייט זיך צו דרייען אין דעם קעלער און דערלאנגען עסן. דערצו האט מען פון דעם ווענטל האלץ אליין מער און מער אראפגענומען פאר די וואנעס. נאך פיר באדאשים ראנגלענישן אין דער מאלינע איז דאס ווענטל שוין באשטאנען פון איינציקע שייטן האלץ, און זומאן מיט זיין מיש-פאכע האט געמוזט פון דארט אנטלויפן. ער איז צוריק אנטלאפן אין דער ער-שטער מאלינע אף דייטשישע 21, וואס די געשטאפא האט געהאט פריער אנט-דעסט. דארט זיינען זיי אפגעווען ביז דער באפרייאונג. אין אן אנטדעקטער מאלינע פלעגט מען אפט זיך אומקערן אף צוריק. דער מין איז געווען א פא-שעטער און א קלוגער: די דייטשן וועט נישט איינפאלן, אז מען וועט ווידער זיך באזעצן אין א קאמפראמיטירטן ארט.

*

אין די מאלינעס זיינען פארגעקומען נוואלדיקע טראגערעס. מענטשן זיי-נען דארט געשטארבן פון הונגער און פון מאנגל אין לופט. בעייס דער ליקווי-דאציע פון דער געמאז זיינען צענדליקער מאלינעס מיט מענטשן פארשטאן גע-ווארן מיט די אויפגעהויבענע מויערן. ביז היינט ליגן נאך דארט די קארבאנעס, פיל מאלינעס זיינען דורכגעזאלן צוליב קינדער: די קינדער האבן געוויינט, און זייערע קוילעס האבן ארויסגעגעבן די באהעלמעניש. מיר זיינען באקאנט פאלן, ווען עלטערן האבן דערשטיקט אין די מאלינעס זייערע קינדער. מערסטנס-

מייל האבן זיי עס געמאכט געוואונגען פון די מיטוואונגען. „צוליב איין קינד וועלן מיר אלע אומקומען“ — און באהערשט פון דער מאלינע-מעשונאס, האט מען דערשמוקט קינדער.

איר בון אליין נישט איינמאל געלעבן אין א מאלינע. איך ווייס גוט איר טאט, די ווילדע שרעק פון די צונויפגעקארטשעטע גופים. יעדער שארף, אדער באוועגונג פלעגט אפרייסן דאס הארץ און ארויסציען די קויכעס. אין אזא צו-שטאנד איז מען פיזיק אפ אלץ. איך וועל פיל פון מיינע איבערלעבונגען פאר-נעסן. שוין איצט איז מיר פארנעפלט געווארן דער קאליר פון בלוט. אבער איך וועל נישט פארנעסן דעם מאמענט, ווען אין דער מאלינע האבן זיך נישט אג-געצונדן די שוועבעלעך, ווייל אין דער לופט איז שוין נישט געווען קיין וויער-שטאף.

✽

מיט עטלעכע טעג פארן ארוינמארש פון דער דויטער ארמיי האט מען גע-מאלדן די אידן פון קאנצענטראציע-לאגער ה. ק. פ., אז דער לאגער ווערט ליס-ווידירט און זיינע בירגער וועט מען עוואקואירן טיפער צו דייטשלאנד. וואס דאס באדייט אזוינס עוואקואציע, האט מען גוט געוואוסט. און אויך דארט האט מען גלייך גענומען זיך פארמאלינעווען. דער ניין-יעריסער שמועל נוסטאן האט מיר דערציילט וועגן א מאסן-מעשונאס, וואס איז פארגעקומען בא אים אין דער מאלינע. וועגן דעם פאל פון מאסן-מעשונאס האבן איך געהערט פון אג-דערע אויך. נאר לאמיר עס דערציילן מיט די רייד פון קינד:

„אין א ליכטיקן פרימארגן קומט פלאנע 1) מיט א באפעל, אלע זאלן צו-גרייטן פעקלעך, ווייל די טעג דארף מען פון דאנען ארויספארן. ס'איז גלייך געווארן א מומל. מיין טאטע איז געווען א גרויסער ספעציאליסט אה מאסן מאלינעס. ער האט גענומען מיין מאמען און מיך און ארוינעפירט אונז אין קאאפעראטיוו. דארט איז געווען א מאלינע, וואו מען האט באהאלטן די סבוירע פון קאאפעראטיוו. מיין טאטע האט אויפגעהויבן א קלייפער פון פארלאנגע און מיר האבן זיך אראפגעלאזט אה א לייטער אין קעלער. דארט זיינען געווען זעקס צימערלעך. אין אלע פול מיט מענטשן. מען האט זיך פאשעט געשמיקט. מענטשן האבן געבאלעשט. עס איז נישט געווען וואס צו טרינקען. מען האט געמוזט טרינקען דאס וואסער פון א קאנאל. איך האב עס אליין געטרונקען. מיט אמאל האבן מיר דערווען דורך א שפאלט, אז אפן הויף איז אגענפארן א מאשין מיט דייטשן. אלע האבן זיי געטראגן גראנאטן און סוילנווארפער. איי-נער א ביטערער מענטש, זשמיגדאר, האט אויסגעהאקט א לאך אין וואנט און איז ארוינגעקראכן אין אן אנדער מאלינע. דארט, האט ער געזאגט, וועט זיין זי-כערער. און מיין טאטע און מיין מאמע, צוזאמען מיט א פולע מענטשן, זיי-נען ארוינגעקראכן צו זשמיגדארן אין מאלינע. דארט איז געווען א קאנאל. אין

(1) דער שטף פון קאנצענטראציע-לאגער.

פון קאנאל איז געגאנגען לופט. מיטאמאל האט עמעץ אָנגעהויבן די דייטשן אף דער מאַלינע, וואו מיר זיינען אָפּארשט געווען. זיי האָבן גענומען וואָרפֿן גראַכא-טן און אויפגעריסן אַ וואַנט. זיי האָבן אַ סאך מענטשן פון דאָרטן אַרויסגע-נומען, עפּשער אַ הונדערט. נאָר אונדזער מאַלינע האָבן זיי נישט באַמערקט. אלע-מען, וועמען מען האָט אַרויסגעפירט פון דער מאַלינע האָט מען אויסגעשטעלט אפן פּלאַץ און אויסגעשאַסן מיט סוילנאוואַרפער.

פון די גראַכאטן, וואָס מען האָט געוואָרפֿן אַהין, וואו מיר זיינען פריער געווען, איז אַרײַן צו אונדז אַ גאָז און איין פרוי האָט זיך דערשטיקט אלטע האָבן געבאלעשט, נאָר קליינע קינדער, ווי איך, פלעגן נישט באלעשן.

דערווייל איז די מאַמע געוואָרן מעשונע. זי האָט אָנגעהויבן שרייען: „באלד כאַפט מען די מאַלינע“. נאָר אזוי ווי עס האָט געמוזט זיין רואיק, האָבן מענטשן גענומען שלאָגן די מאַמען. די מאַמע האָט געשריגן ווייטער. אז מען איז מעשונע — שרייט מען. דערווייל איז געוואָרן מעשונע נאָך אַ איד, איי-נער מאלקעס, און מיט אַ ציגל גענומען שלאָגן די מאַמען. מיין מאַמע האָט גע-כאַפט אַ מעסער און געשמאָכן מאלקעסן. דעמאָלט האָבן זיך געוואָרפֿן אַף אים 6 מאַן און געבונדן אים. אַ געבונדענער האָט דער טאָטע געוויינט: איד, וויי, איך האָב דערהאַרגעט אַ מענטשן. איינער קאָמלער האָט זיך באַם טאָטן געבעטן, ער זאָל אויפֿהערן שרייען. עס האָט אָבער נישט געהאַלטן. קאָמלער האָט אַרויסגענומען דעם רעוואָלוער און אַרייַנגעשאַסן דעם טאָטן אַ קויל. נאָר פון מעשונאַס האָט נאָך דער טאָטע געהאַט אַביסל קויעך. ער האָט צעריסן די שטריק און זיך געוואָרפֿן אפן מערדער. דעמאָלט האָבן אים דריי מענטשן דער-אַהרגעט מיט ציגל... אז איך דערצייל דאָס, הייב איך אָן צו וויינען. ווען די מאַמע האָט עס דערזען, האָט זי גענומען יאָמערן. מען האָט איר דערלאָנגט מיט אַ ציגל אין האַלדז און זי איז געפאלן. זי האָט נאָך אַביסל געלעבט. האָט מען זי דערשאַסן מיט אַ רעוואָלוער. דערנאָך האָט מען אויסגעגראָבן אין דער מאַלינע אַ גרוב און מען האָט ביידן באַגראָבן. איך האָב געשריען: „דאָ-בײַנקעס, וואָס מוט איר?“ נאָר מען האָט מיר נישט געהערט.

אין אַ פּאָר טעג אַרום האָבן די מענטשן אָנגעהויבן צו רידן, מען זאָל אַרויסגיין פון דער מאַלינע. מיין טאָטן אַ כאַווער האָט מיך גענומען מיט זיך. ווען מיר זיינען אַרויס, זיינען אין שטאָט שוין געווען די רוסן.

✱

אין דעם זעלבן קאָנצענטראַציע-לאַגער אין, ווי דערמאָנט, געווען אַ בא-זונדער מאַלינע פאַר קינדער. די עלטערן האָבן נישט געוואוסט, אז לאַנג וועלן זיך די קינדער נישט קענען איינהאַלטן. מען האָט זיך באַמיט די קינדער אַר-בערצוגראָבן אין שטאָט. דאָוויד נישטעלמאַן האָט געהאַט אין דער מאַלינע אַ צוויי יעריק טעכטערל. ווי אזוי טראָגט מען עס אַרויס? דאָס קינד קען זיך נאָך צעוויינען און די וואַכלייט וועלן עס כאַפֿן צוזאַמען מיט טאָטע-מאָמע. אין

לאגער איז געווען א דאקטאר. ער האט געגעבן אן איינציג פארבארגפארמירן דאס קינד און עס ארויסטראגן אין א זעל, דורך אן אונטערקאב אונטער די דראטן, מען האט אזוי געטאן. דאס קינד איז געבליבן לעבן.
אזוינע פאלן פון פארבארגפארמירן קינדער און זיי ארויסטראגן צו באקאנטע אין שטאט ווינען מיר באוואוסט צען.

✱

נאך דער ליטוויזאציע פון דער געטא האט זיך אף רודניקסער 6 אריין-געקליבן א גרופע באפונעם מיטן אפיציר לוקאשיס בעראש, זייער אויסגאבע איז געווען ארויסגעפונען די באהאלטענע אידן אין די מאלינעס. גלייכצייטיק האבן זיי געבראכט ארבעטער, וואס האבן וואכנלאנג ארויסגעפירט פון דער געטא דאס געבליבענע בעטענוואנט, מעכל און פארשידענע פראדוקציע פון די ווארשטאטן אין געטא. די ארבעטער האט מען אָנגענומען אויב זיי וועלן אויס-געפינען א מאלינע, באקומען זיי א פרעמיע. די גרויס פון דער פרעמיע, וואס באשטייט פון דעם אָנגערויבטן אייגנטום, איז אָפּהענגיק פון דער צאל אידן, וואס דער ארבעטער וועט געפינען.

די באפונעם ווינען דורכגעגאנגען קורסן, געקומען אין דער באפרייטער ווילנע, האבן אידן געפונען אין זייער לאקאל א מאָויל, וואו עס איז געווען אָנגע-צייכנט מיט קרייט קאלערליי סימטעמען פון מאלינעס. דארטן האבן זיך אויך געוואלנערט בלעטלעך מיט אידישע אויסעס. דאס האבן די באפונעם זיך געלערנט אידיש, עס זאלן גרינגער זיין אויסצוגעפינען א מאלינע. זיי פלעגן ארומגיין איבער די הייזער און אויסרופן אף אידיש:

— קיינער איז נישט אין געטא! מען קען שוין ארויסגיין!

נאכן אויספירען א מאלינע פלעגן די באפונעם אריינפירן אירע איינוואוי-נער צו זיך אין ביורא, דארטן האט מען צוגענומען אלץ, וואס מען האט פאר-מאנט, געפארשט, און נאכדעם אָפּגעפירט אין געשטאפּאָ. יונגע מיידלעך פלעגט מען איבערלאזן און זיי דארטן פארנוואלדיקן. נאכדעם פלעגט מען זיי פראוון איינרעדן, אז מען וועט זיי לאזן לעבן, אויב זיי וועלן אָנווייזן, וואו מען באהאלט זיך.

איציק לוריע האט מיר דערציילט: בעיס ער איז געלעבן אונטער דער פארלאנגע אף אשמענער 1, האט ער דורך א שפארונגע געזען ווי צוויי באפונעם האבן אריינגעפירט א געפענטעטן פערד אין דער געבירע און אים ארומגעפירט עטלעכע מאל אין דעם לאנגן זאל פון די געוועזענע וואלוקעס-ווארשטאטן. לויטן אפהילף פון די פערדישע קאפיטעס האבן די באפונעם געפרוואווט דער-קענען, וואו עס איז אונטער דער פארלאנגע א פוסט ארט. לוריע האט בעיס-מאישע זיך צעטומלט. ניט פארשטאנען, וואס דא קומט פאר. אָבער בעיס דאס פערד איז ארויף אף זיין מאלינע, האט ער דערהערט, ווי א באפון האט א זאג געמאן:

— דאכט זיך דא, לאמיר פרובירן, — און לוריע האט דערהערט איבער, קאפ דעם אפהילך פון העק. ער איז אנטלאפן דורך א צווייטן ארויסגאנג. די איינציקע מאלינע, וואס האט אויסגעהאלטן ביז דעם טאג פון דער באפרייאונג, איז די מאלינע פון עליאָהו קאפאנסקי אף רודניצקער 23. קאפאנסקי האט אפגעצוימט א טייל פון זיינעם א צימער און פארקלעפט די וואנט מיט צייטונגען. הינטער דעם ווענטל האט ער זיך פארקליבן מיט זיין מיטשפאָ. כע. דאס צימערל האט געהאט דריי אריינגענג: פון א קעלער, פון א וואנט, וואו אן עפענונג איז פארלייגט געווארן מיט איינציקע ציגל און פון דרויסן פאר-שאַטן מיט ערד. און א דריטער אריינגאנג איז געווען דורך דעם ווענטל, וואס ער האט פארקלעפט מיט צייטונגען. פארן אריינגאנג אין דער מאלינע האט ער בעקוון פאנאדערנעוואָרפן אין די ערשטע צימערן אלע זאכן, בעטנע-וואנט, עס זאל מאַכן דעם איינדרוק, אז מען איז שוין דאָרט געווען און מען זאל נישט זוכן נאָכאמאָל, קאפאנסקי האט אפילו איבערגעלאָזט אפן וואנט דעם זיינער.

נאָכן אַפליגן אין דער מאלינע א בוידעש, זיך שפייזנדיק בלויז מיט אר-בעס, איז ער ארויסגעקראַכן פון זיין מאלינע אין איינעם פון די צימערן און ארויסגעקוקט אינדרויסן. ער האט זיך געוואַלט דערוויסן, צי עס איז דאָ דער לאַגער ה. ק. פ. ער האט געזען פארבייגיין צוויי מיידלעך. מ'האט זיך אים געדאכט, אז זיי זיינען אירישע. ער האט ארויסגעקוקט דעם קאפ דורך דער אייזערנער טיר און געפרעגט די מיידלעך:

— איר וויסט נישט, דער לאַגער ה. ק. פ. עקזיסטירט נאָך?

די מיידלעך האָבן גארנישט געענטפערט און זיינען אוועק. אנטקעגן איז גראָד געשטאנען א כאַפּון, ער האט אויסגעשריגן צו די מיידלעך: איר וויסט, ווער מיט אייך האט גערעדט? א זשירל! קאפאנסקי איז גיך אריינגעלאָפן אין דער מאלינע און פארטאכט דעם אריינגאנג. ער האט זיך אוועקגעזעצט אין זיין צימערל און געהאַרט דורכן ווענטל, וואס דאָ וועט זיין. אין א פאָר שא ארום האט זיך געעפנט די איי-זערנע טיר און מען איז אריין אין צימער. קאפאנסקי האט דערהערט צוויי מיידלעשע שטימען. איינע האט געפרעגט די צווייטע אין איריש: פונדאָסען קומסטו, און די צווייטע האט אין דער זעלבער שפראך געענטפערט: איך קום פון ה. ק. פ.

געשפרעכן אין די צימערן אף איריש האָבן זיך איבערגעבאָזערט אין מעשעך פון צוויי וואָכן, אף דעם אויפן האָבן די מערדער געוואַלט אויסנאָרן קאפאנסקין און געפינגען זיין מאלינע. אָבער דער איר האט זיך פארשטאנען אף די קונצן און איז נישט געגאנגען.

עס האט זיך אָנגעהויבן פאָר קאפאנסקין א הונגער, די ארבעט האָבן זיך געהאַלטן ביים ענדיקן. ער האט אויסגעצייילט וויפל ארבעט עס איז נאָך גע-בליבן, און ער מיט זיין מיטשפאָכע האָבן זיך גענערט מיט 50 ארבעט א טאָג. די

לעצטע צוויי וואכן פאר דער באפרייאונג האט מען זיך גענערט אין דער מא-
לינע מיט 22 ארבעט א טאג, ווען קאפאנסקי, ניט קענענדיק שוין מער אויס-
האלטן דעם הונגער, איז ארויסגעקראכן פון דער מאלינע נאך שפיז, אין שוין
א וואך צייט געווען פריי די שטאט.

*

די מערהייט מאלינעס, סיי אין געטא, סיי אין שטאט, האבן ניט אויס-
געהאלטן. דורך מעסירעס, דורך פארשירענע פראוואקאציעס זיינען זיי געווארן
אנטדעקט. דעמאלט האט דער בוש פון לעבן ארוינגעפירט צענדליקער געיאנ-
טע אין די רערן פון דער קאנאליזאציע. דא אין קעניגרייך פון שמוץ אייז טיז
האט מען זיך געפילט זיכערער ווי ערגעץ אין שטאט. נישט האט מען זיך צוגע-
וואוינט צו די שטראמען וואסער, וואס בעשאס זיי יאגן אן מוז מען זיך אייג-
קלעמערן מיט די הענט און פיס אין די רערן, קענדיק ניט צו ווערן אוועקגע-
שלעפט דורכן שטראם. מען האט זיך אויסגעלירנט דעם נאנט פון די אונ-
טערערדישע וועגן, געמראפן בלינדערהייט אין אלע ווינקלעך, און מען האט
אנגערופן די אונטערערדישע רערן וועדליק די גאסן דורך וועלכע זיי פירן. אז
מען האט זיך געפונען אין א קאנאל אה רודניצער גאס, האט מען געזאגט: איך
געפין זיך אה רודניצער גאס, אדער איך ניי אה ברייטער גאס א. א. וו. מען
האט ארומגעשלייפט איבער די ווילנער „גאסן“ באנאכט, ארויסגעקראכן דורך
א קאנאליזאציע-דעק נאך שפיז און מען האט געלעבט מיטן גלויבן אין א גי-
כער באפרייאונג.

קאנאליזאציע-רערן זיינען פאראן פארשירענע. דורך די הויפט-גאסן
זיינען הויכע צו א מעטער מיט אכציק און א מעטער מיט צוואנציק. אונטער די
קלענערע גאסן האלטן די קאנאליזאציע-רערן צו אכציק, צו פופציק, צו פער-
ציק סענטימעטער. פאראן אויך קאנאלן זייער אלטע, וואס איצט ווערן זיי ניט
באנוצט. אין די קאנאלן זיינען דא אזוינע ברונימלעך. ווען עס שטראמט דאס
וואסער זעצט זיך אפ אין די ברונימלעך דאס שמוץ. באס ניין דארף מען
זיין געווארנט. מען קען לייכט ארוינפאלן, זיך צעקלאפן און אפילע — אויב
עס איז א גרויסער שטראם, זיך דארט דערטרינסען.

אבער לאנג אזוי ציען אין די קאנאלן איז געווען אומעלעך. אפילע זומער
איז דאס גענוג קאלט. א פשיטע שוין ווען ס'האט זיך דערנענטערט דער
זוינטער. פארשירענע גרופעס און מיטפאכעס האבן זיך פארבונדן מיט בא-
קאנטע ניט-אירדישע פאמיליעס אין שטאט, וואס זייערע וואוינונגען זיינען
געווען גאנצט צו די קאנאלן, און מיט זייער הילף האט מען אויסגעגראבן אונ-
טער זייערע וואוינונגען מאלינעס. פון די מאלינעס האט מען דורכגעגראבן קא-
נאלן צו די רערן פון דער קאנאליזאציע, און פון די קאנאליזאציע-רערן אויס-
געשטומן דעקלעך, וואס פלעגן ווערן צוגעמאכט פון אינעווייניק. מען האט

שוין וועלכט אין די ניי-אויסגעבויע מאלינעס. טאמער א סאקאנע — אנט-
לויפט מען און די קאנאלן.

מאלינעס פארבונדענע מיט די רערן זיינען געווען בא א פופצן. אין זיי
ארום הונדערט פערציק אינוואוינער, צעווארפן איבער דער גארער שטאט;
אפ סטעפן-גאס און רודניצקער, גאוואגאראד און סובאטש, גלעזער - גאס און
איגאטאווער געסל.

בייטאג פלעגן די קאנאל-מענטשן מערסטנמאל שלאפן. דורך די קאנאלן
איז מען נישט געגאנגען, ווייל אפט פלעגן זיך דאָרט אראפלאזן קאנאליזאציע -
ארבעטער. דאָס לעבן פלעגט זיך אנהויבן ביינאכט, דעמאלט עפענען זיך די
דעקלעך פון די רערן, און מען לאָזט זיך אוועק צוגאסט איינער צום צווייטן.
פון דער מאלינע אפ ווילנער 22 לאָזט מען זיך אפ סובאטש 10. פון גלע-
זער-גאס 9 ווערט מען פארבעטן אפ טוי אפ דייטשישע 19.

אפ דייטשישע 19 איז איינע פון די באשעווסטע מאלינעס. אין דער מא-
לינע בין איך געווען. זי איז א מייסטער-ווערק אין פולן זין פון ווארט. דער
אריינגאנג אהין איז דורך א פריוואטער וואוינונג. די באַלעבאָסטע, מאַניא
קאָלוימיט, האָט געהאַלפן אויסבויען אַ מאַלינע. צוערשט הויבט זיך אויף
פון דער פאָדלאָגע אַ קלאַפּע און מען גייט אַרונטער אין אַ קעלער. אין קעלער
איז מונקל, פויכט. אין אַ ווינקל שטייט אַ קאסטן מיט קארטאָפֿל. פון אַט דעם
קאסטן געמען-זיך אַרויס צוויי ברעטלעך און מען טרייבט אַפּ אַלע פיר אַזוי
לאנג ביז מיטן קאָפּ הויבט מען אויף אַ דעק און מען קומט אַריין אין אַ צוויי-
טן קעלער, אין ווינקל קוקלט מען אַפּ אַ שטיין און אַ מעשופּעדיקע טרעפּ
קריכט מען ערגעץ אין דער הויך, ביז מען קומט צו אַן אָפּגעצוימט ווינקל
צווישן ווענט. דאָרט איז דאָ אַ ברונעם. אַפּ אַ לייטער דארף מען זיך אַראָפּ-
לאָזן אין ברונעם און אַן ערד אַ צוויי מעטער פון דער וואַסער-פלאַך בייגן זיך
אָפּ צוויי קלעצער און מען דארף זיך אַריינשאַרן ווייטער דורך אַ זייער שמאַלן
קאנאַל, ערשט גאָכן אַדורכגיין דעם קאנאַל קומט מען אַריין אין דער מאַלינע.
די מאַלינע מאַכט אַן איינדרוק פון אַ גאָרמאַלער וואוינונג. עס ברענט
עלעקטריע. אַ ראַדיאָ שטייט אָפּן טיש. די הילצערנע בעטן זיינען פאַרבעט, די
ווענט זיינען ריין געמאַלט. און וואָס מיר האָט אַמערסטן פאַרוואונדערט איז
דער בלאַנער שלעקל, וואָס איז איבערגעצויגן איבער די ווענט פון שוויקייט
וועגן. ווייטער גייט אַ שפּייכלער, אַ סיד, אַ באָד, אין דער באָד איז פאַראַן אַ
שפּרייז, און דאָס וואַסער, וואָס גליטשט זיך אַראָפּ אַפּ דער צעמענטענער
פאָדלאָגע, גייט אַריין אין אַ דער, וועלכע פירט עס אוועק וואו מען דארף. פאַרן
אריינגאנג אין באָד ליגט באַ דער טיר אַ הילצערנער טרעטער אָפּצורייבן די
שיד. דער טרעטער הייבט זיך אויף און מען גייט אַריין אין אַ הייל, וועלכע
פירט צו די רערן פון דער קאנאליזאציע.

אין אַט דער מאַלינע אַפּ דייטשישע 19 פלעגן ביינאכט אָנקומען צו

נאמט צענדליקער אידן פון פארשידענע „נאמן". פון דאנען פלעגן זיי פאנאנ-
דערטאגן איבער דער „שטאט" די לעצטע ראדיא-יעדיעס.

אין די קאנאלן פלעגט מען זיך טרעפן אה ראנדעוואוען. מען האט גע-
פירט דא ליבעס. ס׳זיין שוועבעלע פלעגט מען נים טאן אָנצײנדן, סעדיי דאָס
פיערל זאל זיך נים זען דורך די אויבערשטע גראטעס, אָבער יונגווארג האָט
שוין געטראָפן די אָפּגערעדטע ערטער. די ליבע האָט געלויבטן פאָרויס און
געפירט דורך דער פינצטערניש.

צוליב אזא מין ליבע איז שיער נים אומגעקומען א מאלינע. עס איז גע-
ווען אזוי א יונגע פאָר האָט הייס ראָמאנטיזם אונטער א גראטע אנטקעגן דער
לעוואָנע, פון גרויס פרייד האָבן די פארליבטע זיך פארנעסן, אז אויבן אפן
טראטואר נייען ארום דייטשן. די פארליבטע האָבן זיך צערעדט און צעלאַכט
אפן קאָל. עס האָט דערהערט א פארבייגייער און געמאָלדן דער געשטאַפּא. אה
מאָרגן איז געקומען געשטאַפּא.

דערהערט, אז מען ברעכט די מאלינע, האָבן די דרייסיק אונטערערד-
מענטשן זיך אַלאָז געמאָן איבער דער הייל צו די רערן פון דער קאנאליזא-
ציע. די דייטשן אויבן האָבן פארצוימט דעם וועג און געשלידערט גראנאטן
דורך די געפנטע העקן. די מערהייט איינוואוינער פון דער מאלינע האָט דורכ-
געריסן דאָס פייער און געפונען שוץ באַ די אונטערערדישע שכינים. פון
די דרייסיק זיינען געפאלן דריי א פארצלייזטע פרוי, א זאמן און א קינד.

*

שפיז האָבן דעם גרעסטן ראָו צוגעשטעלט די שכינים, אין וועמענס קע-
לערן עס האָבן זיך געפונען די מאלינעס. פון צייט צו צייט פלעגט מען זיך
אויך ארויסכאָפן אינדרויסן און איינקויפן פראָדוקטן. פאר דעם קאָרגן יאָר
פארברענגען אין דער אונטערערד האָט מען דאָרט געשאפן א שול צום דאווע-
נען און א בייסוילעם. אפן בייסוילעם, אין א מאלינע, אה גלעזער-נאָס 9,
האָט מען מעקאכער געווען 6 מענטשן. אין די קאנאלן פלעגן אויך פארקומען
סימכעס. כאַנעקע האָט מען געבענטשט כאַנעקע-ליכט און גענעסן לאַמקעס.
אָה אַ אָרטיגעלען אויפן האָט מען געפיערט דעם 1-טן מאי. מיידלעך
האָבן אויסגעהאָפּטן דייטע פענדלעך און ביינאכט האָבן דאָס כעווער צוויסנע-
וואָרפן אה די נאָמן דורך די אויבערשטע דעקן פון דער קאנאליזאציע.

אויך די קונסט האָט אונטער דער ערד געדויעט. אין די רערן פון דער
קאנאליזאציע האָט געוואוינט א האַלב יאָר די קאָמפאָזיטאָרן בערנשטיין. איי-
דער נאָך זי האָט געפונען א ווינמל אין א דערבייאיקער מאלינע, איז זי גע-
זעסן אין א בריגעטל, וואָס איז ארויסגעקומען אונטער דעם האַמעל „איראַפּע".
די קונסטלערן פלעגט זיך איינהערן מעסלעסן לאַנג ווי די מיז פלוישקען מיט
די סיסלעך אין די וואַסערן און דורך דעם געוועלב פון די רערן היילן אַפּ

זייערע מעשונעדיקע קלאנגען, דערביי פלעגן אויך פלייצן אין די וואסערן קא-
לעראלי שטיפלעך נלאזן, בלעכלעך, שטיינדלעך, און דאס אלץ צוזאמען מיט די
מויזן-קלאנגען, האט באשאפן פאר דער קינסטלערן אזא הארמאניע אז דארט
נופע אן די רערן האט זי אנגעשריבן א קאמפאזיציע.

*

בא מיר געפינט זיך א טאג-בוך, געשריבן אין די קאנאלן פון דעם אונדז
שוין באקאנטן ארכיטעקט פון דער אונטערערדישער ווילנע, גערשן אבראמא-
וויטש. איך וועל ציטירן עטלעכע מערקווירדיקע שטעלן פון אים דעם טאג-בוך:
"....מענדל קריכט דער ערשטער. אין מויל האלט ער דעם זעקל סובארעס,
וואס איז שוין עטלעכע מאל ארוינגעפאלן אין וואסער בעשאס ער פלעגט פאר-
געסן און אנהויבן רערן. פון זעקל רינגען פארשטונקענע טראפנס. אף מענדלס
פלייצע ליגט זיין טעכטערל. מיט די הענטלעך קלאמערט זי ארום זיין האלדז.
מענדל איז פארשוויצט. צוליבן זעקל אין מויל מוז ער אטעמען דורך דער נאז.
די רער האלט 80 סענטימעטער די הויך, און ער מוז זיך שטארק איינבייגן,
קעדיי ניט צו צערייבן דעם טעכטערלס פלייצע. פון הינטן זעט ער אויס ווי א
לענענדארע באשעפעניש, וואס טראגט איר קינד דורך אוראלטע היילן. ער
ווערט אומגעדולדיק און ציט אויס לענגער די רעכטע האנט. דעם רעכטן
פוס מוז ער מיטהאלטן. פון דער באוועגונג ניט זיך בא אים א הויב דער הינטן
און זיין טעכטערל ניט א פאל פארויס. זי שרייט: „מאמע!“ און פארבראכט אלליין
דאס ווארט — זי ווייסט, אז די דייטשן קענען דערהערן.

הינטער מענדלען קריך איך. דאס פעקל זאכן דריקט אף מיין פלייצע,
און די טאָרבע ברויט, וואס איך טראג אין מויל, וועט באַלד אַרויסרייסן מינע
פאַרערשטע ציינער, איך מוז טאַרמאַזירן מיט די קני אָן די מעשונעדיקע
ווענט, אַניט, וועט מיך דער שטראָם אַוועקטראָגן.

דער טשוהון האט שוין דורכגעריבן די הויזן. די קני ברענען פאר וויי-
טיק. די הענט בלוטיקן אויך. הינטער מיר קריכט די מאמע, און נאך איר ביי-
קע. און הינטער אונדז אלעמען יאָגט דער גערויש פון וואסער, וואס פאלט אַרײַן
פון סטעפן-נאָס אף זאואלנע. דער גערויש ווערט פאַרגרעסערט טויזנטפאַכיק
און ער הילכט אָפּ דורך די רערן ווי אַ וואסערפאַל. ווערט שטי-

מיר קריכן ווייטער. דער גערויש פון אונדזער „וואסערפאַל“ ווערט שטי-
לער. עס דערטראָגט זיך דאָס הודען פון פאַרגריקע אויטאָס.

פלוצום דערטראָגט זיך אַ געשרי. מיר דערהערן אירישע ווערטער. קיינער
פאַרשטייט ניט פונדאָנען זיי קומען. די רער פאַרגעמט זיך אַף רעכטס. פון
ווייטן זעט זיך אַ מונקל-גראַע ליכטיקייט. מיר קומען צו אַ ברונעמל. איך מיט
מענדלען קריכן אַרײַן אינעווייניק. די איבעריקע זעצן זיך אין וואסער אַפּרונען.
די קיילעס ווערן גענטער. דורך די שפּעלטלעך פון דער גראַטע זעען מיר שטיק-

לער בלאזן הימל. עס דערמאנט זיך א טופען פון פיס, מיר הויבן אויף די
קעפ, און איבער אלע שפעלטעלעך טראגן זיך שטיוול, וואליקעס, מופל, צווישן
זיי פלאנצטן זיך אויך בארוועסע פיסלעך. די פיסלעך לויפן, ווייזט אויס, אז
עמענער יאגט זיי. דאס געפון איך זיך אנמזענן דעם טויער פון געטא, פין
דארטן מדייבט מען איצט די לעצטע אידן. איך הער א קינדערשע שטים: „אוי,
מאמע, העלף! מען שלאגט מיר!“ די מאמע פרוואוונט נאך אירע שוועס און
רייסט זיך צום קינד. טויבע קלעפ פון בוססן פאלן איבער פלייצעם.

איך קריך ארויף אף די טרעפלעך ביז אונטערן דעק. איבער מיין קאפ
טאפטשען סאלדאטישע שטיוול. עס טוילט מיך אפ פון זיי בלויז 20 סענטימע-
טער. אט גייט א פרוי מיט א גרויסן פאק אף די פלייצעס, א קליין מיידעלע
שפארט אונטער דעם פאק. איך זע א גראע פארבלומטע בארד. איך דערקען
דעם מענטשן, ער איז געווען מיינער א שאכן אין געטא. און אט גייען יונגע
מענער מיט געבונדענע הענט.

אויסאס שטעלן זיך אפ. זיי ווערן אנגעפילט מיט די איינוואוינער פון גע-
טא. דאס פירט מען צום טויט.

...שוין דעם פונפטן מאנ, ווי מיר וואגלען אין די קאנאלן. נעכטן איז,
פענטיק געווען א רעגן. עס האט א שפאר געטאן א עמארקער שטראם. אף
וואוילנע גאס האט אונדז דער שטראם אזא ריט געטאן, אז מיר זיינען אף
אום געשוואומען, גלייך ווי מיר וואלטן געפארן אף מאטאציקלען. א געס, וואס
אף טראקער גאס האב איך זיך אנגעכאפט אן דעם אפצווייג פון דער רער, אגייט
וואלט איך פארטראגן געווארן צו אלדי דוכעס. שווימענדיק איז ארויסגעפאלן
פון מיינע ציינער דאס זעל פרויט. נאך אף מארגן האט עס מענדל געפונען
בא דער גראסע לעבן מייך.

ווען די הויטע ארמיי האט ארומגערינגלט די דייטשן אין ווילנע און
פאר יעדער גאס איז פארגעקומען א שלאכט, זיינען די קאנאל-מענטשן ארומגע-
לאפן אין די קאנאלן און ארויסגעקוקט דורך די גראסעס, וואס אזוינס עס טוט
זיך אין שטאט — וואו זיינען זיי, בא די דייטשן, צי בא דער דייטער ארמיי?
ווען מען פלעגט דערזען אף דער גאס א הויטארמיער — א סימען, אז די גאס
איז שוין באפרייט — פלעגן די יונגען אין די קאנאלן שרייען צו זייערע וויי-
טע באווייזונגס.

— לויף אוועק פון דייטשלאנד און קום אהער! אף אונדזער גאס אויבן
איז שוין ניטא הימלער!

און מען פלעגט ארויסקריכן דורך די גראסעס אף א באפרייטער גאס,
קעדיי מיטזעהלעבן באפרייען אויך אנדערע גאסן.

קײטע 5

קיטעל איז אן ארטיסט. א זינגער. ער האט געענדיקט א טעאטער-שול אין בערלין און א מאָד-שול אין פראנקפורט. די לערעס פון די ביידע שולן האט ער „הארמאניש" פאריוויקט. יעדער זונטיק פלעגט ער אויפטראטן אין ווילנער ראדיא, ער פלעגט שפילן אף א זילבערנעם סאקסאפאן און צווינגען לידלעך, יונג, געבוירן אין 1922. ער איז דער אינגסטער פון זיינע אלע קאלעגן, און, מען מוז צוגעבן, פון אלע דער פלינסטער.

ווען עס איז באשטימט געווארן ענדגילטיק צו ליטוויזירן דעם ווילנער געמא, האט נויגעבויער פארטרויט דעם קאווער נישט קיין אנדערן ווי קיטעל. אף ווייסן האט ער זיך מוירע געהאט צו פארקאָן, ווייס איז בלויז א מיידעל דע-מאלט, ווען מען שטעלט זיך נישט אנטקעגן, — אָבער וויסנדיק, אז אין געמא איז פאראן א פארמיוואנישע אָרנאמיוואציע, האט נויגעבויער זיך פארקאָן נאָר אף קיטעל, וועמענס רוים אין אויסמאָרדן אירן האט דערגרייכט אהער פון הונדערטער קילאָמעטער ווייס — פון ריגע און טאלין, לאַדזש און ווארשע.

אפן ערשטן אָנבליק איז זיך נישט פארצושטעלן, אז קיטעל איז קיטעל. נאָכאנאָנד ווי ער שמיכלט. זיינע ווייסע ציין בלענדן אזש פון ווייסן. שטענדיק טראַגט זיך פון אים א רייעך פון פארפוס. ער איז עלענאנט און העפלעך, מא-דערן און „דערצויגן". ווען ער לאָזט זיך ערגעץ אף דער פראַווינץ דורכצופירן א שכיטע, נעמט ער מיט דעם סאקסאפאָן...

ווי נאָר ער איז אָנגעקומען אין ווילנע, האט מען זיך גלייך דערקענט אף זיין אייגנארטיקן סטיל. ווייס האט זיך פארשעמט: ער דארף זיך נאָך לערנען... ער האט דאן קיטעלן איבערגעגעבן די שליסלען פון פאָנאר און אף די עלטערע יאָרן געוואָרן זיין טאלמיד.

אפן ערשטן דעכיוט איז קיטעל אוועקגעפאָרן מיט ווייסן צום אידישן אַרבעטס-לאַגער אין בעזדאן, איז אַרױן אין קאנצעלאריע און גערופן דעם אידישן שערער, ער זאָל אים ראָזירן.

געענדיקט ראָזירן זיך, האט קיטעל טראַסטירט דעם שערער מיט א פא-פיראָס. דערביי האט ער העפלעך א פרעג געמאָן:

— פייער דאַרפסטו?

— יא, — האט אָפגעשטופערט דער איד און צוגעמראָגן דעם קליענט דעם

פאפיראָס, — קיטעל האט אַרויסגעצויגן דעם רעוואָלוער:

— נא דיר פייער!

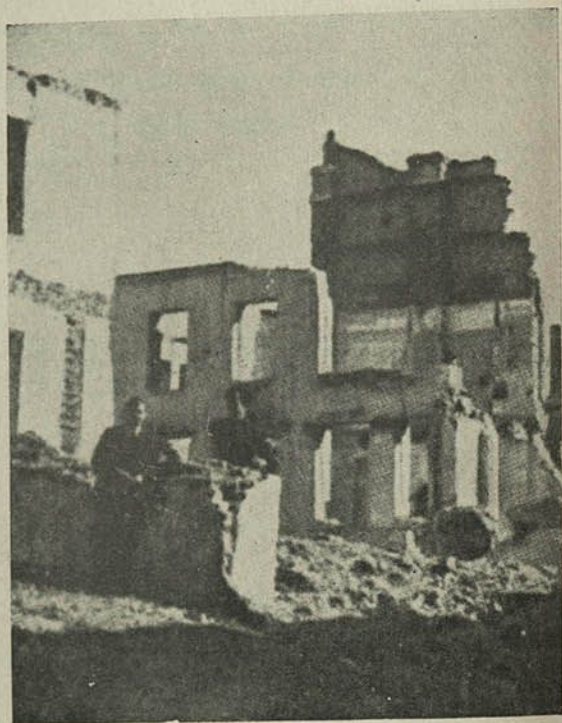
און אים אפן אָרט דערשאָסן.

דער שאָס איז גלייכצייטיק געווען דער סיגנאַל פאר ווייסן מיט זיין

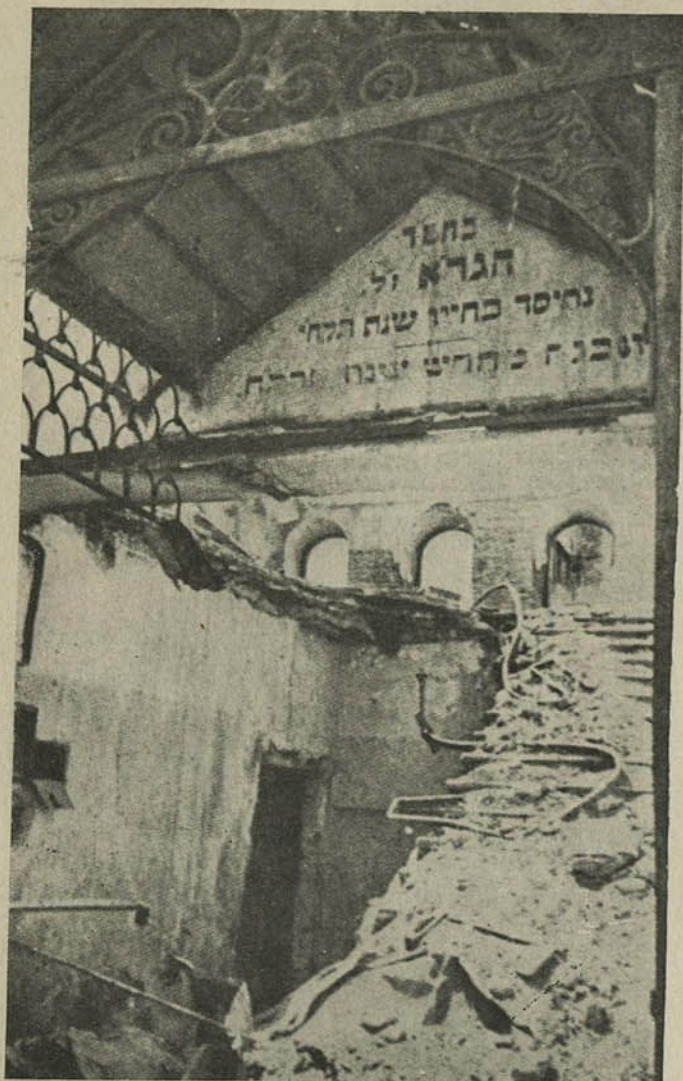
האַרדע אָנצוהייבן די שכיטעס.

איליא שוינבוים, דער קאמאנדיר
פון דער באריקאדע אף
סטראשון-נאס 12.

די באריקאדע אף סטראשון-נאס 12, נאכדעם ווי די
דייטשן האבן זי אויפגערוסן מיט דינאמיט

ווילנער שול-הויף. דאס אלץ איז געבליבן פון דעם
נאענט קלויז

בעיים דער ליסווידאציע פון ווילנער געמאָ האָט קיטעל באַפּוילן זיינע מעשאַרס, מען זאָל אים אַרויסטראָגן אינדרויסן אַ פּיאַנע. ער האָט זיך אַוועק-געזעצט און גענומען שפּילן. אין דער זעלבער צייט האָבן באַפּונגעס אַנטדעקט אַ מאַלינע און אַרויסגעפירט פון דאָרטן אַ אידישן באַכער. דער באַכער האָט געוויינט, זיך געבעטן, מען זאָל אים לאָזן לעבן. דערוועגן-דיק באַ דער פּיאַנע קיטעלן, איז ער צוגעפאַלן צו אים. קיטעל האָט אַרויסגעצויגן זיין רעוואָלווער, און ווען איין האַנט האָט געשאָסן אין דעם באַכער, האָט זיין צווייטע נישט אויפגעהערט צו שפּילן.

ווען דער געמאָ איז שוין געווען ליסווידירט און אין שטאָט זוינען בלוז איבערגעבליבן דריי קאָנצענטראַציע-לאַגערן מיט דריי טויזנט אידן — „פּאָב-מענער“, האָט קיטעל, שפּאַצירנדיק איינמאַל מיט אַ פּריילן איבערן שטאָט, באַמערקט אַף דער אַנדערער זייט טראַטואַר אַן עלטערע איינגעהויקערטע פּרוי מיט אַ קליין קינד. ער האָט פונדערווייטנס דערשענט, אַז דאָס זיינען אידן. ער האָט זיי פאַרהאַלטן און אַוועקגעפירט אין קאָנצענטראַציע-לאַגער אַף סו-באַטש-גאַס. דערוואָס זיך פון דער פּרוי, אַז ביז איצער האָט זי צוואַמען מיט איר קינד זיך אויסבאַהאַלטן אין אַ מאַלינע, האָט קיטעל צונויפגערופן די אידן און געהייסן זיי אויפבויען אַפּן הויף אַ טליע. אין צווישנצייט האָט ער אָנגעקלונגען אין געשטאַפּט און אַרויסגערופן זעכציק מערדער.

ווען די טליע איז שוין געווען פאַרטיק און דער הויף איז פול געווען מיט ס. ס. לייט, וואָס האָבן אַרומגערינגלט די געפאַנגענע, האָט קיטעל צוגערופן צו דער טליע די פּרוי, איר קינד און איר מאַן, וואָס האָט זיך גראַד דעמאָלט געפונען אין קאָנצענטראַציע-לאַגער (זייער פאַמיליע-גאַמען איז זאָלקינד), און האָט געזאָגט אזוי:

— דערפאַר וויל איר האָט נישט געהערט מיין באַפעל און זיך באַהאַלטן אין שטאָט, אין דער צייט וואָס איך האָב דייטלעך אָנגעזאָגט, אַז אַלע אידן פון געמאָ מוזן פאָרן קיין עסטאָניע, וועט מען אייך דאָ אויפגעהנגען פאַר אַלעמען אין די אויגן.

קיטעל איז אליין צו, האָט אויסגעפרוואוּט די שטריק און עס האָט זיך אָנגעהויבן די פּראָצעדור פון הענגען. צוערשט האָט מען געהאַנגען דאָס קינד. שפעטער זיין מאַמען. ווען דער שליף האָט זיך פאַרצויגן אַף זאָלקינדס האַלדן, האָט זיך די שטריק איבערגעריסן. זאָלקינד איז אַראָפּגעפאַלן אַף דער ערד. ער האָט זיך באַ קיטעלן געבעטן:

— לאָז מיך לעבן. עס פירט זיך דאָך, אַז אַ שטריק רייסט זיך איבער, הענגט מען שוין דעם פאַרברעכער נישט קיין צווייטן מאָל. קיטעל האָט זיך פאַנגדערגעלאכט און געהייסן אויפגינדן דעם שליף.

נאך ווען זאלקינד איז געהאנגען צום צווייטן מאל, האט זיך ווידער איבערגע-
 ריסן די שמריס און דער געהאנגענער האט אויך איצטער געפרואווט אויסנוצן
 דעם צופאל:

— לאז מיך לעבן! זעסט דאך, די שמריס האט געפלאצט צום צווייטן
 מאל. די שמריס אליין וויל, איך זאל לעבן...

נאך קיטעלן האט עס בלויז געוויילט.

— קענסט זיך אפרייסן הונדערט מאל אויך, — האט ער געשריגן צו דעם
 קארבן און האט א ווארף געטאן פארן טאליען א נייע שמריס.

ווען זאלקינד איז שוין געווען טויט, האט קיטעל באפוילן אלע אידן זיך
 אויסשטעלן און אפצילן לויט דער ריי. די ערשטע פופציק האט ער אפגעטויילט
 באזונדער, ארומגערינגלט מיט זיין באוואפנטער הארדע און געהאלטן א דראשע:

— דאס וועט זיין פאר אייך אן אנהערונג מער נישט צו אנטלויפן. אויב

איך וועל א צווייטן מאל כאפן אין שטאט א אידן, וועט עס אייך קאסטן דאפלט.

און ער האט באפוילן די אפגעצויילטע פופציק מיטצונעמען אין אויטא.

דער ניין און פערציגסטער איז געווען דער באקאנטער אידישער דיכטער נאום
 סעמיאטיצקי.

— * —

יאנקל זאלמאנאוויטש, א שילער פון אידישן טעכניקום, האט מיר דער-
 ציילט: פון סעפטעמבער 1943 ביזן ערשטן יאנואר 1944 זיינען מיר דרייסיג
 אידן געלעגן אין א מאלינע אף גלעזער גאס 6. די מאלינע איז געווען א גאלד
 און קיינער וואלט זי נישט אנגעדעקט. עסן, פאר אונדזער געזאצט, פלעגן מיר
 באקומען פון דער וועכטערן. איך בין זיכער, אז אין אונדזער מאלינע וואלטן
 מיר איבערגעלעבט די מילכאמע. מאכט זיך אבער א מאיסע, אז עס שטארבט
 בא אונדז אין מאלינע אן אלטער איד, ר' מעזל אייזנשטאט, א געוועזענער וויל-
 גער סויכער. קיין רידל האבן מיר נישט געהאט. די ערד איז געווען אנהער-
 רן און מיר האבן נישט געוואוסט, ווי אזוי אים מעקאבער צו זיין. צוויי טעג-
 לעס האבן מיר געגראבן מיט די הענט. עס האט זיך אבער גארנישט באקומען.
 דעמאלט האבן מיר באשלאסן, אז איינער פון אונדז זאל ארויסגיין פון מאלינע
 און אריינברענגען א רידל.

פון דער מאלינע איז ארויס שטיינהאלץ. אויבן בא דער וועכטערן איז
 גראד דענסטמאל פארגעקומען א רעוויזיע. ווי נאך שטיינהאלץ האט אויפגע-
 עפנט די קלויפער פון אונדזער קעלער, האט אים באמערקט אן אנגענט.
 דעמאלט איז געקומען געשטאפאן און מען האט אונדז אלעמען ארויסגע-
 פירט פון קעלער. דעם טויטן האבן מיר געמוזט מיטנעמען.

עס האט נישט געדויערט קיין צען מינוט, און מיר זיינען געווען שוין
 אין פאגאר. דא איז מיר סאף — טראכט איך, עס האט זיך געעפנט דער אויטא.

אז קיטעל (איך האב אים דערקענט פון זיין קומען אין געטא) האט אונדז בא-
פוילן ארויסצוגיין.

מיר האבן נישט געהאט קיין אנדער בריידע און אויסגעפירט זיין באפעל.
ער צוזאמען מיט צען באוואפנטע האבן אונדז אריינגעפירט אין א פארשניי-
טער גרוב און געהיסן זיך אויסמאן. עס איז געווען א פראסט, א ווינט האט
געשניטן. און אנגעקוקט פון דער אנדערער זייט גרוב, האט געפלאקערט א שני-
טערהויפן (שפעטער האב איך זיך דערוואוסט, אז דאָרט האט מען געברענגט די
מיסים).

ווען מיר זיינען געווען שוין נאָכעט, האט קיטעל באפוילן זיך אוועקלייגן
אין שניי און מיט די הענט צודעקן די אויגן.

ווי לאנג מיר זיינען אזוי געלעגן, וויס איך נישט. איך האב געבעטן גאָט,
עס זאל וואָס גיכער שוין אָנקומען די קויל. נאָר קיינער האט נישט געשאָסן.
איך האב בלויז געהערט, ווי קיטעל רעדט צו זיינע כאוויירים און דורך די פינג-
ער געווען, ווי מען בליאכעט בראָנפן.

ווען איך האב דערפילט, ווי מיינע פיס ווערן באלד פארפריירן, האב איך
אלץ פארנעסן און געפרוואווט זיך שטעלן.

קיטעל איז צוגעלאָפן מיטן דעוואָלווער און געמאָן א געשריי:

— וואוהין גייסטו?

— מיר איז קאלט, — האב איך גערעדט האלב מעשונע, — מיר איז קאלט,

איך גיי זיך וואַרעמען...

קיטעל האט מיך א ווייל אָנגעקוקט און געזאָגט: דיר איז קאלט? נו גוט,
סו זיך אָן, איך וועל דיר לאָזן פריי...

איך האב געמיינט, אז דאָס זאָגט ער גלאַט אזוי, ער וויל זיך רייצן. נאָר
ווען איך האב זיך אָנגעמאָן, האט ער באפוילן א שיסער, ער זאל מיך ארויספירן
דורכן טויער...

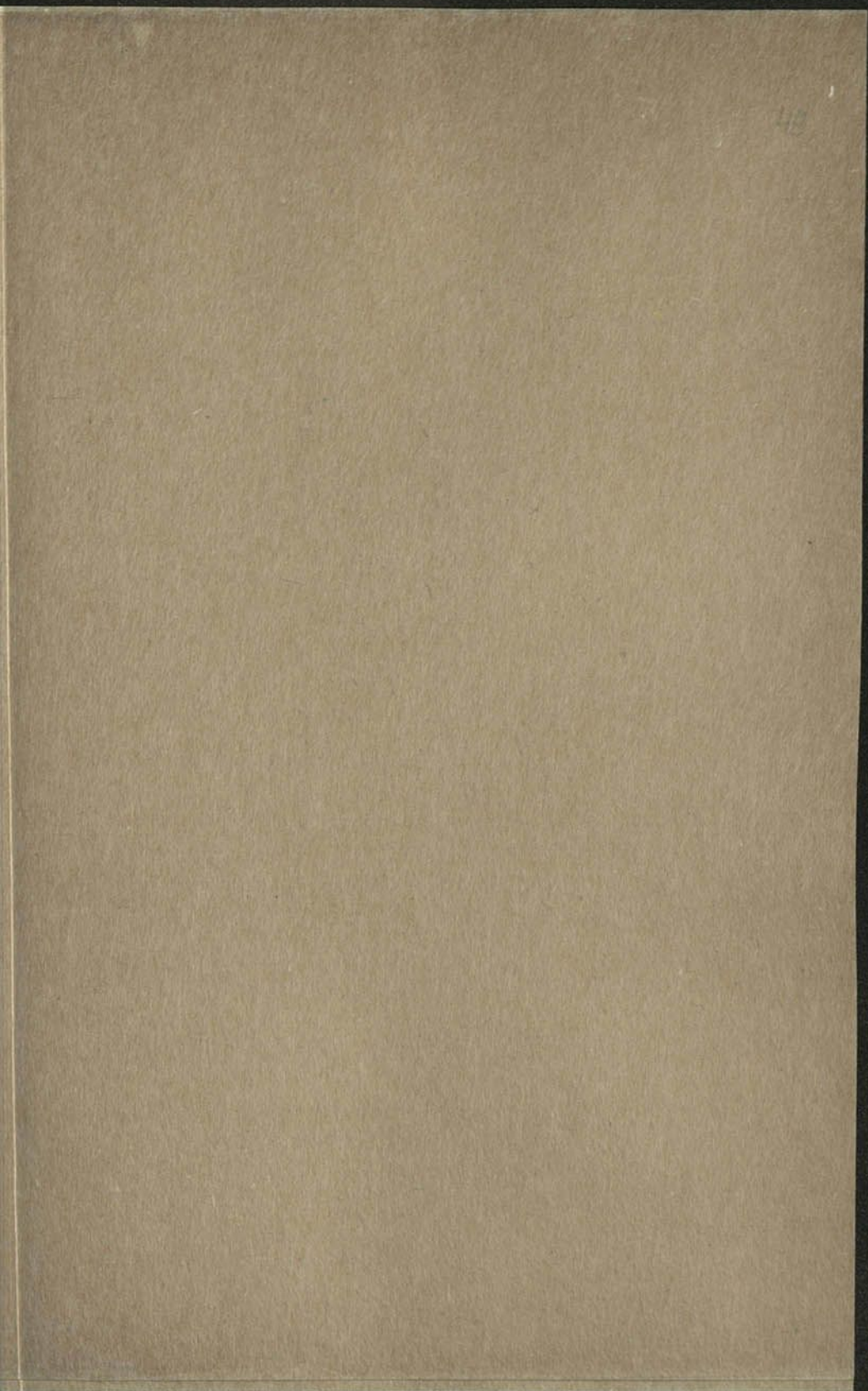
— ביז איצט פארשטיי איך נישט, פארוואָס קיטעל האט דאָס געמאָן.
מיסטאמע צוליב שיקרעם.

ווי איך האב זיך שפעטער דערוואוסט, האט ער אַלע אידן פון דער מא-
לינע פארפריירן צום טויט. צווישן די פארפריירענע איז געווען מיינ מאמע.

דריטער טײל:

די „פארייניקטע פארמיזאנישע ארגאניזאציע

אין ווילנער געטא" (פ.פ.א.)

דער ערשטער אויפרוף

לאמיר נישט ניין ווי שאף צו דער שכימט!
אירישע יוגנט, גלויב נישט די פארפירער, פון די אכציק טויזנט אידן
אין יערושאלאים-דליטע איז געבליבן נאך צוואנציק טויזנט. פאר אנדערע
אויגן האט מען אוועקגעריסן די עלטערן, ברידער און שוועסטער. וואו זיינען די
הונדערטער מענער, געכאפטע אף ארבעט דורך דער שטאטישער פאליציי? וואו
זיינען די נאכעמע פרויען און קינדער, ארויסגעפירטע אין גרויליקער נאכט
פון דער פראוואקאציע? וואו זיינען די אידן געכאפטע אין יאמקיפער? און וואו
זיינען אנדערע ברידער פון דער צווייטער געמא? וועמען מען האט ארויס-
געפירט פון געמא וועט זיך מער נישט אומקערן, ווייל אלע וועגן פון דער גע-
שטאפט פירן קיין פאנאר, און פאנאר איז טויט!

רייט אראפ די אילוזיע פון פאריעשטע: אייערע קינדער, פרויען און
מענער זיינען נישטא! פאנאר איז נישט קיין לאגער. מען האט זיי אלעמען דער-
שאסן. עס האט היטלער פארטראכט א סיסטעם אומצוברענגען אלע אידן אין
איראקע. אף אונדז איז אויסגעפאלן די ערשטע ריי.

לאמיר נישט ניין, ווי שאף צו דער שכימט! עמעס, מיר זיינען שוואך און
האבן קיין הילף נישט. אבער דער איינציגער ווירדיקער ענטפער אנדער טויזע
— איז ווידערשטאנד!

ברידער! בעסער פאלן ווי פרויע קעמפער, איידער לעבן אין דעם מער-
דערס גאד. זיך קעגנשטעלן ביזן לעצטן אטעם!

ערשטער יאנואר 1942. ווילנע. אין געמא.

אף שפיטאל נאם 11, האבן זיך אין קעלער באהאלטן צוואנציק מענטשן.
פאליציי איז ארומגעלאפן מיט העק און שפיר-הינט, האט געפונען די מאלינע
און באפוילן די צוואנציק, ווי זאלן געשווינד ארויסגיין. זיי האבן זיך אפגעזאגט
און געבליבן אינעווייניק. אויב שטארבן, איז אים דא אין קעלער. שווייגענבערג
מיט דער באנדע פאליציי האט זיך אריינגעריסן אין קעלער און צילגריס אין די
אידן מיט זיין אויטאמאטיש געווער, האט ער באפוילן זיי טייקע ארויסצוקריכן
אפן הויף. ווי אן ענטפער אף דעם טאליענס פאדערונג, האבן צוויי יוגנטלעכע,
האזו און גאלדשטיין, מיט די הוילע פויסטן זיך א ווארף געטאן אף די מער-
דער. האזו האט מיטגעריסן די אנדערע: „אידן! מיט נישט ארויס פון דער מא-
לינע. ווארפט זיך אף די מערדער!“

אין דער טונקלקייט פון קעלער האט א שנים געטאן פייער. פלייש און ביזן
האט זיך געראנגלט קעגן ביססן. ציין האבן זיך איינגעביסן אין דייטשע נאז-
גלען. אין געראנגל האבן אויך אנטיילענומען די שפיר-הינט. שווייגענבערג איז
ארויסגעלאפן און געבראכט הילף.

די צוואנציק זיינען העלדיש אומגעקומען. אבער וויער קאווער האבן זיי אויסגעקויפט מיט עטלעכע שווער פארוואנדעלטע, צעקאלעטשעטע פאליציאנטן. אה מארגן, ווען די מאכענס אידן האבן זיך צוריקגעקערט אין געטא, האבן זיי געפונען אויפגעקלעפט אה די ווענט: „קאווער די קדושים האזן און נאך-שטין! קאווער די געפאלענע!“

דעם 23-טן יאנואר 1942 איז אה א ויצונג פון פארטייען-פארשטייער אין א פארבארגענעם בוידעמל אה רודניצקער 6, געלייגט געווארן דער גרונטשטיין פאר דער שפעטערדיקער פארטיזאנישער ארגאניזאציע אין געטא.

דאס איז געווען דער ערשטער אויפדוף, דער ערשטער בלייז אין די פאר-מונקלעט געסלעך. דעם אויפדוף האט אָנגעשריבן אבא קאוונער, וואָס צו יענער צייט האט ער זיך אויסבאהאלטן אין א מאָנאסטיר און איז געקומען מיטן אויפ-רוף אין געטא אה א צוגעגרייטער פארזאמלונג.

עס איז געווען נאך די מאסן-שכיטעס אין ביידע געטאס. נאך די אזוי גערופענע „געלע שיינען“. אה דער ויצונג פון דער איניציאטיוו-גרופע, וואו עס איז געלייגט געווארן דער אויפדוף, איז אויך באטראכט געווארן דאס איידעם-זאגן פון דער לערערן טעמע קאץ, וואָס נישט לאנג צורוק איז זי אנטלאפן פון א פאָנאדער גרוב. מיט קוילן אין לייב האט זי ביינאכט זיך ארויסגעשארט פון קיווער און א האלב-נאקטע זיך אריינגעקומען אין געטא. די, וואָס האבן זיך אויפגעקליבן צו גרייטן א ווידערשטאנד, האבן איינגעלעך נישט געדארפט קיין איידעם, וועגן פאָנאד האבן זיי געוואוסט, מען האט בעסיון אָבער אריינגעפירט די פארבלייבטע לערערן, וועלכע איז אָגעוואלעמען באקאנט געווען, ווי א בא-וואוסטויגיקער, קעמפערשער מענטש, קעזי איר בייזיוו וואָל נאך מער פאר-שטארקן די געפילן און דעם דורשט צו געקאמע.

שוין דעמאלט, ווען די געטא געסלעך האבן אָנגעהויבן אָפניין מיט בלייט און נויגעבויערס פאכניגעס אין געשטאפא האט געפרואווט מיט אלע מיטלען צו פארטומלען און מאַראליש צעברעכן די אידישע באַמערקערונג, שוין דעמאלט האבן סטיכיש זיך אָנגעהויבן צו ארגאניזירן באַוונדערע גרופירונגען, מיטן ציל ארויסצושטעלן א פויסט קעגן דעם מוינעם פארמעסמונג.

דעם 24-טן דעצעמבער 1941, בעיס דער שכיטע פון די ראָזע שיינען, איז פאָרענקומען דער ערשטער אַקט פון אַקטיוון ווידערשטאנד.

אה דער ויצונג זיינען בייגעווען: איציק וויטענבערג, אבא קאוונער, וויסעף גלאזמאן, ביענע באַראַוסקי, ניסן רעזניק און דער געוועזענער מאַגאַר אין דער פוילישער אַרמיי — פרוכט. נאָכן אַרומרויזן די גרונט-יעסוידעס פון דער אַרגאַניזאציע איז אויסגעקליבן געווארן א שטאב פון דריי מענטשן: איציק ווי-טענבערג (פסעווראָנים — לעאָן) קאמאנדיר, אבא קאוונער (פסעווראָנים — אורי). וויסעף גלאזמאן (פסעווראָנים — אַבראַם) — מיטגלידער פון שטאב.

שפעטער זיינען צוגעקומען צום שטאט ניםן דעזניק, אדוראם, קוואניק, יאן-
סעו קאפלאן און ויסקאוויטש.

דער ציל פון דער פארייניקטער פארטיזאנישער ארגאניזאציע (דאס
ווארט „פארייניקטע“ האט מען צוגעגעבן דערפאר, ווייל די ארגאניזאציע האט
פארייניקט אין זיך אלע פארטייען) איז געווען: צוגרייטן א באוואוסטן ווידער-
שטאנד אין געטא, קעגן די פארטיידיקן דעם קאווער און די לעבנס פון דער גע-
בליבענער אידישער באפעלקערונג; דורכפירן טאכאטאש און דיווערסיע אין די
דייטשע ווארשטאטן און אונטערנעמונגען; פארבינדן זיך מיט דער פארטיזאנישער-
באוועגונג אין ווארש.

מען האט אנגעהויבן אריינצוברענגען געווער און צו ווערבירן קעמפער.
א קעמפער פון פ. פ. א. האט בלויז געקענט זיין א נאט אויסגעפראוועטער מענטש,
פאר וועמען עס איז אָרעו זיין פארטיי. דער שטאט האט ארויסגעגעבן א
קאמפס-דעלאמין פאר די ערשטע קעמפער:

1. — די ארגאניזאציע איז געבויט אף דורכאויס מיליטערישע
פרינציפן. דער קלענסטער קאמפ-איינס איז א פינפטל. עס הייסט:
פיר קעמפער און א גרופ-קאמאנדיר. פיר גרופן שאפן אן אפטייל
— מיט אן אפטייל-קאמאנדיר בעראש. די גאנצע ארגאניזאציע איז
פאנאדערגעטיילט אין צוויי באטאליאנען.

די ערשטע גרופ-קאמאנדירן זיינען געווען: עדעק באראקס (דער שפע-
טערדיקער ארגאניזאטאר פון פ. פ. א. אין ביאליסטאק, וויא ער איז געפאלן אין
קאמפ) און אויכאקס טאצקעוויטש (געפאלן ביים דורכרייסן זיך מיט געווער
דורך דעם געטא).

בארעך גאלדשטיין, סאניע מאדיסקער און שמועל קאפלינסקי זיינען פון
די ערשטע אפטייל - קאמאנדירן.

אבא קאוונער און יוסעף גלאזמאן — באטאליאן-קאמאנדירן.
עס האבן זיך אויסגעפורעמט ביי דער ארגאניזאציע באזונדערע קאמפס-
גרופן: גראמאט - ווארפלער, דיווערסאנטן, מינענלייגער, קוילנווארפלער און
אן אויסשפיר - גרופע. אין קאמפס - רעגלאמענט איז געווארן געווען וועגן מא-
כטוואציע פון די פארטיזאנער אין דער צייט פון א פלוצלינגדיקער פאקאנע.
עס זיינען באשטימט געווארן די האנדלונג - אויפאנים בעים געשטאפן וועט
אָנפאלן. דער רעגלאמענט האט אויפגעקלערט די יעסידעס פון קאמפ אין גע-
טא. אין א באזונדער פארטאגא איז פארמולירט געווארן די אויפגאבע פון
דעם אידישן דיווערסאנט. יעדער קעמפער איז מעכויעו אפצוגעבן זיין קא-
מאנדיר א באריכט וועגן דער טעלעכער טאכאטאש - און דיווערסיע-טואונג
אין די דייטשע אונטערנעמונגען, וואו ער איז געוואונגען צו ארבעטן.

די פארטא „ליזע רופט“ (ליזע) — דער נאמען פון א געפאלענער העל-
ד) איז דער סיגנאל פון טייטשעפדיקער מאכיליווירונג. דערהערנדיק דעם רופ,

דארף יעדער קעמפער זיך שמעלן אפן אָנעמערקטן פאסטן און מיטרויסן די נישט אָרנאניזירטע איינוואוינער אין דעם באשטימטן פונקט. קערן די בא-זונדערע קאמפס - גרופן זאָלן זיך דערקענען אין דער צייט פון דעם אויפ-שטאנד — זיינען צוגענויט געוואָרן באַזונדערע אָפצייכנס: דריי-עקסע בלעכלעך.

געווער

באַרעך גאָרשטיין — דאָס איז דער גאָמער פון דעם, וואָס האָט אַרײַנגעטראָגן אין געטאָ פאר דער אָרנאניזאציע דעם ערשטן פיסטול. עס איז גע-ווען סוף יאנואר 1942. באַרעך האָט מען צוגלייך מיט אַכציק אידן אוועק-געשלעפּט אַף צוואַנגס-אַרבעט אין דייטשן אַמוניציע-לאַגער בורבישקא. אונ-טער אַ שטאַרקער שמירע פון ס. ס. האָט ער געשלעפּט באַמבעס און געלאַדע-וועט וואָגאַנעס. מיט-צייט פלעגט מען אַ האַלבע שאָ רוען. די אידישע אַר-בעטער פלעגן דאָן אומבאַמערקט פאר דער וואַך דורכקריכן דורך די דראַמע-טע ציימען און איינקויפן באַ די אַרומיקע פויערים עסנוואַרג אַף אַרייַנצושטעלן לען אין געטאָ. באַרעך האָט געוואלט עפעס אַנדערש: געווער און קוילן פאר דער אָרנאניזאציע. עס איז אים איינגעפאלן אַ פלאַן: ער האָט זיך אַרומגע-וויקלט די לינקע האַנט מיט אַ טוך, קלוימערשט זי אין געשוואַלן, און צוויי טעג אַזוי געגאַנגען צו דער אַרבעט, די זשאַנדאַרמען ביים געטאָ-טויער און די ס. ס. אין בורבישקא זאָל זיך עס וואַרפן אין די אויגן. אפן דריטן טאָג, אין דער צייט ווען זיינע אַנדערע מיטאַרבעטער האָבן זיך אַרומגעוויקלט מיט אַ „קאָט-פרעם“ מעל, האָט באַרעך איינגעכונדן אין זיין „געשוואַלענער“ האַנט אַ פּי-מאַליעט, וועלכן ער האָט אַרויסגעגאָנוועט פון אַ בונקער און האָט אַזוי אוועק-געשפּאַנט צום געטאָ.

באָס טויער האָט דעמאָלט גאָר קאָנטראָלירט דער „מייסטער“, — אַ ספּעציעלער מאַסער פון געשטאַפּט, וואָס זיין אויפגאַבע איז צו אַרעסטירן יעדערן פאר וועלן אַרייַנטראָגן דורכן טויער עסנוואַרג. דער „מייסטער“ האָט אַ שפּרונג געמאַן אַף באַרעך און גענומען אים באַטאַפן, נישטערן זיינע קליי-דער. ווען ער האָט זיך אָנגענויט אין באַרעכס „געשוואַלענער“ האַנט, האָט באַ-רעך אָנגעהויבן צו שרייען פון ווייטיק. דער מייסטער האָט מער נישט געוואלט פון דעמאָלט גייט נישט אַריבער קיין טאָג, אַז גאָרשטיין זאָל נישט אַרייַנטראָגן קיין געווער. אָט גייט ער דורך די שטאַט ווי אַ הינקענדיקער. זיינע באַווייזן, וואָס וואַרטן אים אָפּ הינטערן טויער, קוקן אים אויס דורך די שפּאַרעס מיט האַרצקלאַפּעניש. דאָס טויער איז היינט באַוואַכט מיט שטור-מיסטן. מען דעוידירט אויסטוי. באַרעך איז אין ריי דער ניינטער. פון די פאַ-דערשטע, וואָס האָבן דורכגעשפּאַנט דעם שפּאַלער נאָהייקעס, האָט מען אַ העלפט

ארעסטירט: בא וועמען מען האט געפונען קארמאפל, בא וועמען — ברויט. אויב מען געפינט עסנווארג בא א פרוי, כוונט מען זי אויס נאקעט און עפנט-מלעך ווערט זי געשטימט. בארעך איז שוין דער צווייטער אין ריי. אויב מען וועט געפינען בא אים דאס נעווער, וועלן דערפאר באצאלן הונדערטער מענטשן. בארעך וויינט עס.

די שטורמיסטן באטאפן היינט יעדעס קנעפל. נאך אט האט זיך ארויס-געריסן דורכן מויער יאשקע דאך און טוט א מעשונעדיקן שפרונג אף די שטורמיסטן, קעדיי אפצוואונדן אף א מינוט זייערע בליקן פון בארעכן. דער קונץ האט זיך איינגעגעבן. בארעך איז אדורך, יאשקען האט מען ארעסטירט. אין ארעסטאל פון פ. פ. א. איז צוגעקומען א האלבער קוילנארפער פון דעמיטראוו סיסטעם. אף מאָרנן האט בארעך אריינגעטראָגן די צווייטע העלפט.

אין מעשעך פון נאך א קורצער צייט האָבן די פ. פ. א. קעמפער מיט גרויס מעסירעם-נעפעש ארויסגעטראָגן פון דייטשע בונקערס און פארפלאַמ-בירטע וואַגאַנעס: 5 מאַשינעווער, 50 גראַנאַטן, אַרום 30 רעוואָלוערן, עטלעכע ביסקסן און טויזנטער קוילן.

כאַטש דאָס דורכטראָגן נעווער פֿירן באַוואַכטן טויער איז געווען ריזי-קאַליש פאַרן טרענער און פאַר דעם געמאַ, האָט מען דאָך מיט אַלערליי שפּיצ-לעך זיך געגעבן אַן אויפצו: דאָס נעווער איז אַריינגעשוואַמען אומבאַמערסט: אונטער אַ טאַפּל-דעק פון אַ קעסטל מיט געצויג, אין פאַרבאָרגענע קעשענעס, אין אַ ייבן ברויט, אין אַן אָרן פאַר מייסן, וואָס פלעגט אַרויספאַרן מיט אַ מעס און אַריינפאַרן מיט אַ ביסקס.

אין מאי 1942 האָט דער אַפּמיל-קאָמאַנדיר שמועל קאַפּלינסקי, צו-זאַמען מיטן פ. פ. א. קעמפער מאַטעס לעווין, זיך אָנגעמאַן אין קליידער ווי שטאַטישע קאַנאַליזאַציע-אַרבעטער, אַריין אין שטאַט-פאַרוואַלטונג און אַרויס-געגאַנגענע די רויטע סיגנאַל-צייכנס, וואָס מען שטעלט אף די וועגן. אפן מיטן סטעפן-נאס, קעגן באַוואַכטן טויער, האָבן זיי אויפגעשטעלט די רויטע סיגנאַלן און אויפגעהאַלטן די באַוועגונג. דעמאָלט האָט קאַפּלינסקי אויפגעהויבן בן די קאַנאַליזאַציע-דעק, און צוויי צוזאַמענגעקלעפטע מולטערס, אָנגעלאָדענע מיט נעווער, אַריינגעשטיקט אין קאַנאַל. אין דער זעלבער נאַכט האָבן עמלע-כע אנדערע יונגען, דורך אַ געהוימער עפענונג פון ספּאַקאַיניס וואַרשטאַט אין געמאַ, זיך אַראָפּגעלאָזט אין די קאַנאַלן, דערגרייכט סטעפן-נאס אונטער דער ערד און אַף אַ טאַטשקע אַריינגעפירט דורכן קאַנאַל דאָס נעווער.

צו 40 גראַנאַטן, וואָס האָבן ניט געהאַט קיין צינדערס, האָט דער זעל-כער קאַפּלינסקי אַלליין אויסגעאַרבעט אין געמאַ אויסגעצייכנטע צינדערס. אָנ-הויב מעטעמלעכער 1943 האָט מען די גראַנאַטן אויסגענוצט קעגן די דייטשן. עס האָט זיך איינגעגעבן אונטערצוקויפן די זשאַנדאַרמען באַס טויער. פאַר צען טויזנט רובל זיינען זיי מאַססן געווען אַריינצולאָזן אין געמאַ קאַר-

טאָפּל און זאלי פאר דער הונגעריקער באפעלקערונג. אנשטאט זאלי האָבן די ברידער הירש און לייבל גאָרדאָן אַריינגעבראַכט אַ זאק פּולווער. פון דעם דאָזיקן אויפרייס - שטאַף האָט מען שפּעטער צוגעגלייט די ערשטע דיזערסיע. אויך אכט הונדערט גראַנאַטן האָט מען אליין אויסגעארבעט פון עלעקטרישע לעמפלעך, אויסגעצנדיק דעם געבראכטן שטאַף.

העלדישקייט האָט אויך אַרויסגעוויזן איסראָעל פּילאָווסקי. דער פּאַרטי-זאָנער פון גרופּע 3, ערשטער באַטאָליאַן. באַ אַ באַקאַנטן שוּסטער אַף ליפּאו-ו-קע פלעגט ער איינהאַנדלען געווער. איינמאָל, ווען דער קעמפּער האָט זיך אַרומגעפאַנגערט דאָס לייב מיט פּיסטאָלן, האָבן צענדליקער געשטאַפּאַוועט זיך אַריינגערויסן אין דער דירע. פּילאָווסקי האָט זיך אָבער נישט פאַרלאָרן. ער האָט אויסגעגראָבן אַ שוויב און צוזאַמען מיטן געווער אַנטלאָפּן אין געטאָ.

ניט ווייניקער ווי פאַרן דרויסן האָבן די פ. פ. א. - קעמפּער זיך געמוזט היטן אין געטאָ נופּע. דער ברייטער אוילעם האָט וועגן דער אָרגאַניזאַציע נישט גע-וואוסט און האָט נישט געטאָרט וויסן. ווער ווייסט, וואָס פאַר אַ טיפּן עס האָבן אַרומגעשווימלט אין געטאָ? ביימאָג האָט זיך נישט געמערקט קיין סימפּען. נאָר ביינאַכט, ווען די באַוועגונג אין געטאָ פלעגט ווערן אָפּגעהאַקט, פלעגט זיך אָג-הויבן די באַוועגונג פון געווער.

אין אונטערערד, אונטער פּאָדלאָגעס, אין היילן, אין קונציק-קאָנסטרו-אירטע פּוסטע קלעצער האָבן זיך געפונען די אַרסענאַלן פון פ. פ. א. ווי אַ סי-מען פון איינפאַלערדישקייט איז קעראַי צו דערמאָנען די עמערס מיט די טאָ-פּלעט דעקן, וואו עס זיינען געלעגן פּיסטאָלן. די עמערס זיינען פול געווען מיט וואסער און זיינען געשטאַנען פאַר אַלעמען אין די אויגן אַף סטראַשון-גאַס 12 און דער פּאָלקס-קיך.

אין די היילן אַף קאַרמעליטן 3, אין די קעלערן אַף דייטשישע 31 און אין דער ביבליאָטעק „מפּיצי השכלה“ אַף סטראַשון-גאַס 6, זיינען פאַרגעקו-מען מיליטערישע צוגרייטונגען פאַר באַזונדערע גרופּען. די לעקציעס האָבן גע-פירט פ. פ. א. - אינסטרוקטאָרן, וואָס אין צווישן-צייט האָבן זיי שטודירט און פאַרפּאָקאַמט זייער מיליטערישע קענטעניש. וויטענבערג, וואָס אליין האָט ער אין מיליטער נישט געדינט, איז אינגיכן געוואָרן אַן אויסגעצייכנטער מיליטער-מאַן, האָט זיך גוט פאַרשטאַנען אַף קאַלערליי געווער און פלעגט האַלטן פאַר די קאָמאַנדירן לעקציעס וועגן דער סטראַטעגיע פון פ. פ. א. בעיס אַן אָנפאַל אָפּן געטאָ.

זאלמען טיטמין

...ער האט געהערט צו דער ליטערארישער סעקציע פון „יונגט-קלוב“, מיט א גרופע יונגלעכע, מערסטנטייל שילער פון דער מיטל-שול אין געטא, האבן איך געלערנט ליטעראטור. אין יענער צייט האבן מיר גענויט אין געטא א ליטערארישע פייערונג.

דער זעכצן-יעריקער זאלמען טיטמין, וואס האט פארלאזן זיין נאטע-מא-מע בעיים דער ערשטער פראוואקאציע, האט ארויסגעוויזן גרויס אינטערעס צו דער פייערונג. פון די בורבוישקער בונקערס, וואו ער ארבעט באם איבער-מאגן באמבעס, האט ער אריינגעמראגן צו דער פייערונג א בוקעט בלומען. ער האט זיי געמראגן באהאלטן, ווייל פארן אריינמראגן בלומען באקומט מען צוואנציג שטיק.

די בלומען זיינען ניט קיין פאשעטע. זיי זיינען אויסגעוואקסן אפן קיי-ווער פון די צוויי ברידער גאדראן, וואס א באמבע האט זיי צעריסן אה שטי-קער אין א לאגער פון אמאניציע, וואו זיי האבן געארבעט. פון אויפרייס און פארטיליקט געווארן דער לאגער צוואמען מיט די ברידער. דער אכער-לייטע-נאנט וואננער, דער אויפזעצער און באלעבאס פון בורבוישאק האט געמיינט, אז דאס איז א צופאל, א ראיע: די אידן זיינען אומגעקומען. טיטמין ווייסט אבער אה זיכער, אז דאס איז ניט קיין צופאל, ווייל איינער פון די אומגעקומענע ברידער האט אים פארטרויט א סאך, אז ער האט באשלאסן אויפצורייסן א דייטשן לאגער מיט אמאניציע, מען דאס אפילע אים קאסטן דאס לעבן. זאלמען איז ארומגעגאנגען צווישן די קינדער און זיין פאנים האט גע-שמאלט. ניט בלויז צוליב די בלומען אליין איז ער געווען צופרידן: היינט האט ער ביז די בלומען אריינגעמראגן אין געטא פאר דער פארטיאלישער ארגאניזאציע צוועלף אויסגעצייכנטע גראנאטן!

אז טיטמין איז אן אייגענער, א פארטיאנער, האבן איך געוואוסט, ער איז דער סאמע אינגסטער צווישן די כאוויירים. אז דאס אינגל איז א מידום אין ארויסגאטענען געווער, האבן שוין געוואוסט צופיל. נאך אז דער זעכצן-יעריקער האט פארמאכט א פלאן אויפצורייסן דעם ביניען פון געשטאפן, דאס האט וויניציק - ווער געוואוסט. זאלמען האט דאס מיר איינגאקלערציילט, ווען מיר זיינען געגאנגען צוואמען פון א ליטערארישן קרויז.

ער האט מיר גענוי דערציילט וועגן זיין גרויסן פלאן. אפן הויז, וואו עס געפינט זיך די געשטאפן, ארבעטן אידן. זיך אריינגאקומען אהין און נאך ניט שווער, ער וועט זיך צוגיפרידן מיט א אידן, זינעם א באקאנטן, וואס ארבעט אפן הויז באם מראגן שטיינער, און צוואמען וועלן זיי אויפרייסן דעם ביניען.

— איר פארשטייט, סוצעווער, סארא קלאפ דאס וועט דערלאנגען! די נאָרע שטאט וועט זיך געבן א טרייבס!

איך האב געראטן זאלמענען, אז אף דער אייגענער האנט זאץ ער נישט דערוועגן זיך אזא זאך צו טאן. ער געהערט צו דער ארגאניזאציע, עס מוז זיין א דיסציפלין. זאץ ער איבערנעבן זיינע פלענער דעם שטאב.

טיקטין האט זיך פאר מיר מידע געווען, אז ער האט שוין געבעטן א דער-לויבעניש און דער שטאב האט עס דערווייל אפגעווארפן. געהייסן אים זיין געווארנט און אף דער אייגענער האנט גארניט מאכן. אבער ער קען זיך נישט בארואיקן. ער איז גרייט אפילע ארויסצומערעטן פון דער ארגאניזאציע, אבי דאס זייניקע אויספירן.

דאס אינגל האט געפיערט, איך האב געשפירט: עס וועט געשען מיט אים אן אומגליק. איך האב אים געווארנט, ער זאל נישט זיין היציק. מען דארף שטארק אף דער וואך זיין באם קריגן די גראנאטן. ווייל מען שמעלט אין סא-קאנע די צוואנציק טויזנט אידן.

אף מארגן, ווי אלע טאג, איז ער אוועק צו דער ארבעט. ווידער האט מען געשלעפט די באמבעס. דער אבערלייטענאנט וואגנער, דער באלעבאס אי-בער בורבישאק, האט באפוילן די אידן אריבערצופירן אן אמוניציע-לאגער אף אנטאקא. עס דארף קומען אף אן אינספעקציע א פולקאוויט, וויל אים וואגנער נער איבעראשן מיט זיין אויפטו: באווייזן אים אין וויפל ווייטע פונקטן עס איז צוגעגרייט אמוניציע. אין א פאר טעג ארום, ווען דער פולקאוויט וועט אוועקפארן, וועט דער אבערלייטענאנט באפעלן די אידן, וועלן זיי אף צוריק דא אין בורבישאק אריבערפירן די באמבעס. אזוי נארט ער זיין נאטשאל-סטווע. די זעלבע באמבעס דרייען זיך ארום ווילנע און אין כאדאשים ארום קומען זיי ווידער אין בורבישאק. וואגנער איז א כיטערע דייטש. ער ווייסט דעם וועג, ווי צו פארטומלען די פולקאוויטעס. זיין איינציקער ציל — מען זאל אים נישט שיקן אפן פראנט.

אין אונט, פארן אהיימניין, האט טיקטין באמערקט, אז אף די רעלטן איז אנגעקומען א וואגאן. אויב א וואגאן האט זיך אפגעשמעלט, איז א סימען, אז דארט איז פאראן אמוניציע. טיקטין האט זיך אפגעוואנדערט פון דער מאכ-נע, און שטיל, אומגעווען פון קיינעם, זיך צוגעגאנוועט צום וואגאן. דער וואגאן איז געווען פארבלאמבירט. זאלמען האט מיט די ציינער איבערגעריסן די פלאמבע, אריין אין וואגאן און זיך גענומען ארומקוקן. קיין גראנאטן זיינען היינט נישט. בלויז צינדערס און מאשין-געווער-לענטעס. נאך אויך דאס איז וויכטיק. קיין ליידיקער וועט ער פון וואגאן נישט ארויסגיין. ער האט זיך ארום-געבונדן אונטער די הויזן מיט א שטריק און זיך גענומען אגלאדן. א פול-א-געלעדענער איז ער ארויס צוריק, באווייזן נאך צו פארמאכן די טיר פון די וואגאנעס און אריבערצוגיין דורך א ראוו צו א דערייאיסן וועלדל. נאך דאס האט אים באמערקט דער פיראטעכניקער מיטאלאסקאס. ער האט געפנט א פייער, פארוואונדעט זאלמענען און עלף באוואפנטע כאיעס האבן זיך א ווארף געמאן אפן אינגל.

מען האט זאלמענען אריינגעווארפן אין קארצער. וואנער האט אָנע-
קלונגען אין געשטאפּ. אלע אידישע אַרבעטער האט ער דערוויל געהאלטן
אונטער דער וואך אפן אנטקענדיקן פלאץ. פלוצים האבן די אידן דערוען:
דער קארצער, וואו עס איז געווען מיטן, האט זיך אויפגעריסן און זאלמען איז
ארויסגעשפרונגען, געשווינד זיך אריינגעריסן צווישן די דערבייאקע קוסטעס
און פון דאָרט זיך פאַרנומען צו די באַן-ליניעס. געטראָפן פון זיבן קוילן איז
ער געפאלן אין גראָז.

עס איז געקומען קיטעל. דערוען, אַז מיטן לעבט נאָך, האט אים קיטעל
אריינגענומען אין זיין אויטאָ און אַוועקגעפירט אין טורמע-שפיטאַל. יעדער
טאָג פלעגט אים קיטעל באַשטאטן מיט אַ ווייז, ברענגען אים גוטע זאַכן, שאַ-
קאלאַד, און פּרעגן דערביי פאַר וועמען ער האט געגאנוועט די געווער-טיילן. מיט-
טין האט זיך נישט צוגערירט צו די בלוטיקע מאַטאָנעס, נישט געענטפערט אַ וואָרט
אף קיטעלס אלע פרעגענישן.

אַ שוועסטער, וואָס האט געאַרבעט אין שפיטאַל האט אונדז שפעטער דער-
ציילט, אַז ווען קיטעל איז שטאַרק צוגעשטאַנען, זאלמען זאָל דערציילן דעם
עמעס — פאַר וועמען ער האט געגאנוועט די צינדערס פון די גראַנאַטן, האט
דער זעכצן-יעריקער געענטפערט:

— איך האב זיי געגאנוועט פאַר אייך! וויל איך האט דערמאָרדעט מינע
עלטערן!

פאַרבירדונג מיט דער דרייסיגיקער וועלט

אפן וועג ווילנע-ווילקיע, באַ דער באַן-סטאציע ווילנער-קאַלאָניע געפונט
זיך דער בענדיקטינער מאָנאַסטיר, אַרומגערינגלט מיט אַ בעמאָנענעם פאַר-
קאן. פון קראַקע זיינען אַהין געקומען זיבן גאַנצעס און זיך דאָרטן באַזעצט. אין
דעם דאָזיקן מאָנאַסטיר האט זיך אויסבאַהאַלטן דער שטאַב-מיטגליד אַבא קאָוו-
נער, נאָכדעם ווי אים האט זיך איינגעגעבן צו אַנטלויפן פון טויט. די „מוטער“,
אָדער ווי מען האט זי דאָרט גערופן מאַטקא פּשיאַריסאָ, האט אים אַריינגענו-
מען אין אַ באַזונדער כּיידערל און דאָרט אויסגעהיט.

די „מוטער“, אַ פרוי פון אַ יאָר פינף און דרייסיק, איז אין דער יוגנט
געווען אַ סאַציאַליסטן. זי האט געענדיקט דעם אוניווערסיטעט אין קראַקע. צו-
ליב אַ מאַנזשער פערזענלעכער איבערלעבונג האט זי אַלץ פאַרלאָזן און איז
אוועק אין מאָנאַסטיר און איז דאָ די „מוטער“ פון זיבן שוועסטער.

ווען די רויטע אַרמיי איז אָפּגעטראָטן פון ווילנע, האט זי אויסבאַהאַלטן
באָ זיך אין צעלע אַ פאַרוואַנדערטן רויטאַרמיער און נישט אָפּגעגאַנגען פון אים
ביז וואַנען ער האט זיך אויסגעהיילט.

אכוז קאָונערן האט זי שפעטער אַריינגענומען אין מאָנאַסטיר נאָך אידן.

קאונערס ברודער מיכאל (א קאמאנדיר פון מיניאָרן-גרופע, געפאלן אין קאמף אין די קאונערס וועלדער), די 23-יעריקע טיכל געלבוים (אומגעקומען בעייס אן אויסשפיר-דינסט פון געטא צו א פארטיזאנישער באזע), אהער פלעגט אויך קומען ערעק באַראקס.

זייער אפט פלעגט די געגנט אויפציטערן פון רעוויזיעס. אין קריטישע מאָ-מענטן פלעגט די „מוטער“ אָנטאָן די מעגער אין נאָכע-קליידער און אזוי אַרום זיי אויסבאהאַלטן.

אין אַט דעם מאָנאסטיר האָבן די דערמאָנטע כאַוויירים זיך אויפגעדרעט וועגן שאַפן א ווידערשטאַנד-אָרגאַניזאַציע אין געטא, קאָונער האָט דאָרט אַנ-געשריבן אן אויפרוף צו דער באַפעלקערונג אין געטא. עס איז באַשלאָסן גע-ווען צו לייענען אים אַ אָן אומלעגאַלער פאַרזאַמלונג פון דער יוגנט. אין דער נאַכט פון ניטל 1941, איז וויטקע סעמפער געקומען פון געטא אין מאָנאסטיר און געמאָלדן, אז די פאַרזאַמלונג איז אָרגאַניזירט.

דעמאָלט איז די גרופע מאָנאסטיר-אידן אַוועק אין געטא און שוין דאָרט געבליבן.

אין א פאָר טעג אַרום האָט די „מוטער“ געבראַכט קאָונערן אַ אַן אַס-גערעדטן אָרט 4 גראַנאַטן. אזוי ווי די גראַנאַטן זיינען געווען פון א באַזונדערער קאָנסטרוקציע, זיינען זיי ביידע אַרײַן אין דעם הויף אַ טראַקער 11 און די „מוטער“ האָט באַוווּזן קאָונערן, ווי אזוי מען באַנוצט זיך מיט די ספעציעלע גראַנאַטן. די דאָזיקע גראַנאַטן זיינען געווען די ערשטע אין געטא.

כאַם באַגעגענען זיך האָט די „מוטער“ אזוי געזאָגט:

— איך וויל קומען צו אייך אין געטא, קעמפן און פאלן מיט אייך צוזאַ-מען, אייער קאַמף איז א הייליקער. איר זויט נאָכעלע מענטשן. און כאַטש די ביסט א מאַרקסיסט, אויסגעטאָן פון רעליגיע, האָסטו דאָך א נאָם, א גרויסן נאָם, און איצטער ביסטו גענומען צו אים ווי איך — זאָל ער אייך העלפן!

אין א צייט אַרום, ווען די „מוטער“ האָט זיך דערוואוסט, אז אין געטא עקזיסטירט שוין א סאַמפּט-אָרגאַניזאַציע, איז זי געקומען צום טויער און גע-וואָלט אַרײַנגיין, זי האָט אָנגעטאָן אַ זיך א לאַטע און באַוווּזן די זשאַנדאַרן א פאַלשן שיין. די טויער-פאַליציי האָט אָבער דערקענט, אז זי איז ניט קיין איד-שע און עס איז איר מוים געלונגען זיך אַרוסצודרייען פון אַרעסט.

שפּעטער איז די „מוטער“ געוואָרן די פאַרבלינדערן צווישן די פאַרטיזאַ-נער אין געטא און דער פוילישער אומלעגאַלער אָרגאַניזאַציע. עס האָט זיך אַ-בער אַרויסגעוויזן, אז די מענטשן, מיט וועלכע די „מוטער“ האָט אונדז פאַר-בונדן, זיינען פון דער גרופע „ניעפאָדלענאַשטש“. זייער ענטפער אַ אונדזער פאַרשלאָג וועגן געמיינזאַמען קאַמף קעגן דייטשן אָקופאַנט איז געווען, אז עס איז נאָך נישט געקומען די צייט צו קעמפן מיט די אָקופאַנטן. און זיי האָבן אונדז אָפּגעזאָגט צו נעבן געווער.

נאך דעם ווי די אונטערזאנדלונגען מיט די פוילישע קרייזן זיינען גע-
וואָרן איבערגעריסן, האָט די „מוטער" אליין צוגעשמעלט פאר דער געמאָנעווער.

א ר א ד י א

קעדיי נישט צו זיין אָפּגעריסן פון דער וועלט, האָט די פארטיזאנער-אָרגאַ-
ניזאַציע אין געמאָ, אַף קארמעליטן 3, אינסטאַלירט אַ געהוימען ראדיאָ-אַפּאַ-
ראַט. יעדער אָונט האָט מען געדרוקט און צעטיילט פאַר די פארטיזאנער אַ פאַ-
ליטישן ביולעטין.

עס איז געווען ווינטער 1942, דער ווינטער פון דער גרויסער טאָוועטי-
שער אָפּענסיווע, און די פארטיזאנער, שליינגענדיק די ווערטער פון ביולעטין,
זיינען באַפליגלט געוואָרן מיט מוט און גוואורע.

אין דער זעלבער הייל איז אויך געמאַכט געוואָרן אַ פּראָוו אויפצושטעלן
אַ טראַנסליר-סטאַציע אַף צו דערציילן דער וועלט וועגן די דייטשע רעזיכעס.

ניט-אידן פארטיזאנער פון געמאָ

צו דער פ. פ. א. האָבן געהערט און אַקטיוו מיטגעהאַלפן אַ גאַנצע ריי
ניט-אידן.

אירענאַ אַראַמאָוויטש, וואָס האָט גוט געקענט איריש און העברעאיש, האָט
באַדאַשים לאַנג צוגעשמעלט געווער די אידן אין וואַרשע. אין מערץ 1942 איז
זי לויטן אויפּטראַג פון איר אָרגאַניזאַציע געקומען קיין ווילנע און דאָ איז זי
צוויי וואָכן אָפּגעווען אין ווילנער געמאָ. זי האָט געוואוינט אַף סטראַשן-גאַס
12. אירענאַ אַראַמאָוויטש האָט אונדז געהאַלפן מיט אַלץ, וואָס איז נאָר מעגלעך.
לויטן אויפּטראַג פון אונדזער שטאַב איז זי אַוועקגעפאַרן קיין קאַוונע און יאַ-
וועל, קעדיי צו גרינדן אויך דאָרט אַוויגע ענלעכע אָרגאַניזאַציעס אַף צו שטעלן
אַ ווידערשטאַנד.

יאָרויז דורזיעז, אויך פון די פוילישע דעמאָקראַטישע קרייזן, האָט אַ
לענגערע צייט זיך געפונען אין געמאָ און האָט געמאַכט פוילישע און ליטווישע
דאָקומענטן פאַר די קעמפער פון פ. פ. א. באַ איר אין שטוב, הינטערן שטאַט,
האָט זי שטענדיק אויסבאהאַלטן אידן. שפּעטער שוין, ווען אונדזער אָרגאַניזאַ-
ציע איז אַריבער אין וואַלד, איז באַ איר אין שטוב געווען דער טרעף-פונקט,
וואוהין עס פלעגן קומען די פארטיזאנענישע שעליכים.

אַ לאַנגע צייט האָט געוואוינט אין געמאָ און געהערט צו דער פארטיזאנע-
שער אָרגאַניזאַציע דער רוס וואַנסע. ער איז אַריינגעטראָטן אין דער אומלענאַ-

לער קאמוניסטישער פארטיי און איז שפעטער געוואָרן אַ פארבינדלעך צווישן דעם פארטיזאנער-שטאַב אין וואָלד און דער פארטיי אין שטאָט.
דער 16-יעריקער יאָנעק געפינט זיך דאָ פון ערשטן טאָג. ער איז געבוירן אַף יאָסקעווער נאָם און רעדט אידיש ווי אַ וואַסער. ווען עס איז אויסגעבראָכן די מיליטאַרע איווער, צוזאַמען מיט זיינע אידישע כאַוויירים, אַנטלאָפן פון שטאָט, לעבן מיטס האָט אים געטראָפן אַ שפּליטער פון אַ באַמבע. אויך זיין אידישער כאַווער איז געוואָרן פארוואונדעט, האָבן זיך אלע דריי אומגעקערט סיין ווילנע, זיך געהאַלטן צוזאַמען און אינאיינעם איז מען אַרױן אין געטאָ און געטראָפן געלע לאַמעס.

אין דער „נאַכט פון געלע שיינען“ האָט מען יאָנעקן געכאַפט. אים געפירט אַף פּאָנאַר מיט הונדערטער אנדערע. לעבן די ווייסע סלופעס אַף פּאָהלאַנעק האָט זיך אים איינגעגעבן צו אַנטלויפן. אַ בוידעש האָט ער זיך געדרייט אין דער שטאָט, נישט אויפגעהערט בענקען נאָך זיינע אידישע כאַוויירים. ווער ווייסט צו זיי לעבן? און אויב יא, זוכן זיי דאָך אים. און יאָנעק האָט זיך אומגעקערט אין געטאָ.

פון זיינע צוויי כאַוויירים האָט ער געפונען בלויז איינעם, זאַלמען טישטין. דאָ האָבן זיי געלעבט צוזאַמען ווי ברידער. און זיי האָבן ביידע געהערט צו די פארטיזאנער אין געטאָ.

די פארשויטסטן פון ביאָלאָזיקע

אין פעברואַר 1942 האָט אונדזער פארבינדלעך אין ביאָלאָזיקע הערש ראָזאַנאוויטש געמאָלדן דעם שטאַב, אַז אין די סקאַרבוטשאַנער וועלדער, ניט ווייט פון ביאָלאָזיקע, האָט זיך אַראָפּגעלאָזט אַ גרופע סאָוועטישע פארשונג-טיסטן. עס איז געווען דער ערשטער לעבעדיקער גרוס פון פארטיזאנער אין אונדזער געגנט.

דער שטאַב פון פ. פ. א. האָט באַשלאָסן זיך צו פארבינדן מיט די פארטיזאנער. דער קאָמאַנדיר איציק וויטענבערג איז אליין אַוועק אין ביאָלאָזיקע אויסגעפונען אין וואָלד די פארשויטסטן און האָט אָנגעבונדן אַ קאַנטאַקט מיט זייער קאָמאַנדיר מאַרגיס. דאָס זיינען געווען קעמפער פון דער פארטיזאנער-באַוועגונג אין ליטע. זייערע נעמען זיינען: מאַרגיס, אלעסניס, טשיבוריס, מויסענקאָ, דער ראַדיסט טימאָסקאַס און זאַלעסקי (דער לעצטער אומגעקומען אין שלאַכט באַם אַרײַנגיין אין ווילנע).

פון מאַרגיס האָט וויטענבערג באַקומען די פאָרמעלע באַשטעטיקונג פון דער קאמוניסטישער אָרגאַניזאַציע אין געטאָ. איציק וויטענבערג, בערל שערע-שניעווסקי און כיענע באָראָוסקי זיינען באַשטימט געוואָרן פאר מיטגלידער פון ווילנער שטאָטישן פארטיי - קאָמיטעט, מיטן רעכט אַרײַנצונעמען נייע מיטגלידער.

דער דער קאמיטעט האט געהאט די אויפגאבע צו ארגאניזירן די פארמי-אר-בעט אין שטאט.

מארגנס האט אויך אנערקענט די פארמיזאנער - ארגאניזאציע אין געטא, ווי א טייל פון דער אלגעמיינער ליטווישער פארמיזאנישער באוועגונג. דעמאלט האט דער סעקרעטאר פון דעם שטאטישן קאמיטעט בערל שערעשניעווסקי זיך פארבונדן מיט דעם ווייסרוס קאראבליקאו, מיטן באקאנטן פארמי-טוער יאן פשעוואלסקי, און זיי האבן אנגעהויבן שאפן פארמי-גרופעס אין שטאט, ווי אויך באזונדערע פארמיזאנישע גרופן אין פארשידענע פאבריקן. דער הויפט - ציל פון די פארמיזאנישע גרופן איז געווען: סאבאטאזש-ארבעט אין די דריי-טשע אינטערנעמונגען.

ווען עס זיינען פארפעסטיקט געווארן ביידע פארמי-גרופן אין געטא און אין שטאט, איז געבילדעט געווארן א נייער פארמי-קאמיטעט אין ווילנע. אין אים זיינען אריין: בערל שערעשניעווסקי (סעקרעטאר פון שטאטישן קאמי-טעט), איציק וויטענבערג (קאמאנדר פון פ. פ. א.), סאניע מאריסקער (פאר-אנטווארטלעכע ארגאניזאטארן פון קאמסאמאל אין ווילנע), מאקאר קאראבלי-קאו (ארגאניזאטאר פון די שטאטישע קיכעס) און יאן פשעוואלסקי (אויטא-ציע).

דער שטאטישער קאמיטעט האט זיך שטארק פארנומען מיטן אגיתירן קעגן דער צוואנגס - מאביליזירונג, רופנדיק די באפעלקערונג אוועקצוגיין אין וואלד. עס ווערן אויך אויפגעהויבן די פראגן וועגן באוואפנטע קיכעס אין שטאט און אין געטא. אונטער דער אנפירונג פון שורקע מאזויטש איז געשאפן געווארן צווישן די באן-ארבעטער א גרופע דיווערסאנטן, וואס האט זיך פארנומען מיטן אויפדרייען באן-רעלסן און געבן קעסידעריקע יעדיעס די פארמיזאנער וועגן דער באוועגונג פון די באנען.

סאבאטאזש און דיווערסיע

עס איז געווען זומער 1942, די דייטשן האבן אנגעהויבן אן אפענסיווע אפן בורבישקער באן - אפצווייג זיינען פארלארן געווארן טאנקען. אינזשעניער איזאק ראטנער האט קאנסטראוירט כעמישע מיניאמור - אפארעטן און זיי אריינגעלייגט בינגיווע און די בענזין - רעזערוואארן פון 14 טאנקען. אין אכט שט ארום, ווען די טאנקען האבן זיך גערוקט צום פראנט, האבן זיי זיך אנגעצונדן און זיינען פארברענט געווארן.

דער זעלבער גאלדשטיין, וואס האט אריינגעטראגן אין געטא דעם ערשטן קוילנווארפער, האט אין אמוניציע-לאגער בורבישקע קאליע געמאכט 145 זע-ניט-אפארעטן. כא 90 קוילנווארפער, פארלאדענע צום פראנט, האט ער ארויס-גענומען די שלעסער-בעקלעך.

פון פ. פ. א. פון דארטן האבן זיי געמאלדן דעם שטאב, אז ווי האבן פאר-
מראכט א פלאן פאנאנדערצורייסן די באן-רעלסן. ווי האבן געפרעגט א דער-
לויבעניש. דער שטאב האט אוועקגעשיקט דעם קעמפער הירש לעווין דאס צו
ארגאניזירן. דעם 20-טן פעברואר 1942 האבן די פיר יונגמלכע צענומען מיט
א שרויף-שליסל הונדערט מעטער רעלסן אפן וועג ווילנע-איגנא-ליניע נישט
ווייט פון בעוראן.

איינער פון די טיכטיקסטע שעדיקער איז געווען זעליק גאלדבערג, געווע-
זענער אינסטרוקטאר פון ווילנער אידישן טעכניקום. באם ארבעטן ווי אן אינ-
זשעניער אין די מיליטערישע ווארשטאטן אפן אעראדראם אין פאדאבאנעק,
וואס ער איז 50 אעראפלאנען, וואס זיינען געבראכט געווארן צום פאריכטן,
ארויסגעדייט זייער וויכטיקע טיילן און דורכגעבויערט די בענזין-דעזערוואארן.
אף דער קאנטע פון פ. פ. א. דארף מען אויך צורעכענען די צוויי סריי-
פּעס אין פעלץ-פאבריק "קיליס" און אין בענזין-לאגער בענינוואווקע. אין "קיי-
ליס" האבן די פ. פ. א. - ארבעטער זיך אויפגעריסן מיט זייערע פוילישע און
ליטווישע כאוויירים און האבן צוזאמען אין יאנואר 1942 אונטערגעצונדן דעם
רעכטן פליגל פון דער פאבריק, וואו צו יענער צייט האבן זיך געפונען 60 טויזנט
אויסגעפארטיקטע פעלצן, וואס די דייטשן האבן זיך געגרייט איבערצושיקן צום
פראנט פאר די סאָלאטן. עס איז פארברענט געווארן ביז איין פעלץ. דאס
פייער האט אויך ארומגעכאפט דעם צווייטן טייל פון דער פאבריק און צעשע-
דיקט די מאשינען.

אין בענינוואווקע האט דער קעמפער פרידמאן איבערגעקערט דאס גאנצ
לעמפל בא דעם וואכמאן אין הער וואך-בויד, דער וואכמאן האט דאן געדרי-
מלט; ער האט זיך אויפגעכאפט, ווען דאס פייער האט ארומגעכאפט דאס ביי-
דל. איידער מען האט באוויזן איינצולעשן די סרייפּע האט דאס פייער זיך
אריבערגעכאפט אף די פעסלעך מיט בענזין. עס האבן זיך אויפגעריסן 300
פעסער. צוליב דעם וואס די סרייפּע איז אויסגעבראכן ביי דעם וואכמאן אין
בויד, איז דער געשטאפּא נישט איינגעפאלן, אז דאס איז א ריווערסיע.

א דאנק דער אגוטאציע פון פ. פ. א. איז געפירט געווארן א סיסטעמאטי-
שער סאבאטאזש אין אלע דייטשע אונטערגעמונגען, וואו אידן האבן געאר-
בעט. יעדער איד, אומאפהענגיק צי ער געהערט צו דער ארגאניזאציע אָדער
ניין, אט געהאלטן פאר זיין כוונת צו ברענגען שאָדן.

אכויז דעם סיסטעמאטישן ארויסכאקומען געווער אין די דייטשע אונ-
טערגעמונגען, האט די ארגאניזאציע זיך גענויטיקט אין געלם - מיטלען צו
קויפן וואפן. מיר האבן זיך געשטעלט פאר א ציל אין מעשעך פון א האלבן
כוידעש אויפצוזאמלען א האלבן מיליאן רובל.

די פערטע גרופע מיטן גרופן-קאמאנדיר מאַצעוויטש האט דורכגעפירט
א ריזיקאלישן פלאן. די קעמפער פלעגן זיך טאג-מעגלעך אריינקלייבן אין
דער דייטשער פעלד-באקליידונג-אמטן און מיט דער הילף פון קעמפערן טאג-

ליע ושאכניסן, וועלכע האט דארט געארבעט, ארויסטראגן פֿעס מיט דייטשע שינעלן, קאראקולענע מאטלען, פוטערס און וואָגנווייז דאָס אַוועקגעפירט צו אַ פּויער, וואָס האָט זיך אונטערגענומען די זאכן צו פארקויפֿן. אַזאָ אַזאָ אויפֿן האָט די גרופּע אויפֿגעזאמלט 40 טויזנט רובל.

דער דרוקער קאוואלסקי איז געקומען צום שמאק מיט אַ טשיקאוו אייג-פּאַל: ער וועט אַפּדראָקן פּאַלשע ברויט-קארטן און עס וועט זיין אַ גרויסער רע-וועך. דעם פּלאַן האָט מען דורכגעפירט. אַ ספּעציעלע גרופּע האָט זיך פארנומען מיטן אויסקויפֿן פראָדוקטן אָף די פּאַלשע ברויט-קארטן. די פראָדוקטן האָט מען אין געמאָ פארקויפט און עס איז געווען אַ האַכנאַסע פון 100 טויזנט רובל.

דאָס ווידוצקי האָט אַרויסגעקומען אין אַ דייטשער קאנטראָל אַ געלט-פּאַקעט פון 35 טויזנט רובל און עס אָפּגעגעבן דער אָרגאַניזאַציע. ס'איז אויך געווען געזאמלט געוואָרן געלט באַ דער באַפֿעלקערונג. נישט פּרעגנדיק אָף וואָס, האָבן געמאַ-אידן אַריינגעטראָגן טויזנטער. עס איז אויך געווען אַ פאַר-מעסט צווישן די גרופּעס, ווער וועמען עס וועט אַריבערשטייגן אין אויפֿזאַם-לען געלט. די קעמפער האָבן אָפּגעגעבן ווערט-זאַכן: לעצטע אָנדענקען נאָך זייערע פארשניטענע עלטערן, ווי זייערע, הינגלעך, בראסלעטן א. א. ו. דער קעמפער ראַטסין האָט אָפּגעגעבן דאָס זינגערל פון זיין פרוי, וועלכע מען האָט אָקארשט דערשאָסן. דערביי האָט ער געזאָגט: „די געקאַמע איז מיר טייערער פאַר דעם לעצטן אָנדענק!“ איך אליין האָב אָפּגעגעבן אין פּאַנז פון קויפֿן גע-ווער דעם איינציגן אָנדענק פון מיין דערמאָדעטער מאמע: איר באַסענע-דינג. וואָס זי האָט מיר אָפּגעגעבן אַ טאָג פאַר דער עקזעקוציע.

דער ברען אין דער זאַמל-אַרבעט איז געווען אַזוי שטאַרק, אַז אַנשטאַט אַ האַלבן מיליאָן איז אַריין אין קאַסע פון דער אָרגאַניזאַציע אַ מיליאָן רובל.

הילף פאַר קריגס-געפאנגענע און מיטפאכעס פון סאָויעטישע קאמאנדירן

אין ווילנע זיינען געווען צוויי גרויסע לאַגערן פאַר סאָויעטישע קריגס-געפאנגענע און מיטפאכעס פון סאָויעטישע קאמאנדירן: אין די „ביליקע-הוי-זער“ אָף סובאַטש 37 און אין דער אַנטאָקאַלער סטומע. די אידן, וואָס האָבן נישט ווייט געארבעט, האָבן מיט אַלערליי מיטלען זיך באַמיט צו העלפֿן די געפאנגענע. כאָטש דער דייטשער געזעץ האָט געזאָגט: „ווען אַ איד דערמט מיט אַ געפאנגענעם ווערן ביידע דערשאָסן.“

אין די ערשטע באַראַשים, ווען די מערדער האָבן זיך אָנגעזעטיקט מיט אידיש בלוט, האָבן זיך אָנגעהויבן די עקזעקוציעס איבער טויזנטער קריגס-געפאנגענע. צו די רוסן זיינען זיי געווען נישט בעסער ווי צו די אידן. איך

האָב געווען אַמאָל אַ בילד, וועלכעס עס איז נישט מעגלעך צו פארנעמען: אַ בוי-
זער, פּאַרסטיקער מאָג, לעבן די באַן-דעלסן באַ דער אייזערנער ברוק ליגט אין
שניי אַ קופּע פון אַ דריי הונדערט קריגס-געפאנגענע. באַרוועסע, מיט צעפרוי-
דענע הענט און פיס, פארפייניקטע מיט הונדערט-טויט אפן שניי-פעלד. זיי ליגן
אנגעוואָרפן איינער אפן אנדערן. פיל ווינען שוין טויט, אנדערע צאפּלען זיך,
אַטעמען קוים-קוים, ווי מילכן אונטער אַ פייער. אנטקעגן זיי שטויט אַ דיסקע,
דוּט-פאָנימדוקער דייטש און ער פרעסט אַזוי צו-לעהאכעסדיק אַ קישקע
ווארשט.

אין די דייטשע ווארשטאטן ה. ק. פ. פלעגט מען ברענגען אַף צוואַנגס-
ארבעט די קריגס-געפאנגענע. אַ סאך פון זיי האָבן זיך באַמיט צו אנטלויפן.
דער פארטיזאנער-שטאב אין געמאָ האָט באַשטימט אַ ספעציעלע גרופּע קעמ-
פער, וועמענס אויפגאבע ס'איז געווען צו באַזאָרגן די געפאנגענע מיט גע-
העריקע דאָקומענטן, מיט ציווילע קליידער און זיי אָנווייזן אַ ריכטונג, ווי
אזוי אוועקצוגיין צו די פארטיזאנער. די קעמפער פערדמאָן און בלומע מאַר-
קאוויטש (געפאָלן אין די שלאכטן באַם באַפרייען ווילנע) האָבן געהאָלפן אַכט
קריגס-געפאנגענע מיטן קאפיטאן סעריאָזשין בעראַש, באַזאָרגט זיי מיט אַל-
דאָס נויטיקע און זיי אַריבערגעשיקט אין די וועלדער אַרום לידע.

אין די „בילדע הייזער“ אַף סובאַטש-גאָס האָבן געוואוינט אַמאָל אַ
טויזנט אידן. מיט אַ פאַר טעג פאַר דעם, איידער מען האָט אַריינגעטריבן די
אידן אין געמאָ, האָבן די דייטשן אַדומנערינגלט די צוויי מויערן און דערמאָר-
דעט זייערע איינוואוינער. די הייזער פון די דערמאָרדעטע ווינען נאָך פאַר-
פולט געוואָרן מיט די פרויען און קינדער פון סאָוועטישע קאמאנדירן און רוים
אַרמיער.

דער לאַגער פאַר געפאנגענע איז געווען באוואכט. אַרויסגיין און אַריין-
גיין איז געווען פאַרבאָטן. פונדעסטוועגן האָט זיך פון דאָרטן אַרויסגערופן, ווי
אַ טויב, אַ רוסישע ליד, געשריבן פון אַ צען-יעריקן. דאָס ליד האָט מען אוי-
געמאָ געזונגען. די ווערטער פון דער ערשטער סטראַפּע זיינען מיר געבליבן
אין זיכערן:

На улице Субот два дома стоят,
Раньше еврей там жили;
Теперь там русские люди живут,
Евреев - то немцы убили...

צום ערשטן מאל האָב איך געהערט דאָס ליד אין יאנואַר 1942. עס איז
געווען אין די גרויסע פרעסט. ווען די רויםע אַרמיי האָט היטלערן אָפּגעטריבן
פון מאַסקווע. די אידן, וואָס האָבן געאַרבעט אַרום באַן, פלעגן ברענגען יעדן
אָונט נייעס, וויפּל עשעלאַגען מיט „עפּל“ — ס'הייסט פאַרדרייענע דייטשי-
— זיינען אָנגעקומען פון פראַנט.

די דייטשן אין ווילנע און אין גאנץ ליטע האָבן באַשלאָסן צו העלפֿן זייערע פאַרפרוירענע קאלענן. איבער דער שטאָט איז דערקלערט געוואָרן אַ „פּריוויליגע“ באַשטייערונג פאַר דער דייטשער אַרמיי די איינוואוינער דאַרפֿן ברענגען אין די דייטשע קאָמיסאַריאַטן וואַרעמע קליידער, שיך, האַלדזשעס, פעלצן, פוטערס, קאַלדרעם — אַלץ וואָס מען קען נאָר דערוואַרעמען די דערפֿראָ-רענע היטלעריסטן. אין דער מעלדונג, אונטערגעשריבן פונעם דייטשן אויבער-קאָמיסאַר רענטלען, איז צום סאָך געוואָגט געוואָרן: ווער עס וועט זיך פֿרײַ-וויליג באַשטייערן, וועט באַקומען אַ קוויטאַנציע, אז ער איז אַן ערלעכער בירגער. די באַשטייערונג איז כּאַל געווען אויך אַר דער געטא. די באַפעלקער-רונג האָט אָבער נישט געוואלט העלפֿן אירע פאַרקעכטער. זיינען די דייטשן געוואָרן „קלינגער“. זיי פלעגן פאַרהאַלטן יעדער מאַן און פֿרוי אַר די גאַסן, אַראָפּציען די קליידער פון זיי און אַפּלאָזן זיי נאָעמע. כּוין דעם האָט מען גע-מאַכט איבערן שטאָט רעוויזיעס, און וואָס נאָר מען האָט געפונען איז געוואָרן קאַנפּיסירט.

צום סאָרטירן, פאַסן און צונגיפֿברענגען די קליידער האָט מען אַרויס-גענומען אידן פון געטאָ. צווישן זיי בין איך אויך געווען. איינמאָל, פאַרנדיק אַר אַן אויטאָ, פֿול געלאָדן מיט פעלצן און וואַל-קעס, האָב איך דערהערט פון אַ מיטפאַרנדיקן כאַווער דאָס ליד פון די „ביליגע הייזער“, דער כאַווער האָט דערציילט, אז די פֿרויען און קינדער, וואָס געפֿי-נען זיך אין די „ביליגע הייזער“, גייען אויס פון הונגער, ווערן פאַרפרוירן פון מעלט.

— פונדאנען ווייסטו דאָס? — האָט אים אַ פרעג געמאַן דער יוגנטלע-כער רוראַשעווסקי, וואָס איז צוזאַמען מיט אונדז געפאַרן אין אויטאָ.
— איך אליין בין נישט לאַנג דאָרטן געווען. זיך אַריינגעקליבן דורך די דראַטענע פאַרצוימונגען און אפֿילע געגעכטויקט אין לאַגער. איך האָב דער-ערשטער אַרויסגעטראָגן דאָס ליד.

עס האָט זיך אַרויסגעוויזן אַט וואָס: גערשקע (אזוי איז דער נאָמען פון דעם יוגנער) האָט זיך דערוואוסט, אז אין דעם לאַגער פון די רוסישע געפֿינט זיך ווינער אַ כאַווער, אַ זון פון אַ געפאַלענעם רויטאַרמיער. גערשקע איז אַהין אַוועק און געבראַכט פאַרן כאַווער ברויט. דער כאַווער האָט אים איבער-געגעבן דאָס ליד. גערשקע האָט עס אַריינגעבראַכט אין געטאָ און אַלע זינ-גען עס.

דער אויטאָ האָט זיך אָפּגעשטעלט אַר פּאַפּלאַוועס, לעבן דער דעזינפעק-ציע. מיר האָבן געדאַרפט אַהין אַריבערטראָגן די אָנגערויבטע זאַכן.
באַס אַריינטראָגן די פעס איז אונדז איינגעפאַלן אַ געדאַנק: אנשטאַט שלעפֿן די זאַכן פאַר די דייטשן, בעסער זיי אַריבערטראָגן אין די „ביליגע היי-זער“ פאַר די נאָעמע סיגדער און אויסגעהונגערטע פֿרויען.
דורך די אַרומגעצוימטע דראַטע פון די „ביליגע הייזער“ גאָנצענען זיך

אפט ארויס צען-יערוקע סיגער, זיי גייען איבער די גאנצסטע שטיבער און בעמלעך ברויט. אויך דא, וואו מיר טראגן איצט די פעלצן, הייען זיך ארום די יאמלעך; מיט זיי דארף מען זיך פארבינדן. איך האב צוגערופן א בארוועט יאטל און אים געזאגט: מארגן זאל ער צוזאמען מיט זיינע באווייזן זיך ארויס גאנווענען פונעם לאגער און אפשווארטן אנדערע אויטא אף ארויף סובאמטש-נאס, לעבן מערקל, דארטן וועלן מיר אין אונט פארבייפארן מיטן זעלבן אוי-טא און פאר זיי אראפשווארפן וואס גאר עס וועט זיך לאזן. דער בעווערסאן האט פארשטאנען.

אף מארגן האבן אונדז אפגעווארט בא א צען יאטלעך. מיר האבן אראפ-געווארפן צענדליקער פעלצן, וועש און וואליקעס, שאלן, סוועטערס, שייך און א זעקל עסנווארג. דאס עסנווארג האבן מיר געקויפט אפן וועג בא א פויער פאר א קארטאקלענעס מאנטל — מארשטייט זיך, נישט קיין אייגענעם.

דער דייטש, וואס איז געווען מיטן שאפער באס דודער און האט אונדז געדינט, מיר זאלן נישט גאנווענען, האט גארנישט באמערקט. דער שאפער האט יא געוואוסט. אזוי ווי זיין וואכמאן, דער דייטש, האט זיך נישט אריינגעטריט אין די ווילנער גאסן, האט דער שאפער געפירט די מאשין דורך הינטער-גאסן, און קומענדיק אף סובאמטש-נאס, צום באשטימטן ארט, האט ער בעקוויין פאר-פאמעלעכט דעם גאנצן פונעם אויטא, קעדיי מיר זאלן באווייזן אראפצואווארפן די פעק.

די יאטלעך האבן פלינק אויפגעכאפט אנדערע מאטאנעס, זיי פארשא-מן מיט שניי, קינדער זאל נישט באמערקן, און באנאכט אריינגעשמוגלט זיי צו זייערע מאמעס.

אזוי האבן מיר איבערגעכאזערט א וואך גאנצאנער. די געפאנגענע האבן אויפגעלעבט.

פון די געפאנגענע האבן מיר באקומען א בריוול:

„מיר געדענקען, און ווען עס וועט קומען די צייט, וועלן מיר דערציילן אונדזער הוימלאנד, אז אין ווילנע, אין 1942, האבן די פארקנעכטע און גע-פייניקטע אידן פון דער געטא נישט פארלוירן זייערע מענטשלעכע געפילן. אין דער צייט, בעייס פארן רידן מיט א נישט-אידן איז געקומען טויט-שטראף, האבן זיי איינגעשטעלט זייערע לעבנס און געראטעוועט פון הונגער און פראסט אויך מענטשן אנדערע — קארבאנעס פונעם זעלבן רעזשים.“

די ערשטע דיווערסיע

...איצט וויסענבערג, דער קאמאנדיר פון דער פארמיזאנישער ארגאניזאציע איז געמא, האט מיר פארבעטן צו זיך. מיר האבן געדארפט זיך צוגיבן-היידן וועגן א סאוויעטישן אפיציר, מיינעם א באקאנטן, וואס האט זיך אויס-

באחאלטן אין געמאך און געוואלט א וועג זיך צו פארבינדן מיט די פארטיזאנער.
עס איז געווען פארנאכט. ווען מיר האבן געענדיקט אונזער געשפילעך
איז אריין דער שטאב-מיטגליד אבע מיטן געווער-מיסטער בארעך.
— הער אויס, בארעך, — האט אים איצט א צי געמאך צו זיך, — איך
קען דיר פאר א גוטן, געטרייען פארטיזאנער. איך וויל אויך, אזו דו פאר-
שטייט זיך אף געווער, אלע פיסטויילן, וואס דו האסט פאריכט, שיסן אויסגע-
צויכנט. דא האנדלט זיך נישט וועגן צומרוי. פארשטיי מיר. דא גייט בלויז אין
דעם, צי די מינע, וואס דו האסט אויסגעפארטיקט אין געמאך, וועט אף זיכער
אויפרייסן. ס'איז די ערשטע דיווערסיע... מיר וועלן שיקן אונדזערע בעסטע
באוויירן, וואס שטעלן איין דערביי זייער לעבן. אויב דו באן וועט נישט צע-
שפרינגען אינדערלופטן, וועלן מיר אן א שיר מער פארלירן, איידער מיר טוען
גארנישט, ווייל אי עס קאן קאסטן קארבאנעס. אי עס וועלן די רעקסן נאכדעם
אזוי באוואכט ווערן, אז א צווייט מאל וועט א סאך שווערער זיין אהינצו צוצו-
קומען. דעריבער פרעג איך דיר נאכאמאל: ביסט אינגאנצן זיכער, אז די מינע
וועט אויפרייסן?

— יא, איך בין זיכער — האט בארעך געענטפערט.
אבא האט צוגעגעבן: „אז בארעך זאגט: זיכער, זאג איך דאס אויך.“ מען
דארף, — האט ער צוגעגעבן, — וואס זיכער צוגרייטן די דיווערסיע. די יעדעס
פונעם אויסשפיר זאגן, אז מארגן א גאנצע נאכט וועלן גיין דורך ניי-ויליאם
געלאדענע עשלאנען. מען טאר נישט דורכלאזן דעם מאמענט.
פונדריסן האבן זיך דערטראגן קוילעס, איצט איז אויפגעשפרונגען פון
בעטל, אף וועלכן ער איז געלעגן, און אן עפן-געמאך דאס פענצטער. א צען
אידענעס, מיט פארבראכענע הענט אף די קעפ זיינן געלאפן מיט א געשריי
איבער די געסלעך: „ווי, אונדזערע קינדער!“
זייערע קינדער, וועלכע מען האט געטריבן אין ניי-ויליאם אף צוואנגס-
ארבעט, האבן זיך היינט נישט צוריקגעקערט אין געמאך. מורער האט בא זיי גע-
פונען קארטאפל, האלץ און א ליטער מילך. אלעמען האט ער אוועקגעפירט
אין דער לוקישקער טורמע און זיי דערווארט דער טויט. מארגן וועלן שוין
צו דער ארבעט אין ניי-ויליאם גיין אנדערע אידן.

— באשטימען מיר ניי-ויליאם — האט געזאגט ווימענבערג.
— און איצט, איצט, האט אים בארעך איבערגעריסן, — בעט איך
איך, איר זאלט מיר דערהויבן זיך צו באטייליקן אין דער דיווערסיע. כאטש
דערפאר אליין וואס איך האב די מינע אויסגעפארטיקט און קען גוט איר
מעכאניזם.

נאכט נאך נאכט, אין מעשעך פון א פילן כוידעש, באחאלטן אין די היילן
אף קארמעליטן נאס 3, האט בארעך זיך פארנומען מיטן אויספארטיקן א מינע.
ער האט אליין אין דעם דייטשן אמוניציע-לאגער געאנוועט טאג, פלוצער און
דאס אריינגעשמוגלט אהער, אין דער טונקעלער הייל, קעדיי זיכער צו זיין אין

מעכאנישן אויפרייסער, האט אים באוועקט פריער אויסגעפראווט אין דער זעל-
בער הייל: דעם אויפרייסער מיט עטוואס הינאמיט האט ער איינגעגראבן אין
דער ערד, און פון ווייטן מיט אן אייזערנעם פרענט א קלאפ געטאן אין אנדער-
קער. עס האט זיך דערהערט אן אויפרייס און א שטיק ערד האט זיך א טראג
געטאן אינדערלופטן, אין הייל. — „ער טויג!“

איצט שטייט דא בארעך אין צימער, א בליכער, די געלע לאטע אה זיין
ברוסט הויבט זיך, אטעמט אין ריטם פון זיינע ווערטער. ער האט א באטא-
שע — מען זאל אים דערלויבן צו באטייליקן זיך אין דער ערשטער דיווערסיע.
— „ליידער קען איך דיר נישט גאכענען, — האט אים וויטענבערג א קלאפ
געטאן איבערן אקסל. — די ווייט דאך אליין, אז דערוויל ביסטו בא אונז
פון די איינציגע, וואס קענען אויפשטעלן און פאריכטן קאלערליי געווער. אכויז
דעם ביסטו דער אנפירער פון דער גרופע גראנטאן-ווארפלער, און עס איז א
זונד פאר דער, ארגאניזאציע זיך אהין צו שיקן.

עס איז ארוינגעגאנגען וויסעקע קעמפער, די פארבינדלעך פון די פאר-
טויזאנער מיט דער פארטיי-ארגאניזאציע אין שטאט. א הויך-שטאלטע מיידל,
מיט א אינגלש-געשוירענעם האר און געלבלעכע זומער-שפרענקלעך אה די
אויפגעדארטע באקן. זי האט איבערגעגעבן וויטענבערג דעם בולעטין מיט די
לעצטע פאליטישע נייעס, יאס ווערט אויפגענומען פון דעם געהיימען געטא-
ראדיא, און זיך געווענדעט צו איציקן:

— איך ווייס וועגן וואס איר דינט זיך. מיר דארף מען קיין סאך נישט
דערציילן. די גאנצע גאכט האב איך נישט צוגעמאכט מיט קיין אויג, קורץ:
מיין נאמען איז נישט וויסעקע, אויב איך וועל נישט גיין אראפלאזן די באן.
די באווייזן האבן זיך פאנאנדערגעלאכט.

וויטענבערג האט איבערגעהאקט דעם געלעכטער:

— נוט, איך בין מאססיס, און וועמען געבן דיר פאר באגלייטער?

וויסעקע האט א טראכט געטאן און אבא האט דערוויל ארויסגעהאלפן:

— איצטאס מאסקעוויטש און מוישע בראווען.

עס איז געווען א מאי-גאכט 1942, דורך א געהיימען דורכגאנג פון וויל-
נער געטא, וואס האט ארויפגעפירט אין דרויסן, האט זיך ארויסגעשארט א אינגל
מיט א מיידל, ביידע אן לאטעס, און זיך געלאזט מיטן טראטאר. אין שטאט
אליין צו דער ברייטער-גאס, דער באכער האט פעסט געהאלטן אונטערן אדעם
זיין באווערטע. ער האט גערעדט אה א הויכן קלינגעוויקן דייטש, קעדיי די
פארבייגייער זאלן נישט האבן קיין כשאד.

מען דארף זיך איילן. דער ווינער איז שוין האלב צען, און דאס גיין אי-
בער די גאסן איז פאר „אריער“ דערלויבט ביז צען. זיי דארפן וואס גיכער

דורכשפרייזן די שטאט. דורך באקשט, איבערן ווילענסקע-בריקל, איילן זיי צו
דער פאלאצקער גאס. שוין דורכגעשניטן די פאלאצקער גאס און ארויף אפן
טראקט באטארי.

זיי זיינען אראפ פון טראקט און געשניטן מיט ווייטקע שטענלעך. אה
האלב צוועלף האבן זיי אפגעשטעלט זיך טרעפן מיט זייער באווער מוישע בראו-
זע, לעבן דער פאפיר-פאבריק בא העם אלטן דעמב. בראווע איז געקומען דא
פון סאמע באניגען מיט די ארבעטנדיקע פון ווילנער נעטא, וואס טראגן שטיי-
נער און ליגן אויס א ברוק. דא האט ער אפגעווארט די צוויי באווייריס. בא
אום געפינט זיך די מינע.

דער זיגער איז שוין געווען צוויי. זיי זיינען אריין אין א וועדל. ווייטקע
מיט איציקן האבן זיך צוגעשארט צו די דעלסן. בראווע איז געשטאנען אה
דער וואך און געקוקט, צי מען גייט נישט. איצבאק האט ארויסגעצויגן א האנט-
רידל און אונטערגעגראבן א דעלס. דאס גריבל האט ער ארומגעלייגט מיט גלאז-
טע געהאקטע שטיינדלעך, וואס ווייטקע האט אים דערלאזט. די מינע זאל זיך
נישט אריינקוועטשן אין דער ערד, ווען די באן וועט זי אנדריקן. ווען די מינע
איז שוין געלעגן איבערווייניק, האט מען זי פארשטאן מיט זאמר און זאלבע-
דריט זיך אפגעטראגן צו די ווילענסקע. זיי האבן דורכגעשניטן דעם טייכל און
זיך אוועקגעשטעלט צווישן די ווערבעס, אפצוואווארטן די אנטומענדיקע באן.
שטיי. פון די צונויפגעגאסענע האריוואנטקע וועלדער סאפעט עפעס
ארויס, טראגט זיך אלץ גענטער. די שפיצן בויער ווערן באצויגן מיט רויך.
— א באן! —

אצינד זיינען זיי שוין דייטלעך, ווי פון דער וואלדירער טיפעניש קריכט
ארויס א לאקאמאטיוו און נאך אים א קייט מיט נאכקלאפנדיקע וואגאנעס. צען,
צוואנציק, דרייסיק, נישט איבערצוציילן. דייטשע לידער דערנאכטן צו זיי פונ-
דערווייטנס. ווייטקען האט זיך געדאכט, אז דער לאקאמאטיוו איז שוין אריבער
און די מינע האט נישט אויפגעריסן. זי האט פארמאכט די אויגן און האט
מירע עס צו זאגן די באווייריס. איצבאק איז געווען זיכער. ער געדענקט גענוי,
ווי ער האט פארגראבן די מינע. דער לאקאמאטיוו איז נאך אהינצו נישט דער-
גאנגען. אט איז ער שוין גאנצט. באלד מוז עס געשען, אט — — —
ערד, מענטש און איין האבן זיך אויסגעמישט אינדערלופטן.

*

א סאך וואגאנעס, געלאדן מיט געווער און דייטשן, איילנדיק אין דער
ריכטונג צו פאלאצק, זיינען מיט האס און פאס צעריסן געווארן אה שטיקער.
עס איז איינע פון די ערשטע דיווערסיעס, וואס האט אויפגעריסן די שטילקייט

אין ווילנער געגנט. ביז צום היינטיקן טאג ווייסן נאך ווינציק מענטשן, אז דאס האבן אויסגעפירט דריי יוגנטלעכע פון ווילנער געמא.

פון די פויערס, וואס מען האט אינדערפרי גערופן אף אויפגעקליבן די מיינע, האבן מיר זיך דערוואוסט, אז זיי האבן אָנגעציילט בא צוויי הונדערט דערהערנטע סאָלאַטן. כוץ די פארוואונדעטע און צעריסענע, וואס איז נים מעגלעך צו ציילן. פון יענער דיווערסיע האבן די פויערס אויפגעקליבן און באהאלטן פיסטאָלעטן, ביסן און זייער פיל קוילן.

אין אנדערע האבן יאָר אַרוב, ווען אונדזער פארמיזאנישע אָרגאניזאציע איז געמא האט זיך דורכגערוסן דורך די אונטערערדישע סאנאלן און אוועק אין וואַלד, האבן מיר זיך דערמאנט וועגן די ביסן און פיסטאָלעטן, וואס די ווילנער פויערס האבן אויפגעקליבן בעייס דער ערשטער דיווערסיע. מיר זיינען אַהין אוועק, אָפגענומען בא די פויערס דעם וואפן, און מיטן זעלבן דייטשן געווער — געהארגעט דייטשן.

דער רוף צו אנדערע אידישע איינזאמלע

ווען די פארמיזאנישע אָרגאניזאציע אין געמא איז שוין געווען פארוואָר-אלט, איז באשלאָסן געוואָרן אַריבערצושטעלן אונדזערע שעליכס אין אנדערע אידישע שטעט, קערי און דאָרטן אָרגאניזירן דעם ווידערשטאַנד. אין בוא-ליסטאָק איז געווען א געמא מיט 40 מיינע אידן. אין ווארשע — מיט א האל-בן מיליאָן. די ביאליסטאָקער האבן נישט געגלייבט אין די שטימעס אין וויל-נע. די ווארשעווער זיינען געווען זיכער, אז א האלבען מיליאָן קען מען נישט פארטיליקן.

אין פעברואר 1942 האָט זיך איינגעגעבן פארבינדן זיך מיטן טשעך יוזעף שטייט, וואס איז געווען אַ ביליווערט אין דער דייטשער אַרמיי. אין זיין אייגענעם אויטאָ, אָן געצאָלט, האָט ער אַוועקגעפירט קיין בוא-ליסטאָק און ווארשע די דריי אונדזערע מיטגלידער: ערעס באַראַס, יוזעף קעמפנער און סאָלאַמאָן ענטין. זיי זיינען דאָס געווען די, וואס האבן דערציילט אין ביאליסטאָק און ווארשע וועגן די שטימעס אף די ליטווישע אידן. זיי האבן דעם ערשטן מאל דערציילט וועגן פאנאָר.

ווען ערעס באַראַס איז צוריקגעקומען קיין ווילנע און איבערגעגעבן מיט וואס פארא אומגלויבן מען האָט אויפגענומען דעם עמעס וועגן כורבן, האָט דער שטאָט גון פ. פ. א. באַשלאָסן צו איבערצייגן ווארשע און ביאליס-טאָק מיט פאקטן. עס איז אָפגעדרוקט געוואָרן א ספעציעלער אויפרוף צו אלע

אידן אונטער דער דייטשער אָפּפּאָציע. דער אויפֿרופֿה האָט דערציילט מיט אַלע נענדיקייט וועגן דער סיסטעמאַטישער פּאַרטיאַליטעט פֿון די אידן אין ליטע און וויסרוסלאַנד, האָט דערציילט מיט בלוטיקע ציפֿערן וועגן ווילנע, ווילניסקע, קאַוונע און מינסק.

„דער בויזל פֿון אַלע אידן אונטער דער היטלערשער אָפּפּאָציע, — האָט זיך געזאָגט אין אויפֿרופֿה — איז אַלגעמיינע אויסראַטונג, נישט געקוקט אָפּ קיין שום ווירטשאַפֿטלעכע אינטערעסן פֿאַר די דייטשן.

„ברידער! רייסט אַראָפּ די איינערדעניש, אַז אונדז קען ראַטעווען ווירט-שאַפֿטלעכע נויטווענדיקייט. וואַרפט אוועק די האַפֿענונג, אַז צוליב ווירטשאַפֿט-לעכע סיבעס וועלן די דייטשן נישט וועלן פּאַרטיאַליטעט 40 טויזנט אידן אין ביאַליסטאָק און אַ פּשיטא שוין דעם האַלבן מיליאָן אין וואַרשע. די אויס-ראַטונג פֿון די אידן איז אַ צענטראַלע אַקציע. זי איז נישט אַפּהענגיק פֿון קיין שום אַרטיקע אָרגאַניזאַציע. די דייטשן אין גראָדנע, ביאַליסטאָק און וואַרשע, קענען צו האָבן אַרבעט און נישט נין אַפּן פּראָגנא, קענען פּאַרציען דעם קיעם פֿון די נעמאַס אָפּ אַ קורצער צייט. די אויסראַטונג איז אָבער אַ סיסטעמאַטישער פּראָצעס, וואָס פֿריער אָדער שפּעטער וועט ער טרעפֿן אַלעמען. דאָ הערשט די פּאַליטישע פּראָגראַם איבער אַלע ווירטשאַפֿטלעכע פּאַקטאַרן. וואו עס איז נאָר דאָ אַ אידשער אישעו אונטער היטלערן וועט זיין אַ פּאַנאַל!

„אידן! אָרגאַניזירט זיך! נעמט זיך צום געווער!

„אידן! צום ווירטשאַפֿטאַנאַל!“

די פּאַרטייניקטע פּאַרטיאַליטעט אָרגאַניזאַציע אין ווילנע געטאַ.

די צוויי שוועסטער סאָרע און דייוויל זילבער האָבן דעם אויפֿרופֿה אַריבערגע-פירט אין ביאַליסטאָק און וואַרשע. ער איז צעטיילט געוואָרן צווישן די מיט-גלידער פֿון באַזונדערע פּאַרטייען, דעם מאָל האָט ער פֿאַר אַלעמען געעפֿנט די אויגן.

צוריקפֿאַרנדיק זיינען די שוועסטער זילבער פּאַרשאַפט געוואָרן דורך דער געשטאַפֿט לעבן מאַלדין און דאָרטן האָט מען זיי אין אַ טויט-פּאַבריק בייַדן פּאַרפֿייניקט.

נאָך זיי איז אַוועקגעפֿאַרן קיין וואַרשע די וונגע לערערן באַיע גראַסמאַן. דאָרט האָט זי זיך פּאַרבונדן מיט אַ שעליעך פֿון פ. ב. ר. (פּאַלסקא פּאַרטיאַ-ראַבאַטניטשאַ).

אין דער זעלבער צייט איז פֿון ווילנע אַרויסגעפֿאַרן ערעס באַראַקס אין ביאַליסטאָקער געטאָ. עס איז אויך געקומען קיין ביאַליסטאָק פֿון וואַרשע באַיע גראַסמאַן, און זיי האָבן געהאַלפֿן שאַפֿן די אָרגאַניזאַציע „צום קאַמף מיטן דייטשישן אָפּפּאָציע“. שפּעטער האָט זיך זיי איינגעגעבן אַנצובינדן אַ קאַמ-מאַקט מיט אַ נאָענטער פּאַרטיאַליטעט-גרופּע אין וואַלד.

אנהייב 1942 האט דר. וואלף, דער געביטס-קאמיסאר פון ווילנער גע-
גאנג, זיך פארמאכטן אף די לעצטע געבליבענע אידן אף דער פראווינץ. מיטן
אויספיר זי, „פארהיטן“ די דערמאנטע אידן פון קלוימערשט פארטיזאנישע
אפפאלן, זיינען קאנצענטרירט געווארן אין אשמענע די אידן פון די ארומיקע
שטעטלעך: סאלס, מיכאלישאק, סוויר א. אנה.

קעריי צו בארואיקן די קאנצענטרירטע אידן, זיינען געקומען אין אשמע-
נע געשטאפן-אגענטן און ארויסגעגעבן ארבעטס-שיינען. זיך דערוואוסט פון
די מערדערישע פלענער, האט די פ. פ. א. ארויסגעשיקט קיין אשמענע די קעמ-
פערן לויט מאגן אף צו ארגאניזירן גרופן אוועקצוגיין אין וואלד.

דער אשמענער געטא איז געווען ארומגערינגלט דורך פאליציי. לויט האט
זיך אבער אריינגעקומען אין געטא. דארטן האט זי אנגירט: אידן! מען וועט
איין פירן צום טויט! די ארבעטס-שיינען זיינען צום פארנארן, אנטלויפט!
און זי האט ארגאניזירט באוואפנטע מענטשן, וואס זיינען אוועק אין די
וועלדער.

נאכן צוריקער פון אשמענע האט לויט אויסגעפירט נאכאנאנדקע אויפ-
גאבן אין שטאט. איינמאל האט זי געדארפט רעגיסטרירן אירע פאלשע דאקו-
מענטן. צו דעם צוועק איז זי אוועק אין דייטשישן פאליציי-קאמיסאריאט, נאך
דארט האט מען זי דעקענט און ארעסטירט.

אין געשטאפן האט מען זי געפוינט א כוידעש צייט. מיט אנגעברענ-
טע אייזנס האט מען איר געברענגט דאס לייב, נאך קיין ווארט פון איר נישט
ארויסגעקומען. פון מורמע האט זי נאך באוויזן איבערצושיקן דאס ברויול:
„איך וויל גלעט, וואו איך האלט אין דער וועלט. איך קען זיך נאָרנישט
אוינלעבן מיטן געדאנק, אז מיך וועט מען פירן אף פאָנאר. איך בין רואיק.
איך גרים אלע באוויירן. וואס טוט זיך אין ביאליסטאק?”

זייט שטארק — ל״ע״.

הייליגנדיק ליוועס אנדענק, האבן אירע באוויירן געקויפט אף איר נא-
מען א רעוואָלוציע. באַרעך גאלדשטיין האט צו אירע שלוישים ארויסגעגאנוועט
ביי די דייטשן אן אויסטאמט און געבראכט אין געטא.

דעמאלט האט דער שטאט באשטימט פארן מאַביליזאציע-סיגנאַל פון
פ. פ. א. דעם לאַזונג — „ל״ע רופטו!”

די געהימע דרוקעריי

עס איז אויף דער געדאנק זיך איינצושטעלן א דרוקעריי. צו יענער צייט,
אנהייב 1942, איז נאך אין שטאט נישט געווען קיין אויספארמירטע אונטער-
ערדישע אנטפאשיסטישע באוועגונג. די פוילישע נאציאנאליסטישע ארגאניזא-
ציע

צויע מיט איר בלעטל „ניעפארלענלאַשטיש“ האָט נישט אויפגעהערט צו אַנטוירן
סענן דעם סאָוועטנפארבאנד און די פארטיוואנער.

אין פעברואר 1942 האָט דער שטאב פון פ. פ. א. אַרױסגעגעבן אַ העכ-
טאַגראַפירטן אויפֿרוף צו דער שטאַטישער באַפעלקערונג. מיר האָבן פארשטאַ-
נען, אַז די זאך פון ווידערשטאַנד איז נישט בלויז קיין אידישע. די שכיטעס
אויבער די אידן זיינען בלויז דער אָנהייב פון אַ סיסטעמאַטישן מאָרד-פראָצעס
איבער די פעלקער פון אייראָפּע.

אַט איז דער ערשטער העכטאַגראַפירטער אויפֿרוף, אַרױסגעגעבן פון
דער פ. פ. א. צו דער שטאַטישער באַפעלקערונג:

בירגער פון אלע אַקופירטע געביטן!

עס בלוטיקט דער סוינע אף אלע פראָנטן.
אין פייער פון דער רויטער אַרמיי זיינען געוואָרן איינגע-
טונקט די גרעסטע טיילן פון דעם סוינעס רעזערוון.
מיט טויט און אומקום אָטעמען די אַרומגעדינגלטע דייטשי-
שע אַרמיען. אויסגעמוטשעטע, אויסגעשעפטע, נישט פיאיקע צום
קאַמף, ליגן די דייטשישע דייוויזיעס אפן שלאַכטפעלד.
ס'האַט היטלער זיינע כאַיאָלעס געטריבן אין קאַמף, צוזאַנג-
דיק זיי זינט 14 טעג צו ווין אין מאַסקווע. פון טעג זיינען געוואָרן
וואַכן, פון וואַכן — כאַדאַשים. און ווען ס'איז אַריבער דער זו-
מער, האָט ער געהייסן וואַרטן אף האַרבסט. און ווען אין האַרבסט
האָבן בלוטיק זיך פארבראַכן אלע פּראַוון דורכצוועגן די פארטיי-
דיקונגס-קראַפט פון דער רויטער אַרמיי, איז דער נייער מער-
מין געוואָרן — ווינטער. פאר די דייטשן איז אָבער דער ווינט-
טער געווען אן אומגליק. מיליאָנען דייטשישע מאָלאַרטן זיינען
געבליבן אפן שלאַכטפעלד. מאַסן מילכאַמע-מאַטעריאַל איז צע-
פאַטערט געוואָרן פון די נאַכאַנאַנדיקע קלעפּ פון דער רויטער
אַרמיי.

אף די פראָנטן איז ערעוו פּרילינג.
צוואַנציק מיליאָן סאָוועטישע זעלנער שטייען אונטער גע-
ווער. 9 מיליאָן אפן פראָנט. 11 מיליאָן גרויסע רעזערוון, די רוי-
טע אַרמיי, אַ געשטאַרקטע מיט ניוועס מעכטיקן קרוינס-מאַטעריאַל,
גרייט צו אַ געוואלדיקע אַטאַקע, וואָס וועט דערלאַנגען אַ טויט-
קלאַפּ און פארוויסטן דעם סוינע.

בירגער פון אלע אַקופירטע געביטן!

דער סוינע, אין טויער פאר ווידערשטאַנד, וויל אייך אייליק
פארמיליקן. ער דערשיקט אייערע בעסטע זין. ער פירט אייך קיין
דייטשלאַנד אין די הונדערטער, טויזנטער, אין וואַרשע, סאַליש,

Gimimo metai	1911 m.	Vardas	abvalius
Gimimo vieta		Šeima	melnyos
Amžius		Plaukai	uodi
Valstybės pilietybė		Spalvė	nieka
Šeimos padėtis			
Kurio valstybės vieneto ar vienuolyno narys			

Paveikslas
 Katarinas Romanovska
 Puso savivaldybės paraišius
 Dėlito pirkis
 smilkinis atspaudas

דער פאלשער פאם פון דער העלדישער קעמפערן סאניע מאדויסקער,
וואס האט א צייט געלעבט אין שטאט ווי א פוילישע, אונטערן
נאמען קאטארזשנא ראמאנאווסקא

יוליאן יאנקאווסקאס אין די טעג
פון זיין אונטערערדישער ארבעט

אימע לובאצקי, דער העלדישער פארטיוואנער

בערל שערעשניעווסקי, דער
סעקרעטאר פון דער קאמו-
ניסטישער פארטיי אין וויל-
נע בעים דער דייטשישער
אקופאציע

וויילע, לעמבערג האָט שוין דער הימלער-טעראַר אומגעבראכט
האמונים.

לאָזט זיך נישט פירן ווי שאָף צום טויט. אז דער סוינע זאָל
באדארפן אייגנערעם דעם ווידערשטאנד פון יעדן איינציקן, וועט
ער זיין פלאן נישט באווייזן דורכצופירן.

ס'פאלן פון אייך טויזנטער פאסיווע קארבאָנעס. פרייהייט
קעמפט מען אָבער אויס נאָר מיט אַקטיווע קארבאָנעס.
ווערט פארטויזאנער!

שמערט דעם סוינע אף אלע וועגן און שטעגן!

פירט דיווערסיע אַרבעט!

צעשטערט וועגן, טראַנספארטן, פאבריקן, לאַגערן — לאָזט
נישט רוען דעם סוינע!

א טויט די אַסופאנטן!

דער ניצאָבן פאר אונדז!

פאַרבאָרד צו קענען טיטן דייטשישן אַקופאַנט.

וויילע, פעברואר 1942.

אין אלע פאבריקן, אונטערנעמונגען אין שטאָט איז דאָס בלעמל פאר-
שפרייט געוואָרן. עס איז די אַרבעט פון די אידישע צוואַנגס-אַרבעטער. גייענ-
דיק צו דער אַרבעט אונטער באַגנעטן פון שטורמיסטן, האָבן זיי דאָס פאַנאַ-
דערגעקלעפט איבער דער גאַנצער שטאָט.

*

פיל געטא-קינדער, צען- און צוועלף-יעריקע זיינען געגאנגען אף צוואַנגס-
אַרבעט אין שטאָט. די פארמיזאנישע אָרגאַניזאַציע האָט נישט איין קינד פאר-
טרויט וויכטיקע אויפגאַבן. און מיט וויפל באַוואוסטוויין, מיט וויפל מעסירעס-
נעפעש דאָס קליינעוואַרג האָט דאָס דורכגעפירט! צענדליקער און הונדערטער
פראַקלאַמאַציעס זיינען פארשפרייט געוואָרן איבער דער שטאָט דורך אַס דער
מיערער בעוועג.

*

נאָכן ערשטן העקטאָגראַפירטן אויפּרוף צו דער שטאָמישער באַפעלקע-
רונג האָט זיך דער פ. פ. א. מיטגליד קאָוואַלסקי, א ווילנער דרוקער, געווען.
דעם צום שטאָב מיט א דרייטן פלאַן — אויפצושטעלן א געהוימע דרוקעריי.
דער שטאָב איז אף דעם פלאַן איינגעגאנגען. אין יענער צייט האָט זיך
אונדזער אָרגאַניזאַציע אלץ מער און ענגער פאַרבונדן מיט דער קאָמוניסטי-
שער אָרגאַניזאַציע אין שטאָט, וואָס האָט גענומען אויפלעבן אין אונטערער.

דער פלאן אין קאנטאקטירט געווארן מיט דער פארטיי-ארגאניזאציע. אים ווי עס דערציילט קאנאלאסטי אליין וועגן זיין ארויסגאנווענען די שריפט.

„מיט דער האסקאמע פון אונדזער שטאט האב איך זיך אריינגעקומען ארבעטן אין דער דייטשישער מעלובעשער דרוקעריי. אדאנק דעם, וואס דער מערסטער טייל ארבעטער האבן מיך געקענט פון פריער, האב איך ניווער נע- ווען אלע שוועריקייטן.

„איך הייב גלייך אן ארבעטן פאר אונדזער זאך. כאטש מאדיסקער האט מיט מיר אפגעזעהט, אז אף מארגן צוועלף אַזיגער, ווען בא אונז איז מיט און די דרוקעריי איז א האלבע שאַ אפן, וועט ווארטן אף מיר באם טויער א מענטש, וועלכן איך דארף איבערגעבן אלץ, וואס איך וועל ארויסברענגען פאר דער דרוקעריי. דער סימען פון דעם מענטשן דארף זיין: מיטלע הויך, אין ברילן, מיט א שווארצן מאנטל און א קארטאקלענעם קאלנער, און אין האנט וועט ער האלטן אן אויפגעדרייטע פוילישע צייטונג, גאנצער צאָרשענדיג. פונקטלעך צו דער צייט איז ער געקומען. ער נעמט צו מיין „פאליק“ און גייט זיך ווייטער. אין געטא האט מיר שוין סאָניע אָפגעגעבן א גרוס, אז דער פאקט איז געבראכט געווארן בעשאַלעם און אז מאָרגן וועלן שוין קומען צוויי כאווידיים, קעדיי צו נעמען מערער, און אזוי טאקע א וואך נאכאנאנד פלעגן ביידע צו מיר קומען אין דער אָפגעזעהטער צייט און איך פלעג זיי איבערגעבן פארשידענע פעקלעך שריפט און מאכשירים. שפעטער, עס זאל נישט אויסקו- מען פארדעכטיק, פלעגט קומען איינער — דער, מיט וועלכן איך האב געהאט די ערשטע באגעגעניש. זיין נאמען איז יאן פשוואלסקי.

אונדזערע מעלעכע טרעפונגען האבן אָנגעהאלטן איבער א בורעש. ביז אף שלאס-גאס 15 איז פארטיק געווארן א געהיימע דרוקעריי מיט אלדאס גוי- טיסק, פאפיר, פארב, שריפט, ראמען, שליס-מאטעריאל א. אנד. דאס גאנצע- נען און ארויסטראגן פון דרוקעריי איז פארגעקומען אזוי:

באם פאנאנדערנעמען די שוין אָפגעדרוקטע זאצן פון „גאנצער צאָ- דזשענדי“ קען מען צוקומען צו אלע שרופטן און מען האט נישט איבער זיך קיין באלעבאס. באם פאנאנדערנעמען דעם שריפט פלעג איך אויפקלייבן און באהאלטן דאס, אין וואס מיר האבן זיך געגוימקט. איך האב זיך געדארפט הויטן פאר דריי הונדערט אויגן.

מיין מרעה-צייט מיט יאנען איז געווען האלבע פינף פארנאכט, ווען איך פלעג גיין צוריק אין געטא.

אוינמאל דער איך מיט אים אפ, אז מאָרגן זאל ער קומען מיט א גרויסן פארטפער צונעמען בא מיר א דאס, א וואלעס, א גראנקע און א ווערסטאק. איך האב דאס אָפגעלייגט אין דרוקעריי און מען מוז דאס אויבאדינגט צו- נעמען.

די ראם פאסענע איך איין ארום זיך. און די איבעריקע זאכן פארזיכט איך אין מאקולאטור ווי א פעקל. באם טויער — אן איבעראשונג. עס שטייט

דער דירעקטאר שטעמט. ער פרעגט מיך, וואס איך טראג, איך ענטפער אים קאלט, אז מאקלאטור, ווייל איך האב נישט אין געטא מיט וואס צו לייזן. און דער דירעקטאר האט מיר געגלויבט.

ארויס דורכן טויער מיט א פויקנדיק הארץ, זיך איך יאנען, און פון יענעם נישט קיין סימען. איך לויף ארום אין סאך צווישן די ביימער, מאכער פארשטעלט ער זיך. דער מענטש איז נישטא.

דערווייל ווערט שפעט און מער ווי ביי 6 אַזוינער מאַר אַ איד זיך נישט באווייזן אין די גאסן. איך באשלים צוריק אַרײַנגיין אין דרוקעריי, באהאַלטן מיין סכודע אין אַ מאַלינע און אַליין אַוועקגיין אין געטא. אָבער עס טוט זיך נישט ווי מען וויל. אין הויף פון דרוקעריי שטייט נאָך אַלץ דער דירעקטאָר, און וועגן אַרײַנגיין צוריק קען נישט זיין קיין רײז. איך מאַך אַשייבינג נאָ-זאָר, און אַן אָנגעלאָדענער מיט בליי און אײַזן שפּאַן איך אַוועק אין געטא. אינמיטן וועג — אַ קאטאַסטראָפּע, ס'האַט געפלאַצט דער פאַסיק, און די שווערע ראם ציט אַראָפּ מײַנע הויזן. איך גיי און פאַריכט זיך. דורך דער מאַג-מל-קעשענע האַלט איך אונטער די ראם. מיין איינציקע האָפּענונג — וואָס גי-כער אין געטא.

מיט מאַטעריעל דערקראַכן צום געטא, ערשט מורער רעוויזירט באם טויער. וואו צו גיין צוריק האָב איך נישט, ווייל עס איז שוין 6 אַזוינער. די ראם מיט מײַנע הויזן ציען זיך אַלץ נידעריקער. איך האָב באַשטימט פאַר יעדן פרויז אויסצומירן דעם קאָנטראָל. און ווען מורער איז געווען פאַרנומען באם שמיסן אַ אַרײַשע פרוי, האָב איך זיך אַרײַנגעדרייט אין געטא...

איך האָב אָפּגעגעבן מיין לאָדונג סאַניען און בערלען, און זיי האָבן דאָס אַף מאָרגן איבערגעגעבן יאנען, וועלכער האָט שוין נישט געטאַרט צו מיר קומען, ווייל מען האָט אים נאָכגעשפּיאָנירט.

אויסגעשטאַט פּולשטענדיק די דרוקעריי אין שטאָט, בין איך צוגעטראָטן צו קאָמפּלעקטירן אַ צווייטע דרוקעריי אין געטא נופע.

אין די ביידע דרוקערייען זיינען אַרױסגעגעבן געוואָרן פאַרשידענע ציי-טונגען, פּלאַקאטן, פּלוג-בלעמלעך אין ליטוויש, דייטש און פּויליש. אַף פּויליש איז אַרױסגעגעבן געוואָרן די צייטונג „שטאַנדאַרד וואָלאַנשאַטשי“, וואו עס זיינען געדרוקט געווען די אַרטיקלען פון איציק וויטענבערג, סאַניע מאַ-דייסקער, יאן פּשעוואַלסקי און דר. נאָרדאָן. שפעטער זיינען צוגעצויגן געוואָרן פּוילישע ליטעראַטור. אין דער רעדאַקציע-קאָמיסיע זיינען אַרױן פרוי פּשע-וואַלסקי, וויערע אַנאַנאָוסקא און סאַניע מאַדייסקער.

ספּעציעלע אַפּטיילונג ביי פ. פ. א.

דער ציל פון אַט דער אַפּטיילונג איז געווען: אַרױסבאַקומען געהיימע באַפּעלן וועגן אירן פון דער דייטשישער מאַכט; אַרױסבאַקומען וויכטיקע מי-

ליטערישע סוידעס; אויפדעקן געשמאפּאָ-אַגענטן פון דרויסן און אין געמאָ;
האַבן אַ קאָנטראָל איבער די מיטגלידער פון פ. פ. א.

די גרופע איז געווען קאָנספּיראַטיוו פאר דער גאַנצער אָרגאַניזאַציע. קיי-
נער זאָל נישט וויסן, ווער עס זיינען אירע מיטגלידער. מיט דער ספּעציעלער
אַפטיילונג האָט אַנגעפירט דער שטאַב-מיטגליד יוּסעף גלאָזמאַן. איינע פון
זיינע וויכטיקסטע אַגענטן איז געווען מירע גאַנצאַנסקי (העלדיש אומגעקומען
אין וואַלד ביים אַגיסירן די פּאָליציי, זיי זאָלן אַריבערגיין צו די פאַרמיזאָנער).
אַדאַנסק איר קלונשאפט האָט זיך איר אײַנגעגעבן צו געווינען דעם צומרוי פון
דעם וויכטיקן שעה פון אײַפאַטינגאָ בוראַקאס און דעם מאַיאָר מאַרושים און
אַרויסקריגן באַ זיי יעדעס וועגן געפלאַנטע גזירות אף אידן, פאלאסן און
קריגס-געפאנגענע.

ווערליק אַ באַפּעל פון פ. פ. א.-שטאַב האָט גאַנצאַנסקי זיך באַקענט מי-
טן פּאָליציי-שעה פון געטאָ דעסלער. דאָרט האָט זי אַרויסגעגאָנוועט בלאַנקען
פון געשמאפּאָ, וואָס די אָרגאַניזאַציע האָט פאר זיך אויסגענוצט.
עטלעכע מיטגלידער פון דער ספּעציעלער אַפטיילונג זיינען בעמיוון אַרײַן
דינען אין דער אירישער פּאָליציי, קערדי צו זיין אף דער וואַך איבער די גע-
שעענישן אין געטאָ. די ספּעציעלע גרופע האָט אויך אויסגעפונען פאַרעמער
אין שטאַט, איבערגעגעבן זייערע געמען דער אונטערערדישער אָרגאַניזאַציע.
אפן סמאָך פון אזא אינפאָרמאַציע איז דערשאַסן געוואָרן די געשמאפּאָ-
אַגענטן ווילעזשאַנסקאָ און נאָך איינער.

די גרופע האָט אויך געהאַט די וואַך איבער די מיטגלידער פון פ. פ. א.
ווען איינער אַ מיטגליד איז געווען אין כשאָר, האָט מען אים פון דער אָרגאַ-
ניזאַציע נישט אַרויסגעוואָרפן, נאָר מען האָט אים אַרייַנגענומען אין אַ פּיז-
טיווער גרופע, וואָס האָט זיך נישט פאַרגומען מיט קיין פראַקטישער אַרבעט.

דער הימען פון פ. פ. א.

זאָג נישט קיינמאָל, אז דו נייסט דעם לעצטן וועג,
הימלען בלייענע פאַרשמעלן בלאַע מעג,
קומען וועט נאָך אונדזער אויסגעבענקסטע שאָ,
ס'וועט אַ פּויס טאָן אונדזער טראַט: מיר זיינען דאָ!
פון גרינגעם פאַלמען-לאַנד ביז ווייסן לאַנד פון שניי,
מיר זיינען דאָ מיט אונדזער פּיין, מיט אונדזער וויי,
און וואו געפאלן איז אַ שפּרייץ פון אונדזער בלוט,
שפּראַצן וועט דאָרט אונדזער גוואָרע, אונדזער מוט.
ס'וועט די מאַרגן-זון באַנילדן אונדז דעם היינט.

אונדזער געכטן וועט פארשווינדן מיטן פיינט.
נאך אויב פארזאמען וועט די זון און דער סאָנאַר,
ווי א פארלאָ זאָל גיין דאָס ליד פון דאָר צו דאָר.

געשריבן איז דאָס ליד מיט בלוט און בליי,
ס'איז נישט קיין לידל פון א פויגל אה דער פרוי,
דאָס האָט א פאָלק פון צווישן פאלנדיקע ווענט
דאָס ליד געוונען מיט נאהאנעם אין די הענט.

דער מעכאכער פון דעם הימען איז א יונגער אירישער דיכטער — הירש
גליק. באַם דורכרייסן זיך דורך דער ארומגערינגלטער געטאָ צו די פארטיוואַנער
אין וואַלד, איז ער פארקאפט געוואָרן דורך די דייטשן און איז פארשלעפט
געוואָרן אין עסטאָניע אין א קאָנצענטראַציע-לאַגער.
אַבער דאָס ליד איז אַוועק אין וואַלד מיט זיינע באַוויירן נעקאָמע-נעמער.

ביר פיערן דעם ערשטן מאי (1943)

געהיים האבן מיר זיך אויפגעקליבן אין קאפּע אה שאַוועלסמע 6. דער
אויסעם איז באַשטאַנען פון די מיטגלידער פון דער פארטיזאנישער אָרגאַניזאַ-
ציע, פון שול - יוגנט און קינדער פון יוגנט-קלוב. מען איז געגאנגען אָנגעטאָן
אין ווייסע בלוזעס. יעדן איינציקן האָט מען אָנגעשטאָבן באַם אַרױנקומען א
רויט שלויפעלע. דער זאָל איז באַפּוצט געווען מיט גרינס, מיט בלומען. די
יוגנט האָט עס אַרױנגעטראָגן פון דער צוואַנגס-אַרבעט אין שטאָט, געטראָגן
עס באַהאַלטן, די זשאַנדאַרן זאָלן נישט זען. די רייכעס פון גרינס רופן צו
פּרוּויהייט, אין א פאַשעט צווייגל איז קאָנצענטרירט דער פּרוּווינג.

די פיערונג האָט געעפנט א מיטגליד פון דער פארטיזאנישער אָרגאַני-
זאַציע. אין אָנהויב האָט ער אַלעמען געבעטן זיך שטעלן, אָפּצוגעבן קאָווער
אין זיך סאָלדאַריזירן מיטן אויפשמאַנד אין וואַרשעווער געטאָ, וואָס האָט
זיך אָנגעהויבן דעם 20-טן אפריל דעם יאָר. אין דער זעלבער צייט, ווען מיר
פיערן דעם 1-טן מאי, ראנגלען זיך אונדזערע ברידער אין וואַרשע אין ברע-
גענדיקע פיערן, גאָענט איז דער טאָג, ווען אויך מיר וועלן דאַרפן אַרויס-
טרעטן מיט געווער. לאָמיר נעמען א מוסטער פון וואַרשע און קעמפן ביזן
לעצטן.

מען האָט איבערגעלייענט דעם פאָליטישן ביולעטין פון געהיימען געטאָ-
ראַדיאָ. מען האָט געזונגען רעוואָלוציאָנערע לידער. דער פידלער ראַבינאָ-
וויטש האָט געשפילט. איך האָב פאַרגעלייענט מיין ליד „א נעם טאָן דעם אייזן“.
אין זאָל, צווישן דער יוגנט און די פארטיזאנער, איז אויך בייגעווען די

ליטווישע שרייבערן שימייטע, זי איז געקומען אין געמאס מיטפיערן דעם יאג-
מען.

נאך דער אלגעמיינער פיערונג האבן מיר זיך אויפגעמראפן א גרופע
באוויירן בא וויטענבערגן אין שטוב. דא אין דעם ענגן קרייז האט וויטענבערג
געהאלטן א רעדע. ער האט געגעבן אן איבערבליק איבער דער לאנד אפן
פראנט, דערציילט וועגן די דייטשישע מאפאלעס און ארויסגעזאגט א געדאנק,
אז ווען די דייטשע ארמיי וועט זיך דערנענטערן, וועט אונז אויסקומען זיך
אריבערמראגן אין שטאט, אויסהייבן די גאנצע באפעלקערונג און, שלאגנדיק
דעם דייטשישן גארניזאן, מיטהעלפן באפרייען די שטאט.

אונטערן שוין פון עסטער-ראכל קאמינסקי

איך האב געארבעט אין ביניען פון געוועזענעם אירישן וויסנשאפטלעכן
אינסטיטוט אין דעם „אינזאץ-שטאט ראזענבערג“, וואס האט זיך פארנומען
מיטן אויפזאמלען און פארוויסלען די קולטור-אויצערעס פון די ווילנער מוזיען
און ביבליאטעקן. מיט מיר צוזאמען האט געארבעט מיין כאווער קאמפערני-
סקי. מיר האבן ביידע באשלאסן צו באקומען א קוילנאווארפער.

קאמפערנינסקיס פרוי, אליין א קראקעווער, מיט א נישט-אירישן אויס-
זען, איז פון ערשטן טאג נישט אריין אין געמאס. זי האט געלעבט ווי א נישט-
אירישע אין צענטער שטאט בא איר מאנס א גוטן כאווער א ליטווינער, וועל-
כער האט זי באזארגט מיט פאלשע דאקומענטן. איך האב אים אויך געקענט.
זיין נאמען איז יוליאן יאנקאוסקאס. ער פלעגט אפט קומען צו אונז צום
טויער פון אינסטיטוט, פלעגט ברענגען עסן און אויפדאן פון די אונטער-
ערדישע ארגאניזאציעס.

איינמאל האט ער אונז איבערגעבראכט א רעוואלוציע. אין מעשעך פון א
בוידעש צייט האט ער אונז איבערגעגעבן א צוואנציק שטיק: געהאנעט,
מאוזערס און דרייצן-קויליקע בעלגישע פאראכעלן מיט א טויזנט קוילן. ער
האט צוגעזאגט צו ברענגען א קוילנאווארפער.

אין אן אפגעערטן טאג, זוכן אינדערפרי, גלייך ווי מיר קומען צו דער
אריבער, האט ער געזאגט ברענגען דעם קוילנאווארפער. מיר האבן שוין געהאט
אן ארם, וואו די טיילן פון קוילנאווארפער צו באהאלטן, אויך א פלאן ווי אים
אריבערצוטראגן אין געמאס.

יאנקאוסקאס איז אינדערפרי נישט געקומען. מיר האבן נישט געוואוסט
וואס איבערצוקלערן. עפשער א דורכפאל? שוין צען אייגער, עלף, און דער
מענטש איז נישטא. אפילו די דריי אומבאקאנטע ברויז שאלעם-אלייבעס,

וואס איך האב צופעליק געפונען אין אן אלטער גמאדע, האבן נישט בעסער געמאכט די שטימונג.

אין צימער גיט אריין דר. ספינקלער, דער „טעאָרעטישער“ פון דעם אייגן-שטאב ראָזענבערג אין ווילנע. היינט איז דר. ספינקלער אין אַ גוטער שטימונג: ער האט באַקומען פון בערלין אַ בריוו, וואו זיין פרוי איז לעבן געבליבן נאָך דער גרויסער באַמבארדירונג. אַט אַ פרויד! די גאנצע גאס איז צעפאלן שטיקער, בלויז דער אונטערשטער גאָרן, וואו עס וואוינט זיין מאַריטע, איז פאַרבליבן — אזוי באַרימט ער זיך.

געקומען איז ער אַנאָנגן אונדז, אַז מיר זאָלן גוט אַרויפגייען אַף אונדזע-דע בנאָדים די נעלע לאַטעס, נישט בלויז אַף די אויבעררעקלעך אַליין מוזן זיי זיין פאַרפּעסטיקט, נאָך אויך אַף די העמדער און בלוזעס. אזוי איז דער באַ-פעל פון מורען. אין צוויי שאַ אַרום, נאָך מיטיק, וועט אַהער קומען אַ הויכע קאָמיסע פון בערלין צו באַקוקן די אַנטי-אידישע אויסשטעלונג, וואָס אַפן אויבערשטן גאָרן. קען זיין, זיי וועלן אַריינקומען אין אַט די צימערן אויך. ביכלאל דאָט ער אונדז זיך נישט וואַרפן אין די אויגן.

איך בין שוין צופרידן, וואָס ויליאָן איז נישט געקומען. מער ווי דאָס פעלט מיר נישט: ברענגען אין אינסטיטוט געווער אין דער צייט פון דער קאָ-מיסע.

דער זינגער ווערט איינס. די דייטשן פאַרן אַוועק אַף מיטיק. עס בלייבט נאָר איבער דער אויפזעצער ווירבליס. ער דאַרף זיך צוהערן, וואָס די אידן ריידן, צווען וואָס די אידן טוען.

מיטאַמאַל איך ניב אַ הויב דעם קאַפּ, און איך זע פון פענצטער יאנקאס-קאַסן. זיין הויכע, דארלעכע פיגור וואָלט איך דערקענט ביינאכט. אין האַנט שלעפט דער יונג אַ טשעמאַדאן, אין וועלכן איך וואָלט אַף זיכער געקענט אַריינקריכן.

אין קאַפּ גיט אַ שלאָג דאָס בלוט. איך הייס דער לערערן ראָכל קרוינסקי, זי זאָל אַף אַ האַלבער שאַ פאַרדרייען דעם קאַפּ אונדזער הימער ווירבליסן. איך מיט קאָמפּלימענטן לויפן אַראָפּ אַפן הויף צו יאנקאספּאַסן. יענער וואַרט שוין צווישן די בימער. עס ניסט פון אים אַ שווייט. ער ווישט זיך מיט אַ טיכל דאָס פאַגים און דערציילט: אינדערפרי האָט ער נישט געקענט קומען, ווייל דאָרטן, וואו ס'האָט זיך געפונען דער קוילנאָרפער, וואָס איז געווען פאַרגראָבן אין אַ קעלער, איז נאָך פאַרגעקומען אַ דעווייזע. מען האָט אַלע דריי הונד-דערט איינוואוינער אַרעסטירט און אַוועקגעשלעפט אין געשטאַפּט. ערשט נישט לאַנג האָט ער אַרויסבאַקומען פון דאָרט דעם קוילנאָרפער. ער איז אינגאנצן אין טשעמאַדאן. די פיסלעך טראָגט ער באַזונדער אַריינגעשפּאַרט אין גאָרמל פון די הויזן...

אַף אזוינס האָבן מיר זיך נישט געריכט. אינמיטן העלן טאג, איינס אזוינער שפּאַצירן איבער די ווילנער גאַסן מיט אַ קוילנאָרפער! נאָר לאַנג האָט

מען נישט געטארט טראכטן; צוויי אויגער דארף אהער קומען די בערלינער קאמיסיע, אנטקעגן דעם איווא-ביניען געפינט זיך דער שטראף - באטאליאן פון כ. ס. איבערן הויף דרויען זיך ארום אלערליי מענטשן.

זאלבעצווייט האבן מיר דעם טשעמאדאן ארוינגעטראגן אין קעלער פון ביניען און פארגראבן אין א קופע צייטונגען. דאָרט האָבן מיר אים פאנאנ-דערגענומען און איין טייל ארויסגעטראגן אין דער הויך אין בילדער-צימער, דער קוילנווארפער זאל אין יעדן פאל נישט זיין קיין גאנצער. אין דער זעלבער צייט איז די פארטוזאנסקע ריזל קארטשאס אוועקגעלאפן און א לאטע אין שטאָט צו וויסן געבן די באווייזן אין געטא, מען זאל קומען וואָס גיכער אָפּגעמען דעם קוילנווארפער.

דער בילדער-צימער איז מיט איין ווענטל געווען אָפּגעטוילט פון מיי-נעם. ער האָט געהערט, אזוי צום זאָגן, צו מיר, אלע אירישע בילדער, אויפגע-שלעפט פון קאלערליי מווייען, זיינען צוערשט געבראכט געוואָרן צו "מיר" אין צימער. איך האָב זיי באדארפט פארשרייבן, נומערירן און שפעטער זיי ארוינטראגן אין בילדער-צימער דורך א מיר, וואָס האָט פארווינקט ביידע צי-מערן. איך האָב גענומען די לופע פונעם קוילנווארפער, זי צוגעדעקט מיט דריי בילדער. אונטן, אפן סאַמע אייזן, א פאָרטעט פון עסטער-ראַבל קאמינסקי, די מאַמע פון אירישן מעאטער איז דאָרט יונג, שיין, מיט א שלייכער אַריבער-געוואָרפן אַריבער די האָר... דאָס צווייטע בילד, וואָס האָט באַפאַנגערט דעם קוילנווארפער איז א צייכענונג פון מאַרק שאַנאַל. דאָס דריטע סאַמע אויבן, מינקאווסקיס באַקאַנט בילד — „פליטים" געבראכט אהער פון אַנסקי-מווין. דעם אָנגעלאָדענעם דיסק פון קוילנווארפער האָב איך אַריינגעטראָגן צו מיר אין מאַנסקריפטן - צימער, אים אַרוינגעלייגט אין א טעקסטורענעם שאַס-טל און אים צוגעדעקט מיט א טאַנאַד.

דאָס מיידל, וואָס איז אוועקגעלאָפן אין שטאָט, האָט זיך אומגעקערט מיט א טרויעריקער יעדע: קיטעל איז געקומען אין געטא אַרעסטירן דעם קא-מאַנדיר פון דער פאַרטיאָנישער אָרגאַניזאַציע וויטענבערג. דער מויער ווערט שטאַרק געחט און עס איז היינט נישט מעגלעך אַרוינצוטראָגן דעם קוילנ-ווארפער.

עס האָט זיך דערהערט א סיגנאַל פון אַן אויטאָ. עס איז אַריינגעפאַרן די בערלינער קאָמיסיע...

מיר קנאקעדיקע דייטשן זיינען אַרויס פון דער מאַשין. אלע אין ברוינע אוינפאַרמען, ווי די מיטאַרבעטער פון ראָזענבערג-שטאַב און אַף די אַרבל שוואַרצע האַקסנדיצן אַף א רויטן פאַן.

די געסט זיינען אַרויף אין דער הויך צו דער ספּעציעל-צוגעגרייטער אַנטי-אידישער אויסשטעלונג.

די אויסשטעלונג איז נישט געפֿעלן דער דייטשער קאָמיסיע. זיי שרייען

עפעס מיט וויסמעט שוילעם, און ספארקעט שטיוול קלאפן געוועזן איבערן קארידאר.

איך דערדער ווי עס עפעס זיך די מיר פון בילדער-צימער. דורכגעפאלן מיט דער אויסשטעלונג, האט ספארקעט אפאנים באשלאסן מעכאבער צו ווין זיינע נעסט מיט די אידישע בילדער. איך הער דורכן ווענטל, ווי ער דארשנט וועגן דעם הויכן ווערט פון די בילדער, און מיט וויפיל שוועריקייטן עס איז אים אָנגעקומען זיי צו געפינען.

— „היזעט בילד שטעלט ווידישע פליכטלינגע דאר“ — הער איך ווי ספארקעט נעסט אראפ דאס בילד פון מינקאווסקי, אונטער וועלכן עס ליגט די לופע פון סוילנאווארפער, און באווייזט עס זיינע בערלינער לייט. איך פיל ווי מיינ הארץ ווערט א קעסל-גרוב. דאס בלוט שפארט מיר אין די אויגן. באלד קומט פאר די קאטאסטראפע. מען וועט געפינען די לופע, און אכויז די דריי-טיק אידן, וואס ארבעטן אין אווא, וועט מען זיכער אומברענגען די נעטל! און ווער איז שולדיק? איך! ווי אזוי בין איך געווען אזוי לייכטזיניק? ווי ראטעוועט מען די לאגע? ווי גיט מען זיך אן איינעל? מיטאמאל פאלט מיר איין א מעשוונעדיקער געדאנק. נישטאָ קיין צייט איבערצומראכטן, מען מוז האבן דלען גיך.

איך לויף אריין אין בילדער-צימער, שריי „פערצייען זי“, לויף ארויס צו-דיס דורך דער צווייטער מיר און דורכן קארידאר קום איך ווידער אין מיינ צו-מער. מיט דעם האב איך געוואלט אפגענען זייער אויפגעקומענישט צו די בילדער. זאלן זיי מיינען, אז איך בין א מעשוונענער, אזוי צורו לאָזן די בילדער, הינטער וועלכע עס געפינט זיך די לופע פון סוילנאווארפער.

איך שטיי ווידער בא דער מיר. הער וואס עס טוט זיך אין בילדער-צי-מער. מיינ אריינלויפן האט זיי צעטומלט: „ווער איז דער פארקטער יודע?“ — האט א דייטש ארויסגעזישעט. ספארקעט האט אים געפרואווט פארענדן: אראפ-גענומען דאס צווייטע בילד. מארק שאנאלס צייכענונג. „דער מאלער איז א איר, וואס האט פאראוישט די קונסט אין אייראפע“... — קלערט אויף ספאר-קעט. אין קאפ ברענגט מיר. דער גארנל ווערט מיר אויפגעקוועטשט, ווי אין א פויסט. נאך א סעקונדע, און עס וועט געשען דער אומגליק. איך האב קיין צייט נישט צו ווארטן. דער קנורט ברענגט שוין, און נאָענט איז דאָס פילוער. צום צווייטן מאל טו איך א רויס די מיר און שנייד זיך ארוין מיט א געלויב צווישן די דייטשן. מיינע הענט ווארפן זיך פארויס, פון מיינ קאפ ניסט א שווייס, און ווילדע פארצווייפלינג טראגט זיך פון מיינ יעדער באוועגונג. די דייטשן פאר-שטייען נישט, וואס דא קומט פאר. דער „מעשוונענער איר“ האט זיך דורכגע-דרייט ווי א שער דורכן צימער און איז ווידער געלעם געוואָרן. ספארקעט, מיט מאַרק שאַנאַלן פארגלויבערט אין האנט, ווייסט נישט וואס זיך צו פארענט-פערן און דער הויכער דייטש רופט זיך אן צו זיינע באווייזן:

„שנעל, פארט אויס דזעם אירען-הויז“. און די דייטשן האָבן ביזן אַרויס-
מארשירט פון צימער.

✱

אין עטלעכע טעג אַרום האָבן מיר דעם קוילנוואַרפער אַריינגעטראָגן אין
געטאָ, אים אויפגעשטעלט און זיך געגרייט אויפצונעמען דעם סוינע. דעם
12-טן סעפטעמבער 1943 האָט ער אונדז געהאַלטן דורכצורייסן זיך דורך דער
געטאָ, אַנטלויפן אין וואַלד און זיך אָנצושליסן אַן אַ פאַרטויאָנישער מאַכנע.

איציק וויטענבערג

דער אָרגאַניזאַטאָר און באַגייסטערער פון דער פאַרטייאָנישער אָרגאַני-
זאַציע אין געטאָ, איר קאָמאַנדיר, איז געווען איציק וויטענבערג. געבאָרן אין
1907 אין ווילנע, אין אַן אַרבעטער-מישפּאַכע. ער האָט געענדיקט אַ אידישע
פּאָליט-שול און איז אַזעלכע זיך לערנען שטעפּערדיי.

נאָכ'ן יונג האָט ער גענומען אַרבעטן אין דער פּראָפּעסאַנעלער באַוועגונג.
ער האָט געהערט צו דער פּוילישער קאָמוניסטישער פאַרטיי. אַדאָק זיין קלוג-
שאַפט און ערלעבמייט האָט ער דערוואָרבן די אַלגעמיינע סימפּאַטיע פון די
אַרבעטער. אין 1936 האָט מען אים אויסגעקליבן אַלס פאַרוואַלטער פון פּראָ-
פּעסאַנעלן פאַרטיי פון לעדער-אַרבעטער, וועלכן עס פלעגט אָפט אויסקומען צו
אַרבעטן אין אומלעגאַלע באַדינונגען. ער איז אויך געווען אַ מיטגליד פונעם
ראַט פון די פּראָפּעסאַנעלע פאַרטיינען אין ווילנע.

סוף אָקטאָבער 1939, נאָכדעם ווי די דייטשן אַרמיי האָט באַפּרייט די
מיירע-געגנטן פון ווייסרוסלאַנד, האָט ער זיך באַזעצט אין ווייסרוסישן
שטעטל דאָקשיץ, וואו ער האָט אָנגעפירט מיט דער קולטורעלער און פּאָליטי-
שער אַרבעט אין שטעטל.

אין יאָר 1940, נאָך דער שאַפונג פון דער ליטווישער סאָויעטן-רעפּובליק,
איז ער צוריקגעקומען קיין ווילנע. ער איז געוואָרן דער פאַרוואַלטער פונעם פּראָ-
פּעסאַנעלן פאַרטיי פון די לעדער-אַרבעטער. נאָכן אָנפאַל פונעם פּאָליטישן
דייטשלאַנד האָט וויטענבערג נישט באַוויזן זיך צו עוואַקואירן פון ווילנע.

עס האָט זיך אָנגעהויבן פאַר אים אַ שווערע צייט, מען האָט אים געזוכט
ווי אַ קאָמוניסטישן טוער. אַרבעטן אין אַ דייטשער אונטערנעמונג איז ער נישט
געגאָנגען, און דאָס האָט נאָך מער געשטעלט זיין לעבן אין סאַקאָנע. דאָ אין
די 7 בלוטיקע נעסלעך האָט אים פאַרכאַפט בלוז אין געדאַנק: צונרייטן אַ
באַוואַפּנטן ווידערשטאַנד קעגן דעם דייטשן אָקופאַנט. דער סעקרעטאַר פון דער
אונטערערדישער קאָמוניסטישער פאַרטיי אין שטאָט, איינער פון די אַקטיוו-
סטע פ. פ. א. קעמפער בערל שערעשניעווסקי האָט מיר געזאָגט וועגן ווי-
טענבערג:

„ער איז געווען א פאליטיש געשולטער מענטש. אין די שווערסטע מינאציעס פון אונדזער קאמף אין געמא האט ער געמונען אן אויסוועג. ער איז געווען דרייט און קלוג. יעדע סיטואציע פלעגט ער באטראכטן וואוי מיט זיין באראקטעריסטישער קאלטקייט“.

אבע קאוונער, וויטענבערג פארטרעטער, האט צוגעגעבן: „ער איז געווען פון די אויפריכטיקסטע מענטשן, וואס איך האב ווען-נישט-איז געווען אין לעבן. דער אישער האט מיך באנויטערט זיין פאשעטע און אביעקטיווע בא-האנדלונג פון פראבלעמען“.

וויטענבערג, און זיין מיינונג האט אנגענומען דער שטאב, האט גע-האלטן: דער ציל פון דער פארמינאציעס ארגאניזאציע אין געמא דארף זיין — פארטיידיקן די באפעלקערונג פון דער געמא אין געמא גופא. אויב די אר-גאניזאציע וואלד אוועקגיין פון געמא, וועט עס הייסן, אז מיר לאזן איבער אה טויט די אומבאוואפנטע באפעלקערונג.

ווען עס האט זיך געשמעלט די פראגע וועגן פארייניקן זיך מיט דער פארמינאציעס באוועגונג אין וואלד, האט זיך וויטענבערג געהאלטן בא דער מיינונג:

— ווען מיר וועלן זיך דערוויסן, אז מען פארמעסט זיך אומצוברענגען די געמא, וועלן מיר רופן די באפעלקערונג, אונזער דער שוץ פון אונדזער געווער, דורכרייסן די טויערן און אוועקגיין אין וואלד.

אנשו, איז בא וויטענבערגן געווען א פלאן אונטערצוצינדן, באם פאר-לאזן די שטאב, אלע מיליטערישע אביעקטן. דער דאזיקער פלאן וויטענבערגס האט געלאזט ווי א שמעלונג פון דער פ. פ. א. ביזן 16-טן יולי 1943.

דעם 9-טן יולי 1943 איז ארעסטירט געווארן דער דעמאלטיקער סעקרע-טאר פון שטאטישן פארטיי-קאמיטעט וויטאס און דער קאמיטעט-מיטגליד קאז-לאיווסקי. אה מארגן איז קימעל געקומען אין געמא און געפאדערט וויטענ-בערג. עמיצער האט דאס אים געזאגט ארויסגעבן, אז וויטענבערג איז דער קאמאנדיר פון 5 הונדערט באוואפנטע אידן אין געמא.

ווי א באווייז, אז וויטענבערגן דארף מען בלויז אויספארשן, האט קימעל פריער ארעסטירט איינעם אן אווערבוך און נאך דער אויספארשונג אים גלייך באפרייט. „וואל קומען אויך וויטענבערג, וועט מען אים אויך אויספארשן און באפרייען“.

אם קימעלס שפוצל האט מען זיך אבער פארשטאנען. מען האט געמאלדן, אז וויטענבערג איז געשטארבן און באוויזן קימעל א פאלשן שיין פונעם שפי-טאל אין געמא.

קיטעל האָט זיך אָבער נישט באַרואַקט. ער האָט אַרייַנגעצויגן אין זיין שפיצל דעם אידישן פּאַליציי-שעף פון געטאָ, דעם פּאַרעמער דעסלערן, וואָס איז געווען אין געטאָ קיטעלס געהוימער אַגענט.

דעם 15-טן יולי 1943, איינס ביינאַכט, אַף אַ באַראַמנג אין אירן-ראַט, וואו עס איז בייגעווען וויטענבערג, איז געקומען פּאַליציי, אַרעסטירט וויטענ-בערגן און אים געשמירט אין קייטן. באַס טויער פון דער געטאָ איז אָבער ווי-טענבערגן, מיט דער הילף פון עטלעכע פּאַרטיזאַנער, געלונגען צו אַנטלויפן. עס איז דערקלערט געוואָרן אַ מאָביליזאַציע פון אַלע פּאַרטיזאַנער אין געטאָ.

באַניצען דעם 16-טן יולי איז אין געטאָ אָנגעקומען אַן אולטימאַטום: אויב ביז 6 אָונט וועט מען נישט אַרויסגעבן וויטענבערגן, וועלן קומען פון קאָווע אַעראָפּלאַנען און מיט באַמבעס פאַרבירענען די געטאָ. דערביי האָט קיטעל פאַרוויכערט, אַז אויב וויטענבערג וועט קומען אין געשטאַפּט, וועט ער אים נאָך דער אויספאַרשונג באַפרייען.

צווישן דער אידישער באַפעלקערונג האָט זיך אָנגעהויבן אַ טראַגישער גע-ראַנגל. אין טייל האָט געהאַלטן: זיך קעגנשטעלן און פאַרטיידיקן וויטענ-בערגן, דער אַנדערער טייל האָט געהעצט די באַפעלקערונג, אַז די געטאָ איז נישט מעכטיק אומצוקומען צוליב איין מענטשן. אַ מיעסע ראָל האָט דערביי געשפילט די אונטעריוועלט, וואָס האָט זיך אַ לאָז געטאָן צו באַפן וויטענבערגן. אין געטאָ האָט זיך דערהערט אַ שיסערוי. דער אָרגאַניזירער פון אַט די פינצטע-רע טויכעס איז געווען דער דערמאַנטער דעסלער.

וויטענבערגן איז געזעסן אַף אַשמענער געסל נומער 3, וואו מען האָט אויפגעשטעלט די צענטומענע מאַשין-געווער, און האָט אַרויסגעגעבן באַפעלן, ווי אַזוי צו פירן דעם קאַמף, ווען די דייטשן וועלן אַהער אַרייַנקומען. ער האָט נישט געלויבט, אַז די געטאָ וועט מען פאַרוואַרפן מיט באַמבעס — עס איז בלויז קיטעלס אַ דראָנג, באַמט אונדז איז נישט באַקאַנט געווען, אַז פיל גע-מאַס האָט מען נאָ פאַרוואַרפן מיט באַמבעס. אַזוי איז געשען אין גלובאַס, וואָ-לאָזשין און בעייס דעם אויפשטאַנד אין וואַרשע.

די פּאַניק באַ דער באַפעלקערונג איז אַלייז מער געשטיגן. דער שטאַב האָט באַשלאָסן, אַז וויטענבערג זאָל אַריבערגיין אין אַן אַנדער אָרט, וואו קיינער ווייסט נישט. די פאַרטיי-אָרגאַניזאַציע און דער שטאַב האָבן אָפּגעהאַלטן אַ זיצונג. דער גרעסטער טייל אַנטיילנעמער האָט געהאַלטן, אַז די אָרגאַניזאַציע קאָן נישט קעמפן קעגן די אייגענע ברידער. אפילו דעמאָלט, ווען ווי זייערן נישט גערעכט און פאַרשטייען נישט, אַז האָס פאַדערן וויטענבערגן איז בלויז אַ מיטל לייכטער אומצוברענגען די געטאָ.

וויטענבערגן האָט געהאַלטן, מען זאָל קיטעלן נישט נאָכגעבן, ווען אפּ-לע אינעם היינטיקן קאַמף וועט מען נישט מיטציען די גאַנצע באַפעלקערונג.

אויב אבער די ארגאניזאציע איז מיט אים נישט מאסקים, וועט ער באניין זעלבסטמאך.

נאך דאס באניין זעלבסטמאך האט נישט געקענט ראטעווען די לאגע. היטל האט געפאדערט א לעבעדיקן וויטענבערגן.

וויטענבערג האט זיך געזעגנט מיט זיינע באוויידים, באשטימט אף זיין ארט דעם שטאב-מיטגליד אבע קאוונער און איז אוועק צום סויער. דאָרטן האט שוין געווארט אף אים היטל. ער האט אים אריינגענומען אין אויטאָ און אוועקגעפירט אין די פעלערן פון געשטאפאָ.

אין געשטאפאָ האט מען אים גלייך איבערגעגעבן אין די הענט פון מאַסן נאָס, דעם ספעציעלן אויספאָרשער פון פארטיזאנישע איניאַנים.

אף מאָרגן האט וויטענבערגס קערפער זיך געוואלנערט אין די קאָרי-דאָרן פון געשטאפאָ. זיינע האָר זיינען געווען פארברענט, די אויגן אויסגע-שטאָכן און די פארבונדענע הענט אף הינטן — צעבראָכן.

נייער טאג-באפעל

נאָכן 16-טן יולי, נאָכדעם ווי די ארגאניזאציע האט פארלוירן איר קאָ-מאנדיר, האט זיך אָנגעהויבן אין געמאָ א טעראָר אף די אָנפירער און באַזונ-דערע פארטיזאנער. די געשטאפאָ האט אריינגעשיקט אירע אָנענטן אין געמאָ און יענע האָבן נאָכגעשפּורט יעדן טראָט פון די קעמפער. די געשטאפאָ האט געפאָדערט, מען זאָל איר אָפּגעבן דאָס געווער. פארשטייט זיך, אז מען האט דעם פאָרשלאָג אָפּגעוואָרפן. דאָס געווער האט מען געהיים אריבערגעטראָגן אין אַנדערע פארמאָסקירטע ערטער, די מיטגלידער פון שטאב האָבן זיך זעל-טן באַוויזן אף די געמלעך.

דעמאָלט האט דער שטאָב באַשלאָסן צו ענדערן די טאַקטיק פון דער אָר-גאניזאציע. עס איז אַרויסגעגעבן געוואָרן א טאָג-באפעל, אין וועלכן עס איז געזאָגט געוואָרן:

„אין צוזאמענהאַנג מיטן טעראָר און רעקאָנספּירירונג פון דער אָרגאַני-זאציע נאָכן 16-טן יולי, זיינען מיר געצוואונגען זיך צו עוואָסוואַרן אף אַנ-דערע, פארטיזאנישע פאָזיציעס: ס-הויסט, אוועקניין אין וואַלד.
עס איז פאָרמירט געוואָרן די ערשטע גרופע אונטער דער אָנפירערשאַפט פון יוסיפּע גלאָזמאַן; און דעם 22-טן יולי 1943, פינף פארטאָג, האָבן זיך אויפגעשליבן 25 באַשטימטע קעמפער. יעדערן איז אויפגעטיילט געוואָרן פּיס-טאַלעטן, מילן פון סוילנוואַרפער און אויטאָמאָטן.

די פארטיזאנער מיט לאַטעס אף די ברוסטן, האָבן אַרויסגעמאָרשירט ווי אַ קאַלאַנע, וואָס גיט צו דער אַרבעט. ווי אַ וועג-ווייזער איז מיטגעגאַנג-נען דער אירישער פארטיזאנער פון סוויענציוואַן שיסע גערמאַן. ער איז טראָד

אין יענע טעג געקומען פון די נארקאטשער וועלדער, לויטן אויפטראג פון פאר-
טיואנישן קאמאנדיר פון דער וואראשילאוו - בריגאדע פאלקאוויטש מארקאו,
קעדיי ארויסצופירן פון געטא באוואפנטע אידן אין וואלד.

מארקאו האט נאך מיט א צייט צוריק געשיקט א שעליעך צו וויטענ-
בערגן, אז די ווילנער פארטיואנער פון דער געטא זאלן קומען צו אים אין
וואלד. פארטיואנער, האט ער געשריבן צו וויטענבערגן, דארפן קעמפן אין די
וועלדער. און ער האט אנגעוויזן די ריכטונג וואוהין צו גיין.

ווען די גרופע איז געקומען אין ניי-ויליאם, האבן די אידן, וואס אר-
בעטן דארט אין לאנער, דערקענט, אז די גרופע גייט אין וואלד. און 30 טאג
האבן זיך אין דער גרופע אנגעשלאסן.

צען טיילאמעטער הינטער ווילנע איז די גרופע אריין אין וואלד. אויפ-
געשטעלט די אויטאמאטן און די קוילנווארפערס און פון איצט איז מען שוין
גענאנגען ווייטער ווי עכטע פארטיואנער.

ס'איז געווען נאכט. לעבן לאווארישאק האט מען געדארפט אריבערגיין
א ברויסק. די אויסשפידער זיינען אריבער דאס ברויסק אן שטערונגען. דעמאלט
האט דער קאמאנדיר גלאזמאן אנגעהויבן צו שיקן איינציקווייז די פארטיוא-
נער. אבער ווי נאך די ערשטע האבן אנגעהויבן צו מארשירן, האט זיך געעפנט
אך דער גרופע א פייער פון מאשין-געווער. אין דער פינצטערניש האט זיך
אנגעהויבן א שלאכט. די פארטיואנער, ווינציקס נענט און צעטומלט פון פלו-
צימדיקן אנפאל, האבן נישט באוויזן צו פארנעמען די געהעריקע פאזיציעס
פון פארטידיקונג. א שמער זיינען אויך געווען די נישט באוואפנטע, וואס הא-
בן זיך אנגעשלאסן אין ניי-ויליאם, און גלייך זיינען געפאלן און שלאכט די
ברידער גארדאן און דער העלדישער קעמפער איצכאק מאצקעוויטש. ראָוע
שערעשניעווסקי און דאָבעלע בוראקיסקי זיינען געכאפט געוואָרן בעים דער
שלאכט לעבעדיקע. דער קעמפער כאַזאַן האט דערשאסן צוויי דייטשן. ווי מיר
האבן זיך שפעטער דערוואוסט, זיינען אין אַט דער שלאכט אומגעקומען 5
פאליציאנטן.

צו מארקאוון אין די נארקאטשער וועלדער זיינען דערגאנגען בלויז 14.
זיי האבן עס דארטן אָרגאניזירט די אידישע פארטיואנער-מאכע, „נעקאמע“,
וואס האט שפעטער אַרײַנגענומען צו זיך בא א 400 אידן: א העלפט ווילנער
און די אנדערע העלפט — פון דער ארומיקער פראָווינץ.

אך מאַרגן, נאך דער שלאכט אין לאווארישאק, איז געקומען אין געטא
נויגעבויער און צוגענומען די מיטפאכעס פון אלע די, וואס זיינען געבטן
אוועק פון געטא.

כײַז דעם האט נויגעבויער צוגענומען און אוועקגעפירט אַ פאָנאַר 32
בריגאדירן, ס'הייסט אָנפירער בא דער אַרבעט, צו וועלכע עס האבן געהערט
די אַנטלאָפּענע. מיט די בריגאדירן האט ער אויך צוגענומען זייערע מיטפא-
כעס, צוזאמען 80 מענטשן. עס איז אויך ליטווידירט געוואָרן דער אַרבעטס-

לאגער אין ניו-ויליאמס, פונדאנען עס זיינען אנגעלאפן די ארבעטער. גלייכצייטיק האט נויגעבויער ארויסגעגעבן א באפעל, אז פאר יעדן אנ-מלאפענעם אידן וועט ער צונעמען זיין מיטשפאכע. און אויב דאס וועט נישט אפשרעקן, וועט ער אויסמיסן אלע איינוואוינער פון דער וואוינונג, און אפ-לע דעם נאנצן הויף. כו"ז דעם ווערן אלע ארבעטמדיקע אידן איינגעטיילט אין צענדליקער. אנטלויפט איינער, ווערן דערשאסן אלע צען צוואנען מיטן ברי-נאדיר. א מעשווענע שרעק איז אנגעפאלן אה דער געטא. מען האט אנגעהייבן חיסן איינער דעם אנדערן.

עס האבן געטראפן פאלן, ווען עלטערן פלעגן צובינדן זייערע סינדער צו דער בעט — ווי זאלן נישט אנטלויפן אין וואלד. עס האט זיך געשאפן אן אויסגענויגטלעך טראגישע סיטואציע. ווי אזוי זאל מען אוועקגיין אין וואלד, ווען פאר יעדערן וועלן אין געטא פאלן קארבאנעס?

אין יענע מעג האט געשטאפן אין דער ווילנער געטא צונויפגעפירט די לעצט-געבליבענע אידן פון סוויענצואן, רעשע, בעדאן און אנדערשווא. די יוגנט פון די דערמאנטע שטעטלעך זיינען נאך נישט געווען פארמאגלעך און די געשטאפן האט נישט געוואוסט זייערע נעמען. דער שטאב האט נאך ארגאני-זירט די פראווינצער יוגנט, זיי באזארגט מיט געווער, און צוויי גרופעס, אינ-טערן אנפיר פון מושיע מארק און שלוימע בעקער, אוועקגעשיקט אין וואלד.

ליזע רופט!

די ליטוויזאציע פון דער געטא האט זיך געמערקט פון טאג צו טאג. דעם 1-טן אויגוסט 1943 האט מען ארגאניזירט די אידישע ארבעטער פון קי-מאט אלע אונטערנעמונגען און מען האט געוואונגען צו גיין ארבעטן צוויי מווינט מענער און פרויען אפן אטראדראם אין בארובאנעק, און אל פו ערעד אזא מין צאל אפן באן. אה איבערמארגן, ווען די ארבעטער זיינען אוועק אין די דערמאנטע ערטער, זיינען זיי געווארן ארויסגערינגלט דורך געשטאפן און פאליציי און מען האט זיי אנגעהויבן שמוסן צו די צוגעגרייטע וואגאנעס. עס האט זיך אנגעהויבן א קאמף צווישן די געפירטע און באוואפנטע דייטשן. ארום דרוי הונדערט אידן זיינען געבליבן טויטע אפן ארט, אה די פעלדער. די אי-בעריקע, נישט האבנדיק קיין אנדער אויסוועג, זיינען אריין אין די וואגאנעס און דעם 6-טן אויגוסט האט דער באן זיי אוועקגעפירט אין די קאנצ-לאגערן פון עסטלאנד. אפן וועג האט זיך א פאר צענדליק איינגעגעבן צו ראטעווען — זיי האבן ארויסגעשינטן די דילן פון וואגאנען און זיינען ארויסגעשפונגען. אין געטא איז אנגעקומען א באפעל: די עלטערן און די קרווינים פון אלע די, וואס מען האט אוועקגעפירט קיין עסטאניע, דארפן „פרייוויליז" פארן צו זייערע נאענטסטע. אויב עמיצער וועט זיך אפזאגן און אנטלויפן, וועט מען צונעמען אנשטאט אים אלעמען פון דער וואוינונג.

ווידער האט מען אויפגעקליבן א טראנספארט אידן אין זיי געשיקט צו די קרויווים אין עסטאניע. דעם 1-טן סעפטעמבער 1945 איז די געטא פול-שטענדיק געשלאסן געווארן. עס איז געקומען נויגעבויער און געמאלדן: פון היינט און ווייטער טאג קיינער נישט ארויסגיין פון געטא. ארבעטן וועט מען דא גופע אין ספעציעלע ווארשטאטן. אבער אזוי ווי 16 טויזנט מענטשן איז צופיל, וועט ער 6 טויזנט עוואקואירן קיין וויווארי און ריגע — דאָרט איז דאָ וויכטיקע ארבעט און ספעציעלע פאבריקן. און קעריי איינצורירן דעם אוילעם, מען זאל פרייוויליג פאָרן, האט ער פאלסיפצירט בריוו, געשריבן קלוימערשט פון די אידן אין וויווארי, אז די דארטיקע רופן צו זיך זייערע בא-קאנטע. נאָר אין געטא איז נישט געווען צו וועמען צו רירן. די דערשטע-גע אידן האָבן זיך אלע באהאלטן אין זייערע מאלינעס.

דער שטאב פון פ. פ. א. האט גלייך דערקלערט א מאָביליזאציע פון אלע אירע מיטגלידער. עס זיינען טייקע פארמירט געווארן ביידע באטאליאן-גען. מען האט אויפגעשטעלט די סוילנווארפער, צעטיילט פאר די באזונדערע קעמפער רעוואלוציערן, גראנאטן און געווארט אף א באפעל פון שטאב. די ערשטע באריקארע איז געווען אף שפיטאל-גאס 6, אבער אידער מען האט באוויזן אהין צוצוטראגן געווער, איז זי געווארן ארומגערינגלט דורך די אָנגעפליצטע האָרדעס פאליציי און א גרופע גוטע קעמפער האט מען גענומען געפאנגען.

פארשפּעטיקט די ערשטע עפעקטיווע האנדלונג, האט מען געגרייט די פארטיידיקונג אף סטראשון-גאס 12. און ווי נאָר עס האָבן זיך דערגענטערט אהין די דייטשן, האט איליא שיינבוים, דער קאמאנדיר פון דער באריקארע, דער ערשטער אויפגעפנט א פייער אף א גרופע דייטשן, וואָס האָבן געפראוואט זיך אריינרייסן אין טויער. די דייטשן האָבן ארויסגערופן פארשטאדקונג. הונד-דערטער מערדער האָבן זיך א לאָז געטאן איבער דער געטא און געעפנט א פייער אף סטראשון-גאס 12. דער קאמאנדיר שיינבוים, וואָס האט פין אנט-קעגנדיקן פענצטער געשאסן אין די דייטשן, איז דער ערשטער געפאלן אף די הענט פון זיינע באוויירים. די קעמפערן רייזל קארטשאק איז באשטימט גע-וואָרן פארן קאמאנדיר.

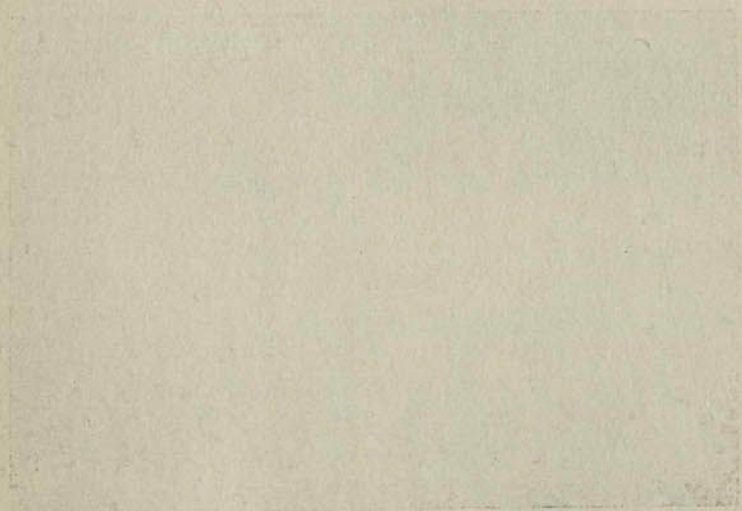
באגעגנט א ווידערשטאנד, האָבן די דייטשן אונטערגעלייגט דינאמיט אונטערן מויער, וואו ס'האָבן זיך געפונען די קעמפער. דער מויער האט זיך אויפגערוסן אינדערלופטן, בא הונדערט מענטשן זיינען פארשאטן געוואָרן אונטערן שטיין און ציגל.

נאכדעם האָבן די דייטשן גענומען אויפרייסן מיט דינאמיט יעטוועדער פונקט, פונדאנען מען האט אף זיי געשאסן. גלויבצייטיק זיינען הונדערטער אידן געכאפט געוואָרן אין מאלינעס, און מען האט זיי אָפגעשיקט אף דאָס גאס אין די גערטנער פון געשטאפאָ, וואו עס איז געוואָרן צוגעגרייט א טראנס-פארט אָפצושיקן קיין עסטאניע.

אבע קאוונער, שטאבס-מיטגליד פון דער
פארטיזאנישער ארגאניזאציע אין געטא
און דער שפעטערדיקער קאמאנדיר פון
דער פארטיזאנישער מאכנע, "געקאמע-
געמער".

א טייל געראטעוועטע סקולפטורן פון די ווילנער אידישע מוזיען

THE UNIVERSITY OF CHICAGO PRESS

דערהערט, אז מען רייסט מויערן, זיינען א סאך אידן, נישט פארשאמט צו ווערן אין די מאלינעס, פרויוויליג ארויס און זיך געלאזן פירן קיין עסטא-ניע. אזוי האט זיך איבערגעבאזערט ביזן 4-טן סעפטעמבער. יעדן טאג האט מען פון געטא ארויסגעפירט מענטשן. איין טאג האבן די דייטשן גענומען בלוז מענער, א צווייטן טאג — פרויען. ווען א פרוי האט געוואלט מיטגיין מיט איר טאטן אדער מאן, האט נוגעבויער דאס נישט דערלויבט. פיל פרויען האבן זיך דעמאלט אפגעשלאסן די האר, זיך אנגעטאן אין הויזן, און בלוז אפ אזא אויפן געהאט דאס „גליק" אוועקצופארן קיין עסטאניע.

די מערהייט פון דער ארגאניזאציע, צוזאמען מיטן שטאב, האט זיך גע-פונען דעמאלט אין דער באריקארע אפ סטראשן-גאס 6 — אין דער ביכלא-טעק „מפיצי-השכלה". דא איז קאנצענטרירט געווען דער וויכטיקסטער קויעך און די מערהייט געווער. גרייט צו פאלן אין קאמף פאר דער פארטיידיקונג פון אונדזער קאוועד, האט דאָרט יעדער איינער געלויבעט פון זיין פאסטן און גע-ווארט אפ א באפעל א דריק צו טאן דאס צינגל, וועגן פארטיידיקן די ארויס-געפירטע אידן האט נישט געקענט זיין קיין רייד, ווייל זענע האט זיך אויסגע-דאכט, אז ווער איינציקע רעמונג איז ווייזוארי. פאר די עמפער פון דער לעצ-טער באריקארע איז געבליבן איצט איינס: אויפנעמען א שלאכט מיט די דיי-טשן, וואס וועלן פראוואוירן זיך דערנענטערן צו דעם טויער. אבער די דייטשן זיינען צו סטראשן-גאס 6 נישט דערנאנען. דעם 4-טן סעפטעמבער אין אונז, נאכדעם ווי מען האט ארויסגעפירט פון געטא פאר די עטלעכע טעג בא אן 8 טויזנט מענטשן, האבן די הארדעס באקומען א באפעל ארויסצוגיין פון געטא. אפ מארגן, וו' ס'וואלט גארנישט געשען, איז געקומען סטעל און נויגע-בויער און האבן געמאלדן: „די געטא בלייבט ווי געווען: אלע וועלן ארבעטן אין די ניי-אויסגעבויעטע ווארשטאטן. עס איז געקומען א באשטעלונג איבער-צוצארבעטן 50 טויזנט פאר וואָליקעס און איבערצוגייען 10 טויזנט שניעלן. אלץ וואס איז נויטיק פאר דער געטא וועט דא ווערן אריינגעפירט. מען וואל אר-בעטן פליסיק ווי פאר זיך אליין".

דורך די רערן פון דער קאנאליזאציע

קינער האט נישט געגלויבט דער געשטאפא. מער פאר אלעמען איז דאס קלאר געווען פאר די עמפער פון פ. ב. א. מ. האט אייליג גענומען ארגאניזירן גרופן און יעדער טאג האבן זיי זיך דורכגעריסן. מען האט געצויגן קיין נא-דאטש, אין דער אירישער פארמיטאנישער מאכנע „געקאמע".

דעם 8-טן, 9-טן און 10-טן סעפטעמבער 1943 האבן דורך געהיימע ארויסגעגאנגן זיך דורכגעשלייכט באוואפנטע גרופן. דעם 12-טן סעפטעמבער אין אונז האב איך זיך אויך דורכגעריסן מיט נאך 30 באוויירן דורך דער געטא

און אוועק אין אן אפגעזעצטער ריכטונג זיך צו טרעפן מיט די אנדערע אין דעם גוט מארקוציע, לעבן פושקין-מיווי, די ארויספירערן פון אלע גרופן אין געווען זעלדע טרענער, וואס איז ארומגעגאנגען אן לאמעס אין שטאט און אג-געזאגט די קעמפער, וואוהין מען זאל גיין אויסמיידנדיק די זשאנדארן. זעלדע איז ארומגעלאפן איבער דער שטאט ווי א וויכער, יעדע צוויי שא איז זי געווען אין געטא. צען קילאמעטער הינטער ווילנע, באס ארבערגיין די באן-דעלעס, האבן מיר געהאט דעם ערשטן צוזאמענשטויס מיטן סווינע. פארלירנדיק אין קעמפער, האבן מיר זיך דורכגעריסן דורך דער דויטשער וואך און זיינען אוועק ווייטער צו דעם אָנגעמערקטן ציל.

דעם 14-טן סעפטעמבער איז דער אידן-פארשטייער נעם, פאר זיין פאר-בינדונג מיט די פארטיזאנער דערשאסן געווארן דורך גוינעבויערן אפן הויף פון געשטאפא. אה זיין ארט איז באשטימט געווארן דער געשטאפא-אנענט דעסלער. אבער אין א פאר טעג ארום איז דער נייער מוישל אנטלאפן מיט זיין כנופיע פון געטא, ווייל ער האט פארשטאנען, אז היינט-מארגן וועט אויך קומען זיין ריי. דעמאלט איז אויפסניי געווארן ארומגערינגלט די געטא. בא יעדן ראגן זיינען געשטאנען קוילנווארפער. ביינאכט האט מען באלויבטן די מויערן מיט רעפלעקטאָרן. די געבליבענע באפעלקערונג איז געלעגן אין מאלי-נעם און די קעמפער פון פ. פ. א. האבן זיך אלע פארבאריקאדירט אה סטרא-שון-גאס 6, זוכנדיק א גינסטיקן מאמענט, ווי אזוי זיך ארויסרייסן פון געטא, ארויסטראגן מיט זיך דאס געווער. אזוי ווי אין געטא זיינען געווען אנגעווארפן פיל טויטע, האט מען באקומען א דערלויבעניש זיי ארויסצופירן אפן בייסוי-לעם. אונטער די ארויסגעפירטע מייסום האט מען אוועקגעלויגט די קוילנוואר-פער און זיי געבראכט אפן זארגטשער בייסוילעם. דאָרט האבן שוין געווארט א פאר כאוויירים און מען האט באגראבן די קוילנווארפער אין א באשטימטן אָרט.

דעם 23-טן סעפטעמבער 9 פרו איז אריינגעפארן אין געטא סיטעל, און אפיציעל געמאלדן, אז די געטא ווערט ליקווידירט. ביז 12 אזוינער דארפן זיך אלע אויפפאקן און זיין גרייט ארויסצופארן אין די ארבעטס-לאגערן אין עסטאניע. אזוי ווי קיין אויסוועג איז נישט געווען, האט זיך דער אוילעם אג-געהויבן גרייטן. די לעצטע גרופע פון פ. פ. א. איז געבליבן אין קלעם: אן קוילנ-ווארפער און אן דער מעגלעכקייט זיך דורכצורייסן דורכן פאליצייאישן קאר-דאן. די לעצטע צוויי הונדערט קעמפער צוזאמען מיטן רעשטל געווער האבן זיך דעמאלט אראפגעלאָזן אין קאנאליוואציע-דער, קעדיי דורך דאָרטן זיך דורכ-צורייסן הינטערן שטאט און אוועקגיין אין דער רודניצקער פושטשע — א וויכטיקער צענטער פון דער ליטווישער פארטיזאנישער באוועגונג, מיט וועל-כער מען האט שוין באוויזן אָנצובינדן א קאנטאקט.

דער אריינגאנג אין דער קאנאליוואציע-דער האט געפירט פון ספאקאי-גיס ווארשטאטן, דייטשישע גאס 31. דאָרטן איז געשטאנען א גרויסער קאכל-

נער אווון. אונטער אים איז געווען אן עפענונג, פון וועלכער קינער האט נישט געוואוסט, ביז דעם שטאב פון פ. פ. א. אראפגעלאזן די קעמפער אין דעם שמוץ האט מען איינצוקוייז לויט גרופן. מיט יעדער גרופע האט אָנגע-פירט אן ארבעטער פון דער קאנאליזאציע, וואָס האָט געוואוסט דעם וועג. די קאנאליזאציע - רערן זיינען פון פארשידענער מאָס — פון אַ מעטער מיט אַכ-ציוס אָף די הויפט-גאַסן ביז רערן פון פערציק סענטימעטער, וואָס אונטער די קלענערע געסלעך. מען האָט געמוזט קרויבן אָף די קני אין דעם שמוץ. דערביי נאך האָט מען געטראָגן אַרום לייב דאָס געווער און וויכטיקע דאָקומענטן. פיר שאָ האָט מען געוואָלט דורך די טרויבן. דורך אַ טעלעפאָן-סיסטעם האָט מען איבערגעגעבן די באַפעלן די גרופן, צי מען קען גיין ווייטער און אין וועלכער ריכטונג. ווען די גרופן זיינען געבליבן שטוי, האָט זיך דער שמוץ אויפגע-הויבן און דערגרייכט ביזן האַלדן. מען האָט געמיינט, אַז די דייטשן האָבן זיך דערוואוסט און אָנגענומען מיטלען צו פאַרטרינקען די וואָגלדיקע קעמ-פער. שפעטער האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז דער שמוץ האָט געשטיגן דערפאַר, ווייל מען האָט זיך אָפגעשטעלט. אַ גרופע האָט אין וועג פאַרבלאָגזשעט און נישט געוואוסט וואוהין צו גיין. גיין אָף צוריק איז געווען שווער, און אַפילע טיילמאַל אומגעלעך, ווייל דער שטראָם האָט געטראָגן מיט זיך. ווען מען האָט געפרוואווט זיך לאָזן קעגן שטראָם, האָט דער שמוץ אַריבערגעפליצט איבערן קאַפּ. מענטשן האָבן דאָרט געבאַלעשט, געוואָרן מעשוגע. געווען אויך אַ פאַל פון באַניין זעלבסטמאָרד. דערצו נאָך האָט מען געמוזט גיין וויער פאַרוויכטיק, נישט ריידן קיין וואָרט, ווייל דורך די קאנאליזאציע - רערן אויבן האָט מען געקענט דערהערן.

ענדלעך איז מען דערנאָנגען אונטער דער ערד צו אינגאטאָווער 5, אפן הויף פון דער ליטווישער קרימינאַל-פּאַליציי, וואו עס איז באַשטימט געווען דער אַרויסגאַנג. דאָרטן האָט שוין געווארט סאַניע מאַדיסקער, וואָס האָט גע-לעבט אונטער אַ פאַלשן נאָמען אין שטאָט, און צוויי ליטווישע פּאַליציאַנטן, מיט וועלכע מיר זיינען געווען פאַרבונדן. נאָסע, שמוציקע האָט מען קוים זיך אַרויסגעהויבן פון דער ענגער פאַרמאַסקירטער לאַך און אַרויז אין אַ קעלער זיך אַביסל אַפצורייניקן. דעמאָלט האָט מען פאַרוויז אויסגעשטעלט די קעמ-פער, זיי געהייסן אַנלאָדן דאָס געווער און אוועקגיין אָף סובאַטש אין אַן אלט גוט. די שטאָט איז פול געווען מיט זשאַנדאַרן און אַגענטן. די קעמפער האָבן אין וועג איינע די אנדערע פאַרלוירן. עס איז אויך פאַרגעקומען אַ צוזאַמען-שטויס מיט די זשאַנדאַרן. די קעמפער האָט זיך איינגעגעבן דורכצושניידן די שטאָט. מען האָט אַרויסגעגראָבן אפן בייסוילעם די סוילנוואַרפער און מיטן געווער אָף די אַקסלען, שוין ווי עכטע פאַרמיזאנער, אָנגעקומען אין דער רוד-ניצטער פושטשע.

צוזאמען מיט די לעצטע קעמפער פון דער נויכעסדיקער ווילנער געמא
האָבן זיך דורכגעריסן דורך די קאנאליזאציע-דערן די צוויי שטאב-מיטגלידער
יאנקל קאפלען און אדוואַטאָרס סוואַניס, ווי אויך די באַטאָליאָן - פאַרבינדלעך
פון פ. פ. אָ. די סטודענטן אסיע ביז. צוזאמען זיינען זיי אַרױסגעקראָכן דורך
דער עפענונג אף אינגאטצווער מעסל און זיינען אַוועק דורכן שטאָט אף סו-
באַטש צום אָפּגערעדטן זאמל-אַרט.

אפן ראָג ברייטער און רודניצקער, לעבן טיבא, "קאָסינא", האָט זיי פאַר-
האַלטן אַ דייטשישער פאַטרול. די דייטשן האָבן געפאַרערט דאָמוענטן. די
דריי האָבן אַרױסגעכאַפט פיסטאָלעס. לעבן טיבא זיינען פול געווען דייטשישע
הויבע באַממע. קאפלעס אַ קויל האָט געטראָפן וואוּזין מען דאַרף. עס איז
געטויט געוואָרן מאַקס גראַס, דער אויספאַרשער פאַר פאַרמיזאנישע אינאָ-
נים אין ווילנער געשטאַפּאָ, צוזאמען מיט אים איז אויך געפאלן אַ הויכער
באַממער פון קאָוונע — אַ סוואַרע, דער שמורעם-פירער פון דער דאָרטיקער
געשטאַפּאָ. קאפלען, כוואַניס און אסיע ביז האָבן אַלע זייערע קוילן באַוויזן
איינצוטוילן די דייטשן. אין דורשט נאָך געקאַמע איז פאַר זיי אַ שאַר געווען
אויבערצולאָזן צו אינציקע קוילן פאַר זיך. און די דריי העלדן האָט מען נאָכ-
דעם אַרױסגעכאַפט לעבעדיק.

מען האָט זיי געבראַכט אף ראָסע אין די גערטנער, וואו עס זיינען סאָר-
טירט געווען די לעצטע אידן, ערעו זייער אָפּפאַרן מיין עסטאָניע.
קיטעל האָט דאָרט אויפגעשטעלט דריי טלעס: פאַר דעם לערער יאנקל
קאפלען, פאַרן אַדוואַטאָר אדוואַטאָרס סוואַניס און פאַר דער צוואַנציק-יערי-
קער סטודענטן אסיע ביז.

קיטעל האָט דאָרט אויפגעשליבן אַלע אידן און געוואַרנט: אזוי וועט גע-
שען מיט יעדן, ווער ס'וועט זיך נאָך דערוואַגן אויסצושטרעקן אַ האַנט קעגן
דייטשן. ער האָט אליין אויפגעהאַנגען די דריי העלדן. קאפלען און כוואַניס
באָ די זייטן, און אסיע האָט ווי אַ זאג זיך געוויגט אינמיטן.

סאַניע און יוליאַן

ווען דער געמא איז געוואָרן ליקווידירט און די פאַרמיזאנישע אָרגאַני-
זאציע האָט זיך אַריבערגעוואָרפן אף קאַמף-פּאָליציעס אין וואָלד, איז געבליבן
וואוינען אין שטאָט, אף פּוילישע פאַפירן, אַ ליכטווע געשטאַלט פון דער רע-
וואָלוציאָנערער ווילנע — סאַניע מאַדיוסקער.

אין די ערשטע טעג פון דער דייטשער אָקופאַציע, ווען דאָס געזעלשאַפ-
טלעכע לעבן אין שטאָט איז אָפּגעשטאַרבן און מער ווי אף אַלעמען האָט זיך
אַראָפּגעלאָזט דער צאָרן איבער דער אירישער באַפֿעלקערונג, איז סאַניע געווען
פון די ווינציקע, וועלכע האָבן זיך נישט פאַרלוירן. אין געמא האָט זי אָרגאַ-
ניזירט דעם קאַמסאָמאַל; זיך פאַרבונדן מיט די שטאַטישע אַרבעטער; איז גע-

ווארן פון די אקטיוויטעט מיטגלידער פון שטאמישן פארטיי-קאמיטעט. גלייכציי-
טיק ארבעט זי אין דער רעדאקציע פון דער אומלעגאלער צייטונג „שטאנדארד
וואלנאשטיש“.

נאכן דורכפאל ווימאס - קאזלאוסקי, ווערט סאניע די וויכטיקסטע אן-
פירער פון דער אונטערערדישער באוועגונג אין שטאט. בעיים דער ליטוויזא-
ציע פון ווילנער נעטא ווערן אונטער איר אָנפירונג אריבערגעוואָרפן הונדער-
טער אידישע קעמפער אין דער ליטווישער פארטיזאנישער בריגאדע.
סאניע בלויבט אין שטאט. זי גיט ארויס צייטונגען און פראקלאמאציעס
צו דער פוילישער און ליטווישער באפעלקערונג.

נאך דער ליטוויזאציע פון נעטא האבן די דייטשן נאך איבערגעלאזן אין
שטאט דריי אידישע לאגערן מיט ארום דריי טויזנט אידן. אין איינעם פון
אָס די לאגערן, אין „קיליס“, פלעגט קומען יעדן זונטיק סאניע, אָרנאניזירן
גרופן, באזארגן זיי מיט געווער און מיט ספעציעלע מענטשן אריבערווארפן
אין וואלד.

צוזאמען מיט סאניען האָט דעמאלט מיטגעארבעט יוליאן יאנקאוסקאס,
דער געוועזענער דירעקטאר פון דער פאבריק „פלאטאס“.
ער האָט אויסבאהאלטן אין זיין וואוינונג נישט איין אידן און האָט צו-
געשטעלט פיל געווער פאר די פארטיזאנער אין נעטא.

יוליאן איז געוואָרן אַריינגעצויגן אין דער אונטערערדישער ארבעט.
ער האָט אָרגאניזירט ארום זיך אַן אַקטיוו פון ליטווישע ארבעטער, און אפילו
איינציקע פאליצאנטן האָט ער אריבערגעצויגן צו זיך. יוליאנס אויסזען האָט
זיך געענדערט. ער האָט זיך פארלאָזט אַ באָרד, מען זאָל אים נישט דערקע-
נען. אַרבעטשטער 3, אין אַ פארמאסירט צימערל האָט געוואוינט סאניע.
אחיז האָט זיך אויך אריבערגעקליבן יוליאן. ביידע האָבן ליב געהאַט די וועלט,
פאר וועלכער זיי האָבן געקעמפט.

עטלעכע באדאָשים פאר דעם, איידער עס האָט אַריינגעמארשירט אין
ווילנע די רויטע אַרמיי, האָט אַ שטארקע געשטאפּאָ-וואָך אַרומגערינגלט זא-
רעטשער גאס און צענדליקער דייטשן האָבן זיך אַ לאָז געטאָן צו זאָרעטשער
3. פאר יוליאנס און סאניעס קעגן האָט מען שוין לענגער צוגעוואָגט אַ בא-
לוינונג.

ביידע האָבן זיך פארטידיקט: געשאָסן אַף די באַלאַגערער דורך די
פענטער און אוועקגעלייגט אַף טויט עטלעכע געשטאפּאָסן.

נעמערפֿאַן דורך אַ קויל, איז יוליאן געפאלן טויט. סאניע האָט די לעצטע
קויל אַריינגעשאָסן אין זיך. צום אומגליק האָט די קויל זי בלוז פארוואונדעט.
געשטאפּאָ האָט זי אוועקגעפירט אין שפיטאַל. אויסגעהיילט זי און געפרוואווט
עפעס-וואָס פון סאניען זיך דערוויסן. ווען מען האָט פון איר נישט אַרויסבאַ-
קומען קיין איין וואָרט, האָט מען זי געבראַכט צו פייניקן אין די קעלערן פון
געשטאפּאָ.

דער העמשעד אין וואלד

די קעמפער פון ווילנער געמא האבן זיך אריבערגעווארפן אין וואלד. דער ווידערשטאנד אין געמא האט זיך אין א גרויסער מאס אויסגעלייטשט פון אונדזערע הענט. נישט אזוי האבן מיר זיך פארגעשטעלט וועט דער קאמף אויסזען. די אידישע — פארטיידיקן די צוואנציג טויזנט מענטשן אין געמא, אלס א זעלבסטשטענדיקע אויפגאבע, נישט פארבונדן מיט דעם אלגעמיינעם ציל — פארטייליקן די דייטשישע אקופאנטן, האט זיך נישט בארעכטיקט. הוינט טון מיר מוידע זיין, אז דער באשלוס פון זשאב, וויטענבערג זאל זיך איבערגעבן ווי א קארבן פאר די 20 טויזנט, איז געווען א פעלער, דעם 16-טן יולי, בעייס עס איז אנגעקומען פון קיטעלן דער אולטימאטום, האט מען מיי-קע געמוזט ארויסטרעטן מיט נעווער. אבער ווער עס איז בייגעווען דעמאלט אין געמא, וועט זיך נישט אונטערגעטן צו מישפעטן, ווי מען האט געדארפט האנדלען. ווי אזוי וואלט זיך געקענט דעאביליטירן די ארגאניזאציע, ווען צוליב איר קאמאנדיר וואלט אומגעקומען דער געמא? און וויטענבערג אליין? איז דען מעגלעך זיך פארזושטעלן, אז אזא ריינע מאדאלישע פערזענלעכקייט ווי ער, זאל האנדלען אנדערש אין יענער גוירלדיקער שט? אין דוידעס ארום וועלן אונדזערע אייניקלעך דערמאנען: דער ווילנער שוסטער וויטענבערג, דער העלד פון די פארטיזאנער אין געמא, האט זיך איבערגעגעבן דעם טאליען אין די הענט אויס האט צום סיינע און אויס לויבשאפט צום פאלק.

אף די קאמפס-פאזיציעס אין וואלד האבן זיך די ווילנער איבערהויפט קאנצענטרירט אין צוויי באזעס: בא דער אדערע נארמאלש און אין דער דור-ניצקער פושטשע. די מאכע „בעקאמע“ באט נארמאלש האט לאנג זיך נישט אויפגעהאלטן ווי א דורכום אידישע. די קעמפער זיינען פארטיילט געווארן אין פארשידענע באזונדערע מאכעס פון מארקאווס בריגאדע. נארמאלש איז ווייט פון ווילנע 130 קילאמעטער. די ווילנער פארטיזאנער אירן האט גע-צויגן געטער צו וויער היים-שטאט, און צענדליקער קעמפער זיינען אוועק אין די ליטווישע באזעס, ווי צו דער מאכע „ווילנע“, וואס איז איינגעשטאנען נישט ווייט און איז געווארן אנגעפירט דורך דעם קאמאנדיר איבער אלע ליט-ווישע פארטיזאנישע קרעפטן אין וואלד — דעם ליטווישן פאלקאוויטש קאוויטש (שומאוסקאס), וואס האט וויער כאוועריש און ווארעם אויפגענומען אונדזערע ווילנער.

פיל ווילנער זיינען אויך אוועק פון נארמאלש אין דער דוניצקער פוש-טשע (40 קילאמעטער פון ווילנע), וואו ס'האבן שוין דעמאלט עקזיסטירט פיר דורכום אידישע מאכעס, פון געוועזענע מיטגלידער פון פ. פ. א., וואס האבן

זיך דורכגעריסן דורך די הערן פון דער סאנאליזאציע. די דאזיקע מאכענס האבן זיך געפונען אין דעשום פון בריגאדע-קאמאנדיר יורגיס (זימאן).

די צוויי מאכענס „קאמף“ און „מויט דעם פאשיזם“, אָנגעפירט פון קאמאנדיר בערל שערעשניעווסקי, האבן זיך לאנג נישט געהאלטן ווי באוונדערע איינסן. זיי זיינען פארייניקט געווארן מיט די ליטווישע טיילן. דורכאויס אידישע אַטריאדן זיינען געבליבן צוויי: „געקאמפ-נעמער“ און „פארן ניצאכן“. דער קאמאנדיר פון דער ערשטער מאכע איז געווארן אבא קאוונער, אַ כאווע-דישער יונג און אַ נומער אַרגאניזאטאָר. אין אלע וויכטיקע אָפּעראַציעס האָט קאוונער זיך אליין באַטייליקט.

שמועל קאפלינסקי, אינסטרוקטאָר פון פ. פ. א. אין געמא, איז געווען דער קאמאנדיר פון דער מאכע „פארן ניצאכן“. זיינע קעמפער, וועלכע ער האָט באזארגט מיט געווער, האבן אים געזאגט און ליב געהאט.

דער שטאב פון די ביידע מאכענס (איבער צוויי חונדערט קעמפער) איז געווען אַ געמיינזאמער.

פאר די ערשטע דריי כאדאשים פון זייער קאמף האבן די צוויי אידישע מאכענס זיך באזארגט מיט געווער. זיי האבן דורכגעפירט 3 באן-קאטאסטראפן; פעם; בעים דער ערשטער — זיינען אראפ פון די רעלסן 12 וואגאנען מיטן לאקאמאטיוו. בעים דער צווייטער — 6 וואגאנען פול געפאסטע מיט דייטשן. בעים דער דריטער — אפן וועג ווילנע-אראפ זיינען אומגעבראכט געווארן צוויי חונדערט היטלעריסטן. אין זשענאדאן און לעבן דראגומשי האבן די קעמפער אויפגעריסן דריי בריקן. אין אלעסניק — אויפגעריסן אַ דייטשישע אונטערנע-מונג און מיטגעהאלפן געקלאפן און פארברענגען אַ דייטשישן גארניזאן פון אויטאמאטלער און קוילנאוואפער און גרויסן באפעסטיקטן דאָרף קאניוסי.

נאכדעם ווי די מאכע „געקאמפ-נעמער“ האָט דערוואָרן שטאַל און מער קוילנאוואפער, האָט זי אָנגעהויבן צו פירן די רעלסן-מיליטאַרע. דער קעמפער איצבאק רודניצקי האָט אליין אַזוי קאָנטע 12 עשאלאָנען אַז די ברייטע און דריי עשאלאָנען אַז די שמאַלע ליניעס (קליינבאַן); ער האָט אַנטיילגענומען מיט נאך פיר באווייזן אין אויפרייסן די עלעקטרא-סטאציע אין סויעניצאן. זיין גרופע האָט געבראכט אין געפאנגענשאפט 4 היטלעריסטן און האָט באַפֿרייט דעם פארמיזאנער סעמיאָנאָו פון סוועניצאנער שפיטאַל.

וויטקע קעמפנער, די העלדן פון דער ערשטער דיווערסיע, האָט ערשט אין וואָלד געוווּן, וואָס זי קען. אין אָקטאָבער 1943 האָט זי מיט אַ פּוֹלן טשעמאָדאן מינעס אין מעשעך פון איין גאָסט דורכגעמאכט צופום 40 קילאָ-מעטער און זיך אַריינגעקומען אין ווילנע. זי האָט דאָרט אויפגעריסן די שטאָ-טישע עלעקטרא-סטאציע מיט די וויכטיקסטע עלעקטרישע טראנספארמאטאָרס. מיט דעם האָט זיך אָבער וויטקע נישט באַנוגנט. אַז מאָרגן ביינאכט האָט זי זיך אַריינגעקומען אין קאנצענטראציע-לאַגער „קיליס“ און אַרויסגעפירט פון דאָרט 60 מענטשן צו די פארמיזאנישע באַזעס. וויטקע האָט אַרגאניזירט די אויס-

שפיר - גרופע פון דער מאכנע „נעקאמע - נעמער". זי האט אנטהאלטענעמען אין באן - אויפרייס לעבן אראן, וואו עס זיינען צערויסן געווארן צוויי הונדערט דייטשן. מיט נאך פינף פארטויזנער האט זי אונטערגעצונדן אין אלגעניק דעם מערפענטין-זאוויד. זי האט ויך אויסגעצייכנט אין די שלאכטן אין דיינאווע אין יאנואר 1944 און האט אליין גענומען אין געפאנגענשאפט צוויי געשטאפן-אנענטן. זי האט אנטהאלטענעמען אין אויפרייסן צוויי לאקאמאטיוון און פאר-ברענען צוויי ברויזן.

אין נאָוועמבער 1943 האט וויטקע באקומען אן אויפגאבע אריבערצו-ברענגען פארן ווילנער פארטיי-קאמיטעט וויכטיקע דאקומענטן. אפן וועג אין זי אריינגעפאלן צו א דייטשישן פאטרויל. אונטער א באוואכטער וואך האט מען זי געפירט אין ווילנער געשטאפן. אדאנק איר פלינקער אריינגעטאציע איז זי אנטלאפן פון די דייטשישע הענט. איר צוריקוועגס האט זי געבראכט אין דער באזע א וויכטיקן טוער פון דער קאָוונער אונטערדרישער ארגאניזאציע.

גרושע גוריוויטש האט איינגעפאלן בעייס א לויערונג דערהארנעט 12 דיי-טשן, וואס זיינען געפארן איר צוויי מאשינען און גענומען טראפיען: צען ביקסן, אן אויטאמאט און א דייטשישן קוילנווארפער, וועלכן ער האט געלאזט פאר זיך און איז געווארן אן אויסגעצייכנטער שיסער פון מאשינגעווער. מיט אים צוזאמען האט געקעמפט אויך זיין מוטער — א 39-יאריקע פרוי. ביידע זיינען זיי געגאנגען איר לויערונגען. אין געמיינזאמע אפערעציעס האבן זיי דערשאסן 18 דייטשן. איינגעפאלן ווערן מאמע און זון ארומגערינגלט דורך א שטארקן פאטרויל, עס קומט פאר א שלאכט. גרושעס מוטער שיסט אויס אירע אלע 75 קוילן און באווייזט נאך צו ווארפן אין טוינע אירע פינף גראנאטן. גע-טראפן פון א קויל, פאלט זי לעבן איר זון. דערנעבן, אז זיין מוטער איז טויט, האט גרושע א שפרונג געטאן אפן מערדער און מיטן פלאמען-לעשער פון קוילן-ווארפער אים צעשפאלטן דעם קאפ. גרושע אנטלויפט. ער איז פארוואונדעט. ער שווימט אריבער א טייך, קריכט דורך זומפן, ער בלייבט ליגן פארבאלעשט ערנעץ אין א בלאטע, א פאכטעך באמערקט אים, זאגט אן די פארטויזנער אין דאָרף פאסיעקא. מען ברענגט אים צו דער באזע און ער ווערט אויסגעוואלט. ווידער גייט ער מיט זיין קוילנווארפער איר אויפגאבן, און ווי א נעקאמע פאר זיין מא-מע בלוט רייסט ער אויף צוויי עשאלאנען.

אויך כאים לאַזאר, איינער פון די אקטיווע פ. פ. א. קעמפער אין געטא, האט אין וואלד נישט פארשעמט זיין פארגאנגענהייט. אין עאמא מיט די דיי-טשישע מאַטא-אָפּטיילונגען אפן וועג ווילנע-גראַדנע דערשיסט ער מיט זיין קויל-לנווארפער דריי אפיצירן און די איבעריקע פופצן ווערן צעקלאפט דורך אים און זיינע באווייזן. דעם 23-טן אפריל 1944 בא א באן-דייווערסיע רייסט ויך אימגעריכט אויף א מינע און שיסט אראפ זיין רעכטע דלאַנע.

צווישן די העלדישע ווילנער מיידלעך דאָרף פארעכנט ווערן די פארטיי-

זאנע זעלדע טרענער. זי האט אכצן מאָל זיך דורכגעריסן דורך דייטשישע גארניזאנען און איז מיט וויכטיקע דאָקומענטן געקומען קיין ווילנע, ווי די פארבינדלעך פון דעם פארמיזאנישן שטאָב און דער אונטערדרישער אָרגאָ-ניזאציע. צוריק אין וואָלד פלעגט זעלדע קיינמאָל נישט קומען מיט ליידקין. זי פלעגט זיך אַרױנקריגן אין די קאָנצענטראַציע-לאַגערס און אַרױסראַטעווען מענטשן. צענדליקער ביססן פון שטאָם האָט זי געבראכט צו די פארמיזאנער. פיר מאָל איז די קעמפערן אַרױנגעפאלן צום סױנע: צוויי מאָל אין די הענט פון געשטאַפּט, איין מאָל אין דער פּאַליציי, און צום סוף צו די ווייסע פּאַלאַסן, וואָס האָבן גראַסירט אין די אַרומיקע וועלדער און פלעגן ספּעציעל טשאַטעווען אַה אירישע פאַרמיזאנער. אַדאָנט איר קאַלטער און פעסטער האַלטונג האָט זי זיך אַלע פיר מאָל אַרױסגעריסן פון די באַנדיטן און דורכגעפירט אירע אויפ-גאַבעס.

נישט ווינציקער האָט אויך אויפגעטאָן די פאַרמיזאנע דינע גרינוואַלד, איינע פון די וויכטיקסטע פארבינדלעכע צווישן וואָלד און שטאָם.

און רייזל קאַרטשטאָק? אָט דאָס באַשיידענע העלדישע מיידל, וואָס אַה אַלע אויפגאַבעס, סיי אין געטאָ, סיי אין וואָלד, איז זי געווען פון די ערשטע, פון די סאַמע דרייַסטע. און נישט בלויז רייזל. זי דערמאָנט מען נישט דעם שעה פון די אויסשפירער באַ דער מאַכנע „געקאַמע-נעמער“ כאָנען כאַזיד, וואָס יעדער טראָט פון דעם סױנע אַה אַ דאָרום פון 40 קילאָמעטער האָט ער שוין געוואוסט פון פריער.

און סראָליס דער אייזשישקער, ניוסע לובאַצקי, רואוון ראַבינאָוויטש, ליאַ-ווע לעווין, טעווסע גאַלפערן, בערל שערעשניעווסקי, איציק קאָוואַלסקי, דאָס זיינען אַלץ נעמען, וואָס וועגן אימלעכען פון זיי איז קעראַי צו שרייבן באַזונדער וועגן זייער דרייסטקייט, שרעקלאָזקייט און העלדישקייט אין קאַמף.

די אַקאַרשט דערמאָנטע ווילנער פאַרמיזאנער האָבן געוואָרפן זייערע לע-בנס אין קאַמף און דאָס לעבן נישט פאַרלוירן. אָבער וויפּל באַקאַנטע און אומ-באַקאַנטע העלדן ליגן איצט אין די נאַראַטשער און רודניצקער וועלדער! איי-ביסער אַנדענק זייערע ערלעכע נעמען!

זאָלן דאָ בלויז דערמאָנט ווערן די צוויי ברודער דאָניע און אימלע לו-באַצקי — די זין פון דעם באַקאַנטן לערער באָרעך לובאַצקי.

בעיס די קאַמפן אין געטאָ איז דאָניע אַרױנגעפאלן אין געפאַנגענשאַפט צו די דייטשן. ערן טעג האָט מען אים געפייניקט אין געשטאַפּט. פון דאָרט האָט ער געבעטן סאַם באַ די עלטערן און געטאָ. איך דערמאָן זיך, ווי דער לע-דער לובאַצקי איז אַ צעבראַכענער געקומען צו מיר נאָך אַן איינצע. וואָס טוט מען? זיין פרוי איז דערפאַר, מען זאָל אַריבערשיקן פאַרן זון סאַם, קעריי ער זאָל זיך אין געשטאַפּט נישט מאַטערן. ער, דער טאַטע, האָט זיך נישט געקענט באַשליסן מיט די אייגענע הענט אומצוברענגען זיין קינד!

עס איז אריבער א פאר טעג, און דאניע האט זיך באוויזן אין געמא. כאטש פירן אים צו דער עקזעקוציע איז דער יונגער קעמפער אנטלאפן. נישט לאנג האבן זיך די עלטערן געפרייט. בעיום דער ליטוויזאציע פון געמא זיינען זיי פארבאפט געווארן דורך קיטעלן. דאניע האט זיך דורכגעריסן אין וואלד. דאָרט האט ער געמאכט זיין ברודער אימען, — דעם איינציקן לעבן-געבליבע-נעם פון זיין מיטשפאכע, וואס האט זיך דורך די קאנאליזאציע-דערן ארויסבאקן-מען פון געמא.

דאניע, דער קאמאנדיר פון דער דריטער גרופע אין דער מאכנע „פארן ניצאכן“, איז געווען דער דריטסטער פון זיינע באוויירט. ער האט נישט געקענט איינציגן אה דער באזע. די געמאכע האט אים נישט געלאזט רוען.

סוף דעצעמבער 1943 איז דאניע מיט זיין גרופע אוועק אין א דאָרף. זיך דערוואוסט, אז דאָרט גראסירט א וויכטיקער אגענט פון געשטאפא. האט דא-ניע בא זיך באשלאסן: ער מוז אים כאפן! כאטש באלאגערן דאס הויז פון גע-שטאפא-אגענט האט זיך דערהערט א שאַם, דער קאמאנדיר דאניע איז גע-פאלן. מען האט אים געבראט א שווער-פארוואונדעטן אה דער באזע און דאָרט איז ער אויסגעצאנען.

אין יענעם מאָג איז געקומען אה דער באזע אימע. ער האט זיך אומ-געקערט פון דער נאראטשער פושטשע, וואו ער איז געווען קאמאנדיר איבער 60 מאָן — ער האט דאָרט געפירט א שלאכט מיט די ווייסע פאָלאקן.

אימע איז אָנגעקומען, ווען מען האט געגראָבן פאר זיין ברודער א קיווער. דאָס אינגל האט זיך אָנגעשפארט אָן זיין ביקס, געשטאנען אפן פרישן זאמער און אין גרוב זיינען געפאלן זיינע הייסע טרערן איבערן טויטן ברודער. אין א פאָר טעג ארום איז אימע מיט א גרופע פארטויזאנער אוועק אה א שאַסיי אונטערגעוועגן טעלעגראף-סלופעס. עס האט זיך דערהערט א קנאל. די סלופעס זיינען געווען פארמינירט. אימע מיט זיינע באוויירט זיינען צעריסן גע-וואָרן אה שטיקער.

איצט ליגן זיי ביידע ברידער אין רוזניצקער וואלד.

בעים דער ליטוויזאציע פון ווילנער געמא זיינען א טייל פ. ב. א. קעמפער פארשלאפט געוואָרן אין ווילנער קאנצענטראציע-לאגער. ה. ק. פ. און אין די קאנצענטראציע לאגערס פון עסטאָניע. גופע אין ה. ק. פ. איז אָרגאניזירט גע-וואָרן א פארטויזאנישע גרופע דורך דעם לערער לייב אפעסקין און דעם אקטיאר יאנקעו בערעאגלסקי. די גרופע האט דערוואָרבן געווער און געהאט פארבינדונג מיט די באזעס אין וואלד. דעם 10-טן יולי 1944 האט א ספעציעלע אָפטיילונג עס-עס אַרומגערינגלט דעם לאגער און געעפנט אה די אידן א פארטיליקונג.

פיוער, עס האט זיך אָנגעהויבן א שלאכט. די פארמיזאנער האָבן געשאסן אין די דייטשן. אדאנס אט דעם אומגעריכטן ווידערשטאנד האָבן זיך העכער הונ-
דערט אידן דורכגעריסן אין זיינען אנטלאפן אין שטאט, וואו זיי האָבן דער-
ווארט די יעשוע.

אפעספין און בערעגאלסקי זיינען געפאלן אין די קאמפן.

די קעמפער פון ווילנער געטא, די שפעטערדיקע פארמיזאנער אין די ליט-
ווישע און ווייטרוסישע וועלדער, האָבן צוזאמען מיט דער דויטער ארמיי, בעיס
די קאמפן פאר באפרייען ווילנע, די ערשטע זיך אריינגעריסן אין שטאט און
אויפגענומען א שלאכט קעגן די פארבאריקאדירטע דייטשן.

איבער די מיינע קערפערס פון 15 טויזנט מערדער האָבן די קעמפער פון
ווילנער געטא און פון וואלד אריבערגעשפאנט צו זיך אין דער היים-שטאט.
זיי האָבן געפיערט דעם יאָנטעוו פון באפרייאונג, וואָס איז אויסגעפאלן אין
טאָג פון דעם יאָרצייט נאך איציק וויטענבערג.

פערטער טײל:

אפן דײַטש

די שייטערן אין קלאגע

דעם 23-טן סעפטעמבער 1943 איז פארגעקומען די ענדגילטיקע לויקוו-דאציע פון ווילנער געמא. אונטער א שטארקער וואך פון געשמאפא האט מען די לעצטע - געבליבענע ווילנער אידן ארויסגעפירט אף ארויף סובאטש-גאס און דארט האט מען זיי סאָרטירט — די פרויען און קינדער האָט מען מערסטנס טייל אוועקגעפירט אין די קרעמאטאָריעס פון מאידאנעק און די מענער — אין די לאגערן פון עסטאָניע.

אין עסטאָניע זיינען צו יענער צייט געווען 23 לאגערן, אין זיי זיינען גע-ווען פאנאָרערגעוואָרפן אַרום צוואַנציק טויזנט מענטשן, געבראכט פון פאָרשי-דענע געמאָס און קאָנצענטראַציע-לאַגערן אין אידאָפּע, צווישן זיי באַ אַן אַכט טויזנט ווילנער.

עס דערציילט דער געדאָטעוועטער בינזאַמין וויינטרויב: „נאָך פיר מעס-לעס פארן אין די פארשטיקטע וואַגאָנען זיינען מיר אָנגעקומען אין קאָנצע-טראַציע לאַגער ווייוואָר. פון דאָנען האָט מען אונז אָפּגעפירט אין קלאָגע. אין לאַגער האָבן מיר אויפגעהערט צו טראָגן אונדזערע געמען. יעדער איז באַצייכנט געוואָרן מיט אַ נומער, וועלכן ער האָט געדארפט טראָגן אף דער פלייצע, אפן אָרעם און אף דער קני. פון שטערן ביזן אַקס האָט מען אונז אויס-געשוירן אַ פאַס האָר. די פרויען, וואָס האָבן זיך געפונען אין דעם לאַגער נאָך פון אויגוסט (בעייס דער כאַפעניש אפן פלי-פלאַץ אין פאָרובאַנעק און בעייס דער ערשטער „עוואַקואַציע“), האָט מען אָפּגעקלאָט די קעפּ.

נאָך דער רעוויזיע, באַ וועלכער מען האָט באַ אונז צוגענומען די מינדע-סט קליינזיכטיג, האָט מען אונז פאנאָרערגעטיילט אין בריגאדעס און אָפּגע-שיקט אף אַרבעט. די אַרבעט איז באַשטאָנען אין אַריבערטראָגן פּופציע-קילאָ-קע זעק מיט צעמענט פון אַ וואַוואָר ביז צו דער באַן-סטאָציע, אַ שטעטל פון הונדערט פופציק מעטער. מיט די זעק האָבן מיר געדארפט לויפן.

די פרויען, וואָס האָבן געוואוינט אין באַוונדערע באַדאָקס, זיינען באַ-שעפטיקט געווען אין אויסגראַבן שטיינער און זיי אַריבערשלאָפן אף אַ באַשטימ-טן פלאַץ. אין מעשער פון דעם אַרבעטס-טאָג האָט אַ פרוי געדארפט אַריבער-שלאָפן פיר טאָנען שטיינער.

מיר האָבן געדארפט פון פרי ביז 6 אָונט. אַ מיטק-איבערייס אף 45 מינוט. אונדזער מיטק איז באַשטאָנען פון אַ שיטערער זוף — מער נאָרנישט. נאָך דער אַרבעט איז פאָרגעקומען אַן „אַפּעל“. מען האָט באַדארפט זיך אויס-שמעלן צו הונדערט מאָן אין אַ ריי און שטיין אזוי לאַנג ביז דער וואַכמאַן וועט באַפֿעלן אַריינצוגיין אין לאַגער. ווער עס איז נישט ריכטיק געשטאָנען, אָדער פלעגט זיך מיט עפעס „פאָרזינדוקן“, פלעגט דער ראַטן-פירער פארשרייבן זיין נומער, אים שפּעטער אַרויסרופן און פאַר אַלעמען אין די אויגן פלעגן אים די עס-עסאָזיעס אוועקלייגן אף אַ כּעפּציעלער באַנק. די באַנק האָט געהאַלטן

א מעטער און איז געווען דרויסנדיק אויסגעפוסלט. צו דער באַנק פלעגט מען צובינדן דעם באַשטראָפּטן פאר די הענט און פיס! איין עס-עסאוועז פלעגט זיך זעצן אים אפן קאפ און אן אנדערער פלעגט שמיסן מיט אן אַקסענעם גליד, דורך וועלכן עס איז געווען דורכגעצויגן א מעטאלענער שטור. דערביי פלעגט דער באַשטראָפּטער אליין דארפן ציילן די שמיץ. ווען דער קארבן פלעגט זיך פארפלאַנטערן אין די קלעפּ, פלעגט זיך די עקזעקוציע אָנהייבן אויפסניי.

די קראַנקע, די געשוואַלענע פון הונגער פלעגט מען אַריינעמען אין א שפיטאַל, באַם אַריינגאנג אין דער פאַלאַטע פלעגט דער דייטשישער דאָקטאָר וואָדמאַן, אויסשריייען: „אַבטונג!“ דעמאָלט פלעגן אלע קראַנקע באַדארפן אַרויסלייגן זייערע הענט אף די דעקעס, האָט עמעץ דאָס נישט געמאָן גענוג פלינק — פלעגט אים דער דייטשישער דאָקטאָר צעמייםעסן מיט א שטעקן.

נאָכדעם ווי מען פלעגט די קראַנקע אין שפיטאַל מאַכן אויספריצונגען, פלעגן זיי שטארבן אין דעם זעלבן טאָג.

אין אויגוסט 1944 איז ליטווידירט געוואָרן א גרויסער טייל פון די עס-טאָנישע לאַגערן. צווישן זיי: קוויאָלי, ערעדי און פּילקאני. מיר האָבן זיך וועגן דעם דערוואוסט פון די אויפשריפטן, וועלכע מיר האָבן געפונען אף די זעק פון צעמענט, וואָס זיינען געבראכט געוואָרן פון יענע ערטער.

דעם 19-טן סעפטעמבער 1944 איז אין דעם לאַגער קלאַנע פאָרגעקומען דאָס סאַמע גרויסקסטע: אינדערפרי האָט מען אונדז אויסגעשטעלט בריגאדעס-ווייז. מענער באַזונדער און פרויען באַזונדער. מען האָט געמאָלדן, אז מען עוואַקואירט אונדז קיין דייטשלאַנד. גלייכצייטיק האָט מען פון אונדז אויסגע-טיילט דריי הונדערט סאַמע געזונטע מענער און אונטער א שטירע זיי אַוועקגע-פירט אין וואַלד, קעדיי אַנצוזעצן ביימער. דאָס האַלץ, — האָט איינגערעדט דער לאַגער-פירער — דארפן מיר מיטנעמען קיין דייטשלאַנד.

קעדיי צו הויבן ביי אונדז די שטימונג, האָבן די דייטשן געהייסן צוגרייטן א מיטיק פאר אונדז אַלעמען, ווי אויך פאר די דריי הונדערט, וועלכע מען האָט אַוועקגעפירט ברענגען האַלץ. אין דער זעלבער צייט האָט מען אַריינגעפירט צו אונדז אין לאַגער א גרופע קינד-געפאנגענע.

ווען דאָס האַלץ איז אין וואָגנס געבראכט געוואָרן צו אונדזער לאַגער און די דייטשן האָבן עס אויסגעלייגט אף דער ערד אין א באַשטימטער פאָרם, — האָט פונעם וואַלד, וואו מ'זיינען אַוועק די דריי הונדערט אַרבעטער, זיך דערמאָגן א שיסעריי. מיר האָבן נאָך גאָרנישט פאַרשטאַנען. דערווייַל זיינען מיר געוואָרן אַרומגערינגלט מיט אַלץ מער דייטשן. אונדזער יעדע באַוועגונג איז שוין געהיט געוואָרן דורך אַנגעצילטע קוילנוואַרפער. דעמאָלט האָט מען אַרויסגערופן פון אונדז דרייסיק מאַן, זיי צוגעפירט צו די שיכטן אויסגע-לייגטע קלעצער און באַפּוילן די דרייסיק זיך אַרויפלייגן אף די קלעצער מיטן בויך אַראָפּ, אזוי אז דער קאָפּ זאָל אַראָפהענגען באַם ראַנד. ווען דער באַפעל איז געוואָרן אויסגעפירט, איז צו א דייטש מיט א רעוואָלוער און

רוטארמייער אין די גאסן-שלאכטן פאר ווילנע

א גרופע קעמפער פון דער „פארטייזשער פארטיזאנישער ארגאניזאציע“
בעייס דער באפרייאונג פון ווילנע.

אימלעבן אריינגעשאסן אין קאפ. געווארן פארטיקט מיט די דרייסיק, האט מען ווידער אפגעקליבן דרייסיק, זיי באפוילן ארויפצולייגן אף די דערשאסענע א ניועם שיכט האלץ און שפעטער אליין זיך אוועקלייגן ווי די ערשטע. אזוי האט מען אויסגעפילט פיר שייטערס צו זיבן שיכטן אין א שייטער. ווער עס האט געפראווט אנטלויפן, איז דערשאסן געווארן אפן פלאץ.

ווען דער ווארטנדיקער אוילעם האט דערזען וואס דא קומט פאר, האט מען זיך א יאג געמאן איבערן פלאץ, וואוהין די אויגן טראגן. מיר מיט נאך צוואנציג, צי, האט זיך איינגעגעבן אריינצוכאפן זיך אין דער אנטקעגנדיקער געביידע און זיך באהאלטן אויבן אפן בוידעם. דייטשן האבן אנדז נאכגעיאגט. צענדליקער מענטשן, וועלכע האבן באוויזן זיך אריינצוכאפן בלויז אין די אונטערשטע צימערן — זיינען דערשאסן געווארן דארטן נופע דורך די עמע-סאזעס.

עמלעכע מעלעס זיינען מיר געלעגן אן אטעם. דורך די שפאלטן איז צו אנדז אריינגעדונגען דער הויך און דער הייז פון די ברענעדיקע בוימער דורכגעפלאכטן מיט מענטשן, וועלכע די דייטשן האבן אונטערגעצונדן. מיר האבן נאכאנאנד געמיינט, אז עס ברענט אונדזער געביידע. מיטאמאל האבן מיר דערזען איבערן לאנער א סאָוועטישן אַעראָפּלאַן און ס'האבן אריינגעשפּאַנט די ערשטע הויטארמיער.

פון די שייטערן אין קלאַגע האבן זיך געראטעוועט הונדערט ווילנער אידן. צווישן זיי — דער בראַווער פארטיזאנער באָרעך גאָלדשטיין און דער אינזשע-ניער ראַטנער.

אין קלאַגע זיינען פארברענט געווארן די באַקאַנטע ווילנער דאָקטוירים: זאַלקינדסאָן (טאַטע און זון), גערשאַוויטש און וואָלקאָוויטש. דער דיריגענט וואָלאָ דורמאַשקין און דער אַקטיאָר בליאַכער. דער זשורנאַליסט הערמאַן קרוק און דער געלערנטער ז. קאַלמאַנאָוויטש.

און אזוי זיינען אומגעקומען אנדזערע קינדער

עס איז געווען ערעוו פייסעך 1944. אין ווילנער קאנצענטראציע-לאַגער „קויליס“, וואָס איז געשאפן געווארן פאר די אידן, וואָס אַרבעטן אין דער שטאָ-מישער פּעלץ-פאַבריק „קויליס“, איז געקומען ווייס און געמאָלדן די אידישע מאַמעס, אז אין שטאָט הערשט אַן עפידעמיע. דעריבער זאָל מען מאַרגן פרי וואַרעם אָנטאָן די קינדער און זיי אַריינפירן אין דער קליניק, וואָס אף דער צווייטער זייט נאָס, קעדיי זיי מאַכן אַן איינשפּריצונג קעגן טיפּוס. אַ סאך מאַמעס האָבן נישט געהאַט קיין כּשאַר. זיי האָבן די קינדער אַרומ-

געווארן, אויסגעפוטשט אין יאנטעוודיקע קליידער, פארקעמט די הערעלעך און
אין זוכן פריילינג-טאג זיי אריינגעטראגן אין דעם אנטקעגנדיקן שפיטאל.

ווען די קינדער זיינען שוין געווען אינעווייניק און די ווארטנדיקע מא-
מעס זיינען געשטאנען הינטערן פלאנקען פון לאגער, האט דער דר. שולצע,
דער דירעקטאר פון דייטשישן שפיטאל, אנגעשלאנגען צו ווייסן אין קאבינעט,
אז די קינדער זיינען שוין פאראן.

אין פינף מינוט ארום איז געקומען די „שווארצע ווארגאנע“ ווייס איז
אריינגעשפונגען אין שפיטאל, געכאפט די קינדער און זיי געשלידערט און
אויטא.

די מאמעס, וואס האבן דאס צוגעזען פון הינטערן פלאנקען האבן גע-
ריסן זיך מיט א געוויין צום אויטא צו ראטעווען זייערע קינדער. ווייס האט זי
אבער נישט צוגעלאזט און געהייסן זיינע לייט צו שוין פון אויטאמאטן אין
די לויפנדיקע מאמעס. נישט געקוקט אף דער שיסעריי, זיינען עטלעכע מאמעס
צוגעלאפן צום אויטא און געפראווט מיט אלע קויכעס זיך אריינרייסן אינע-
ווייניק. ווייס האט זיך דערבארעמט און עטלעכע מאמעס אריינגעלאזט. די
מוטערס האבן געוואלט שטארבן צוזאמען מיט זייערע קינדער.

דער לאסט-אויטא איז אוועקגעפאָרן, לויט דער רעשימע, וואס ווייס האט
געהאט אין האנט, האבן אים געפעלט נאך בא א 60 קינדער. ער איז אריין
אין בלאק אויפצוזוכן די געבליבענע.

די אכציק יעדיקע פרומע-ריווע בורשטיין האט מיר דערציילט:
ווען איך האב דערהערט, אז אלע קינדער מוז מען אריינשיקן אין שפי-
טאל, אב איך גלייך פארשטאנען, אז דאס איז נישט קיין געוויינלעכע זאך. מיר
האבן דאך אין „קייטלס“ א דאקטאר מיט אן אמבולאטאריע, איז צוליב וואס
באדארף מען די קינדער אריבערטראגן אין א דייטשישן שפיטאל? איך האב
באשטימט אפצואווארטן, וואס דא וועט זיין. כאטש דער דייטש היכטער האט
הויך געזאגט פאר אלעמען: די וועלכע וועלן נישט אפשיקן זייערע קינדער,
וועלן הארב באשטרעפט ווערן.

דערהערט די קוילעס אין אנטקעגנדיקן שפיטאל, האב איך זיך גלייך אי-
בערציגט, אז דער אומגליק איז א פארמיסער. איך האב געכאפט מינע דריי אי-
ניפלעך און מיין פלימעניטשקע און זיי באהאלטן אין א מאלינע אליין בון
איך אראפגעלאפן אפן הויף און געווארט וואס דא וועט זיין. דער גאנצער
ווייס, צוזאמען מיטן דייטש היכטער, זיינען ארומגעלאפן איבערן הויף מיט
א רעשימע און געריטשעט, אז עס פאלן זיי קינדער. אויב מען וועט באלד נישט
ארויסגעבן די באהאלטענע, וועט אנטקומען א פאלק שטורמיסטן און דעם
גאנצן לאגער וועט מען אויסשיסן. געזען, אז פרייוויליג קומט מען נישט, האט
ווייס א פייה געמאן, און א סאך דייטשן זיינען אריינגעלאפן אין לאגער. די

דייטשן האָבן שוין געוואַרט הונטערן טויער, און אַז דעם ערשטן פיף זיי-
נען זיי שוין געווען אינעווייניק און גלייך זיך פאַנאַרערעגלאָפּן איבער די
הייזער. זיי האָבן אלע אידן אַראָפּגעטריבן אַפּן הויף און אַליין זיך גענומען
זוכן מאַלינעס.

איך בין געשטאַנען אונטן און געטראַכט: עפּשער וועט געשען אַ נעם
און מיינע קינדער וועט מען נישט אויפֿזוכן. נאָר ווי איך טראַכט אַזוי, ערשט
איך הער זייער געוויין. מען טראַגט זיי אונטן און מען שמעלט זיי באַזונדער.
ווען אלע איינוואוינער האָבן זיך געפונען אַפּן הויף, האָט מען פאַרמירט:
אַלעס און קינדער פון איין זייט, און געזונטע פון דער אַנדערער זייט. אַזוי
ווי איך בין שוין נישט געווען קיין יונגע, האָט מען מיך געשמעלט צו די קינד-
דער. אוי! — ווי מיר האָט זיך געוואָלט זיי ראַטעווען! איך האָב וועגן זיך
נישט געטראַכט, נאָר וועגן די ריינע געשאַמעלעך.

ווען אַ נאָלען האָט זיך אַ ווייל אַוועקגעקערט, האָב איך אַ כאַפּ געמאַן
דאָס אינגסטע קינד, די איבעריקע איז נישט מעגלעך געווען צו ראַטעווען, און
זיך אַוועקגעשאַרט אין דער ריכטונג צו די געזונטע, וועלכע זיינען באַשטימט
אַז לעבן.

ריכטער האָט מיר פאַרשמעלט דעם וועג: „וואוהין נייסטו?“ איך האָב
געזאָגט, אַז איך גיי בלויז אַנקאַרמען דאָס קינד און באַלד וועל איך צוריק-
קומען.

די אידן, וואָס זיינען באַשטימט געווען אַז צום לעבן, האָבן מיך פאַר-
שמעלט. מיין צוויי-יעריק אייפֿעלע האָט נישט אַרויסגעלאָזט קיין פּיפּס. מיטאַ-
מאָל זיינען אַנגעפאַרן לאַסט-אויטאָס און מען האָט גענומען וואַרפֿן אַהין די
קינדער מיט די אַלעס.

איך האָב געזען, ווי מען וואַרפט אַהין די צוויי אייניקלעך מינע. ווי
האָבן געשריגן: „באַבעלע, מיר האָבן מוירע!“ אַבער נאָרנישט האָב איך נישט
געמעגט זיי העלפֿן, ווייל אויך מיטן געראַטעוועטן קינד בין איך נאָך נישט גע-
ווען זיכער. ריכטער, אַדער ווי מען האָט אים גערופן — די גאָלאַשיקע, האָט
פאַרגעדענקט, אַז איך בין אַוועקגעגאַנגען אַנקאַרמען דאָס קינד, ער האָט נישט
אויפֿגעהערט מיך צו זוכן.

ס'איז אַוועק אַ היפּשע צייט. מיר האָבן פיל געליטן פון ריכטערן. ער
פלעגט פיר מאָל אַ טאָג קומען זוכן קינדער. איך האָב אויסבאַהאַלטן מיין
קינד אונטער אַ קאַרב אין קלאָזעט. דאָרטן איז עס אַפּגעלעגן באַ אַ צען טעג.
שפּעטער זיינען מיר אַנטלאָפֿן פון לאָך און זיך אויסבאַהאַלטן אין שטאַט באַ
אַ באַקאַנטער.

אַ טאַטע דערציילט וועגן זיין קינד:

ווען די געשאַפֿאַ איז אַריינגעקומען אין קייליס-בלאָק צורויבן די קינד-
דער, האָט זיך מיין גאָלדעלע נישט פאַרלאָרן. ווערליק איר וואוסט וואָלט זי

דערווייל זיך געקאנט ארויסדרייען. גאלדעלע האט נישט געוואלט פארלאזן די קינדער. זי האט מיט זיי געזונגען און געהייסן אפן בוידעם איינגעארדנעט נישט איין פארשטעלונג. גאלדעלע פלעגט זאגן:

— כוועל שטענדיק זיין מיט די קינדער, אויב אומקומען איז צוזאמען.

ווען מען האט געשלעפט די קינדער פון קעלערן און מאלינעס, געריסן זיי פון יאמערדיקע טאמע-מאמעס און געשלידערט זיי אין מאשין, האט זיך גאלדעלע נישט באהאלטן. וויפל די נאענטסטע האבן זי נישט געוואלט אויפהאלטן, אויסהויסן, האט גאלדעלע זיך אפגעזאגט, ענדלעך האט זי ווייס באמערקט און א רוף געטאן:

— קאם היר:

און צוזאמען מיט א קלאס קינדער האט מען זי אוועקגעפירט צום באן. א פוילישער באן - באסטער, וואס האט באגלייט די קינדער אין זייער לעצטן וועג, איז אריינגעקומען שפעטער אין „קיליס" און זיך נאכגעפערעט ווער איז דא בא אייך געווען גאלדעלע פרוישעווסקי? ער האט דערציילט:

— אין באן האבן די קינדער געיאמערט, איימערדיק געשריין. גאלדעלע האט אבער אלעמען בארוואקט. זי האט פארזיכערט, אז דאס וועט מען די דייטשן נישט שענקען, אז נאענט איז שוין דער טאג, ווען זיי וועלן טויער בא-צאלן. שפעטער האבן זיך פון די וואגאנעס געטראגן רעוואלוציאנערע לידער. א אינגל דערציילט:

דעם 27-טן מערץ 1944, אזוינער האלב זיבן אינדערפרי, איז און לא-נער - הויף אריינגעפארן דער פעלדפעל ריכטער און באקומט די צוויי מויערן, ער איז גלייך ארויסגעפארן צוריק און אריינגעפירט סאלדאטן. די סאלדאטן האט ער אנגעוויזן: דו — דא, דו — דאָרטן. און גלייך האבן די באוואוסט-טע סאלדאטן פארנומען פאסטנס. איך בין דעמאלט געווען אין באך, איך האב געהייצט אן אויוון. אז מען איז אריין און מיר געמאלדן, אז דער בלאק איז ארומגעשטעלט, האט מיר אפגערוסן באם הארצן. ווען איך בין ארויסגעלאפן פון באך איז אנגעפארן אנטקעגן מיר אן אויטא מיט א דרייסיק-פערציק פא-ליציאנטן אנגעטאן אין גראנאמענע מונדירן.

איך בין ארויף אין שטוב צו דער מאמע. ערשט דארטן איז א געוויין. איך ווער צעשניטן. איך האב אנגעטאן עטלעכע פאר קליידער. די מאמעס אויך. מיר זיינען געווען זיכער, אז מען ליטוויזירט דעם בלאק. די שטימונג איז גע-ווען ווי פארן טויט. מיר האבן אפגעזעהט, אז בא דער ערשטער געלעגנהייט זאלן מיר לויפן. אויב מען וועט אונז אוועקשלעפן מיט א באן — זאלן מיר שפרינגען.

דערווייל זיינען די צימערן פול געווארן מיט פאליציי און מיט דייטשן. די פרויען און קינדער האבן זיי געשיקט אין שניידער-ווארשטאט, און די מע-נער — וואו יעדער ארבעט. קיינער האט זיך נישט געאייילט ווער ווייכט, וואו

ס'איז בעסער. מיטאמאל האָט זיך פארשפּרייט אַ קלאַנג, אז דאָס מאָל איז נישט קיין ליסווידאציע, מען נעמט „בלויז" די אלטע און קינדער.

וואָס טוט מען? ווי ראטעוועט מען מיין מאמען? איך האָב זיך נישט פארלאָרן, זי אריינגעפירט אין באָד, אוועקגעלייגט זי אין אַ ווינקל און צו-געדעקט מיט קאלדעס, וועגן זיך אליין האָב איך נישט געטראַכט, אז מען וועט מיך דאָס מאָל נעמען, ווייל קוידעס, אַרבעט איך און, צווייטנס, בין איך נישט קיין קינד.

פארדעקט די מאמע, בין איך ארויס פון באָד. איך טו אַ קוק אין פא-דערהויז. דער ליטער, וואָס פירט אפן בוידעס איז נישטאָ. איך פרעג ווער איז דאָרט, — ענטפערט מיר צילקע דורענשקיס קאַל: „מיד ווינען עס, קום זיך באהאַלטן".

איך ווייס נישט פארוואָס, נאָר אפן בוידעס האָט מיך נישט געצויגן. איך בין אריין אין שלאָסעריי-וואַרשטאָט (לויט דער רעשימע, וואָס האָט זיך גע-פונען באַ די דייטשן בין איך אַ שלאָסער), דורכן פענצמער פון שלאָסעריי זעט זיך דער פלאץ לעבן מויער.

אָט פירט מען דאָרט עלטערע פרויען און קינדער. זיי שטייען שוין צווישן פאדקאן און מויער. זיי טראָגן מיט זיך קליינע פעקעלעך. די קעפּ ווי-נען אראָפּגעקאָזט. אנטקעגן זיי שטייען פאליציאנטן און עסעסאָוועס. די וואָס קוקן ארויס דורך אונדזער פענצמער, דערקענען דאָרט באַס מויער, ווער זיין קינד און ווער זיין מוטער. זיי כאַפּן זיך פאר די קעפּ און נעמען אַרומשפּרייזן מיט גרויסע טריט איבער די וואַרשטאָט: „אוי מיין קינד! אוי מיין מאמע!" אָט זע איך, ווי מען פירט די פרוי יאָבראָוו, איר זון, וואָס שטייט אנטקעגן פענצמער, נעמט זיך קלאַפּן דעם קאָפּ אָן דער וואַנט. מיין מאמען האָט מען דערווייַל נאָך נישט דורכגעפירט; מיטאמע נישט געפונען. עס ווערט מיר לייבטער. עס גייט איבער אַ פאָר שאַ. דורכגעזוכט דעם ערשטן מויער, האָט מען זיך גענומען צום צווייטן. ווייס גייט אַרום איבער די וואַרשטאָט און זוכט, צו מען האָט נישט באהאַלטן קיין קינדער. איצט איז ווייס אין סטאַלע-דיי, אַ טיר לעבן אַ טיר מיט אונדז. איך הער פון דאָרט אַ סיגנעריש געוויין. ווייס האָט געפונען אַן אייפּעלע און טראָגט עס אונטערן אַרעם. באַס אַריי-גיין אין אונדזער וואַרשטאָט גיט ער איבער זיין געפינס אַ צווייטן. אויך שטיי ווי אַ געלייטער און ווייס נישט וואָס צו טאָן. אָט איז ווייס. צום ערשטן מאָל דערזע איך זיין עקלדיק פאַנים, מיט די ברילן אַף דער נאָז, ער טראָגט אַ האַס מיט אַ ברויטער טאפּאָריסקע. ער באַפעלט, אז די, וואָס אַרבעטן זאָלן אַרו-בערגיין אין אַ צווייטן צימער. די איבערוועכע באַפט ווייס פאַרן קאַלנער און שליידערט צום הויף. איצט איז מיין דיי. איך פּרואוּ זיך שטעלן אַף די שפיץ פינגער, איך זאָל אויסזען העכער. ווייס'ן וועסטו אָבער נישט אָפּמאַרן. ער ווייזט מיר די טיר, און אַן עסענסניס טוט מיך אַ וואָרף אינדרויסן. איך פּרואוּ צו לויפן, ערשט מען פאַרשטעלט מיר דעם וועג: לויף איך צוריק ערשט

ס'פארשטעלט מיר א צווייטער און אט בין איך באם פארקאן אין איין קופע מיט די קינדער.

דא איז מין סאף, טראכט איך, פון דעם מינערס ציין וועל איך זיך נישט ארויסרייען. פונדעסמוועגן פרוואו איך מין מאל: ווען אף א רענע קערם זיך אפ אן עסעסאָועץ, לויף איך ווייטער אין דער ריכטונג צו א טויער. אבער אויך דאס מאל האט זיך מיר נישט איינגעגעבן. אפן וועג יאנט מיך אן א צווייטער פארשוין (ווי איך האב זיך שפעטער דערוואוסט, איז דאס לוקא- שים, א פירער פון איפאטינגא) און מיטן הענטל פון רעוואלוער צעשפאלט ער מיר דעם קאפ.

איך ליג אין זאמער, בין האלב פארבאלעשט. דער ציווילער פארשוין לאָזט מיך אבער נישט אפ, פארן האנט שלעפט ער מיך אין א באראק און בעליס-מאי-סע לאכט ער. אין באראק האט מען געבראכט א טישל. ווייס האט זיך אוועק-געזעצט, די בלוטיקע האט אונטער דער מאָרדע, און עס איז פארגעקומען די סאָרטירונג. קינדער — אין באראק, און אינגערע פרויען לאָזט ער אפ. אט גייט א מאמע מיט אירע צוויי קינדער. די קינדער — א וואָרף, און די מאמע אפגערוקט. און וויל גיין א מאמע מיט איר קינד אינאיינעם, רייסט ער אפ מיט געוואלד. די עלטערן פארנינט ער נישט דעם טויט. ווען עס דערנייט צו מיר, ווייזט ער אן דעם באראק. ווידער נעם איך לויפן, נאָר אן עסענסים כאפט מיך.

איך האב זיך פארוקט אין א ווינקל און געזוכט אן אויסוועג. וועגן אנט-לויפן קען נישט זיין קיין דיי. איך זוך בלויז אן אָרט, וואו מען קען זיך בא-האלטן. מיט אמאל באמערק איך, אז אין סטעליע איז ארויסגענומען א ברע-טל, איך טראכט נישט קיין סעקונדע און קריך ארויף אפן בוידעם. נאָך מיר קריכן אנדערע. דער בוידעם ווערט פול. איך הער, ווי עס רוישן מאַמאַרן. דאָס זייגען אריינגעפאָרן די „שוואַרצע וואָרענעס“. דער גערויש איז אויסגעמישט מיט געוויינען. דאָס לאַדט מען איצט די צענדליקער קינדער.

אין אַוונט איז שוין געווען נאָך אלעמען. איך בין אראָפּ פון בוידעם. צו מין פרייד האב איך באגעגנט מין מאמען. זי איז געלעגן ביז איצטער אונ-טער די קאלדעס אין באָד. דער שירמיסטער דרישער, וואָס האָט דורכגעניש-טערט יעדן ווינקל, האָט זי נישט באמערקט.

הונדערט פופציק קינדער האָט מען דעם טאָג אַרויסגעריסן פון לאַגער (צווישן זיי די צוויי קינדערלעך פון דעם ארטיסט בערעגאַלסקי). איינע א פרוי באַס האָט איר קינד בעשום-אויפן נישט געגעבן. וויפל ווייס האָט נישט גע-שלאָגן, האָט זי עס נישט געטאָן. צוזאמען מיטן קינד האָט זי פארשלאָנגען די וואָרענע.

א צווייטע פרוי, זשוקאָווסקי, האָט ווייס דערשאָסן אף אן אָרט, ווייל זי האָט אים אָנגערופן קינדער-מערדער!

זעליג לעווין דערציילט:

איינמאל איז ווייס געקומען אין געטא אויפצונעמען מענער צו שיקן קיין עסטלאנד. דער צען-יעריקער שמוליס קאמלער איז ארומגעלאפן איבער דער געטא און געזוכט זיין טאטן. אנשטאט זיין טאטן האט ער געטראפן אף ווייס: — דו וועסט בא מיר פארן קיין עסטלאנד אף ארבעט, — שרייט אויס דער מערדער.

— הער ווייס, — האט זיך גענומען בעטן שמוליס, — איך בין דאך אלט צען יאר!

— צען יאר? — האט איבערגעכאווערט ווייס און גוט אָנגעקוקט דעם צעשראקענעם שמוליסן.

דערווייל האט דער מערדער דערזען א באהאלטענעם אידן, און שמוליס האט זיך ארויסגעריסן פון זיינע הענט.

אין א האלב יאר ארום, כאטש דורכפירן די שביטע אף קינדער, האט ווייס זיך ווידער אָנגעשמויסן אף שמוליסן. צוזאמען מיט זיין באוועגל מארעק לעווין איז שמוליס געלאפן זיך ערנעץ ראטעווען.

ווייס האט זיך צעשמייכלט:

— אד דו! איצט גייסטו מיט מיר, — זאגט ער צו שמוליסן — און אויך דו וועסט מיטגיין, — לאָזט ער נישט אַפּ מארעקן.

שמוליס האט זיך אָנגעהויבן בעטן:

— מיין הער, איך בין דאך שוין 15 יאר!

ווייס האט זיך פאנאנדערגעלאכט איבערן גאנצן הויף:

— זינט עטלעכע באדאשים ביסטו שוין אלט געוואָרן 15 יאר? עס וועט דיר גארניט העלפן! — און ער האט זיי געפירט פאר די אססלען צום שווארצן אויטאָ.

שמוליס האט זיך אָנגעצונדן. מיינ, האט ער געטראכט בא זיך, איז מין לעבן פארפאלן, האט ער א שפּרונג געטאן אפן מערדערס האלדז און מיט די פיסלעך געבריקעט ווייסן אין בויך. אויך מארעק איז נישט אָפּגעשטאנען און געשלאָגן אין ווייסן.

ווייס איז אָבער נישט געקומען צו זיך, און מיט דער מיטהילף פון דער-בייאיקע געשטאפּאָוועס בייגעקומען די קינדער.

צוליבן ווידערשטאנד זייערן האט ער זיי אין אויטאָ נישט אַריינגע-וואָרפן. ער האט זיי ביידן אָנגעכאפט פאר די העלדער און דערשטיקט.

א מאמע דערציילט וועגן איר קינד:

ווי גאר מען האט ארויסגעגעבן דעם באפעל, אז פרויען און קינדער דארפן אראפגיין אפן הויף, האט ליובל צו מיר געזאגט:

— עס איז נישט קיין קונצן אליין זיך צו באהאלטן; מען דארף ראטעווען

אויך אנדערע. — ער האט מיך מיט זיין ברודערל יאסעלע אריינגעפירט אין א סלאדזש, אונדז צוגעדעקט מיט צוויי מעטער האָלץ און אליין איז ער פארשוואנדן.

אונטער די האָלץ האָב איך נישט געקענט איינליגן. אך בין געווען זיכער, אז מיין לייבלען האָט מען געכאַפט. נאָר שפעטער האָט זיך אַרויסגעוויזן אַס וואָס:

ווען ער איז פון מיר פארשוואנדן, האָט ער געפונען אַ האַק, עס איז גע- ווען די זעלבע האַק, מיט וועלכער ווײַס האָט אַרומגעזוכט די קינדער. לייבל איז געלאָפן מיט דער האַק און נאָך זיך מיטגעצויגן אַ צוויי צענדליק קינדער. אויך אַ פאַר עלטערן זיינען נאָכגעלאָפן לייבלען.

ער האָט זיי אַלעמען אַרויפגעהויבן אפן בוידעם און גענומען זעצן מיט דער האַק אין בלעך, קעדיי צו מאַכן אַן עפענונג איבערצוקלעמערן ווייטער. מיטאַמאָל האָט ער דערוען אפן בוידעם צוויי גוואלדיקע גרויסע קעסלען, וואו ס'איז געזאַמלט געוואָרן דאָס וואַסער פאַר דער באָד. ווען ער האָט זיך אי- בערגעצויגט, אז איין קעסל איז אַ פּוסטער, האָט לייבל אין מאַמענט באַשלאָסן, אז ס'איז דאָס בעסטע אָרט אַף צו באַהאַלטן די קינדער. אָבער ווי אזוי דער- קריכט מען צו די קעסלען, ווען זיי זיינען דריי מעטער די הויך? לייבל איז שנעל אַראָפּגעשפרונגען נאָך אַ לייטער, זיך שנעל געקערט צוריק, איבערגענו- מען פון די עלטערנס הענט די קינדער און זיי אַראָפּגעלאָזט אין קעסל. אין קעסל האָט ער אויך אַריינגענומען נאָכדעם דעם לייטער, מען זאָל נאָרגנישט באַמערקן.

דאָ האָט מען ווייסן געמאַכערט, אז אפן בוידעם, וואו עס שטייען די קעסלען, האָט מען באַמערקט אַרויפגרייכן קינדער. ער איז ניד אַהין אוועקגעלאָפן און אָנגעהויבן נישטערן. ער האָט מיינעם נישט געפונען. דער לייטער צו די קעסלען איז נישט געווען. קעדיי צו זיין אין אַרדענונג מיטן „געוויסן“, האָט ער גענומען קלאָפן מיט אַ שטעקן אין די קעסלען:

— קינדער, קומט אַרויס, איך האָב פאַר אייך פּוסטער, צוקערקעס!

— צוויי-יעריקע קינדער זיינען אָבער געלעגן מיט פאַרשלאָמענע אַטעמס. פון קעסל האָט זיך נישט געהערט קיין פופס.

פון דעם באַן-מאַשיניסט יוזעף רינצעוויטש, וואָס ער אליין האָט גע- פירט דעם באַן מיט די קינדער, האָט מען זיך שפעטער דערוואוסט:

די קינדער אי פון „קיליס“, אי פון „ה. ס. פ.“, צוזאַמען ביי אַ צוויי הונדערט, האָט דער מאַשיניסט דערפירט ביז קראָקע, וואו מען האָט זיי אַריי- געבראַכט אין אַ דייטשישן שפיטאַל.

אין שפיטאַל האָט מען די קינדער פאַרמירט, פון אַ מייל האָט מען אַרויס-

נעצונגן דאס בלום, אף טראנספוייעס פאר דייטשן. און בא דעם אנדערן טייל האבן דייטשע ספעציאליסטן אראפגעצויגן פון די פענימער די צארטע הויט, סעדיי אויסצונצן זי אף קאסמעטישע אפעראציעס — פאר פארוואנדעמע און אפגעברייטע דייטשע סאלדאטן.

אין דער באפרייטער ווילנע

גלייך ווי איך בין געקומען אין דער באפרייטער ווילנע, איז איינער פון טיינע ערשטע באזוכן געווען אין דער קאמער נומ. 16, אין געשטאפא. די קא-מער איז טרויעריק בארימט געווען אין געטא. אין דער דאזיקער קאמער איז פארפוינט געווארן דער קאמאנדיר פון דער פארטיזאנישער ארגאניזאציע אין געטא — איציק וויטענבערג. דא איז וואכנלאנג געזעסן נויט פרילוצקי. די דאזיקע קאמער איז באשטימט געווען בלויז פאר אידן — אויך אין טורמע האט מען אפגעטיילט אידן פון „אריער“.

און, אט בין איך אינגעוויינט. די קאמער אסעמט נאך מיט די וויי-גע-שריען פון מיינע פריינט און כאוויירים. די ווענט זיינען באשפריצט מיט בלום. טויזנטער אויפשריפטן איז נאך צו מערקן אף די ווענט. א סאך פאר-מישעמע האבן דארט אנגעשריבן זייער אייגענע מאצייווע. בא דער שיין פון זון-פארנאנג, וואס טיילט נאך בילעטער אויס די דייטשיס פון די ווענט, ליען איך:

נעמט נעקאמע!

איציק וויטענבערג.

16-טער יולי 1943.

אט איז נאך אן אויפשריפט:

ווער עס קען רייכאווא, אף באן-גאס 9, זאל וויסן, אז זי האט אומגע-בראכט צוויי אומשולדיקע נעשאמערס. ביזן לעצטן דאך זאל זי פארשאלטן זיין! איר בלום זאל רינגען פון אירע אייניקלעך און אור-אייניקלעך, ווי עס ריגט פון אונדז אומשולדיק בלום. זי האט אונדז ארויסגעגעבן און מיר גיען אף פאנאר. די שוועסטער טראקונסקי.

— * —

א סאך אויפשריפטן זיינען שוין אפגעמעסט פון די ווענט. עס איז קעג-טיי, אז מען האט זיי ספעציעל געשאבן, עס זאלן נישט איבערבלייבן קיין סימאנים.

אויך אין דער געטא-טורמע אף לידסקער געסל זיינען פארשריבן די ווענט

פון די צום טויט-פארמישפעטע. אָט זיינען עטלעכע געזענענונגען מיט דער וועלט:

מען איר גאלדענע פון יוגנט,
כ'האב אייך ווינציע וואָס געזען.
מען איר טריבע, פעכיק לאנגע,
ווען וועט איר פארגיין שוין, ווען?

וויילנער געטא-טריטע
1943. 9. 5.

דער עמעס מוז זיין.
לידסקע איז דער וואָסזאל צו פאָנאר.

*

דאָ איז געזעסן יאָסעלע, ער גרייט זיך צו פאָנאר.

דאָס פארברענען די מיינים

ווען אין פאָנאר איז אויסגעמאָרדעט געוואָרן איבער הונדערט מייזנט מענטשן, איז געקומען אַ באַפעל פון הימלערן צו דעם הויפט פון וויילנער גע-שטאָפּאָ נויגעבויער: פארברענט די מיינים, עס זאל נישט איבערבלייבן קיין סימען. גלייכצייטיק איז צוגעשיקט געוואָרן אַ ספעציעל-אָפּגעדרוקטע בראַשור פון הימלערס געהוימע אויסגאבע, וואו עס ווערט אָנגעוויזן מיט אלע גענויטי-טן די מיטעס, ווי אזוי דורכצופירן די פארברענונג.

דער איד קאמערמאכער, וואָס ביז יוני 1944 האָט ער געארבעט אפן הויז פון געשטאָפּאָ, איז באַהאוונט געווען אין אלע פראָטים, וואָס עס האָט זיך געטאָן באַ די מערדער. ער האָט דערציילט:

אין סעפטעמבער 1943, גלייך נאָך דער ליטוויזאציע פון דער געטא, ווען די ספעציעל-אויסגעטיילטע בריגאדע אָפּ צו פארברענען די טויטע איז דורכ-געגאנגען דעם אינסטרוקטיוון קורס, מיט וועלכן עס האָט אָנגעפירט נויגע-בויער אליין, האָט מען אָנגעהויבן פראַקטיש דורכצופירן די זאך.

די פאראנטוואָרטלעכע פארן פארברענען די הונדערט מייזנט מענטשן זיינען געווען נויגעבויער און זיין שפעטערדיקער פארבייטער פוילעהאכער, די טרויעריק-באקאנטע מארטין ווייס, קיטעל, לעגעל, שניידער, קראָס, פירלער און איינער אַ שטורעם-פירער, וועלכן קיינער האָט נישט געקאנט באַם נאָמען. ביי-כלאָל מוז מען זאָגן, אז די גאנצע וויילנער געשטאָפּאָ איז געווען פארטאָן אינעם פארברענען די האַרונגים. די דייטשישע מאַשלים האָבן קענטקען געפילט, אז אין די גאָענטסטע באַדאָשים וועט זיך דער פראָנט דערנענטערן, און אז סאָף-קאָל-סאָף וועט מען זיי פון דער שטאָט פארטרייבן.

קעדיי צו האָבן אַרבעטער, וואָס זאָלן זיך פאַרנעמען מיט דער שרעקלע-
כער אַרבעט, האָט ווייס, צונויפגענומען פון די מורמעס מענטשן און האָט זיי
אָועקגעפירט אַה פּאַנאַר. די געבראכטע זיינען געווען זיכער, אַז מען פירט
זיי שיסן, אָבער אַרויסגעוויזן האָט זיך, אַז מען פירט זיי אַה עפעס אַנדערש.
זיי האָבן באַדארפט מאַכן אַ בונקער פאַר די, וואָס וועלן ברענגען די מייסן.
זיי דערמאָנט, זיינען געווען אין פּאַנאַר פאַרשידענע גריבער. אין גרוב, וואָס
איז אויסגעפלאַסטערט געווען רונד אַרום מיט געהאַקטע שטיינער, די-אָ גרוב,
באַ אַ הונדערט פופציק מעטער פונעם אַריינגאַנג דורכן גראַדנער שאַסיי, —
איז באַשטימט געוואָרן דורך די דייטשן פאַר דער „היים“ פון די מייסן-
ברענגער.

די, וואָס מען האָט געבראכט אין פּאַנאַר אַה אויסצובויען דעם בונקער,
האָבן נישט געוואוסט, אַז אויך זיי נופע וועט דאָרטן אויסקומען צו וואוינען.
צושריט פלעגן זיי אַרבעטן פון פאַרמאָג ביז אַוונט, און דערנאָך פלעגט מען
זיי אָפּפירן צוריק אין לוקישקער טורמע, אָדער אין די קעלערן פון געשטאַפּאַ.
די גרוב איז קיילעכדיק, אַ מעטער פופצן די ברייט, אין דער מיט האַלט
זי פיר מעטער. זי איז דורכאויס שטאַציק. די שטיינער אין די ווענט זיינען
אויפגעטוישט גלאַט, נישט מעגלעך דאָ אַריינצודרוקן אַ פינגער. אין דער-אָ-
גרוב זיינען געמאַכט געוואָרן פאַרשיידענע אָפּטוילונגען: אַ קעמערל פאַר עסן-
וואַר, אַן אויבאַציע, אין צוויי לאַנגע קאַמערן מיט נאָרעס אַה צו שלאָפן.
פון אויבן איז די טורמע פאַרלייגט געוואָרן מיט שווערע קלעצער. אַה די קלע-
צער האָט מען נאָך אָנגעלייגט שטיינער, ערד און קאָלעריי אָפּפאַל. בלויז אין
צוויי ערטער האָט מען געלאָזט אָפּ. אין ביידע עפענגונגען האָט מען אַריינגע-
שטעלט לייטערס. איין לייטער איז באַשטימט געווען פאַר די אַרעסטאַנטן, און
דער אַנדערער, אַ פיל בעקאָוועדיקער — פאַר די דייטשן, קעדיי אַראָפּצוגיין
קאָנטראָלירן.

ווען דער בונקער איז שוין געווען פאַרטיק, האָט מען זיינע בויער שוין
מער נישט אָפּגעפירט נעכמיטן אין די מורמעס. פאַרשערט, מען האָט געבראכט
אָהער פון געשטאַפּאַ נאָך אַ סאך געפאַנגענע און אַלעמען באַזאָרגט מיט גע-
לעגער אין דעם פּאַנאַרער בונקער. צווישן די אַכציק פאַרשלאַפּטע קיין פּאַנאַר
זיינען געווען 70 אידן, 9 רוסישע געפאַנגענע און איין יונגער פּאָליאַק, באַ
וועמען מען האָט געפונען באַהאַלטן אַ אַידיש מיידעלע ליועלע, פון דאָרף
לעשניק.

דעם בונקער האָט מען אַרומגעצוימט מיט שטעכיקן דראָט, הינטערן דראָט
אַרומגעלייגט מינעס, און הינטער די מינעס ווידער אַרומגעצוימט מיט שטע-
כיקן דראָט. דערצו נאָך איז הינטער דער צווייטער דראָטענער צוים אַה יע-
דער צוויי מעטער געשטאַנען אַ וואַכמאַן מיט אַן אויטאָמאַט.

שליימע נאך, איינער פון די שפעטער אנטלאפענע פון דעם פאנארער בונ-
קער, האט מיר דערציילט: ווען אלע אכציק האבן זיך שוין געפונען אין בונ-
קער, האט זיך אראפגעלאזן אפן באזונדערן לייטער דער שטורעם-פירער —
א הויכער, בלאנדער דייטש, מיט נאָלדענע אַרויסגעשטאַרצטע צייגער. ער האט
באקוקט דורך א מאַנאַקל, ווי אזוי עס איז אויסגעשטאַט די נייע „וואוינונג“
און האט אלעמען אַרויסגערופן אינדרויסן. ער האט געהאַלטן א רעדע:

„פון היינט, — האט געזאגט דער שטורעם-פירער, — בלייבט איר שוין
דא ארבעטן אף שטענדיק. עס וועט אייך ווין נישט שלעכט... צום עסן וועט
איר באקומען גוט און גענוג. אבער האַרעווען וועט איר מוזן מיכטיק, איר
וועט זיין באשעפטיקט בא א ספעציעלער מעלכעשער ארבעט. עס האנדלט זיך
אין דעם, וואָס די ליטווינער האבן אָפגעמאַן שרעקלעכע באזערווען; זיי האבן
אויסגעהאַרגעט 90 טויזנט מענטשן און דא פוילן זייערע קערפערס. דאָס איז
א שאַנד פאַר דער וועלט און פאַר דער געשיכטע! דעריבער מוז מען פאַרווישן
אַלע סימאָנים. קעדיי דאָס צו דערגרייכ, וועט איר דאַרפן אויסגראַבן אף צו-
ריק אַלע מייסות און אף ספעציעלע שייטערהויפּנס זיי פאַרברענען. נאָכדעם
וועט איר דאַרפן פאַרשיקן די גריבער און זיי פאַרגלעפן, עס זאָלן נישט אי-
בערבלייבן קיין מינדעסטע סימאָנים.

ווי אזוי צו מאַכן די שייטערהויפּנס וועט מען אייך לערנען באזונדער.
אויב נאָכן פאַרברענען די קערפערס וועלן איבערבלייבן שטיקער ביינער, דע-
מאָלט באַדאַרף מען זיי צעשטויסן אף אש און דעם גאָס איבערמישן מיט געלן
זאָמער. אויב איר וועט ארבעטן אָרנטלעך, וועלן מיר אייך דערנאָך אָפשיקן אף
אַרבעט קיין דויטשלאַנד. יעדערער וועט ארבעטן לויט זיין געביט, ווי ער וועט
זיך אליין אויסקלויבן“.

דעמאָלט האט ער געהייסן אונדז נעמען דאָס הילצערנע לייטער, וואָס
איז באשטימט פאַר אונדז, און זיך אראפלאָזן אין גרוב. ווען מיר זיינען אַלע
שוין געווען אינעווייניק, האט אפן באזונדערן לייטערל זיך אראפגעלאָזט דער
שטורעם-פירער מיט זיינע אדיוואַנטן קראַס און פידלער. ער האט אונדז אויס-
געשטעלט אין א ריי און געמאָלד:

„זוי געזאגט, בלייבט איר שוין בא מיר אף דער ארבעט. נאָר קעדיי איר
זאָלט פון דאָ צו נישט אנטלויפן — מוזט איר געשמידט ווערן אין קייטן. —
און דערביי האט דער שטורעםפירער אליין געבראַכט א שוין צוגעגרייטע קייט,
זי אָנגעמאַן אף איינעם פון אונדז און געוויזן דעם מאָדעל, ווי אזוי דאָס
דאַרף געמאַכט ווערן.

דערנאָך האט ער א פרעג געמאַן: „וואו איז דא דער שמיד?“

פון דער ריי איז אַרויסגעקראַכן אַוואָרס נאמבורג, וואָס האט זיך

פריער געהאַט אָנגעגעבן פאַר א שמיד.

יעדערער האט געמוזט אוועקשטעלן זיין פוס אף א שמיג, און פאַרן

שטורעם-פירער אין די אויגן האט נאמבורג אונדז געשמידט אין קייטן איבער

די שטיוול, דער אפשמאנד אין די קייטן איז געווען אזא, אז מען האט געקענט בלויז מאכן א געוויינלעכן מראט.

נאכדעם איז דער שטורעם-פירער צוגעגאנגען צו אימלעכן און האט קאן-טראלירט, צי ער איז גוט געשמידט. ער האט העפלעך יעדערן אויסגעפרעגט — פונדאנען ער איז, וויפל יאר, זיין פאך, און ווידער געהאלטן א דענע: איר זאלט נאךנישט פראוון פונדאנען צו אנטלויפן, וויל פון פאנאר איז נאך קיינער נישט אנטלאפן, יעדער פאר שא וועט מען אייך קאנטראלירן די קייטן, אויב טוועט זיך ארויסווייזן, אז די קייטן זיינען נישט אין ארדענונג, ווערט איר גלייך דערשאסן. כאטש ניוון מוזן די קייטן סלינגען. נישט בלויז בא אלעמען צוזאמען, נאר בא אימלעכן באזונדער. דעריבער דארף מען הויכן די פיס. ארבעטן זאלט איר גוט, פליסיק, ווי פאר זיך אליין. פאר דעם מינדעסטן סאבאטאזש ווערט מען דערשאסן. פאר ברעכן די דיסציפלין ווערט מען דער-שאסן.

נאכדעם האט ער אונדז געהייסן ארויפקריכן אין דער הויך און ארויפ-ציען נאך זיך דעם לייטער.

פֿינורן

שלושע נאך דערציילט ווייטער:

פיר סאלדאטן מיט אָנגעשטעלטע אויטאָמאטן האָבן אונדז אוועקגעפירט צו דער אַרבעט. צוערשט גייען מיר אַרײַן אין אַ קאַמער. דאָרטן ליגן די אינ-סטרומענטן: רירלען, קירקעס, שופלען, קאמפערעס, לאַמען, גראַבלעס און העק. יעדערער נעמט זיך דאָס גייטקע און מיר גייען ווייטער. דער שטורעם-פירער אין אַ לאַנגן פעלץ באַגעגנט אונדז אפן וועג. ער הייסט אונדז אוועקלייגן די מאכשירים צוריק. — קעדיי איר זאלט זיך צוגעוואוינען צו אַרבעטן — זאָגט ער, — זיינען צום ערשטן מאל נישט גייטקע קיין מאכשירים. איר וועט טראָגן די פארטוילטע קערפערס מיט די הוילע הענט. — און קעדיי אונדז נעבן צו פארשטיין, אז מען וועט נישט מאַכן קיין צערעמאָניעס, האָט ער גלייך גע-כאַפט אַ נאָהויקע און אונדז איינגעטיילט די ערשטע שמיץ.

— דיסציפלין, האָב איך געזאָגט, דיסציפלין!

אבער ווי נאָר מען האָט אונדז אַראָפּגעפירט אין איינעם פון די הויפט-קוואַרטירן, וואו אַפּשאַנדליק אַ שייכט זאָגט האָבן מיר דערזען אַ סופּע מיסיס איינער אפן אַנדערן, האָבן אַ סאך אַרבעטער אויסגעבראַכן אין אַ ספּאַזמא-טישן געווייז און זיך נישט געקענט צורירן צו די קרוישים, אונטער אַ האַגל קלעפּ האָט זיך ענדלעך אָנגעהויבן די אַרבעט.

אין די שפעטערדיקע טעג האָט מען אונדז שוין דערלויבט צו באַנוצן זיך מיט די מאכשירים אַה אויסצוגראַבן די מיסיס און ווי טראָגן צום שייטער,

דערביי האָט אונדז דער שטורעמפירער אָנגעזאָגט, אז מיר זאָלן אינגאנצן פאַרנעסן, אז די מיסים זיינען געווען אַמאָל מענטשן. היינט זיינען דאָס טויטע קעגנשטאַנדן — „שיסדרעק“ — און מען דאַרף זיך דערמיט בלויז רעכענען, ווי מיט שטיקער מאטעריאַל. קלעצער אָדער ענלעכעס... ער האָט אונדז פאַר- באָטן אַנצורופן די מיסים „מענטשן“, „קערפערס“, אָדער ענלעכעס. ער האָט געהייסן באַס ציילן אָדער ראַפּאָרטירן אַנצורופן זיי — „פיגורן“.

*

דער קרוינס-געפאנגענער קאנסטאנטין פאפאנין, וואָס אויך ער איז אַריי- געפאַלן צווישן די מיסים-ברענער און האָט זיך נאָכדעם גערטעמעוועט, האָט מיר דערציילט:

...מיר האָבן גענומען לאָפּעמעס און זיינען אַוועק ווייטער. מיר דערזענען אַ גרויסע גרוב. און מענטשן, געשמידטע ווי מיר, שטייען דאָרטן און וואַרפן אַפּ די זאַמל פון אויבן. עס שטינקט פונדערווייטן, אז מען קען נישט צוגיין. באַס ראַנד גרוב שטייען דעם שטורעמפירערס פאַרטרעטער פידלער און לענעל. ביידע זיינען זיי אָנגעטאָן אין פעלצן און הויכע וואַליסעס. באַ ביידן איז דר קעזשענעם שטעקן פלעשער וויין. יעדע וויילע נעמען זיי אַרויס די מאַשקע און גיבן אַ זופּ. פידלער גיט אונדז אינסטרוקציעס. ער הייבט אָן אַף דייטש און ענדקט אַף פּויליש:

— אויב איר וועט געפינען ביינער, לייגט אָפּ אין אַ זייט! באַ אונדז גייט דאָ קיין זאך נישט פאַרלוירן.
איך שטעק אַרויף די לאָפּעטע אין דער ערד און דערפיל, אז זי גייט נישט ווייטער. עס רייסט זיך אַרויס פון מיר אַ געשרוי:
אַ מעס, דאָ לייגט אַ מעס!

— נישט קיין מעס, איר אַ פיגור! — לאַכט זיך פאַנאנדער לענעל, און ער טוט אַ זופּ פון דער פלאַש, — אויב דו געפינסט אַ פיגור, זאָלסטו זי אָפּ- רייניקן, זי זאָל אינגאנצן זיין קאָנטיט. דערביי ריטשעט ער: שנעלער! נעם מערער זאַמל אַף דער לאָפּעטע! רייניק אָפּ פון דער פיגור דעם זאַמל! גע- טער! געטער! איך וועל דיך אויסלערנען אַרבעטן!

עס קומט צו דער שטורעמפירער אליין. יעדעס מאָל, ווען איך זע אים טראָגט ער אַנדערע קליידער. דאָכט זיך, אַקאָרשט גענאָגען אין ווייסע וואָ- ליסעס און אַ פעלץ, איצט איז ער שוין אין שטיוול און אַ לעדערנעם מאַנטל. ער שטעלט זיך מיר אַנטקעגן און באַפעלט אויפצוהערן גראָבן. איך מיט איי- נעם מיכעלמאַן (געוועזענער אייגנטימער פון אַ ווילנער רעסטאָראַן) דאַרפן טראָגן די פיגורן, גראָבן וועלן אַנדערע. מיר באַקומען אַ נאָסילקע, וואָס איז געמאַכט פון צוויי לאַנגע בערואָזעווע פלעקער, צוגעשלאָגן צו צוויי ברעטלעך, און דער שטורעמפירער ברענגט אונדז צו אַ צווייטער גרוב. איך זע, ווי דאָרט אינעווייניק שטייען געשמידטע אַרבעטער: איציק דאָגים, טשמעלינא, גאַלד-

בערג, און מיט אייזערנע קירעסן ציען זיי אָפּ אין אַ זייט די אויסגעגראָבענע פיגורן. מיר זאָלן זיי קענען נעמען.

די „פיגורן“ ליגן אין איין גרויסן געמיש. קעפּ, פיס, הענט זיינען פאַר-פלאַכטן איינס אַה ס'אנדערע. מען ליגט אפּן זייט, אפּן בויך, אַה דער פליוצע. באַ אַנדערע זיינען פאַרדעקט די פענעמער מיט די הענט. אַרום פרוואישע העלדזער זיינען צוגעטוליעט קינדער. אַט איז אַ מאַן מיט אַ פרוי: די אַרעמס זיינען אַרומגעלאַמערט איינער אַרום צווייטן. אייניקע זיינען נאָקעט, אַנדערע אָנגעטאָן. פון דער ערד קריכן אַרויס פיס און אויסגעשטרעקטע פויסטן. די פאַרב פון די קליידער איז אינגאנצן אָפּגענאָנגען — גרוי, די קערפערס זיינען פאַרשיידנקאַליריקע: גרינע, דויטע, בלויע, און וויפל נאָך קאָלירן עס זיינען דאָ אַה דער וועלט. דאָס איז דערפאַר, ווייל די פאַרשיידנפאַרביקע קליידער זיינען אין דער פייכטער ערד אָפּגענאָנגען אַה די לייכער. אַנדערע „פיגורן“ זיינען דין ווי פאַפיר, דאָס זיינען פון די אונטערשטע שיכטן, באַ אַנדערע טיילן. די קעפּ זיינען נאָנץ און די אונטערשטע טיילן צעשיפּן זיך.

✱

אינמאָל האָט דער שטורעמפירער באַמערקט, אַז צוויי פיגורן-טרענער גייען עפעס וואַקלדיק און האַלטן זיך פאַר די קעפּ. ער איז צו און זיי גע-פרענט:

— וואָס, עפּשער נישט געזונט?

די אַרבעטער האָבן זיך מוירע געווען:

— יא, מיר האָבן היץ. דער קאַפּ מוט וויי.

— אויב אַזוי, — האָט געזאָגט דער שטורעמפירער, — מאַ וואָס-זשע שווייט איר? קומט איך וועל אייך אַוועקפירן אין שפיטאַל.
די אַרבעטער זיינען אַוועק צוזאַמען מיטן שטורעמפירער. ער האָט זיי אָפּגעפירט באַ אַ קילאַמעטער און דערשאָסן אין אַ ספּעציעל צוגעגריימער גרוב.

פון דעמאָלט אָן פלעגט דער שטורעמפירער אַרומקוקן יעדן איינציקן — און ווער עס איז געווען קראַנק פלעגט ער אַוועקפירן אין „שפיטאַל“.
ווען די אַרבעטער האָבן זיך פון דעם דערוואוסט, פלעגן שוין קראַנקע מיט 40 גראַד היץ אַרבעטן ביז די לעצטע קויכעס.

די פאַרטיילונג פון די פונקציעס

די אַרעכטמאָנטן זיינען פאַרטיילט געוואָרן אין פאַלגנדיקע פאַכן: יעדער איינער האָט זיך געדאַרפט ספּעציאַליזירן אין זיין „געביט“ און ווערן אַ פייכטער:

פיגורן-גרעבער,

פיגורן-מרענער,
האלץ-פארזארגער,
פיער-מייסער,
אשן-זופער,
און סימאנים-פארנלעמער.

פארן ברוגאדיר, עס הייסט פארן פארנאנטווארטלעכן פאר דער ארבעט איז באשטימט געווארן מאטל נאָלרבערג (געווען א פריקאזטשיק בא שורן אין פארב-קראם, אף ניטע מויכעס זאוואלעק). נאָלרבערג האָט געדארפט אכטונג געבן, אז מען זאל געוויסנהאפטליך אויספירן די ארבעט און יעדער ארעסטאנט זאל זיך געפינען אף זיין פאסטן.

אייןמאל, באם אויסגראבן די מייסן, האָט ער דערקענט זיין פרוי מיט זיינע צוויי קינדער, וועלכדיק אָפגעבן קאווער זיינע מייסערסע, האָט ער זיי אליין אוועקגעטראָגן צום שייטערהויפן און ווען די מייסן האָבן געברענגט האָט ער געזאגט קאדיש.

די פ י ג ו ר - ג ר ע ב ע ר . זייער אויפנאכע איז א שראַסע:
אויפגראבן די מויסע, מיט ספעציעלע האַקס זיי ארויסשלעפן פון די גריבער
און צוגרייטן פאר די מרענער. אויב צוויי גופים זיינען צוגעפאָרט אינאיי-
נעם, באדאָרף מען זיי פאנאָדערשפאלטן און צעטיילן באזונדער. די פיגורן
דאָרף מען רייניקן. עס טאָר נישט איבערבלייבן קיין סימען זאמד. באם געפינען
באזונדערע מענטשן-טיילן, ווי קעפ, פיס, הענט, איז דער כעשבן אזא: צוויי
קעפ איז א פיגור. פיר הענט און צוויי פיס איז א פיגור. צוויי גופים אָן הענט
און פיס איז א פיגור.

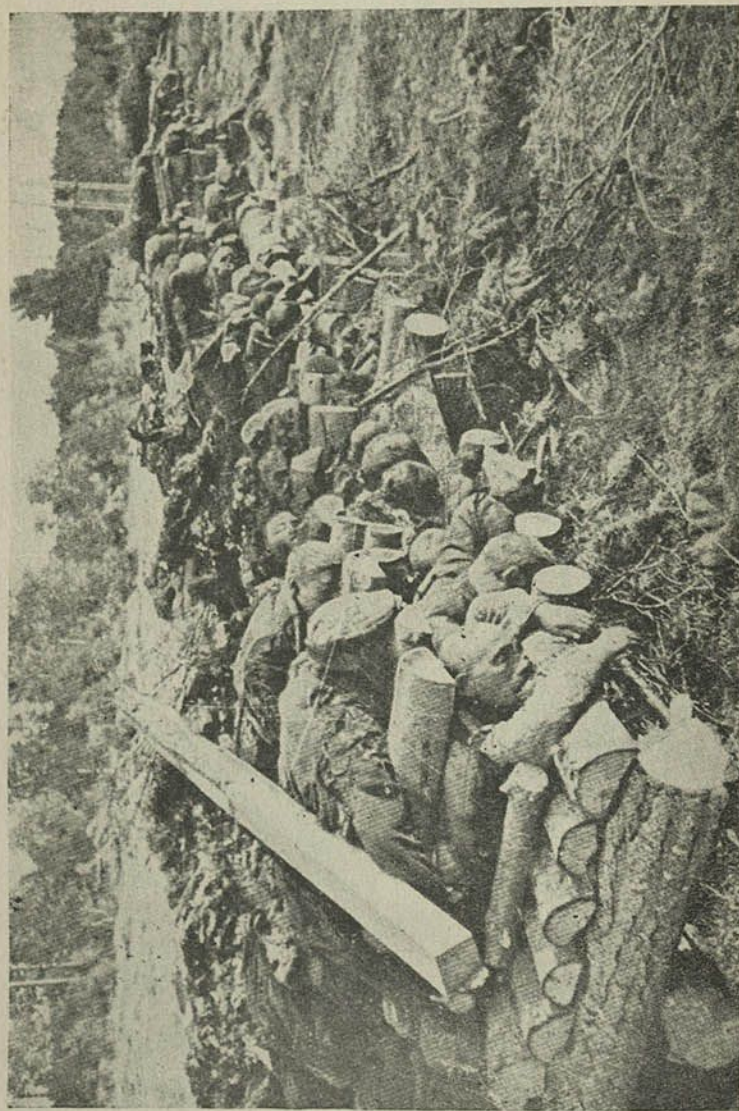
באם עפענען א מאסן-קיווער פלעגט שמענדיק מוזן בייזיין ווייס. ער, וואָס
האָט אליין אומגעבראכט די מויזנער, האָט כעסער ווי אלע אנדערע געוואוסט
די ערטער. ער פלעגט גוט באשמעקן די פעלדער און אָנווייזן:

— היר, היר...

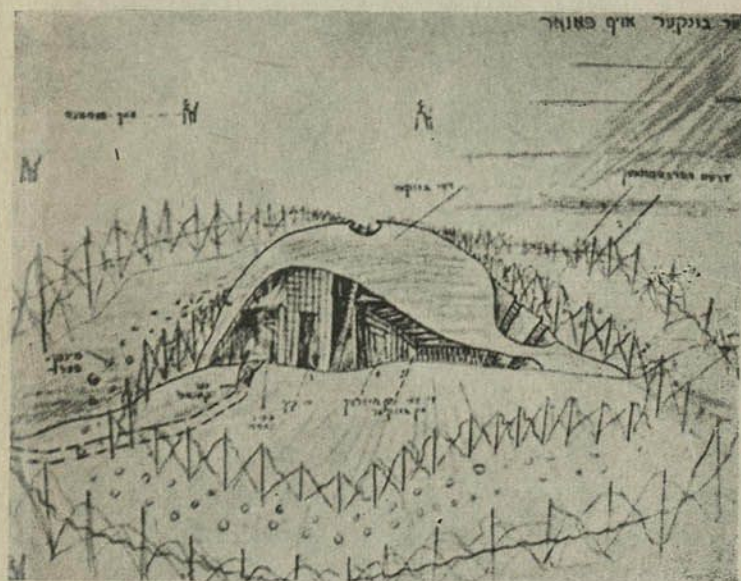
ווען א קיווער איז שוין געווען פוסט, — אלע מייסן ארויסגעטראָגן און
פארברענט, — פלעגט ווייס באפעלן די ארבעטער, מען זאל ארוינלייגן צוריק
עטלעכע פיגורן. אויב מען וועט אמאל נאך דער מילכאָמע, גראָבן אין פאָנאר,
זאל מען נישט געפינען קיין הונדערט מיוזנט, נאָר א צענדליק קארבאָנעם.

די פ י ג ו ר - מ ר ע ג ע ר . האָבן געהערט צו דער זעלבער קא-
טעגאָדע. זאלבעצווייט דארפן זיי ארויסטראָגן דריי מויסע מיטאָמאל און זיי
איבערגעבן די פיער מייסערס, וואָס גרייטן צו דעם שייטער. דערביי האָבן
זיי באדארפט גענוי ציילן, וויפל פיגורן זיי האָבן ארויסגעטראָגן פון קיווער.

די ה א ל י - פ א ר ז א ר ג ע ר . האָבן געארבעט גרינגער: זיי
פלעגן זענן בייטער פון די דערבייאַקע וועלכער און אריינפירן אין פאָנאר. די
פלעצער האָבן באדארפט זיין צו פינף און צו אכט מעטער.

וולנער אידן און די שיינערן אין קלאג (עסמאלנד)

דער בונקער פון די מייסום-ברענער אין פאנאר

די פייער-מיטער האבן זיך גערעכנט בא די דייטשן פאר די פאראנטווארטלעכסטע ארבעטער. זיי פלעגן אויפבויען דעם שייטער-הויפן, ארויפלייגן די מייסום אין פארעם פון א פיראמידע און זיי פארברענען. יעדע פיגור האט מען פארן ארויפלייגן אפן שייטערהויפן באדארפט גענוי דורכקוקן, דורכמאפן די קעשענעם און ארויסנעמען פון דאָרט וואָס נאָר מען האָט געפונען. איין ארבעטער איז דערביי געשטאנען מיט א צוואנג און ארויסגעריסן ביי די מייסום ווערע גאלדענע ציינער. די ציינער פלעגן גע-קליבן ווערן אין באזונדערע קאסטנס און דער שטורעמפירער אָדער ווייס פלעגן עס שפעטער צונעמען.

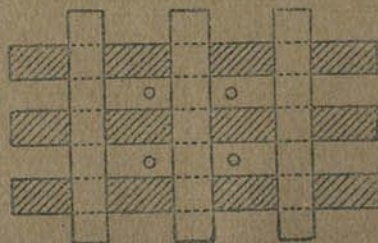
די בוינער-שטויסער דארפן אויפקלייבן אלע ביינער און ביינלעך, וואָס זיינען נישט פארברענט געוואָרן אפן שייטערהויפן, זיי אַרײַנע-מען אין א גרויסע שטיינערנע סטופע, און מיט א שווערן אייזערנעם טוקאטש צעשטויסן זיי אַזוי, עס זאל בלייבן אַש. דאָס ווערט אויפגענומען אַף א טאטשקע און אוועקגעפירט צו די אשן-זיפער.

די אשן-זיפער זיינען נישט אלעמאל אפן זעלבן אָרט. זיי שטייען בא די פוסטע קוואַדראַטן לעבן גרויסע געדיכט-געפלאַכטענע זיפן און מיט לאַפּעטעס זיפן זיי אַ לאַפּעטע — מענטשן-אש און אַ לאַפּעטע זאָמר. די שערבלעך און שטיקלעך ביינלעך, וואָס זיינען איבערגעבליבן ביי דעם ראַנד פון דער זיפ, פלעגט מען ווידער אַרײַנעמען אין שטייטל און נאָכ-אַמאל שטויסן.

אין קיווער שטייען די סיימאָניס-פאָרנלעטער מיט גראַבלעס און מישן דורך נאָכאַמאל די אַרײַנגעקומענע סאָסע אש און זאָמד און באַשיטן עס מיט פאַשעטער ערד, פאַרגלעסן עס, און די ארבעט איז געענדיקט.

דער געבוי פון שייטערהויפן

דער סיסטעם פון שייטערהויפן איז געמאכט געוואָרן אַזוי: מען פלעגט אויסגראַבן אין דער ערד דריי פאַראַלעלע קאנאַלן צו אנדער-האַלבן ביז צוויי מעטער ווייט איינער פון צווייטן; פופציק סענטימעטער די ברייט און זעכציק סענטימעטער די טיף און באַ אַכט מעטער די לענג. אין דער קווער פון די ערשטע דריי קאנאַלן פלעגט מען אויסגראַבן ווידער דריי קאנאַלן פון דער זעלבער גרויס און עס פלעגט זיך באַקומען אַזא מין פיגור.

אינמיטן, בא דער קרויזקונג פון די מיטלסטע צוויי קאנאלן, פלעגן זיין אויפגעגראבן פיר קלעצער צו פינג מעטער די הויך, וועלכע פלעגן אין זייער אויבערשטן טייל עטוואָס צוגעניגט ווערן איינע צו דער צווייטער און אויבן פלעגן זיי ווערן פארבונדן. צוויי אַרום פלעגט זיך באַקומען אַ קאָנס-אַרטיקער פּיראַמיד-קוימען פון האָלץ. אַרום דעם קוימען פלעגט מען אויסלייגן צו פינג אַכט-מעטערדיקע קלעצער פון יעדער זייט. דערנאָך פלעגט מען זיי אַרומלייגן מיט טרוקענע בלעטער-צווייגן און ערשט אַף דעם האָט מען אויסגעלייגט די קערפערס מיט די קעפּ צום דרויסן און די פיס צום קוימען אין צוויי רייען, דאָס הייסט, צוויי קרויזן קערפערס — אַן ענגערער קרויז נאָענט צום קוימען און אַ צווייטער, ברייטערער קרויז — אַרום דעם ענגערן. אויבן אַף די קערפערס פלעגט מען אַרומלייגן קורצערע שייטלעך טרוקענע האָלץ און זיי באַניסן מיט שוואַרצן מינעראַל-אײל און מיט בענזין. דאָס פלעגט זיין דער ערשטער שיכט. אַף דעם דאָזיקן שיכט פלעגט קומען אַ צווייטער שיכט מיטן זעלבן סידער, נאָר מער נישט אין אַן עטוואָס פלענערן קרויז, קעריי, ביז אויבן זאָל זיך באַקומען אַ פּיראַמידע.

יעדער שיכט איז באַשטאַנען פון אַרום 250 מייסן, און די גאַנצע פּיראַמידע ביז 3,500. זען אזא פּיראַמידע פלעגט פאַרטיק ווערן, פלעגט מען פון אויבן דורכן הילצערנעם קוימען נאָך אַרײַנגיסן 12 עמער אײל און עטלעכע ליטער בענזין. נאָכדעם פלעגט מען אויך דורך די לעפּצונגען פון יעדן קאנאַל אַרײַנגיסן צו דריי קריגלעך אײל און בענזין. און צו דעם אלעמען פלעגט מען נאָך אַרײַנוואַרפן אין דעם קוימען און אין קאנאַל צינד-באָמבעס, צולעצט פלעגט מען אָנצינדן אַ שטוקל האָלץ, געמונקט עס אין אײל און בענזין, און פונדזיגן אַרײַנוואַרפן עס אין איינעם פון די קאנאַלן. דער שייטער פלעגט מאַמענטאַל אויפלאַקערן מיט אַ שרעקלעכן קנאַל אין אַן אויסערגעוויינלעכן דרויסן פייער.

„איך בין געווען באַשטימט פארן פייער-מייסטער, צו מאַכן דעם פּלאַ-קער, — דערציילט מיר נאָל, — דאָס איז געווען איינע פון מיינע שטאַרקסטע איבערלעבונגען.

דער רויך און דער טשאַד האָט געשטיקט און פאַרכאַפט דעם אָמעם. אַ שייטערהויפּן פלעגט ברענען אַמאָל 7, 8, ביז 10 טעג. מען פלעגט מוזן שמיין אַרום פייער און היטן: אינמיטן פלעגט אָפט אַראָפּפאַלן פון שייטער אַ פּום, אַ האַנט, אַ קאָפּ, איך האָב דאָס געמוזט אַרײַפגעמען אַף אַן אייזער-נעם שופּל און צוריקוואַרפן אין פייער.

אזא איז געווען דער סידער פון דער אַרבעט, וועלכע פלעגט זיך איבער-באַזערן פּעריאָדיש ביז עס זיינען פאַרברענט געוואָרן 56,800 מייסן. דאָס איז געווען אַ העלפט פון די פאַנאַרער קאַרבאָנעס.

די געפונענע גריבער

איצטאק דאגים, איינער פון די וואס האבן זיך געראטעוועט פון פאנארער געהענעם, האט מיר דערציילט וועגן די געפונענע גריבער:

דעם ערשטן האבן מיר געפונען דעם מאסן-קיווער פון דער צייט פון די באפונעם. ער געפינט זיך בא א 150 מעטער פון דעם גראדנער שאסיי. אז דאס שטאמט פון יענער צייט האבן מיר דערקענט לויט די האנטעכער און זייער, וואס יעדערער האט געהאט מיט זיך (אזוי האט מען דעמאלט באפוילן די אידן: מיטנעמען האנטעכער און זייער, ווייל „זיי פארן אפ ארבעט“) אלע — דורכ-אויס יונגע מענער, און אפן ברוסט די לאמע מיטן נעלן "1", בא דער מערהייט זיינען געווען פארבונדן די הענט אפ הוינטן און די אויגן פאר-בונדן. מיר האבן דאָרט אָנגעצויילט ניין טויזנט מייסות, צווישן זיי פינף הונ-דערט קריגס - געפאנגענע און גאלאכס אין שווארצע סומאנעס.

די מייסות זיינען געלעגן שייכטנדיג באגאסענע מיט קאלך.

דער צווייטער קיווער איז געווען פון די דערמאנדעטע אין דער צייט פון דער פראוואקאציע דעם 1-טן סעפטעמבער 1941: מענער, פרויען און קי-דער. נישט אלע זיינען געווען אויסגעמאן. קומט ביי אלעמען האבן מיר גע-פונען די שליסלען פון שטוב: די מענטשן האט דעמאלט זיך אויסגעדאכט, אז זיי וועלן נאך קומען צוריק. דאָרט האבן מיר איבערגעצויילט 9,500 מייסות, פון דער צווייטער געמא, אקטאבער 1941. דעם ערשטן מאל באמערקן מיר, אז די מערדער האבן געשאסן מיט א סיסטעם: אין קאפ, פון הוינטן. אין דער לענג פון דער גרוב איז געווען אויסגעצויגן א דראם, אין וועלכער די פאלנדיקע מענ-טשן פלעגן פארשטעפען זיך און אריינפאלן אין א גלייכער ריי. דאָרט האבן מיר איבערגעצויילט 10,400 מייסות. קומט בא אלע קינדער אין נישט געווען צו מערן קיין סימען פון א קויל. וועדליק די אויסגעשטרעקטע צינגלעך, קען מען זיך אָנשטויסן, אז מען האט זיי פארשאטן לעבעדיקערהייט.

אין דעם פערטן מאסן-קיווער — דעם גרעסטן, — זיינען געלעגן 24 טוי-זנט מייסות. צווישן זיי מערסטנמאל פון דער שטייט בעייס די „געלע שיינען". גלייכצייטיק האבן מיר געפונען אין דער זעלבער גרוב נישט-אידן: גאלאכס, גאנעם, פאליאקס, איין דייטש אין א מונדיר און פיל סאָוועטישע געפאנגענע. אין פינפטן מאסן-קיווער, נישט ווייט פון מויער, זיינען געלעגן 3,500 פרויען, מענער און קינדער, אלע באקעמט, אומגעבראכט דורך א קויל אין קארט.

אין דער זעקסטער גרוב האבן זיך געפונען פינף טויזנט מייסות, אלע באקעמט.

א באזונדערע גרוב איז געווען פון פאליטישע ארעסטירטע, געבראכט פון דער לוקישקער טורמע. 51 מאן. איך האב דערקענט דאָרט מיין שוואַגער

שמועל שאץ, וועלכן מען האט צוגענומען פון נעמץ ווי א באשולדיגטן אין קאמוניזם.

אין באזונדערע צוויי גריכער זיינען געלעגן די הארונים פון דער „קאוו-נער אקציע“ דעם 5-טן אפריל 1943. אלע מוטער-נאקעט — מענער, פרויען און קינדער.

אין די פרישע קווארים זיינען געלעגן אידן נאך דער ליטוויזאציע פונעם נעמץ און געפונענע אין מאלינעם.

פאר דער צייט, וואס מיר האבן דארט געברענגט די מייסן, האבן איך געזען ווי מען האט דארט געבראכט פארטייעס מענטשן צום דערשיסן. צווישן אג-דערע — פיר הונדערט אידן פון ווייווארי. שפעטער, אן ערעך דרייסיג ביו פערציק פאליאקס און פופצן ציגיינער.

אין דער צייט, ווען די דייטשן פלעגן אויספירן די עקזעקוציעס, פלעגט מען אונדז געבן אורלויב. מיר פלעגן דארפן אראפאקריכן אין בונקער און דארט איבערווארטן די שיסעריי. דאס געוויין פון די קארבאנעס פלעגט אפט דורכ-בויערן די שטייגער פון אונדזער בונקער.

באם ארויפלייגן די מייסן אפן שייטער האבן איך דערקענט מיין מיט-פאכע: די מוטער, די פרוי, דריי שוועסטער און צוויי פלימעניצעס. מיין פרוי האבן איך דערקענט לויטן מעדאליאן, וואס איך האבן איר געגעבן א מאמאנע צו אונדזער כאסענע. ווען מיין פרוי האט שוין געברענגט אפן שייטער, האבן איך אראפגעצויגן פון איר האלדז דעם מעדאליאן, די צוויי קליינע בילדלעך מיינע און אירס, וואס זיינען געווען אינעווייניג — האט שוין דאס פיער געהאט פארשלאנגען.

דער טונעל אונטערן פאגארער בונקער

פון ערשטן טאג, ווי מען האט אראפגעלאזט די ארבעטער אין בונקער האבן זיי פארשטאנען, אז זייער גוירל איז שוין א פארויס באשטימטער, אג-לויפן איז נישט מעגלעך. כא דער ארבעט היט מען אפ יעדן טראט. און דערצו נאך איז מען געשמירט אין קייטן. דער בונקער איז ארומגערינגלט מיט א צוויי-פאכער ליניע פון שטעכל-דראט. צווישן דעם שטעכל-דראט איז דאס פלעך מי-גירט. בלויז איין שמאל שטעגל איז אן אפנס. נאך בא דעם שטעגל שטייט א וואכמאן מיט אן אויטאמאט, און נישט נאך דארטן — אף יעדע צוויי מעטער ארום בונקער שטייט אן עסענסניק און היט די געפאנגענע. דערצו נאך לאזט זיך אראפ יעדע פאר שא א ספעציעלער פאטרול און קאנטראלירט די קייטן. מיט אזא וואך ווערן געהיט די ארבעטער.

דעם שטורעמפירער גייט אין לעבן, אז קיינער זאל פון דעם פלאץ נישט אנמלויפן, עס זאלן נישט בלייבן קיין איידעם, ווען די אכציק וועלן ענדיקן

זייער ארבעט, וועט דער שטורעמפירער זיי אליין פארברענען אף די שויטער-
הויפט און ער וועט אוועקפארן קיין בערלין. דעם אבערשאפירער פידלערן
האט שוין דער שטורעמפירער די טעג דערשלאסן: פידלער האט צו פיל נע-
וואוסט, ער איז מער נישט געווען נויטיק.

נישט געקוקט אף דעם אלעמען, האבן זיך געפונען אין בונקער מענטשן,
וואס האבן נישט אויפגעהערט צו באשלאגן א פלאן, ווי אזוי צו אנטלויפן פון
געהענעם.

איצטאק ראגום איז געווען דער אינציאטאָר פון דער אונטערנעמונג, ער
האט זיך צוגעפונדעט מיטן קריגס-געפאנגענעם יודי פארבער, אן אינזשע-
ניער, און זאלבע פיגט איז מען צוגעטראטן צו גראבן א טונעל פון 72 ביז
80 מעטער, וואס זאל ארויספירן פון בונקער ווייט הינטער דער דאָס - פאר-
צוימונג אין א סאטנאווי וועלד.

ארבעטן פלעגט מען בלויז בינאכט, ווען אלע איבעריקע, פארהאנדענע
און פארמולט פון א טאג האווען ארום די מייסן, זיינען געלעגן ווי שטיינער.
מען האט אויסגעגראבן אין שטעלעכל פון עסנווארג א פארשטעלטן בר-
געם פון צוויי א האלב מעטער די טיף. פון אַט דעם ברענעם האט זיך אָ-
געהויבן דער טונעל. קיין שום מאכשירים זיינען אין בונקער נישט געווען. מען
האט געגראבן מיט די הילף הענט און מיט פלעקלעך. ווען די הענט האבן
גענומען בלוטיקן, האט מען געגראבן מיט לעפלען. דרייסיק מעטער טונעל האט
מען אויסגעגראבן מיט לעפלען! דאָס זאמר האט מען געשאטן אונטער די
נארעם אונטער דער פאדלאָגע און צום סוף איבערן סופיט פון קיך. וואס פון
מאָג פלעגט העכער ווערן די פאדלאָגע, אבער א דאָס דעם, וואס דער בונקער
איז געווען זייער א הויכער, האט מען עס נישט געמערקט.

איבער דער נאנצער לענג פון טונעל האבן אָט די פינף (שפעטער האבן
מיטגעהאלפן נאך) געשטעלט רעשטאָוואַניעס-אַנשפּאַרער, קעריי דער זאמדיקער
באָדן זאָל נישט איינפאלן. נישט איינמאל האט דאָרט די סאקאָגע געדראָט פאר-
שאטן צו ווערן לעבעדיקערהייט. אבער דער אימפעט צום לעבן איז געווען
אזוי שטארק, אז דאָנערטן האט זיך איינגעגעבן אריינצוציען אין טונעל
עלעקטער. דעם שמראם האט ער געטאָנעט פון א דייטשן וואך-פאסטן און דורך
א פארמאסירטן עלעקטרישן דאָס אים אריינגעבראכט אהערצו.

די שווערסטע אויפגאבע איז געווען — די ריכטונג פון טונעל. ווי אזוי
דאָרף מען גראָבן, קעריי דער ארויסגאנג זאָל נישט אויסקומען נאָענט צו די
וואך-פאסטנס? נאך א לאנגער געפערלעכער ארבעט, וואס האט געדויערט
קאָרעו דריי כאַראַשנים, איז דער טונעל געוואָרן פארטיק.

דעם 19-טן מאי 1944, פיר אזיגער בינאכט, נאכדעם ווי דער קאָנ-
טראָל - פאטרול איז ארויס פון בונקער, האט דאָנעם אלעמען אויפגעוועקט און
געזאָגט:

— עם איז פארטיק א טונעל, ווער עס וויל פון דאנען אנטלויפן, זאל
הערן מיינע באפעלן!...

ער האט איינגעשטעלט דעם אוילעם צו צענדליקער, יעדער צענדליק האט
באקומען א קאמאנדיר, די שטייגל, אף וועלכע מ'זינגען געהאנגען די עיטן,
האט מען געלאזן אין בונדער.

דער ערשטער האט זיך ארגאניזירט אין טונעל דאגים, הונדער אים
האבן געציגן די צענדליקער מיט זייערע קאמאנדירן, ווען אלע האבן שוין
אדורכגעשפאנט די אכציק מעטער, האט דאגים איבערגעריסן דעם עלעקטרישן
דראט, עס זאל ווערן פינצטער און ער האט גענומען דורכקלאפן דעם לעצטן
שיכט, עס האט א שטראם געמאן פרישע לופט, פונדערווייטן האט זיך געזען
דער אפגלאנץ פון שייטער, דאגים האט דערלאנגט א קאמאנדע: גיין! און
איינצושווייזן האבן די אכציק זיך אריינגעשארט אין וועלדל.

נישט ווייט פון דער עפענונג האט פאטרוילירט די וואך, אין אנהויב האט
זיך גארנישט געהערט, ווייל די ארעסטאנטן זיינען גענאנגען בארוועס און זייער
פארויכטיק געשטעלט די טרוט, מיטאמאל האט זיך דעהערט א שאַרד — דאס
האט דער אוילעם ארויפגעטראטן אף טרוקענע צווייגן, די מאלדאטן האבן
דערשפירט און געעפנט א שיסעריי, עס האבן אויפגעבליצט ראקעטן און רונד
ארום באלייכטן.

די באפרייטע ארעסטאנטן האבן גענומען לויפן, דורכן דראט, דורך
גריבער האט מען געיאנט צום פארקאן, קיילן האבן געשניטן, מענטשן זיינען
געפאלן — און צו די פארטיזאנער און דער רודניצקער פושטשע איז מען
דערגאנגען זאלבע עלפט.

אף קייזער-אוועס אין פאנאר

אז דער מענטש איז שטארקער פארן טויט האב איך דערפילט ערשט
היינט דעם 18-טן יולי 1944, ווען איך בין אוועק אין פאנאר אף די קוואַרים
פון איבער הונדערט טויזנט מענטשן, ווי אזוי איך פארצייכן דא אזוי רואים
מיינע איבערלעבונגען, ווי אזוי איך קען ביכלאל שרייבן וועגן דעם, וואס איך
האב דאָרט געזען, בין איך אליין נישט מעסנל צו באנעמען.

אין פאנאר איז מיין מאמע, מיין קינד, מיינע כאוויירים, וואס זייד איך,
קיינער איז שוין נישטא: זייערע גופים האט מען דאך פארברענט אף די
שייטעהויפנס און די ביינער צעשמויסן, עס זאל נישט בלייבן קיין סימען.
מיר דאכט, אז אויך מיין הארץ איז פארברענט געווארן אין שייטער, עס
קלאפט אין מיר וואס אנדערש, קען זיין, דאס איז די סינע.

ווי שוין איז דער וועג! רעכטע בלענדט די ווילע פון בלוזשיט, און

די וואלדעס פארשאפט אין וואו פארנאנג, לאקן אויף פונדערווייטן. איז דאס דער ארוינגאנג צום געהענעם? איז דער געהענעם שוין?

טויזנטער און טויזנטער זיינען געגאנגען מיט אים דעם וועג.
עס באגלייטן מיר די דריי פארמיזאנער: שלוימע גאל, דאגים און גלא-
זער. זיי האבן דארטן מיט קייטן אים די פיס, אין מעשעך פון פיר באדאשים,
זיך פארנומען מיט אים דער שרעקלעכער ארבעט. זיי זיינען דאס פון די עלף
געבליבענע, וואס האבן דורכגעריסן די ערד אונטערן בונקער.

— * —

איצט גייען מיר אהין, וואו אונדזערע גאנצע וויינען פארוואנדלט געווארן
אין אש. אפן ערשטן טויער, לינקס פון דעם גראדנער שאסיי, דורך וואנען
עס פלעגן אריינגאפארן די "שווארצע ווארענעס", הענגט נאך דאס דייטשע
שילדל: "איינמאלס אויך מיר דייטשע אפיצערע שטרענג פארבאטן!" מיר
גייען דורך דעם טויער פון טאפל-דראט און פארטיפן זיך אין סאטנאוון וועלדל.
אפגעגאנגען א הונדערט טריט, ווייזט מיר אן גאל:

— דאס איז דער לעצטער מאסן - קייזער, וואס מיר האבן געפונען
ערצט אונדזער אנטלויפן. דא ליגן נאך לויט אונדזער אויסרעכענונג פיל טוי-
זנטער.

מיט פארפערסטע ציין לויף איך צו דעם קייזער.
א שווערער שטינקנדיקער רייעך טוט מיר א שפאר אפ צוריק. איך זע א
גרויסע גרוב, אן ערד א פופציק שפאן אין דיאמעטער. אינגעווייניק איז אן
אינדזעלע מיט קוסטעס. אין גרוב אריין פירט א לאנגער גראבן. וואס גע-
מער צו דער גרוב, אלץ מער איז איינגעטיפטער דער גראבן. דורך אים דעם
גראבן, ווייזט מיר אן גלאזער, — האט מען דעם 6-טן דעצעמבער 1941 אים
אריינגעפירט אין קייזער צום דערשיסן. דא האט ער געדארפט פריער אויסטאן
די קליידער. צוליב דעם, וואס זיינע אונטערהויזן זיינען געווען וויער צעריסענע,
האט מען אים דערלויבט זיי צו מאגן. די בעסטע זאכן זיינען גלייך צעכאפט
געווארן פון די ארומיגע סאלדאטן. דער גראבן איז דענסטמאל געווען טיפער
ווי איצטער: אן ערד 6 מעטער. קענטיק, מען האט שפעטער דא פארשאטן די
מענטשן, וואס זיינען נישט דערלאפן צום קייזער. צו זעסן האט מען זיי אריי-
געפירט אינגעווייניק, און פון די קוסטעס, וואס זיינען אינמיטן גרוב, האט ער
דערנען אויסגעשטרעקטע אויסגאסן. אנטקעגן אים אה א בערגל איז געשטא-
נען שוויינענבערג מיט צוויי כאפונעס. זיי האבן געקוקט דורך בינאקלען און
אבסערווירט אלץ, וואס דא קומט פאר אין די גריבער. ווען גלאזער האט דער-
הערט דעם כאפאל, "פיער", איז ער געפאלן אה דער ערד. עס האבן אפגע-
הילכט 6 שאסן. 3 מענטשן זיינען געפאלן אה אים און האבן באשפריצט זיין פאגים
מיט וויער ווארעם בלוט. ליגנדיק אונטער די מייסן, האט ער געזען, ווי מען

דערשיטט אנדערע, צו 6 מאן אין א גרופע. א יונג מיידל, וואס איז נאך געבליבן לעבן פון דער ערשטער קויל, האט זיך געבעטן בא די מעדער: — איר האט דערמאנדעט מירן מוטער, דערמאנדעט אויך מיר! ווען די שיעורי האט זיך אפגעשטעלט, איז גלאזער אנטלאפן. אז ער וועט זיין אין פאנאר נאכאמאל און ווידער אנטלויפן, האט ער זיך נישט געשענט פארשטעלן.

מיר זיינען אראפ אין גראבן. צעריסענע געלט, פאפירלעך, דאקומענטן פון געטא וואלגערן זיך האלב צעפויגטע אין זאמד. אט איז א סינדערש העמדלע מיט א רויטער מאנאגראם באם דעקאלט. פון די דורכגעפעטסטע זייטן פאפיר איז קאנטיק, אז די קארבאנעס האבן דא מיטגעבראכט עסנווארג — ברויט מיט פעטס. אט וואלגערס זיך שמינקע צו די ליפן, א צעדרייטער שוך, צעריסענע פאטאגראפיעס, שטיקלעך פון שוין פארפויגטע טאלויסיס, און אט איז א פאך טפילן, וואס א פרומער איד האט מיט זיך גענומען אין זיין לעצטן וועג. נאל פילט זיך דא ווי א „היימישער“. ער שפרינגט אריין אין קיינער, און שוין צוגעוואוינט אנצונעמען די מייסס מיט די הענט, ציט ער ארויס עטלעכע כע פון דעם לייכט - פארשאממענעם זאמד און פראוואט דערקענען די קארבאנעס. דאס שטאמען זיי אלע פון די לאגערן „קויליס" און ה. ק. ב. די גופים זיי-נען נאך פריש. מען קען זיי דערקענען.

מיטאמאל טוט נאל א נעשריי: „אט איז דר. פיינזל!" און ווירטלעך. מיר דערקענען דעם באקאנטן ווילנער דאקטער. מען האט אים אומגעבראכט מיט עטלעכע טעג פריער איידער די רויטע ארמיי איז אריין אין שטאט.

אט איז אויך א צייגעניש, אז מען האט געענדיקט א שול אין געטא, אפן נאמען פון לייזער רודניצקי, מיטן פאלגנדיקן טעקסט:

ווילנער געטא
קולטור-אפטיילונג
סינדער-פארזארגונג
נומ. 9

דערמיט ווערט באשטעטיקט, אז רודניצקי לייזער האט געענדיקט די פאלקס-שול אין געטא.

געטא-פארשטייער:

לייזער פון דער קולטור - אפטיילונג
(דער אונטערשריפט נישט דייטלעך)
אינספעקטאר פון די שולן — — — י. ברויא.
פארוואלטער פון דער שול — — — (נישט דייטלעך)
ווילנער געטא 1943

בא א האלבן שוין צעפאלענעם גור, וואס לויט די גראַע האָר איז עס א איד
פון א יאָר 55 — 60, האָט גאָל אַרויסגעצויגן א איד'יש ליד, געשריבן מיט א
בליינד אַף אַן אויפגעלעפּטן, האַלב-צעריסענעם בלעטל. דעם דערמאָרדעטן
איז נישט צו דערקענען. דאָס פאָנים שוואַרץ, לעכער אנשטאַט אויגן. אין ליד
ווענדעט ער זיך צו זיין טעכטערל סאַרעלע, וואָס איז אומגעבראַכט געוואָרן גאָר
פאַרן טאטן. אָט איז דאָס ליד:

ווען א גיפטיקע שלאַנג וואָלט אוינגעביסן אין מיין האַרצן,
וואָלט זי דערשטיקט געוואָרן פון דעם גיפּט
וואָס איז נאָך גיפטיקער פאַר איר אליין.

דו ביסט אַוועק מיין הויט-געליבטע קינד
מיין אויסגעכאַלעמט פלאַטערל, מיין שעפעלע,
דו ביסט אַוועק און קומסט נישט מער צוריק
אַוועק אַף אויביק סאַרעלע פון מאַמע-טאַטע.

געשאַמע און האַרץ געווייקט אין בלוט.
געשאַמע וועבט אויס, און האַרץ?
און האַרץ ווערט צעשפרונגען
פון ווייטיק און פוין, צוליב דיין נישט ווין.

פאַרוואָס אַלמעכטיקער האַסטו אזוי שטאַרק
באאָוולט אַ מאַמע-טאַטע?
האַסטו צוגערויבט דאָס גליק, וואָס רופט זיך קינד,
האַסטו געמאַכט פון מענטשן צוויי אַ שמאַטע
פאַרוואָס, פאַר ווען, פאַר וועמענס זינד?

איך וואָלט וועלן בלינד ווערן
נישט זען דעם אָנקומענדיקן זומער מיט זיין פראַכט.
זונען-שטראַלן, ביומער בליען
פּוין בען, פּיוואַניעס און רויזן,
וואָס פלעגט דערקוויקן די געשאַמע פון מיין טייער קינד.
ווען כ'וואָלט געווען בעסער, וואָלט איך מיט אַ שווערר אַ בלוין
דאָס אַלץ פאַרשניטן צוזאַמען מיט מיין לעבן
ווייל כ'האַב שוין נישט נאָך וואָס צו שמרעבן.

איך וואָלט וועלן טויב ווערן
נישט הערן קיין געזאָנגען פון סאָוועטישע לידער.

דאס צווייטשערן פון פויגעלעך אה ביימער,
ווייל דאס צעפרעסט מיינע אלע גלידער
און ס'ווערט דער ווייטיק אין הארצן אזוי שארף, און ווידער
פאלן טרערן און בויערן דעם בעכער דורך
און קיינמאל וועט ער פיל נישט ווערן.

איך וואלט וועלן שטארבן, פארזייניקט ווערן מיטן קינדס געשאמט
און דאס וואלט געווען מיין איינציקע געבאמט,
און נאך מיין טויט ווען איך וואלט געשטאנען
צום הארצן צורדיקן מיין קינד,
וואלט איך געווען דער גליקלעכסטער
פון אלע טויטע
וואס זיינען ווען נישט איז געשטארבן אה דער וועלט.

— * —

די מייסטים-ברענער האבן מיך ארומגעפירט אויבער די פאגארער פערדער.
זיי האבן מיר באוויזן די נייע גריבער, פונדאנען מען האט אויסגעגראבן צוריק
די טויטע, ווייל עס איז נאך פארען קוואדריס איז שווער צו דערגיין. נישט ווייט
פון באן-דעלס, אן ערעך א קלאמער פון גראדער שאסיי, פירט אריין אין
א קיווער אן אפגעהאטע ברויט, אה אט דעם ברויט, דערוואלן מיר די באגליי-
טער, האט מען דאס געדארפט לויפן און אריינפאלן אין קיווער. ווען די מענטשן
פלעגן לויפן אפן ברויט, פלעגט אין זיי שיסן די ארומיקע וואך. יעדער קיווער
האט געהאט זיין אייגנארט.

— וואו איז דער מענטשן-אש? פרעג איך דאגומען.

דאגומען, דער אויפבויער פון פאגארער טונעל, פירט מיך אריין אין א
גראבן, און מיט א שטעקל נעמט ער אויפשאדן די ערד. אונטערן אויבערשטן
שיכט געלן זאמד איז נאך צו מערן א גראע מאסע. זי איז קלעפיק גרא. איך
געס א ביסל אש אין האנט, און דריק עס צום הארצן.

אלע געביידעס, מאכשירים, דראגט - פארצוימנגען ארום די קוואדריס האבן
די דייטשן צעשטערט. פון דעם בונדער, וואו עס האבן געוואוינט די אכציק מיי-
סטים-ברענער, איז געבליבן בלויז די גרויסע קוילעכרוקע גרוב, אויסגעפלאט-
טערט מיט געהאטע שטיינער. דאגומען דערמאנט זיך נאכאמאל, ווי אזוי ער
האט ארגאניזירט דאס אנטלויפן. אט שטייען מיר כא דעם אויסטערלישן מו-
נעל, וואס די מייסטים-ברענער האבן אויסגעגראבן מיט לעפלען.

בלויז אין א צושטאנד פון א געוואלדיקער שפאנגע, פון אן אויסגלייב-
לעך מעשוועדיקן ווילן צום לעבן, איז מענלעך געווען אין אזוינע באדינגונג-
נען צו דורכבויערן די ערד.

כאם צוריקגיין, טוט מיר נאל א פרעג:

— די נעשיכטע מיט דער טראגדיקער פרוי האָב איך אייך דערציילט?
ווען מען האָט געבראכט די פיר הונדערט אידן פון וויוואדז, מענער,
פרויען און קינדער, אין צווישן די געבראכטע געווען א טראגדיקע פרוי, וואָס
אַט-אַט האָט זי געדארפט געבוירן. די פרוי צוזאַמען מיט אלע אנדערע האָט
מען דערשאָסן. ווען זייערע גופים זיינען נאך געווען וואָרעם, האָט מען זיי גע-
טראָגן צום שייטער-הויפּן פארברענען. אלע זיינען זיי געווען נאָמעט. אַך דער
ברוסט פון דער טראגדיקער פרוי האָט געריזלט אַ שנידעלע בלוט. אירע אויגן
זיינען געווען אָפּן. עס האָט אויסגעזען, ווי זי לעבט. ווען די פרוי איז געוואָרן
ארוםגעכאַפּט מיט די פּיעדריקע צינגער, איז פון דער מוטער-טראַכט אַרויסגע-
שוואָמען דאָס קינד. אַ ווייסער פלאַם האָט אים אַרומגענומען און האָט זיך
פאַראַוויקט מיט די פּיעדריקע צינגער.

דער אַרומגעוואָרפּענער בריוו

דעם 20-טן יולי 1944 איז געקומען צו מיר אין דער באַפרייטער ווילנע
אַן עלטערע פּוילישע פרוי און איבערגעגעבן אַ בריוו, וואָס מיט אַ כוידעש
צוריק האָט זי געפונען אַפּן גראַדנער שאַסיי — דער וועג, וואָס פירט קיין פּאָ-
נאָר. דער בריוו — צוויי ראָזע צעמעלעך, פאַרשריבן מיט אַ בלינדער אַך פּויליש.
ער איז אַררעסירט: „איבערגעבן אין אידישע הענט“. די פרוי האָט דעם
בריוו אויסגעהויבן, באַהאַלטן אים, ווי זי האָט דערציילט, אין אַ פּלאַש, און
איצט פּולט זי אים די באַקאַשע פון די צום טויט-פאַרמישפּעטע און גיט אים
איבער אין אידישע הענט.

מיר האָבן געלייענט, אַ גרופּע באַווייזער, דעם בריוו, געלייענט און גע-
שווירעט. נאָכדעם ווי מיר זיינען אליין אָפּגעווען צוויי יאָר אין געטאָ, וואָלט
אונדז אויפגעלעך שוין גאַרנישט געדאַרפט וואונדערן, אבער, ווייזט אויס, אז
מיר האָבן ווינציק וואָס געוואוסט, ווי אזוי די געשטאַפּט האָט געפּיניקט פאַרן
טויט אונדזערע ברידער. אַט איז דער בריוו — (אין אַ קליינער סרצונג), דער
אַריינזאָל געפּינט זיך אין ווילנער אידישן מוויי.
זאָל דער בלוטקער דאָקומענט דירן פאַר זיך:

אַ באַקאַשע צו מיינע ברידער און שוועסטער אידן

טויערע ברידער און שוועסטער. מיר ווענדן זיך צו אייך מיט אַ גרויסער
באַקאַשע. ערשטנס, זייט אונדז מויכל אַלץ, וואָס מיר האָבן אייך געמאַן
שליכטס. מיר ווייסן נישט, פאַרוואָס עס איז געפאַלן אַך אונדז אזא שטראָף, אז
מען נעמט צו אונדזער לעבן. אז מען נעמט צו אונדזער לעבן איז נאָך גאַרנישט.

אונדזערע סינדער האט מען אף א בעסמאלישן אויפן געמאכטערט. אכט-יעריקע
מירלעך פלעגט מען צווינגען צו געשלעכטלעכע באציאונגען. די מאמע האט
געמוזט זיין דערביי און אכטונג געבן, דאס קינד זאל נישט שרייען. שפעטער
פלעגט מען די מאמעס אויסמאן נאקעם, שמעלן באס וואנט, צוכינדן די הענט
אין דער הויך און צופון די האר פון קערפער. דעם אויסגעשטעקטן צונג האבן
זיי געשמאכן מיט שפילקעס. זיך דערליידיקט אף אים. געשמירט די אויגן מיט
פאל. די מענער פלעגט מען הייסן ארויסנעמען די געשלעכטס-ארגאנען, מען
פלעגט אריינשמעכן אין זיי אַנגענליכע דראַמטן, וועלכע מען האט געהאלטן אזוי
לאנג, ביז זיי פלעגן נישט ווערן שווארץ.

— גענוג פלעגן זיי זאגן, אייך צו לעבן. מיר וועלן אויסהארגענען אלע-
מען. עס איז נישט קיין קונץ צו דערהארגענען. מיר וועלן אייך אויסמאכערן.
עס וועט זיך אייך אָפּוועלן צום לעבן און ווארטן אף סטאלינען. זיי פלעגן
אונדז אָפּשניידן די פינגער פון די הענט און פיס. די וואונדן האבן מיר נישט
געמאכט פארבינדן, אזוי אז בלוט פלעגט גיסן אָן אויפהער. זיי האבן אונדז
אזוי געמאכט פיר טעג, און שפעטער — אף פאנאר.

מיר זיינען געווען 45 מאן אין איין באהעלטעניש. דורכן קאנאל האבן
מיר געהאט א קאנטאקט מיט א צווייטער גרופע — 67 פערזאנן — דערוואקסע-
נע און סינדער. מיר זיינען געווען פארבונדן מיט א פוילישער פרוי מאריסיי
— אן אלמאנע מיט דריי סינדער. זי פלעגט נעמען בא אונדז זאגן און צו-
שמעלן אונדז עסנווארג.

נאך צוויי טעג האבן אונדז די דייטשן אנטדעקט, געמאכט אונדז אזוי
ווי עס איז באשריבן און אוועקגעפירט אונדז אף פאנאר.

דעם בריוו ווארף איך ארויס אפן וועג קיין פאנאר, סעדיי גומע מענטשן
זאלן נאכן צוריקערן די רעכט אים אָפּגעבן אידן. ווען זיי וועלן פאר אונדז,
112 מאן, דערהארגענען כאַטש איינעם, וועלן זיי טאן א מיצווע פאר אונ-
דזער פאלק. מיט טרערן אין די אויגן בעטן מיר: נעקאמע! נעקאמע! איך שרייב
דערפאר אף פויליש, ווייל אויב עמעצער וועט נעמינען א אידישן בריוו, וועט
ער עס פארברענען, און א פוילישן וועט א גומער ערלעכער מענטש איבערליי-
נען און אָפּגעבן געבליבענע אידן.

מיר געזענענען זיך צייט אייך, מיר געזענענען זיך מיט דער
וועלט, רופנדיק צו נעקאמע!

עס שרייבן נורווייטש און אס.

דעם 26-טן יוני, 1944.

— * —

איך בין ווידער אין מיין היימשיטאט.

מיט רידלען און זעק שפאנען מיר צו די מאלינעס. עס גייט מיט אבע
קאווער, קאמאנדיר פון דער פארמיזאנישער אידישער מאכנע, נעקאמע - נע-

סער, וואס וויינע קעמפער האבן פון די ערשטע זיך אריינגעריסן אין שטאט און אויפגענומען א שלאכט מיט די פארבאריקאדירטע דייטשן. עס גייט מיט דער שרייבער — פארטיזאנער ש. קאטשערנינסקי, וואס מיט נעווער אין האנט האבן מיר צוזאמען זיך ארויסגעריסן פון דער נעמא און אוועק אין וואלד זיך שלאגן קעגן סוינע, עס גייט מיט וויטקע קעמפער, די העלדן פון דער ערשטער ריווערסיע, וואס האט אין מאי 1942 זיך ארויסגעשלייכט מיט א באמבע פון ווילנער נעמא און אראפגעלאזן א דייטשישן עשעלאן לעבן ניי-וויליקע, עס גייט מיט די דרייטע פארטיזאנעק זעלדע טרעגער, וואס אכצן מאל האט זי זיך אומגעקערט פון וואלד אין די לאגערן, קעדיי צו ראטעווען מענטשן. דא, וואו מיר גייען איצט האבן נאך פאראיאדן אין די זעלבע געסלעך געלעבט אונדזערע ברידער. אה יעדער שפאן ערד, אה דעם מינדעסטן ברוק-שטיין, איז דא אויסגעקרוצט אונדזער גוירל. אט איז די דייטשישע 19, פונדא-נען עס איז אוועק צום טויט דער קאמאנדיר פון דער פארטיזאנישער ארגאניזאציע אין נעמא איציק וויטענבערג. אט איז סטראשון-נאס 12, אונדזער פאך-לעצטע באריקאדע, וועלכע די דייטשן האבן אויפגעריסן מיט רונאמיט. אויך איצט ליגן נאך אונטער די כורוועס הונדערט פארשאטענע.

פארשאטענע. פון אנטקעגן הער איך א גוט-מארגן. עס איז דער לערער אייזען. ער האט זיך אקארשט אומגעקערט פון א קלויסטער, וואו א גאלעך האט אים באהאלטן. ער גיט מיר א פרעג: — „באווער סוצקעווער, וואס איז מיט א אירי-שער שולץ איר האט דערפון געטראכט?" —

די קולטור - אויזערעס ווינען פארנאכטן געווען אין א צען ערטער. שווער נאך נענוי פעסטצושטעלן, וואס איז געבליבן. אה דייטשישע 29 איז די בא-העלטעניש פארשאטן מיט א מויער. אה וויואולסקע 18 איז אלץ פארברענט. א סווארע, מירן דארטן גארנישט געפינען. ווען די רויטע ארמיי איז שוין גע-שטאנען הינטערן שטאט, האבן די דייטשן אויסגעפונען די באהעלטעניש אה סטראשון-נאס 6 און געמאכט אפן הויז א שייטער פון די קסאוו-יאדן. דאס איינציקע, וואס איז פון שייטער געבליבן, איז א בריוו פון אווראס דייזין. דער בריוו איז רונד ארום פארברענט. בלוז דער אונטערשריפט פון פאעט און א צען שורעס איז קענטיק.

נאכד, נישט געריט איז געבליבן די מאלינע אה סטראשון-נאס 1, אט דאס איז מיין שטוב אין געמא. דריי פערטל געראטעוועט איז אויך די מאלינע אה סטראשון-נאס 8. דארט ווינען באהאלטן געווארן בא א צוויי טויזנט ספא-רים פון דער סטראשון-ביבליאמעק. צווישן זיי אונקאטן און א טאך יעקאר האמיעסן. און אט ווינען מיר אה שאולער 6, אין איינער פון די וויכ-וויקטע מאלינעס.

די מאלינע איז צוויי גארן אונטער דער ערד און זי איז פארייניקט מיט

די דערין פון דער קאנאליוואציע. גערשן אבראמאווויטש, דער אויסבויער פון דער מאלינע, נויט איצט מיט אונדז און אינאוינעם זוכן מיר.

— אט זיינען די אלטע פלאקאטן פון גאלדפארדענס ערשטע פארשטע-לונגען. אט זיינען די קליינע צעטלעך פון דר. אלפרעד לאנדוויס ווערטער-בוך. אט איז דאס קעסטעלע מיט שאַלעם-אליינעם ברויז. דערביי ליגן די קסאוו-יארן פון ביאליק און גארק, מענדעלע און יעהואש. אט איז דער קסאוו-יאר פון בערנעלסאָנס „דער טויבער“, ער איז צוגעקלעפט צום פינקעס פון נאענס קלויז.

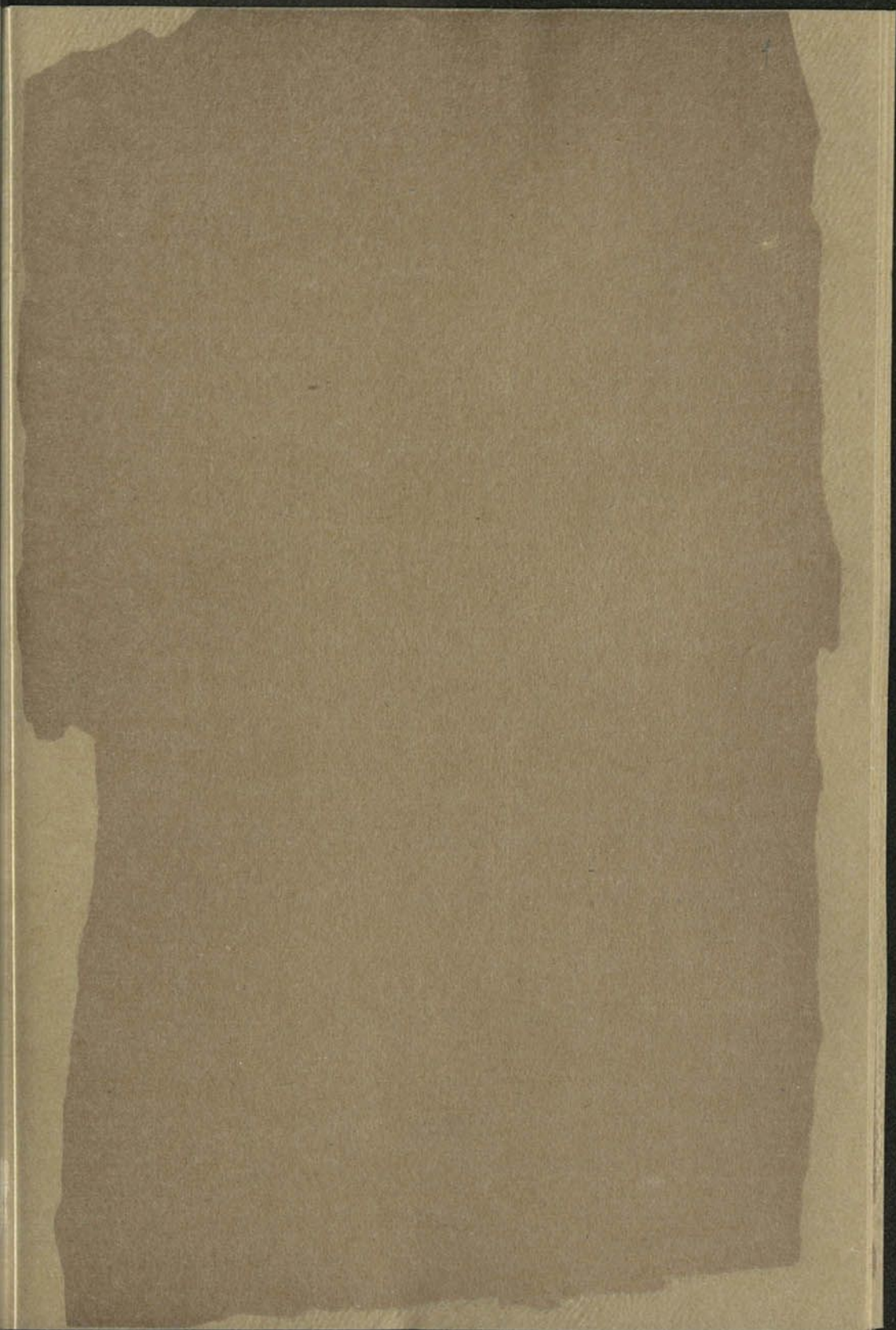
אין ווינקל לינקס גראַבן מיר אויס די סקולפטורן. זיי האָבן מערסטנס נע-הערט צו דעם אַנסקי-מוזיי. דעם לויבן-קאַפּ פון טאַלסמאַי דערלענען מיר אין דער טונקל. ס'איז די ארבעט פון איליא נינצבורג.

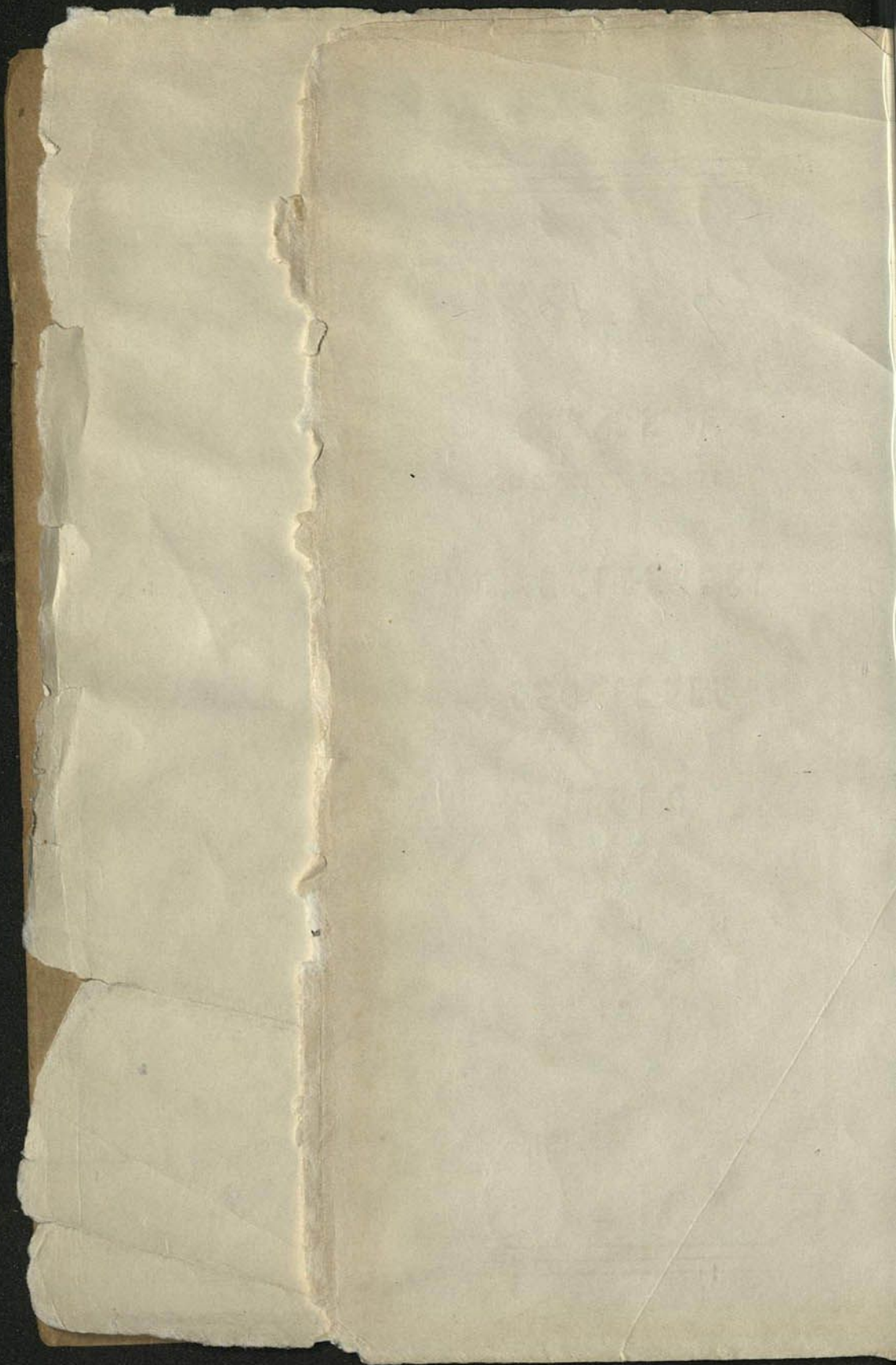
בוים אויפגראַבן די סקולפטור „דאָויד“ פון אַנטאָקאַלסקי איז געשטא-נען אזוינס: ווען מיר האָבן אָפגעגראַבן אַ שוכט ערד, האָט זיך באַווירן אַ האַנט. איך האָב זי אָנגענומען און מיר איז דורך אַ שוידער. ס'איז נישט קיין נישטענע. ס'האָט זיך אַרויסגעווירן, אז אין דער זעלבער מאַלינע האָבן נאָך דער ליטוויזאציע פון געטא זיך באַהאַלטן אידן. איינער איז פון זיי געשטאַרבן און מען האָט אים געקאבער געווען לעבן אַנטאָקאַלסקים סקולפטור.

איך שפּאַן איבער ווילנע. איך קום צו דער גרינער בריק. די בריק איז אויפגעריסן און זי ליגט אין וואַסער. לעבן איר איז איצט פאראן אַ צווייטע, פראַוויזאָריש אויפגעשטעלט פון ברעטלעך. גייענדיק אַף דער שמאַלער קלאַט-קע זע איך ווי איינגעקוועטשט אין די אויזערנע פרענעס פון דער אין וואַסער ליגנדיקער בריק, ליגט אַ דייטשישער פעלדפּעבל, איינער פון די שווייגענ-בערגס, מיט אַ גלאַנציקן האַקנקרייץ אַף דער ברוסט און די כוואַליעס שוועג-קען אים, פלייצן איבערן קאַפּ. און אַנטקעגן דעם פעלדפּעבל, כאַ דעם ברעג ווילע, שטייט אַ באַוואָפּנטער אירישער פאַרטיזאַנער.

געשריבן אין מאַסקווע, זומער 1944.

דאס בוך איז פארענדקט געווארן דורכן
דעם 30-טן יוני 1947, אין דער דרוקער־
"אפטימוס", וואלנטיין גאסע 2719,
בונאס א״רעם

233

132

פארלאג איסקוף

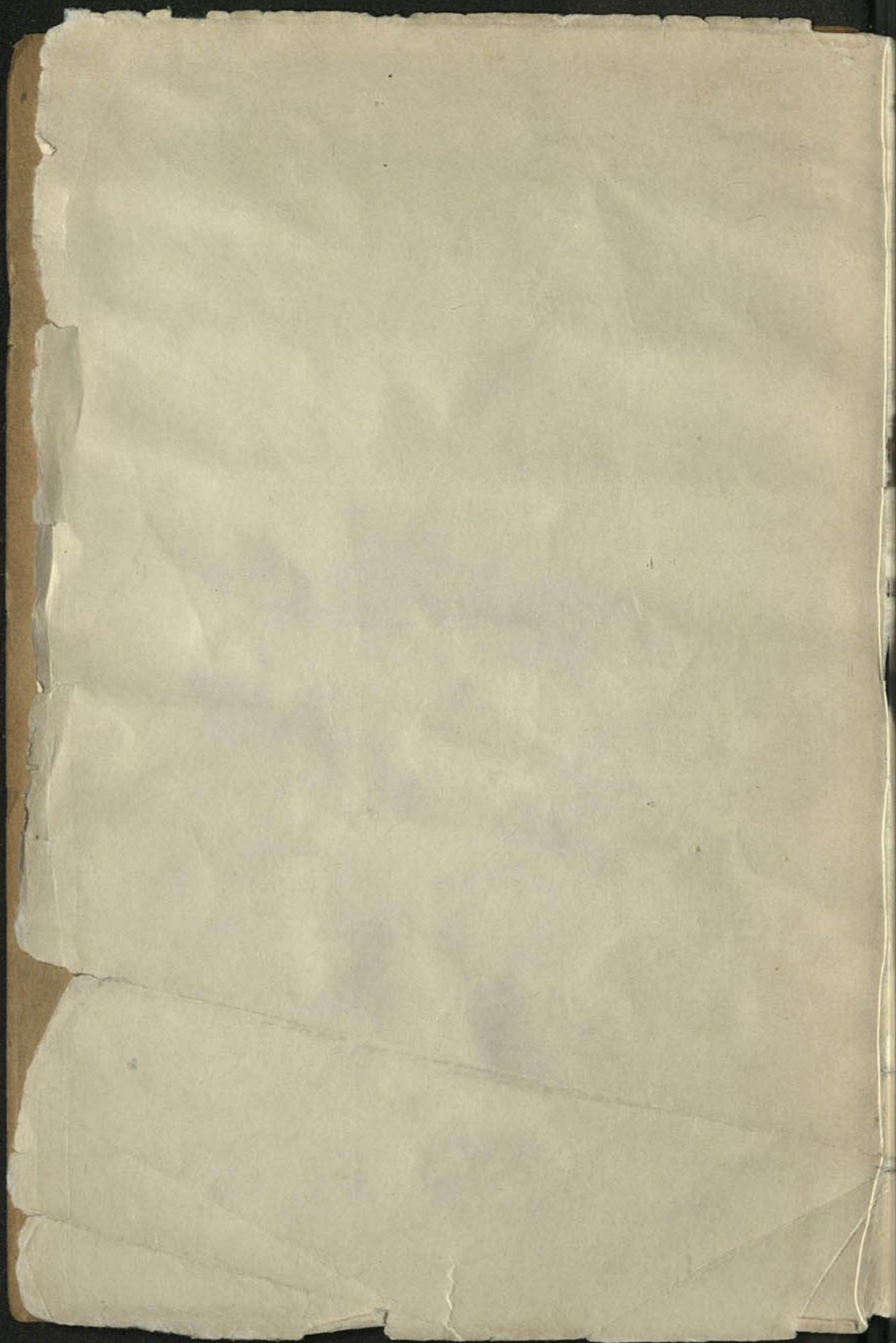
עס גרייט זיך צום דרוק:

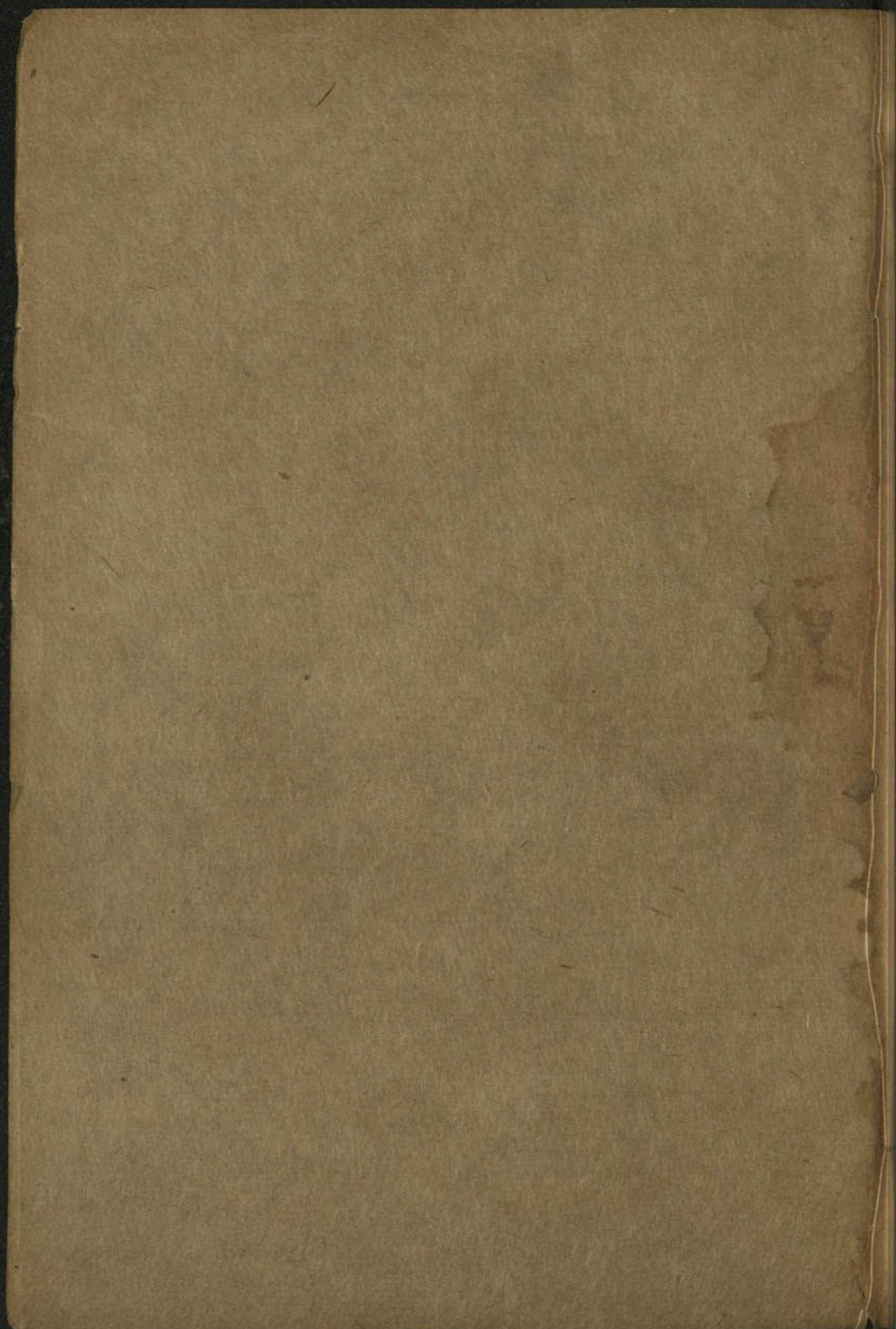
ד. בערגעלסאן

געקליבענע

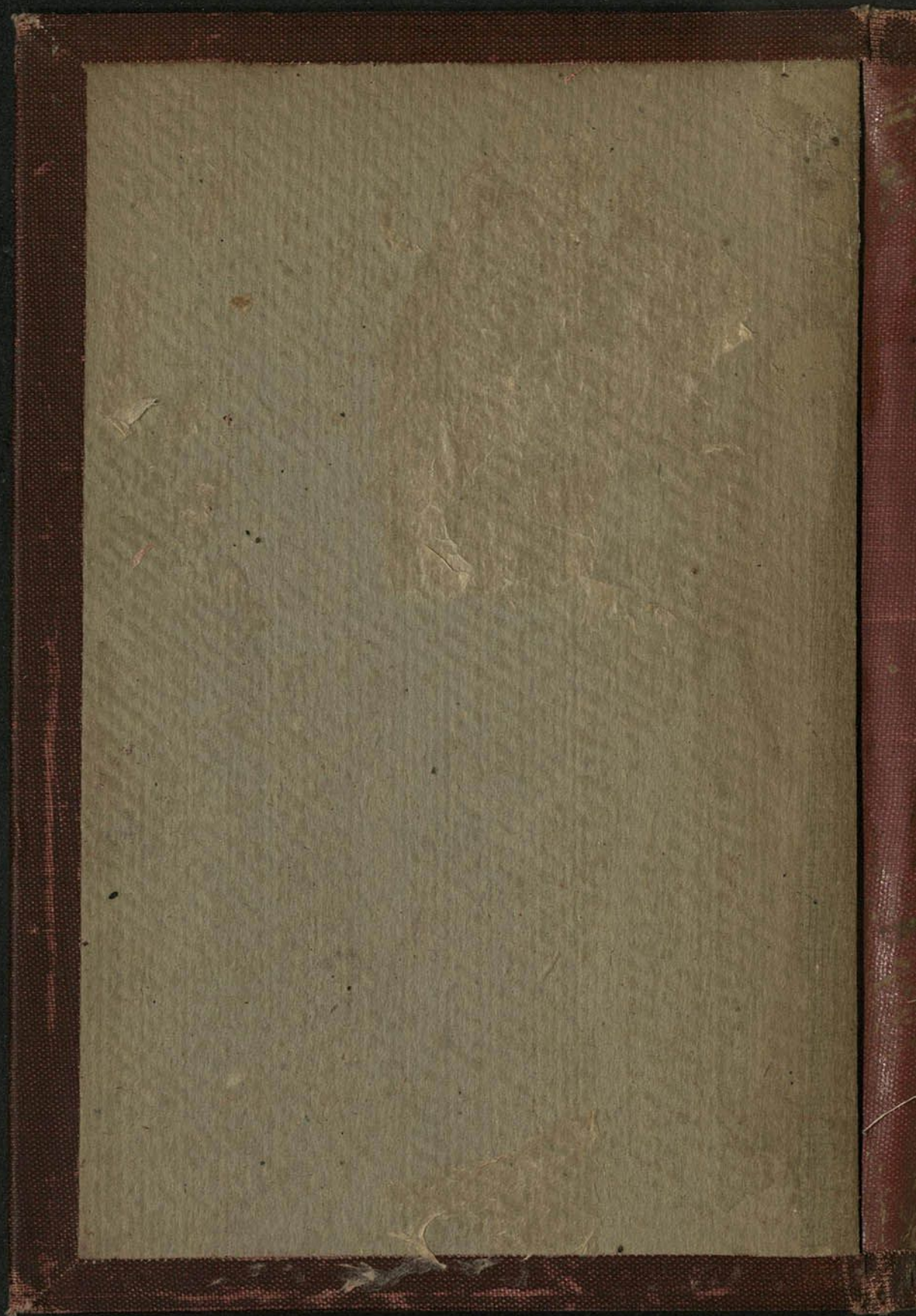
זוערס

בוטשאנאם איירעם

1H//537844(039)